

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά
Messaionika kai Nea Ellinika

Κέντρον Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού τής Ακαδημίας Αθηνών
Άναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou, Athènes 106 73, Grèce

ΤΗΛ. 210-3664610, FAX 210-3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

ΑΘΗΝΑ 2008

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Κώστας Λαμπρινός, <i>Τὰ προνόμια καὶ τὰ σπαθιά. Κοινωνικὲς μεταβολὲς καὶ στρατολόγησις στὴ βενετοκρατικὴ ὑπαίθρο (16ος-17ος αἰ.)</i>	9-59
Κώστας Λάμπας, <i>Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν πηγῶν τῶν ἔντυπων Ἐπιστολαρίων τοῦ 18ου αἰῶνα</i>	61-118
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Τὸ Χρονικὸ τῆς Πωγωνιανῆς</i>	119-142
Δέσποινα Βλάμη, <i>Βρετανικὸ ἐμπόριο καὶ διπλωματία στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἡ Levant Company στὴ Θεσσαλονίκη, 1792-1825</i>	143-267
Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, <i>Σέργιος Μυστάκης, ὁ Μετσοβίτης διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων (ἄ μισὸ 10' αἰ.)</i>	269-291
Δημήτρης Τσουγκαράκης – Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφὲς ἀπὸ ναοὺς καὶ μονῆς τῆς Κρήτης, μέρος Γ'</i>	293-340
Πηνελόπη Στάθη, <i>«Καὶ κανένα Περτόλδον διὰ γέλιμα». Κίνηση βιβλίων τὸν 18ο αἰῶνα στὸ Χαλέπι</i>	341-353
Μνήμη Γεωργίου Ἀντ. Παπαδημητρίου (1920-2007)	355-360
Μνήμη Πηνελόπης Παπαδοπούλου-Στάθη (1947-2008)	361-364
Ἐδρετήριο	365-378

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΑΘΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΗΣΗ
ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΗΤΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ (16ος-17ος ΑΙ.)

Στην ιστοριογραφία για την κοινωνική διάρθρωση της Κρήτης κατά την ύστερη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας είναι εμπεδωμένη η παρουσία προνομιούχων πληθυσμιακών κατηγοριών στην ύπαιθρο, οι οποίες είχαν εξαιρεθεί από τις αναγκαστικές εργασίες, που η συντριπτική πλειονότητα των αγροτών ήταν υποχρεωμένη να εκτελεί υπέρ των φεουδαρχών και κυρίως υπέρ του βενετικού δημοσίου. Επρόκειτο για τις «αγγαρείες» στις οχυρώσεις και τις κατασκευές άλλων δημόσιων έργων, καθώς και για την επαχθή υπηρεσία της κωπηλασίας στις βενετικές πολεμικές γαλέρες¹. Μολονότι, ωστόσο, τα πλεονεκτήματα των μορφωμάτων αυτών είναι σε γενικές γραμμές γνωστά, η κοινωνική τους υπόσταση παραμένει σκοτεινή. Ελάχιστα γνωρίζουμε για τις ακριβείς καταβολές τους, το νομικό τους καθεστώς στο βενετοκρητικό κοινωνικό οικοδόμημα της όψιμης περιόδου, τις διαφοροποιήσεις τους ή τις συμπτώσεις τους, την κοινωνικο-πολιτική τους οργάνωση, την πορεία και τον ενδεχόμενο μετασχηματισμό τους. Επίσης λιγιστές είναι οι γνώσεις μας για τις διεκδικήσεις τους, την ιδεολογική τους συγκρότηση, την επιρροή τους στον τοπικό μη προνομιούχο πληθυσμό, τη δυναμική των σχέσεών τους με την επίσημη εξουσία και τους ευγενείς-φεουδάρχες².

1. Βλ. ενδεικτικά Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978, σ. 49, 55-56, 63-65. Ειδικότερες βιβλιογραφικές ενδείξεις βλ. παρακάτω.

2. Για ορισμένες παραμέτρους της προβληματικής αυτής βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης: Ζητήματα έρευνας», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο 1995, σ. 543· Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Η προσωπογραφία ως προϋπόθεση για τη διερεύνηση της διαμόρφωσης των κοινωνικών ομάδων της ελληνολατινικής Ανατολής», *Διεθνές Συμπόσιο Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 1998, σ. 80-81 και ο ίδιος, «I rapporti fra "governanti e governati" nella Creta veneziana:

Στα τεκμήρια και τις ιστοριογραφικές μελέτες τα προνομιούχα αυτά πληθυσμιακά σύνολα του αγροτικού χώρου απαντούν κυρίως με τις επωνυμίες *αρχοντορωμαίοι*, *αρχοντόπουλοι*, *privilegiati* και *graziati*. Η πολυμορφία όμως της ορολογίας καθώς και η διασπορά και η σοβαρή ελλειπτικότητα των αρχειακών μαρτυριών έχουν προκαλέσει δυσχέρειες στον ακριβή προσδιορισμό της κοινωνικής ταυτότητας των σχηματισμών αυτών και τον εντοπισμό των, συχνά δυσδιάκριτων, μεταξύ τους ορίων. Ορισμένες φορές οι ανωτέρω όροι μνημονεύονται μονολεκτικά, χωρίς επεξηγηματικές μαρτυρίες, και άλλοτε πάλι τα ιδιαίτερα εννοιολογικά τους στοιχεία παρουσιάζονται με τρόπο επιγραμματικό ή με διατύπωση αινιγματική.

Οι πληροφορίες, ειδικότερα, των επίσημων εγγράφων («αναφορές» και επιστολές των βενετών αξιωματούχων του νησιού, αποφάσεις των κεντρικών βενετικών οργάνων και των τοπικών διοικήσεων κλπ.), που συνήθως αντανακλούν το καθεστώς των κοινωνικών τάξεων και ομάδων, είναι συχνά αποσπασματικές ή και μη αξιόπιστες ως προς τα προνομιούχα μορφώματα, με κίνδυνο την απλούστευση των νομικο-κοινωνικών τους συνδηλώσεων. Συνήθως οι επίσημες πηγές αποκαλύπτουν τις αξιώσεις του βενετού κυριάρχου από τα εν λόγω μορφώματα, αλλά όχι την αντίληψη των μελών τους για την κοινωνική τους θέση και για την απόστασή της από τα άλλα πληθυσμιακά σύνολα. Εξάλλου, η ατελής πολιτική κατοχύρωση των χαμηλών στρωμάτων δεν ευνοούσε την παραγωγή από την πλευρά τους πλούσιου τεκμηριωτικού υλικού, με αποτέλεσμα συχνά η εικόνα τους να διαθλάται μέσα από τα πολυάριθμα έγγραφα της κυρίαρχης τάξης, τα οποία επισφράγιζαν την κοινωνική και οικονομική υπεροχή της και συντελούσαν στη διαίωνηση των επίζητων προνομίων της. Ομοίως, ανεπαρκή είναι και τα προσωπογραφικά στοιχεία της επίσημης αρχειακής ύλης για τους προνομιούχους και κυρίως για τους λεγόμενους *privilegiati* και τους *graziati*.

Από την άλλη πλευρά, ως προς το νοταριακό υλικό, ελάχιστα σαφή στοιχεία μπορούν να εντοπιστούν για τον κοινωνικό ρόλο των προνομιούχων της υπαίθρου. Άλλωστε η παρουσία τους στις συμβολαιογραφικές πηγές δεν τεκμαίρεται με ασφάλεια, αφού, λόγω της μη κωδικοποιημένης θέσης τους, τα ονόματά τους δεν συνοδεύονται από χαρακτηρισμούς σαφείς για το κοινωνικό τους καθεστώς.

una questione che può essere riaperta», *Venezia e Creta, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Iraklion-Chanià, 30 settembre-5 ottobre 1997, επιμ. Gherardo Ortalli, Βενετία 1998, σ. 237-244.

Κάτω απ' όλους τους παραπάνω όρους, για την προσέγγιση της κοινωνικής υπόστασης των πληθυσμών αυτών της κρητικής ενδοχώρας και ειδικά για το κομβικό ζήτημα της κατανόησης της ορολογίας τους είναι ανάγκη να ανιχνεύεται, όσο είναι εφικτό, η αξιοπιστία των τεκμηρίων, να διερευνώνται οι συνθήκες δημιουργίας τους και οι σκοποί που επιτελούσαν και να εξετάζεται αν τα συμφραζόμενά τους αποδίδουν τη σύγχρονη τους ιστορική στιγμή ή αποτελούν κατάλοιπα προγενέστερων πολιτικών και νομικο-κοινωνικών δομών.

ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΩΝ ΜΟΡΦΩΜΑΤΩΝ

Παρά τα προβλήματα, ωστόσο, που εμπεριέχει η προσπάθεια εξέτασης μη οριοθετημένων κοινωνικών οντοτήτων, η πρόοδος που έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια στη μελέτη των ζητημάτων της κοινωνικής οργάνωσης στις κτήσεις της βενετικής Ανατολής, καθώς και ο εντοπισμός αξιόλογων νέων στοιχείων επιτρέπουν ή, καλύτερα, επιβάλλουν την επαναπροσέγγιση των προνομιούχων κατηγοριών της κρητικής υπαίθρου. Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρηθεί η θεώρηση γνωστών δεδομένων και κυρίως η αξιοποίηση καινούργιων μαρτυριών, με σκοπό, στο βαθμό πάντοτε που η ανεπάρκεια της αρχειακής ύλης το επιτρέπει:

α. τη διαλεύκανση της αυτοτελούς παρουσίας των μορφωμάτων στο κοινωνικό σύστημα ή της σύμπτωσής τους με άλλα, διαφορετικής επωνυμίας, προνομιούχα σύνολα,

β. την ανάδειξη των κοινωνικών γνωρισμάτων τους και την παρατήρηση της εξέλιξής τους σε συνάρτηση με την πολιτική της Γαληνοτάτης, ειδικά στον τομέα της άμυνας, αφού, όπως καταδεικνύουν τα τεκμήρια, ο εκάστοτε στρατιωτικός σχεδιασμός του βενετού κυριάρχου άσκησε καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση και τον μετασχηματισμό της κοινωνικής τους υπόστασης,

γ. τον προσδιορισμό των παραγόντων που ρύθμιζαν την εισδοχή των ατόμων στο προνομιακό καθεστώς,

δ. τον εντοπισμό, δειγμάτων έστω, της κοινωνικής τους κινητικότητας και των συνεπειών της στο κοινωνικό οικοδόμημα και τις επίσημες αμυντικές στρατηγικές.

Αρχοντορωμαίοι-Αρχοντόπουλοι: Προνομιούχοι λόγω καταγωγής

Οι αρχοντορωμαίοι/*arcondoromei* (σπανιότερα *nobili greci*³, *nobili imperiali*⁴) στις επίσημες πηγές, κυρίως στις εκθέσεις και την αλληλογραφία των βενετών αξιωματούχων, εμφανίζονται ως πληθυσμιακό σύνολο, ενώ σε σπανιότερα τεκμήρια, όπως προσωπικές αιτήσεις στην κεντρική βενετική διοίκηση, ανιχνεύεται και η ατομική τους παρουσία. Αποτελούν τον γνωστότερο προνομιούχο κοινωνικό σχηματισμό της υπαίθρου, καθώς έναντι των άλλων έχει απασχολήσει περισσότερο την παλαιότερη και τη σύγχρονη έρευνα. Παρά ταύτα, η ακριβής προέλευση και η εξελικτική του πορεία από την πρώιμη στην ύστερη βενετική περίοδο δεν προκύπτει με ενάργεια, λόγω της αποσπασματικότητας των επίσημων τεκμηρίων αλλά και της περιορισμένης αξιοπιστίας των εγγράφων που αφορούν την καταγωγή τους. Σύμφωνα πάντως με το υλικό του 16ου και 17ου αιώνα, το μόρφωμα αυτό εξασφάλισε προνόμια απαλλαγών από τις αγγαρείες, εξαιτίας της καταγωγής του από την εγχώρια αριστοκρατία, η οποία, βάσει των ισχυρισμών των ίδιων των αρχοντορωμαίων, αναγόταν σε δώδεκα έγκριτες βυζαντινές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί κατά την προγενέστερη περίοδο⁵. Οι έρευνες συγχλίνουν στην παραδοχή ότι τα σχετικά έγγραφα πιθανότατα δεν αποτελούν πειστήρια της πραγματικότητας, αλλά στοιχεία μιας μυθοπλασίας με ενδεχόμενο ιστορικό πυρήνα, η οποία διακωλύθηκε με σκοπό την περιφρούρηση

3. Βλ. Vladimir Lamansky, *Secrets d'État de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane*, τ. 2, Saint Pétersbourg 1884, σ. 632 (απόσπασμα της αναφοράς του γενικού προνομητή Κρήτης Giacomo Foscari, 1577)· Στέργιος Γ. Σπανιάκης, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 1 (αναφορά του γενικού προνομητή Κρήτης Zuanne Mocenigo, 1589), σ. 14 και επίσης ASV (Archivio di Stato di Venezia), Collegio, *Relazioni di ambasciatori, rettori e altre cariche* [στο εξής ASV, Collegio, *Relazioni*], b. 81, αναφορά του γενικού καπιτάνου Nadale Donado (5 Σεπτεμβρίου 1580), φ. [15⁷]: «arcondoromei che vuol dire nella loro lingua nobili greci». Βλ., ακόμη, στο Παράρτημα το έγγραφο 5, όπου η έκφραση *nobeli greci antiqui del Regno*.

4. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3 (αναφορά του γενικού καπιτάνου Filippo Pasqualigo, 1594), σ. 140.

5. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 63-65· Δημήτρης Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κρήτη», *Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός, επιστημονική επιμέλεια Νικόλαος Μ. Παπαγιωτάκης*, Κρήτη 1987, τ. 1, σ. 362-365· Χρύσα Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, απόδοση στα ελληνικά Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο 1997, σ. 26-27· Κώστας Ε. Λαμπρινός «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας», *Θησαυρίσματα*, 26 (1996), σ. 210-215.

των προνομίων των κρητικών αρχόντων-γαιοκτημόνων στο καθεστώς της βενετικής κυριαρχίας⁶. Ανεξάρτητα πάντως από τη γνησιότητα των κοινωνικών περγαμηνών των αρχοντορωμαίων, γεγονός είναι ότι αυτές, όπως θα φανεί πιο κάτω, προσέλαβαν νομική ισχύ στον κρατικό μηχανισμό της όψιμης βενετικής περιόδου. Θεμελιωμένη, λοιπόν, στο απώτερο, βυζαντινό, παρελθόν, η προνομιακή τους μεταχείριση απέρρευε από την «αρχαία και ευγενή καταγωγή»⁷ των οικογενειών τους, η οποία στο βενετικό σύστημα του 16ου και 17ου αιώνα αναδείχθηκε σε κοινωνική αξία.

Μαζί με τους αρχοντορωμαίους ή εναλλακτικά ως προς αυτούς στο επίσημο υλικό αναφέρονται και οι αρχοντόπουλοι (*arcondorouli*). Η κοινωνική τους υπόσταση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα, διαχρονικά ζητούμενα των βενετοκρητολογικών ερευνών⁸, καθώς οι καταβολές τους και η εξέλιξή τους παραμένουν αβέβαιες. Ορισμένες ψηφίδες επίσημων εγγράφων, κυρίως «αναφορών» των βενετών αξιωματούχων του νησιού, τους παρουσιάζουν να συνιστούν αυτοτελές σύνολο, ισότιμο των αρχοντορωμαίων. Κυρίαρχο στοιχείο της διαφοροποίησής τους από τους τελευταίους προβάλλει η εθνοτική καταγωγή, αφού έναντι της σύνδεσης των αρχοντορωμαίων με βυζαντινούς ευπατρίδες, εκείνοι φέρεται να ανάγονται σε Βενετούς και μάλιστα κοινωνικά έκπτωτους. «Προήλθαν από ευγενείς της αποικίας», αναφέρει ο γενικός προνομητής Κρήτης Zuanne Mocenigo (1589), ή από «οικογένειες της αποικίας», κατά τον ομόλογό του, τον Benetto Moro (1602), ενώ η κοινωνική τους υποβάθμιση αποδίδεται κυρίως στο ότι ήταν νόθα τέκνα⁹.

Η παρουσία όμως κοινωνικής κατηγορίας με τα ανωτέρω χαρακτηριστικά δεν φαίνεται να στοιχειοθετείται από άλλα τεκμήρια. Από τις μέχρι τώρα συστηματικές έρευνες για τον 16ο και 17ο αιώνα δεν έχω εντοπίσει πρόσωπα που να αποκαλούνται αρχοντόπουλοι και να ανάγονται σε κοινωνικά υποβαθμισμένους Βενετούς. Απεναντίας, σε ικανό αριθμό πληροφοριών οι αρχοντόπουλοι όχι μόνο δεν εμφανίζονται να συνιστούν αυθύπαρκτη προνομιούχο οντότητα, αλλά συμπίπτουν με άλλο κοινωνικό σύνολο, τους γνω-

6. Τσουγκαράκης, ό.π., σ. 363-365· Μαλτέζου, ό.π., σ. 26· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004, σ. 55.

7. Για την *antiqua et nobile discendentia* των αρχοντορωμαίων κάνει λόγο ο γενικός καπιτάνος Nadal Donado: ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 743, επιστολή προς τη Βενετία με χρονολογία 28 Δεκεμβρίου 1579.

8. Μαλτέζου, «Ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», ό.π., σ. 543.

9. Βλ. αντίστοιχα Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1 (αναφορά του Mocenigo), σ. 14 και τ. 4 (αναφορά του Moro), σ. 81-82.

στούς μας αρχοντορωμαίους. Ενδεικτικά, παραθέτω ορισμένα στοιχεία από έγγραφα και αφηγηματικά κείμενα. Σύμφωνα με τον γενικό καπιτάνο Κρήτης Filippo Pasqualigo (1594), οι «αρχοντόπουλοι, δηλαδή μικροί ευγενείς», ισχυρίζονταν ότι κατάγονταν νόμιμα από τους «ευγενείς της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης»¹⁰. Ανάλογα, σε δικογραφία του 16ου αιώνα, οι γνωστοί αρχοντορωμαίοι Λίτινοι των Χανίων χαρακτηρίζονται ως *arcondopuli*¹¹. Επίσης, στην *Περιγραφή της Κρήτης* (1577) του Φραγκίσκου Barozzi απαντά ο όρος *greci* για τους αρχοντόπουλους¹², με συμφραζόμενα δηλαδή που προσιδιάζουν στους αρχοντορωμαίους και όχι σε πρόσωπα βενετικής προέλευσης. Αλλά και στη *Δήληση* του Triv(is)an (1644) αναφέρονται «δώδεκα οικογένειες αρχοντόπουλων»¹³, έκφραση που παραπέμπει σαφώς στα χαρακτηριστικά των αρχοντορωμαίων.

Μολονότι σπάνιες, δεν λείπουν επίσης και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες προσωπογραφικές ενδείξεις, που μπορούν να φωτίσουν πληρέστερα την εννοιολογική συνάφεια αρχοντόπουλων-αρχοντορωμαίων στη διαχρονική της εξέλιξη. Σε δικαστική απόφαση του 14ου αιώνα (1369) ο Ιωάννης, ο Βασίλης και ο Γεώργιος Lumbina διαμαρτυρήθηκαν στις τοπικές αρχές επειδή, παρότι ήταν *archondopuli*, κάποιος Vitalis Dandolo δεν αναγνώριζε την προνομιακή τους θέση, αλλά τους μεταχειριζόταν ως εξαρτημένους αγρότες (βιλλάνους)¹⁴. Δυόμισι αιώνες περίπου αργότερα, στα 1600, ο Γιάννης, ο Νικολός και ο Βασίλης Lubino (Λουμπίνος) από το χωριό Σαΐτούρες του Ρεθύμνου ζήτησαν από την κεντρική βενετική ηγεσία να αναγνωριστούν ως αρχοντορωμαίοι, επικαλούμενοι ότι ο πατέρας τους κατείχε τη συγκεκριμένη ιδιότητα¹⁵. Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι η οικογένεια των Λουμπίνων εμφανίζεται σε γενεαλογικούς καταλόγους ως παρακλάδι των Σκορδίληδων, οι οποίοι συ-

10. «...massime facendo ... professione di essere legamente discesi da nobili dell'impero Contantinopolitano, che però si chiamano arcondopuli, che vuol dire nobiletà...»: Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, σ. 154-155.

11. Αποκαλούνται *arcondopuli* σε συνημμένο αντίγραφο της Διοίκησης των Χανίων (1509). Για το περιεχόμενο της δικογραφίας βλ. πιο κάτω, σ. 20-21.

12. Francesco Barozzi, *Descrizione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης), 1577/1578*. Εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια και απόδοση στα ελληνικά Στέφανος Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2004, σ. 273, 329.

13. Μ. Ι. Μανούσακας, «Η παρά Trivan απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας», *Κρητικά Χρονικά*, 3 (1949), σ. 47.

14. Elisabeth Santschi, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1399) des archives du duc de Crète*, Βενετία 1976, σ. 39 αρ. 171.

15. Βλ. Παράρτημα, έγγραφο 5, καθώς και πιο κάτω, σ. 44.

μπεριλαμβάνονταν στα «δώδεκα αρχοντόπουλα», τους βυζαντινής καταγωγής εγχώριους ευπατρίδες¹⁶.

Από τις αξιοπρόσεκτες ομοιότητες των ονοματεπωνύμων και της κοινωνικής θέσης των προσώπων στα δύο ανωτέρω τεκμήρια συνάγεται, κατ' αρχάς, ότι οι αρχοντόπουλοι Lumbina του 14ου αιώνα ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα στην ίδια οικογένεια με τους αρχοντορωμαίους Λουμπίνους της ύστερης βενετικής περιόδου. Συνακολούθως, ο χαρακτηρισμός «αρχοντορωμαίος» προβάλλει ως εξέλιξη της προγενέστερης ονομασίας «αρχοντόπουλος». Ακόμη προκύπτει ότι στην πρώιμη Βενετοκρατία, όπως άλλωστε έχει επικρατήσει στη σχετική ιστοριογραφία¹⁷, ο όρος «αρχοντόπουλος» προσδιόριζε προνομιούχους γηγενείς, μη βενετικής καταγωγής, όπως δηλαδή οι αρχοντορωμαίοι του 16ου και 17ου αιώνα.

Όλα, λοιπόν, τα παραπάνω στοιχεία δεν επιτρέπουν την αβασάνιστη αποδοχή της αυτοτέλειας των αρχοντόπουλων του 16ου και 17ου αιώνα, αλλά, αντίθετα, συνηγορούν στην ταύτισή τους με τους αρχοντορωμαίους. Κατά κύριο λόγο αυτόχθονες και με προνομιακό καθεστώς, που πιθανώς απέρρεε από την εξέχουσα κοινωνικο-οικονομική τους προέλευση, οι αρχοντόπουλοι της πρώιμης Βενετοκρατίας ήταν, σε σχέση με τους βιλλάνους¹⁸, απαλλαγμένοι από τις υποχρεώσεις υπέρ των ιδιοκτητών τους φεουδαρχών. Αντίστοιχα, στην ύστερη βενετική περίοδο ο όρος «αρχοντόπουλος», που απαντά πλέον στο κοινωνικό λεξιλόγιο και ως «αρχοντορωμαίος», περιέγραφε επίσης εγχώριο πληθυσμό που αναγόταν κυρίως σε βυζαντινούς άρχοντες και είχε εξαιρεθεί από τις αναγκαστικές εργασίες στα δημόσια έργα και τις γαλέρες.

Υπό το φως των δεδομένων αυτών οι περιορισμένες μαρτυρίες που φέρουν τους αρχοντόπουλους να προέρχονται από νόθους Βενετούς δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της όψιμης περιόδου. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, οι πληροφορίες αυτές να απηχούν μία προγενέστερη κοινωνική εξέλιξη, την υπαγωγή, ενδεχομένως, ορισμένων έκπτωτων βενετών ευγενών στο καθεστώς των αρχοντόπουλων της πρώιμης Βενετοκρατίας, προκειμένου να αποφευχθεί η εξομοίωσή τους με τον εγχώριο, μη προνομι-

16. Ernst Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge», *Revue de l'Orient Latin*, 11 (1905-1908), σ. 45.

17. Τσουγκαράκης, «Η βυζαντινή Κρήτη», ό.π., 362-365· Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αι.)*, Αθήνα 1997, σ. 23· Μαλτζέου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», ό.π., σ. 26-27.

18. Για τους βιλλάνους της πρώιμης περιόδου και το επαχθές καθεστώς τους βλ. Γάσπαρης, ό.π., σ. 60-63.

ούχο, πληθυσμό. Η συγκεκριμένη ρύθμιση θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά στο διάστημα πριν από τη θέσπιση της κρητικής ευγένειας (μέσα του 15ου αιώνα), την οποία είχαν δικαίωμα να τη διεκδικήσουν και ξεπεσμένοι βενετοί αριστοκράτες¹⁹. Πάντως, ακόμη κι αν η υπόθεση αυτή αποδειχθεί, στην ύστερη Βενετοκρατία, όπως επισημάνθηκε, ο όρος δεν φαίνεται ότι προσδιόριζε έκπτωτους Βενετούς.

Κατά την τελευταία αυτή περίοδο η συντριπτική πλειονότητα των αρχοντορωμαίων-αρχοντόπουλων εξακολουθούσε να κατοικεί στην κρητική περιφέρεια και μόνο ένα μικρό πληθυσμιακό τμήμα τους ζούσε στα αστικά κέντρα του νησιού. Οι περισσότεροι εντοπίζονται στην ενδοχώρα του Ρεθύμνου και των Χανίων, όπου, όπως είναι γνωστό, η απείθαρχη συμπεριφορά τους και οι μεταξύ τους αντιπαλότητες συνιστούσαν χρόνιο πρόβλημα για τη βενετική εξουσία²⁰. Μπορούσαν επίσης να ανελιχθούν κοινωνικά, με εφάληριο το οικογενειακό τους παρελθόν ή και την προσφορά υπηρεσιών τους στο δημόσιο. Είχαν, συγκεκριμένα, τη δυνατότητα απόκτησης της ιδιότητας του «αστού»/«πολίτη» (*cittadino*)²¹, η οποία, μολοντί δεν ήταν κοινωνικά κωδικοποιημένη, παρείχε στους κατόχους της το δικαίωμα διορισμού στη δημόσια μέση υπαλληλία²². Πρόσφατες, επίσης, έρευνες έδειξαν ότι ορισμένοι από αυτούς κατόρθωσαν να παρεισφρήσουν, προσωπικά και ποτέ ομαδικά, και στην ανώτερη τάξη, αφού πέτυχαν να τους χορηγηθεί ο κοινωνικά και πολιτικά αξιοζήλευτος τίτλος της κρητικής ευγένειας. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο, δεν ταυτιζόνταν με το σύνολο των κρητικών ευγενών²³, όπως εμφανίζονται στο παλαιό έργο του Ernst Gerland για τις βυζαντινές προέλευσης οικογένειες του νησιού²⁴.

19. Λαμπρινός, «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας», *ό.π.*, σ. 219-220.

20. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, *ό.π.*, σ. 64-65.

21. Στη *Δήγησή* του ο Triv(is)an (1644) γράφει για τους *cittadini* του Χάνδακα: «Le seguenti casate furono de cittadini, parte dalli arcondopuli, altri da veneti nobili decaduti dalla nobiltà veneta et a<n>co dalla cretense...». Μανούσασκας, «Η παρά Trivan απογραφή», *ό.π.*, σ. 49.

22. Ασπασία Παπαδάκη, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη το 17ο αιώνα (Prove di cittadinanza)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο 1995, σ. 617-634. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, *ό.π.*, σ. 121-125.

23. Για τη σχετική προβληματική βλ. Λαμπρινός, «Η εξέλιξη της κρητικής ευγένειας», *ό.π.*, σ. 210-215 και ο ίδιος, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, αδημ.σ. διδακτ. διατριβή, Κέρκυρα 1999, σ. 142-146.

24. Ernst Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge», *Revue de l'Orient*

Graziati: Οι κατ' αξίαν προνομιοῦχοι

Η κατ' εξαίρεση, «χάριτι» (*per gratia*)²⁵, ένταξη των *graziati* στο προνομιακό καθεστώς προσδιόρισε την επωνυμία του σώματος²⁶. Τα γνωστά πλεονεκτήματα της απαλλαγής από τις αγγαρείες τούς απονεμήθηκαν ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους στο βενετικό δημόσιο²⁷, κατά την προχωρημένη και κυρίως την ύστερη βενετική περίοδο²⁸. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αυτού μορφώματος σε ορισμένες πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές αποδίδονται εσφαλμένα, όπως θα φανεί παρακάτω, στους λεγόμενους «προνομιοῦχους» (*privilegiati*)²⁹.

Βενετοί αξιωματοῦχοι του 16ου αιώνα επισημαίνουν για τις «χαριστικές» απαλλαγές ότι αρχικά σήμαιναν την απελευθέρωση από το καθεστώς της «παροικίας» και όχι την εξαίρεση από κάθε υποχρέωση προς το δημόσιο, αλλά με την πάροδο του χρόνου από άγνοια των τοπικών διοικήσεων αναγνωρίστηκαν κανονικά, σαν να είχαν παραχωρηθεί λόγω κάποιας υπηρεσίας προς τη Βενετία³⁰. Όπως και να' χει, οι *graziati* αποτελούσαν μια αυθύπαρκτη προνομιοῦχο κατηγορία άλλου τύπου: σε σχέση με τους αρχοντορωμαίους-αρχοντόπουλους, τα προνόμιά τους δεν εδράζονταν στην επιφανή αρχαία καταγωγή της οικογένειας, αλλά συνδέονταν κυρίως με την προσωπική αξία (*merito*)³¹, που μεταφραζόταν σε προσφορά υπηρεσιών. Μάλιστα κατά

Latin, τ. 10 (1903-1904), σ. 172-247 (α' μέρος της μελέτης) και τ. 11 (1905-1908), σ. 7-144 (β' μέρος).

25. Σπανιάκης, *Μνημεία*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 14, και τ. 4, σ. 82.

26. Η λ. *graziato* σημαίνει τον αποδέκτη μιας χάρις, ενός ευεργετήματος. Συνεπώς, ο όρος *graziati*, που δεν είναι εύκολο να μεταφραστεί επί λέξει στα ελληνικά, θα μπορούσε να αποδοθεί με τη μετοχή «ευεργετημένοι».

27. Βλ. την αναφορά του συνδίκου και εξεταστή της Ανατολής Giulio Garzoni (1584) που έχει δημοσιευθεί από τον Αγαθάγγελο Ξηρουχάκη, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, σ. 230-231 και Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, *ό.π.*, σ. 65 (αποδίδει όμως τα χαρακτηριστικά των *graziati* στους λεγόμενους *privilegiati*).

28. Ο σύνδικος και εξεταστής της Ανατολής Giulio Garzoni (1584) συνδέει τους *graziati* με την παροχή «σύγχρονων υπηρεσιών» (*moderno servizio*). Ξηρουχάκης, *ό.π.*, σ. 231.

29. Βλ. πιο κάτω, σ. 18, σημ. 32.

30. Βλ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, *ό.π.*, σ. 65, καθώς και τη σημαντική μαρτυρία από το ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 78, αναφορά του καπιτάνου Paulo Contarini (9 Αυγούστου 1578), φ. 7^ο: «Questi privilegi che erano di liberatione di parichia sono stati co'l tempo interpretati per privilegii de meriti».

31. Ο γενικός προνοητής Zuanne Mocenigo (1589) κάνει λόγο για άτομα που λόγω προσφοράς υπηρεσιών (*meriti*) εξαιρέθηκαν χαριστικά (*per gratia*) από τις αγγαρείες. Σπανιάκης, *Μνημεία*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 14 και τ. 4, σ. 82.

την όψιμη περίοδο οι χορηγήσεις προνομίων αυτού του είδους σε γενικές γραμμές αυξήθηκαν, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι σοβαρές στρατιωτικές ανάγκες του βενετικού δημοσίου. Το φαινόμενο αυτό και κυρίως οι συνέπειές του αποτέλεσαν, όπως θα δούμε πιο κάτω, φλέγον ζήτημα για τη βενετική πολιτική.

Privilegiati: Ένα αυτοτελές κοινωνικό μόρφωμα;

Η σκιαγράφηση των *privilegiati* στο τεκμηριωτικό υλικό είναι ελλιπής και επιπλέον αυτή καθ' εαυτή η ονομασία τους, που εμπεριέχει την έννοια του προνομίου, μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε παρερμηνείες για την κοινωνική τους ταυτότητα. Το στοιχείο που ενδεχομένως θα σηματοδοτούσε τη διαφοροποίησή τους μένει ασαφές³², μολοντί σε ορισμένα επίσημα έγγραφα, όπως η αναφορά του γενικού καπιτάνου Κρήτης Filippo Pasqualigo (1594), η ονομασία *privilegiati* καταγράφεται χωριστά³³, άρα υποδηλώνεται η αυτοτέλειά τους στο κοινωνικό πεδίο.

Από άλλες, ωστόσο, μαρτυρίες προκύπτει η σύμπτωσή τους με κάποιον από τους κοινωνικούς σχηματισμούς που προαναφέρθηκαν. Για παράδειγμα, από τους γενικούς προνοητές Κρήτης Zuanne Mocenigo (1589), Nicolò Donado (1598) και Benetto Moro (1602) *privilegiati* χαρακτηρίζονται όσοι «χαριστικά» (*per gratia*) έγιναν προνομιούχοι, κατόπιν παροχής υπηρεσιών στη Γαληνοτάτη, άρα οι γνωστοί μας *graziati*³⁴.

Άλλοτε πάλι συνδέονται με την εγχώρια βυζαντινή αριστοκρατία. «Οι

32. Στην ιστοριογραφία εμφανίζονται κυρίως με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στους *graziati* (Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 64-65) ή γενικά στον προνομιούχο πληθυσμό της κρητικής υπαίθρου (Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα», *Παρουσία*, 7 (1989), σ. 21).

33. Στην αναφορά του γενικού καπιτάνου Filippo Pasqualigo προς τις βενετικές αρχές (1594), μνημονεύονται οι *arcondopuli*, οι *privilegiati* και οι *graziati* (Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, σ. 26) και στο αντίστοιχο κείμενο του γενικού προνοητή Benetto Moro (1602) αναφέρεται ότι στο τοπικό επικουρικό στράτευμα (*ordinanze*) ήταν εγγεγραμμένοι, εκτός από τους αρχοντόπουλους και τους αρχοντορωμαίους, εκείνοι που ονομάζονταν *privilegiati* (Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 4, σ. 81-82).

34. Βλ. αντίστοιχα Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 14· ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 79, αναφορά του Donado (5 Ιουνίου 1598), φ. 21^v (... *privilegiati* ... *per gratia già dalla Serenità Vostra furono fatti essenti di vogar in galea et dall'angaria per benemeriti de' loro progenitori*) και Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 4, σ. 81-82, όπου, σύμφωνα με τον γενικό προνοητή Benetto Moro, οι *privilegiati* εξαιρέθηκαν «χαριστικά» και κατ' αξίαν από τις αναγκαστικές εργασίες και τη γαλέρα (*per gratia di Vostra Serenità et per loro meriti*).

privilegiati, οι επονομαζόμενοι αρχοντορωμαίοι», αναφέρει ο γενικός καπιτάνος Zuanne Mocenigo (1583), «όπως φαίνεται από τα προνόμιά τους, κατ'άγονται από τις δώδεκα ευγενείς οικογένειες βυζαντινής καταγωγής»³⁵. Μάλιστα, κατά τον σύνδικο και εξεταστή της Ανατολής Giulio Garzoni (1584), οι οικογένειες που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και διατήρησαν τα παλαιά τους «προνόμια» (*privilegi*), στην ιταλική γλώσσα ονομάζονται *privilegiati*, ενώ στην ελληνική *arcondoromei*³⁶. Δεν αποκλείεται, συνεπώς, η γλωσσική αναντιστοιχία δύο συνώνυμων λέξεων να οδήγησε στην καταγραφή των *privilegiati* σε ορισμένες ιταλικές πηγές ως χωριστής προνομιούχου κατηγορίας. Η σύμθεσή τους με τους αρχοντορωμαίους-αρχοντόπουλους συνάγεται και από άλλα διοικητικά έγγραφα. Σε διοριστήριο λ.χ. του υπεύθυνου της καταγραφής των αγγαρειών της περιοχής του Ρεθύμνου (1576), όπου μνημονεύονται οι προνομιούχες κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες της υπαίθρου, αναφέρονται μόνο οι *privilegiati* και οι *graziati*³⁷. Άρα, στην περίπτωση αυτή, κατ' ακολουθία με τις πληροφορίες του Garzoni, οι αρχοντορωμαίοι-αρχοντόπουλοι είναι πολύ πιθανό να υποδηλώνονται με την ονομασία *privilegiati*.

Επιπλέον, στο επίσημο υλικό αναδεικνύεται πολύ συχνά ακόμη μια σημασία του όρου: μ' αυτόν περιγράφονται συλλήβδην οι προνομιούχοι της υπαίθρου, κυρίως αρχοντορωμαίοι-αρχοντόπουλοι και *graziati*, σε αντίθεση με το σύνολο των «αγγαρικών» (*angarici*), των κατοίκων που όφειλαν να εκτελούν αναγκαστικές εργασίες³⁸.

35. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 81, αναφορά του γενικού καπιτάνου Zuanne Mocenigo (1583); φ. 1^v, όπου, ως προς τα Σφακιά, γίνεται λόγος για «...500 *privilegiati detti archontoromei, i quali, per quello che si ragiona communemente et che si vede per loro privilegii, discendono dalle dodeci casate nobili romane mandate da Costantinopoli...*». Ανάλογα, ο γενικός προνοητής Κρήτης Giacomo Foscarini (1577) αναφέρει ότι προέρχονται από παλαιές οικογένειες, εκείνες των αρχοντορωμαίων: Lamansky, *Secrets*, ό.π., σ. 632.

36. Βλ. Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή*, ό.π., σ. 230.

37. ASV, *Avogaria di Comun*, Miss. Penal, b. 496 (4656), fasc. 2, αντίγραφο πράξης διορισμού, η οποία υπογράφηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1576.

38. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 83, αναφορά του ρέκτορα Χανίων Domenico Orio (30 Μαΐου 1617), φ. [6^v], ASV, στο ίδιο, b. 87, αναφορά του ρέκτορα Ρεθύμνου Alvise Rimondo (12 Φεβρουαρίου 1628), φ. [2^v] και ASV, *Sindici e Inquisitori in Terraferma e in Levante*, b. 67, Ordini 1635-1638, φ. 25^v, απόφαση των συνδίκων και εξεταστών της Ανατολής Marco Contarini, Pietro Corraro (Correr) και Giovanni Capello σχετική με τους προνομιούχους πληθυσμούς της υπαίθρου (Χάνδακας, 18 Απριλίου 1637· Σητεία, 20 Απριλίου 1637· Ρέθυμνο, 10 Ιουλίου 1637).

Με τα δεδομένα, λοιπόν, αυτά ο πολύσημος όρος *privilegiati* δεν προσδιορίζει αυθύπαρκτο κοινωνικό μόρφωμα, αλλά, ανάλογα με το ιστορικό του περιβάλλον, αναφέρεται είτε στους αρχοντορωμαιοίους-αρχοντόπουλους είτε στους *graziati* ή, επίσης, αδιακρίτως στο σύνολο του προνομιούχου πληθυσμού του αγροτικού χώρου.

Τέλος, απ' όλα όσα προηγήθηκαν ως προς την ορολογία και την τυπολογία των προνομιούχων μορφών κοινωνικής οργάνωσης μπορεί να διαπιστωθεί ότι στην κρητική ενδοχώρα της ύστερης περιόδου και κυρίως, όπως θα δούμε πιο κάτω, μετά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1573), απαντούν ουσιαστικά τα ακόλουθα αυτοτελή μορφώματα: α. οι αρχοντορωμαιοί-αρχοντόπουλοι, που είχαν εξαιρεθεί από τις αγγαρείες εξαιτίας της παλαιάς αριστοκρατικής καταγωγής των οικογενειών τους, και β. οι *graziati* που εντάχθηκαν στο προνομιακό καθεστώς έναντι πραγματικής ή υποτιθέμενης υπηρεσίας στο βενετικό δημόσιο.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η ανάγκη της νομικο-κοινωνικής οριοθέτησης

Η ανωτέρω ποικιλότυπη ορολογία δεν είναι τυχαία. Μέσα από αυτή διαθλάται η πολιτικο-κοινωνική ρευστότητα των ανωτέρω πληθυσμιακών συνόλων στο υπό διαμόρφωση κοινωνικό τοπίο της υπαίθρου. Παρά τα δικαιώματά τους, οι προνομιούχοι γενικά του αγροτικού χώρου δεν αποτελούσαν μία συνεκτική ενότητα, αλλά έναν ταξικά αδιάθροτο σχηματισμό με διάφορα υποσύνολα, που είχαν ως κύριο νομικο-κοινωνικό κριτήριο τους την απαλλαγή από τις αναγκαστικές εργασίες.

Το κλίμα της ασάφειας και της παρεπόμενης κοινωνικής αταξίας εντεινόταν στη διάρκεια του 16ου αιώνα, καθώς αρκετοί χωρικοί, εκμεταλλευόμενοι τις συγκυρίες, επικαλούνταν ανυπόστατα παλαιά προνόμια, με σκοπό την απαλλαγή τους από τις αγγαρείες. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο παράδειγμα από μια σπάνια στο είδος αυτό δικογραφία. Το 1559 δύο αγρότες από το χωριό Μουσουτά της περιφέρειας του Χάνδακα, ο Μανόλης του Κοκόλη και ο Κωνσταντίνος του Ανδρέα, οι λεγόμενοι Βουϊδάδες, κατήγγειλαν στους τότε συνδίκους και εξεταστές της Ανατολής Paolo Contarini και Geronimo Barbarigo ότι, αν και ανήκαν στους προνομιούχους, ο ευγενής-φρουδάρχης της περιοχής Marco Pasqualigo του ποτέ Domenego απαιτούσε να του καταβάλλουν εισφορές και να εκτελούν για χάρη του αγγαρείες. Οι ενά-

γοντες επεχείρησαν να αποδείξουν το κοινωνικό τους καθεστώς, παρουσιάζοντας, κατά τις γνωστές πρακτικές της εποχής, την οικογενειακή τους ιστορία, με έμφαση στα στοιχεία της επιφανούς καταγωγής, της ευμάρειας και της κοινωνικής καταξίωσης, ώστε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της ταπεινής τους προέλευσης. Ισχυρίστηκαν, δηλαδή, πως κάποιος πρόγονός τους ήταν από τους Λίτινους, την προνομιούχο οικογένεια των Χανίων, και πως μετοίκησε στην ενδοχώρα του Χάνδακα, όπου απέκτησε σημαντική κτηματική περιουσία, καθώς και τόσο μεγάλο κοπάδι βοδιών που έμεινε γνωστός με το παρωνύμιο Βουϊδάς (*Vuida*). Μάλιστα, ανέφεραν, υπήρξε τόσο ευκατάστατος, ώστε έχτισε με δικά του έξοδα μία εκκλησία. Μεταξύ των αποδεικτικών στοιχείων που κατέθεσαν στη δίκη ήταν ένα γενεαλογικό δέντρο και το αντίγραφο ενός παλαιού «προνομίου» (*privilegio*) της βενετικής Διοίκησης των Χανίων (1509), με το οποίο οι «αρχοντόπουλοι και φρουδάρχες»³⁹ Λίτινοι απαλλάσσονταν από αγγαρείες και εισφορές. Τελικά όμως, παρά τις προσπάθειες των δύο χωρικών, από τα στοιχεία που κατέθεσε ο αντίδικός τους, ο Pasqualigo, προέκυψε ότι οι Βουϊδάδες υπήρξαν ανέκαθεν οικογένεια «παροίκων», καταχωρισμένη ως τέτοια στα κατάστιχα των φεούδων, και συνεπώς η αναγωγή της στους αρχοντόπουλους ήταν αβάσιμη⁴⁰.

Στην εξαίρεση των χωρικών από τις αναγκαστικές υπηρεσίες συνέβαλλαν και αρκετοί φρουδάρχες, που, με την ιδιότητα των αρμοδίων για τη ναυτολόγηση των χωρικών⁴¹, μεροληπτούσαν υπέρ των αγροτών τους, φοβούμενοι ότι η απουσία τους θα ήταν επιζήμια για τις καλλιέργειές τους. Έτσι, κατόρθωναν να κρατούν σε υποταγή τους χωρικούς, αφού εκείνοι αισθάνονταν υποχρεωμένοι απέναντί τους, αλλά και να προσελκύουν περισσότερους καλλιεργητές στα κτήματά τους⁴².

Η προοδευτική όμως αύξηση των απαλλαγμένων από τις αγγαρείες και μάλιστα από εκείνη της θάλασσας είχε ως αποτέλεσμα η άμυνα του νησιού να απειλείται με αποδυνάμωση, γεγονός που, ειδικά σε πολεμικές περιό-

39. Βλ. και πιο πάνω, σ. 14.

40. Για την αίτηση των Βουϊδάδων βλ. Παράρτημα, έγγραφο 1. Η δικογραφία θα αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης.

41. Αρχικά, υπεύθυνοι της ναυτολόγησης ήταν οι φρουδάρχες. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 59. Αργότερα όμως, λόγω των αυθαιρεσιών τους, αυτή ανατέθηκε στους εκπροσώπους των χωριών, που συνήθως προέρχονταν από τους «προνομιούχους». Βλ. πιο κάτω, σ. 28-29 σημ. 64, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

42. Για την απαλλαγή των χωρικών με πρωτοβουλία των φρουδαρχών βλ. Σπ. Θεοτόκης, «Ιάκωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), σ. 191-192. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 59, 65.

δους, προκαλούσε την έντονη ανησυχία της τοπικής διοίκησης και κατ' ακολουθία την, περιστασιακή έστω, λήψη διορθωτικών μέτρων. Στη διάρκεια του τέταρτου βενετοτουρκικού πολέμου ο απερχόμενος γενικός προνοητής Κρήτης Lorenzo da Mulla πρότεινε στις κεντρικές αρχές (1571) τη μείωση του αριθμού των προνομιούχων, ώστε να αυξηθούν οι εργάτες στις οχυρώσεις και οι κωπηλάτες στα βενετικά πολεμικά πλοία. Την υλοποίηση του σχεδίου επεχείρησε ο διάδοχός του Marino Cavalli, διενεργώντας, το ίδιο έτος, απογραφή και εξαιρώντας μόνο όσους πραγματικά δικαιούνταν απαλλαγή από τις αγγαρείες⁴³.

Οι απόπειρες όμως αυτές δεν φαίνεται ότι τελεσφόρησαν. Η οριοθέτηση του προνομίου πληθυσμού έμενε εκκρεμής και αποτελούσε κεφαλαιώδες ζήτημα για τη βενετική αμυντική πολιτική. Την περιστολή των αυθαιρεσίων και την επιβολή της τάξης ανέλαβε ο γενικός προνοητής Giacomo Foscarini (1574-1577), που, αποσκοπώντας στη δραστική θεραπεία των κρατικών αναγκών, θέσπισε την υποχρεωτική καταγραφή των ατόμων που δικαιωματικά κατείχαν προνόμια (αρχοντορωμαίων-αρχοντόπουλων, *graziati*). Συνεπώς, οι υπόλοιποι αγρότες θα εκτελούσαν κανονικά τις προβλεπόμενες αγγαρείες. Συγκεκριμένα, οι κάτοχοι προνομίων έπρεπε να δηλώνουν τα αρσενικά παιδιά τους μέσα σ' ένα μήνα από τη γέννησή τους. Στο «ειδικό βιβλίο» (*libro particolare*) θα καταχωριζόταν το έτος και η ημερομηνία γέννησης κάθε βρέφους και, επιπλέον, δύο μάρτυρες θα πιστοποιούσαν τη γέννησή του από νόμιμο γάμο (*legittimo matrimonio*). Στα 16 τους χρόνια τα παιδιά αυτά έπρεπε να παρουσιαστούν στον υπεύθυνο (*deputato*) της καταγραφής με τους ίδιους μάρτυρες ή, αν αυτοί δεν ζούσαν, με άλλους, οι οποίοι θα κατέθεταν ένορκα ότι οι έφηβοι ήταν τα ίδια πρόσωπα που είχαν δηλωθεί στη βρεφική τους ηλικία. Σε περίπτωση, πάλι, που κάποιος αθετούσε να παρουσιαστεί στις αρχές, θα έχανε τα προνόμια της καταγωγής του⁴⁴.

Πρέπει παρενθετικά να επισημανθεί ότι δείγματα της κατοχύρωσης του προνομιακού καθεστώτος εντοπίζονται ήδη σε προγενέστερες περιόδους, χωρίς όμως αυτή να έχει προσλάβει τα θεσμικά γνωρίσματα μιας τακτικής διαδικασίας υποχρεωτικής για όλους τους προνομιούχους, αλλά φαίνεται ότι εκείνη ήταν αναγκαία κάθε φορά που αμφισβητούνταν ατομικά προνόμια.

43. Γιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 65.

44. Ιωάννης Δ. Ψαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 53 και κυρίως Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή*, *ό.π.*, σ. 230-231, Σπανιάκης, *Μνημεία*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 26-29 και τ. 4, σ. 128-129.

Το 1333 ο Εμμανουήλ Χαρτοφύλακας παρουσιάστηκε ενώπιον των αρχών του Χάνδακα και απέδειξε ότι ήταν *archondopulo*, επειδή η δημόσια οικονομική υπηρεσία τον θεωρούσε βιλλάνο του δημοσίου και γι' αυτό του ζητούσε να καταβάλει το ποσό του ενός υπερπύρου. Την επιτυχή έκβαση αυτής της προσπάθειας επικαλέστηκαν αργότερα οι γιοι του (1359), ώστε και αυτοί να εξαιρεθούν από την καταβολή ανάλογης εισφοράς⁴⁵.

Η διαδικασία αυτή, όπως αποκαλύπτει η ανωτέρω υπόθεση της οικογένειας Βουϊδά (1559)⁴⁶, δεν είχε αποκρυσταλλωθεί έως τον προχωρημένο 16ο αιώνα, αλλά εξακολουθούσε να συνδέεται με την περιστασιακή περιφρούρηση προσωπικών απαλλαγών, γεγονός που συνάδει με την ελλιπή συλλογική κατοχύρωση του προνομίου πληθυσμού.

Κοινωνική ανέλιξη: Η σύνδεση των προνομιούχων με το στράτευμα

Παράλληλα με το νομικό πλαίσιο για τις καταγραφές των προνομιούχων, στα τέλη του 16ου αιώνα σημειώθηκε επίσης μία βαρύνουσα σημασία εξέλιξη, που, όπως θα αποδειχθεί παρακάτω, έμελλε να σφραγίσει την κοινωνική φυσιογνωμία των προνομιούχων μορφωμάτων της υπαίθρου. Η ρύθμιση των εγγραφών στα κατάστιχα συνδέθηκε θεσμικά με την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών από την πλευρά των προνομιούχων, που εφεξής έπρεπε να συμμετέχουν, ως οπλίτες μάλιστα, στα αναδιοργανωμένα πλέον αμυντικά σώματα των «επιλέκτων» (*cernide/ordinanze*) της υπαίθρου, με κύρια αποστολή τους τη φρούρηση των μεγάλης έκτασης ακτών και των οχυρών θέσεων για την απόκρουση ενδεχόμενης εισβολής. Θα υπηρετούσαν στο επικουρικό αυτό στράτευμα όχι τόσο με την παραδοσιακή ιδιότητα του τοξότη (*arciero*), αλλά κυρίως ως «άνδρες του σπαθιού» (*uomini da spada*), πυροβολητές (*archibusieri/arcobusieri*) και λογχοφόροι (*picheri*). Δευτερευόντως, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, επίσης ως πολεμιστές (*scapoli*) και όχι κωπηλάτες, στις βενετικές γαλέρες.

Η λήψη των ανωτέρω μέτρων επιβλήθηκε ως αναγκαιότητα μέσα από τις νέες στρατιωτικές συνθήκες στην ανατολική Μεσόγειο. Μετά την απώλεια

45. Βλ. Σπ. Μ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας, 1281-1385. Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας* [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνών, τ. 2, τχ. 2], Αθήνα 1937, σ. 70· F. Thiriet, *Régestes des deliberations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. 1 (1329-1399), Παρίσι 1958, σ. 93, αρ. 350 και ο ίδιος, *La Roumanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959, σ. 293-294.

46. Βλ. πιο πάνω, σ. 20-21.

της Κύπρου κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο, η Κρήτη, μέγιστης στρατηγικής και οικονομικής σημασίας για τη βενετική επικράτεια, αποτελούσε πλέον το επίκεντρο των βενετικών ενδιαφερόντων στην Ανατολή. Συνεπώς, έπρεπε να θωρακιστεί εναντίον της οθωμανικής απειλής και οι υφιστάμενες χερσαίες αμυντικές δυνάμεις της να πλαισιωθούν με οργανωμένα στρατιωτικά σώματα από την ύπαιθρο. Έτσι, κρίθηκε αναγκαία η αξιοποίηση των προνομιούχων, ενός σημαντικού τμήματος του αγροτικού πληθυσμού, απαλλαγμένου μέχρι τότε από στρατιωτικά καθήκοντα⁴⁷. Εξάλλου, ορισμένες μορφές της κοινωνικής οργάνωσης είχαν ήδη μακρά συμμετοχή στην άμυνα, οι ευγενείς-φρουδάρχες στη στελέχωση του φρουδαρχικού ιππικού (*cavalleria feudata*) και οι «αστοί»/«πολίτες» (*cittadini*) ως εθελοντές στις *cernide* των πόλεων⁴⁸. Για την ασφάλεια, λοιπόν, του νησιού που βρισκόταν σε κίνδυνο και, κατ' επέκταση, για τη διαίωση της βενετικής κυριαρχίας έπρεπε τώρα να κινητοποιηθεί όλος ο ενεργός ανδρικός πληθυσμός του. Υπό το πρίσμα της ενοποιητικής αυτής στρατιωτικής πολιτικής, που επεδίωκε να εμπνεύσει στους προνομιούχους αγροτικούς πληθυσμούς το αίσθημα της συλλογικής ευθύνης για την υπεράσπιση του πάτριου εδάφους και των περιουσιών τους⁴⁹, επιχειρήθηκε από την πλευρά της Βενετίας η επίσημη κοινωνική τους ενσωμάτωση και η εισαγωγή τους στο στρατιωτικό της σύστημα, άρα και στη σφαίρα του πολιτικού της ελέγχου.

Η στελέχωση πεζών αμυντικών σωμάτων από άμισθους εγχωρίους των μεσαίων ή κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων δεν αποτελούσε άγνωστο τύπο στρατολόγησης στην προγενέστερη βενετική περίοδο του νησιού αλλά και άλλων κτήσεων στη βενετική επικράτεια. Εμπειρωμένη πρώτα στα ηπειρωτικά ιταλικά εδάφη της Βενετίας (*Terraferma*)⁵⁰, η χρήση των *cernide/ordinanze* μαρτυρείται στον κρητικό χώρο και σε περιοχές της ελληνοβενετικής Ανατο-

47. Για την αναδιοργάνωση της πολιτοφυλακής και τη στρατολόγηση των προνομιούχων σ' αυτήν βλ. την ειδική μελέτη του Ψαρά, Ο θεσμός της πολιτοφυλακής, ό.π., σ. 26, 44-45, 123, 123. Βλ. επίσης Θεοτόκης, «Ιάκωβος Φωσκαρίνης», ό.π., σ. 192-196· Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 82-83, καθώς και τ. 3, σ. 25-29 και τ. 4, σ. 128-131. Βλ. και Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ο Χάνδακας», ό.π., σ. 21.

48. Βλ. ενδεικτικά Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 42-45· Ντούρου-Ηλιοπούλου, ό.π., σ. 21, 23-26, 30.

49. Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 83.

50. Luciano Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro. Considerazioni e problemi per una storia delle milizie rurali venete nei secoli XVI e XVII», *Studi Veneziani* (νέα σειρά), 7 (1983), σ. 59-80 και κυρίως σ. 61· Alberto Prelli, *L' esercito veneto nel primo '600*, Βενετία 1993, σ. 30-39.

λής από τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, αλλά, όπως επισημάνθηκε, στην Κρήτη οργανώθηκε συστηματικά μετά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο⁵¹. Με ρόλο βοηθητικό για τις κύριες αμυντικές δυνάμεις, τον μισθοφορικό ιταλικό στρατό (*milizia italiana*), οι «επίλεκτοι» των πόλεων και της υπαίθρου υποβάλλονταν σε τακτικές εκγυμνάσεις και επιθεωρήσεις (*mostre*) και διοικούνταν από ιταλούς ή ντόπιους έμμισθους αξιωματικούς⁵².

Κάτω, λοιπόν, από τις πιεστικές αμυντικές προτεραιότητες της εποχής, η βενετική πολιτική ηγεσία, χωρίς να προβεί σε εκ βάθρων αλλαγές, αναγνώρισε τα υφιστάμενα προνόμια και προχώρησε στην απονομή νέων απαλλαγών, με σκοπό να συγκροτηθεί μια οριοθετημένη ομάδα επιφορτισμένη με ειδικά στρατιωτικά καθήκοντα. Στο πνεύμα αυτό, τα κατάστιχα των προνομιούχων αποτελούσαν ουσιαστικά ένα είδος στρατολογικών βιβλίων, μία εξαιρετή πηγή κρατικής πληροφόρησης για τις αμυντικές δυνατότητες του κρητικού αγροτικού πληθυσμού. Στην κατανομή των στρατιωτικών υποχρεώσεων και των αγγαρειών συντελούσαν άλλωστε και οι πληθυσμιακές απογραφές ευρύτερης κλίμακας, που ταξινομούσαν τους κατοίκους σε δύο γενικές κατηγορίες, τους ικανούς για εργασία και στράτευση άνδρες (*uomini da fatti*) και τα «ανίκανα πρόσωπα» (*persone inutili*), δηλαδή γέρους, γυναίκες και παιδιά⁵³. Ο βενετός κυρίαρχος έπρεπε να γνωρίζει επακριβώς ποια και κυρίως πόσα άτομα μπορούσαν να συμμετέχουν ενεργά, σε ειρηνική ή πο-

51. Βλ. πιο πάνω, σημ. 23-24.

52. Γενικά για τον θεσμό των *cernide* στον υπό βενετική κυριαρχία ελλαδικό χώρο βλ. Ψαράς, Ο θεσμός της πολιτοφυλακής, ό.π. Για την εφαρμογή του στην Κρήτη βλ. Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 82-90, καθώς και τ. 3, σ. 25-30, 34-40 και τ. 4, σ. 128-131· Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 89-93· Luciano Pezzolo, «Aspetti della struttura militare veneziana in Levante fra Cinque e Seicento», στον τόμο *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia, 1570-1670*, Βενετία 1986, σ. 86-89· Γ. Πλουμίδης, «Κατάλογος στρατευσίμων Χανίων και Αποκορώνου στην έκθεση του ρέκτορα M. A. Bernardo (1536)», *Κρητικά Χρονικά*, 25 (1973), σ. 291-351· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η φρούρηση των παραλίων του διαμερίσματος του Ρεθύμνου. Κατάλογος σκοπίων (1633)», *Αριάδνη*, 1 (1983), σ. 139-146· Anastassia Papadia-Lala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα*, 29 (1999), σ. 274-275. Συμπληρωματικά βλ. και ένα σημαντικό τεκμήριο που αναφέρεται εκτενώς στις υποχρεώσεις των κατοίκων της κρητικής υπαίθρου: ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 1193, επιστολή αρ. 68 των βενετών συνδίκων και εξεταστών της Ανατολής [Contarini, Capello, Correr] (30 Σεπτεμβρίου 1636). Σχετικά με την περίπτωση της βενετικής Terraferma βλ. την κλασική μελέτη του Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro», ό.π., σ. 59-80.

53. Βλ. ενδεικτικά Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 12· Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 49, 50, 55-56.

λεμική περίοδο, στην κατασκευή ή τη βελτίωση των φρουριών στις πόλεις και την ύπαιθρο, των στρατώνων, των λιμανιών, των ναυπηγείων, των υδραγωγείων κλπ., και, φυσικά, ποια θα υπηρετούσαν στον εγχώριο στρατό ή τα πολεμικά πλοία. Μέσα σ' αυτό το κλίμα η θέσπιση του 16ου έτους ως ηλίκιακού ορίου για τις εγγραφές ήταν αναγκαία, προκειμένου οι προνομιούχοι αργότερα, συνήθως από τα 18 τους χρόνια, να καταχωριστούν στους στρατολογικούς καταλόγους των «επιλέκτων» (*rolli delle cernide/ordinanze*)⁵⁴ ή αλλιώς, στην περίπτωση που δεν είχαν εγγραφεί στα βιβλία των προνομιούχων, να συμπεριληφθούν στους καταλόγους των «αγαρικών»⁵⁵.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, στη δεύτερη πεντηκονταετία του 16ου αιώνα τα προνομιούχα κοινωνικά μορφώματα της υπαίθρου, μολονότι παρέμειναν διαφοροποιημένα ως προς τα επιμέρους συστατικά τους γνωρίσματα, εντάχθηκαν σε κοινό θεσμικό πλαίσιο. Η νομική αναμόρφωσή τους ήταν αναγκαία, προκειμένου να ανταποκριθούν στον νέο, στρατιωτικό, ρόλο που τους ανατέθηκε από τη βενετική Πολιτεία. Βέβαια, πέρα από τη σημασία τους για το δημόσιο, οι εγγραφές στα κατάστιχα αποτελούσαν για τους ίδιους τους προνομιούχους τεκμήρια κοινωνικής θέσης, αφού με τις σχετικές ρυθμίσεις καθορίζονταν οι προϋποθέσεις για τη διατήρηση του καθεστώτος τους, κυρίαρχη από τις οποίες υπήρξε η νόμιμη γέννηση από πατέρα προνομιούχο (αρχοντορωμαίο-αρχοντόπουλο, *graziato*)· ουσιαστικά, δηλαδή, το παραδοσιακά άτυπο προνομιακό καθεστώς αναγνωρίστηκε επίσημα ως κληρονομικό και συνδέθηκε, θεσμικά πλέον, με την καταγωγή (περίπτωση αρχοντορωμαίων-αρχοντόπουλων) και την αξία (περίπτωση των *graziati*). Η νομική αναγνώριση του καθεστώτος τους, σε συνδυασμό με τη στρατολόγησή τους ως οπλιτών στους επικουρικούς αμυντικούς λόχους, εξασφάλιζε πια στους προνομιούχους όλων των κατηγοριών σημαντική θέση στην κοινωνία της υπαίθρου. Συντελέστηκε έτσι μια αποφασιστικής σημασίας εξέλιξη, που συνιστά τομή στην ιστορία των αγροτικών πληθυσμών.

Η κοινωνική διαφοροποίηση, ωστόσο, δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνο του αμυντικού σχεδιασμού της περιόδου που ακολούθησε τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, μπορεί να εγγραφεί στις πολιτικο-κοινωνικές διεργασίες του 16ου αιώνα σχετικά με την πληρέστερη οργάνω-

ωση των κοινωνικών μορφωμάτων στη βενετική επικράτεια, όπως αυτές που αφορούσαν την ανώτερη τάξη και το μεσαίο κοινωνικό στρώμα των *cittadini*⁵⁶. Στην περίπτωση μάλιστα των προνομιούχων πληθυσμών της υπαίθρου οι εξελίξεις συνδέονταν και με τη γενικότερη μεταστροφή της βενετικής πολιτικής έναντι του αγροτικού στοιχείου στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, σε μια προσπάθεια κατευνασμού της εντεινόμενης δυσανεμίας τους για τη μακρόχρονη καταπίεση, τη βία και την οικονομική εκμετάλλευσή του από την πλευρά κυρίως των ευγενών-φεουδαρχών αλλά και των κρατικών αξιωματούχων και υπαλλήλων. Μάλιστα σ' αυτό το πνεύμα και με σκοπό τον προσεταιρισμό των πολυάριθμων κατοίκων της ενδοχώρας για την απόκρουση εχθρικής επίθεσης, την περίοδο αυτή η τοπική βενετική ηγεσία πρότεινε στις κεντρικές βενετικές αρχές να τους χορηγηθεί το δικαίωμα συγκρότησης σε αυτόνομο πολιτικο-κοινωνικό σώμα, με ταξικά συμβούλια και συλλογική έκφραση. Το ρηξικέλευθο πολιτικό σχέδιο δεν υλοποιήθηκε, επειδή, παρά την αναγνώριση της χρησιμότητάς του, επεκράτησε ο φόβος ότι οι επίσημες συσσωματώσεις του εγχώριου πληθυσμού μπορεί να αποδεικνύονταν επιζήμιες για την πολιτική σταθερότητα⁵⁷. Ωστόσο, παρότι η πολιτική εξουσία δεν προχώρησε στην ταξική κατοχύρωση των αγροτών, η ένταξη των προνομιούχων ως ενόπλων στα στρατιωτικά σώματα της υπαίθρου θεωρητικά τουλάχιστον μπορούσε να συμβάλει, όπως και στη βενετική *Terraferma*⁵⁸, στην αποκλιμάκωση των κοινωνικών εντάσεων της υπαίθρου, αποτελώντας ένα αντιστάθμισμα στις ουσιαστικά ανεξέλεγκτες καταχρήσεις των ισχυρών.

Βέβαια, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, παρά τα εν δυνάμει οφέλη της στο αμυντικό και το κοινωνικό πεδίο, η χορήγηση όπλων στον ντόπιο πληθυσμό υπήρξε απόφαση δύσκολη, αφού, σύμφωνα με αντίθετες πολιτικές θέσεις, η οργάνωση των «επιλέκτων» σωμάτων συνιστούσε καινοτομία επικίνδυνη. Ανήσυχτοι για τα αμφίβολα φιλοβενετικά αισθήματα των κρητικών οπλιτών, οι εκφραστές του σκεπτικισμού αυτού, μεταξύ αυτών ο γενικός προνομητής Marino Cavalli (1569-1571)⁵⁹, ο γενικός καπιτάνος Paulo Contarini (1578) και

56. Βλ. γενικά Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., που συγκεντρώνει τη σχετική βιβλιογραφία.

57. Για τις εξελίξεις αυτές βλ. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου», ό.π., σ. 131-140.

58. Carlo Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μωλονά του 16ου αιώνα*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 1994 (Τορίνο 1976), σ. 54-57. Πβ. Luciano Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro», ό.π., σ. 64-65.

59. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 89-90.

54. Για την τήρηση ανάλογων στρατολογικών «βιβλίων» (*Libri delle Ordinanze*) στη βενετική *Terraferma* βλ. Prelli, *L'esercito*, ό.π., σ. 31.

55. Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου κατά το 16ο και 17ο αιώνα. Κοινωνικο-πολιτικά γνωρίσματα και πρακτικές εκπροσώπησης», *Θησαυρίσματα*, 32 (2002), σ. 108 σημ. 44.

αργότερα ο γενικός προνοητής Alvisè Giustignan (1591), υποστήριζαν ότι οι στρατιώτες της υπαίθρου θα μπορούσαν να απειλήσουν με ανατροπή την ανώτερη τάξη, το θεμέλιο λίθο του βενετοκρατικού κοινωνικού οικοδομήματος, αλλά και τη βενετική κυριαρχία στο νησί⁶⁰.

Πέρα από τις κοινωνικές και στρατιωτικές ρυθμίσεις, στην αισθητή βελτίωση της θέσης των προνομιούχων συνέβαλε και η χρησιμοποίησή τους ως οπλιτών για την τήρηση της δημόσιας τάξης, με κύρια καθήκοντά τους τη σύλληψη κλεφτών και εγκληματιών στα χωριά⁶¹, κατά τη δοκιμασμένη βενετική πολιτική της επιβολής ελέγχου στον απλό πληθυσμό μέσω των προνομιούχων ομάδων του. Εξάλλου, η ιδιότητα του προνομιούχου αποτελούσε το εφελτήριο για την ανάληψη σημαντικού πολιτικο-κοινωνικού ρόλου στην ύπαιθρο, αφού συχνά οι κάτοχοί της εκλέγονταν εκπρόσωποι των χωριών (ομότες/κοντόσταβλοι): επιφορτισμένοι με ευρείες δικαιοδοσίες, όπως η συλλογή φόρων, η εποπτεία της τάξης, η αποκάλυψη των «αγγρακίων» που επιχειρούσαν με πλαστά στοιχεία και ψευδομάρτυρες να εγγραφούν στα βιβλία των προνομιούχων⁶² καθώς και η εκπροσώπηση των συντοπιτών τους στις τοπικές αρχές, αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο του πληθυσμού με την τοπική βενετική εξουσία και γενικότερα μεριμνούσαν για την υλοποίηση της βενετικής πολιτικής στον δύσκολα ελεγχόμενο αγροτικό χώρο. Από την άλλη πλευρά, ως ενδιάμεσοι που υπέβαλλαν, έστω ευκαιριακά, τα αιτήματα των συγχωριανών τους στους βενετούς αξιωματούχους μπορούσαν να συντελέσουν στον περιορισμό των αυθαιρεσιών των ευγενών-φρουδαρχών και των υπαλλήλων της πόλης και, συνεπώς, στην άμβλυνση της λαϊκής δυσανεμίας⁶³. Άλλωστε, με την ίδια λογική, της επίτευξης των κοινωνικών ισορροπιών στην ύπαιθρο, αφαιρέθηκε από τους φεουδάρχες και ανατέθηκε στους προνομιούχους-εκπροσώπους των χωριών η αρμοδιότητα της ναυτολόγησης των χωρικών για την αγγαρεία της κωπηλασίας στις γαλέρες, καθώς είχαν εντοπιστεί κρούσματα αυθαιρεσιών από την πλευρά των γαιοκτη-

60. Βλ. πιο κάτω, σ. 45-46.

61. ASV, Collegio, Relazioni, b. 81, αναφορά του γενικού καπιτάνου Paulo Contarini (9 Αυγούστου 1578), φ. 7^v-8^r. Για τα σχετικά καθήκοντα των ομοτών ή κοντόσταβλων, εκπροσώπων των χωριών, οι οποίοι συνήθως προέρχονταν από τους προνομιούχους, βλ. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου», ό.π., σ. 109-111. Για τη χρήση των *cernide* ως δυνάμειν καταστολής στην Terraferma του 16ου αιώνα βλ. Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro», ό.π., σ. 68-69.

62. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου», ό.π., σ. 109.

63. Στο ίδιο, σ. 101-131.

μόνων, όπως η προνομιακή απαλλαγή των καλλιεργητών τους⁶⁴. Την περαιτέρω κοινωνική ενδυνάμωση των προνομιούχων μαρτυρούν και οι πληροφορίες των επίσημων τεκμηρίων για τις καταχρήσεις τους ως υπευθύνων για την τήρηση της τάξης και για τη συγκέντρωση των αγροτών που έπρεπε να εκτελέσουν την αγγαρεία της θάλασσας: συγκεκριμένα αναφέρεται ότι χαρίζονταν έναντι χρηματικής αμοιβής στους κλέφτες⁶⁵ και ότι, μεροληπτώντας υπέρ συγγενών και φίλων, τους εξαιρούσαν από την κωπηλασία, γεγονός που είχε σοβαρό αντίκτυπο στην επάνδρωση των πολεμικών πλοίων⁶⁶.

Η εφαρμογή των ρυθμίσεων: Το εύθραστο καθεστώς του προνομιούχου-οπλίτη

Ποια ακριβώς όμως ήταν η πορεία των νομικο-κοινωνικών διατάξεων που αφορούσαν τους προνομιούχους; Εξέφραζαν μόνο τις προθέσεις της βενετικής πολιτικής ή όντως υλοποιήθηκαν στη διάρκεια του χρόνου; Όπως αναφέρει με υπερβολή ο γενικός καπιτάνος Filippo Pasqualigo (1594), αυτές δεν τηρήθηκαν, αφού κανείς δεν δήλωσε τα παιδιά του, τα οποία επίσης δεν εμφανίστηκαν με την παρέλευση 16 χρόνων στον αρμόδιο υπάλληλο⁶⁷. Εντούτοις, άφθονες πληροφορίες, όπως θα φανεί πιο κάτω, αποκαλύπτουν, κατά την ακόλουθη περίοδο και ως τον προχωρημένο 17ο αιώνα, τη λειτουργία, άλλοτε αυστηρή άλλοτε ελαστική, του συστήματος ένταξης των ατόμων στο προνομιακό καθεστώς, άρα και στις στρατιωτικές δυνάμεις της υπαίθρου, ή του αποκλεισμού τους από το σύνολο των προνομιούχων.

Φαίνεται ότι προκαταρκτικά, πριν ακόμη τεθεί σε συστηματική εφαρμογή η πρακτική των δηλώσεων των γεννήσεων, σημειώθηκε μια προσπάθεια ελέγχου των κοινωνικών περγαμηνών όλων των προνομιούχων, προφανώς για να οριοθετηθεί σ' ένα πρώτο στάδιο το σύνολό τους και να ακολουθήσει έπειτα η κανονική διαδικασία της εγγραφής τους στα κατάστιχα. Το 1577 πλήθος προνομιούχων από 191 οικογένειες απέδειξε με επιτυχία την κοινωνική ιδιότητα που κατείχε λόγω καταγωγής ή αξίας. Ο αριθμός τους ανερχόταν σε 14.055 άτομα, από τα οποία 7.819 ήταν ικανά να προσφέρουν υπηρεσίες.

64. Βλ. πιο πάνω, σ. 21. Επίσης Λαμπρινός, στο ίδιο, σ. 108, 130-131, καθώς και ASV, Collegio, Relazioni, b. 81, αναφορά του γενικού καπιτάνου Paulo Contarini (9 Αυγούστου 1578), φ. 8^r-9^r.

65. ASV, ό.π., φ. 8^r.

66. ASV, ό.π., φ. 8^v-9^r και Παράρτημα, έγγραφο 3.

67. Σπαννάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, σ. 28-29. Πβ. ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 760, επιστολή του Pasqualigo προς τη Βενετία στις 11 Μαΐου 1594.

Αντίθετα, περίπου 600-700 από το συνολικό πληθυσμό τους υπέστησαν κοινωνική υποβάθμιση, αφού δεν παρουσιάστηκαν, εξαιτίας σωματικής αδυναμίας (*improtenza*) ή ασθένειας, στις ανώτερες διοικητικές αρχές. Κατ' ακολουθία, υποχρεώθηκαν να εκτελούν αγγαρείες, εξέλιξη που εύλογα προξένησε τη δυσαρέσκειά τους. Κατά την οπτική του γενικού καπιτάνου Nadal(e) Donado, ο αποκλεισμός από το ειδικό βιβλίο ήταν άδικος, αφού επρόκειτο για εξ αίματος συγγενείς των ήδη εγγεγραμμένων (γιοι, αδέρφια, ξαδέρφια). Γι' αυτό και, όταν το 1579 επισκέφθηκε την περιοχή του Ρεθύμνου, έκανε δεκτά τα «αρχαία προνόμια» 500 περίπου έκπτωτων προνομιούχων. Με την επίδειξη δημόσιων εγγράφων (*scrittura pubbliche*) και την προσαγωγή μαρτύρων, εκείνοι τον είχαν παρακαλέσει να τους αναγνωρίσει το προνομιακό καθεστώς που απολάμβαναν «οι πατέρες, οι αδελφοί και οι συγγενείς τους», εξηγώντας παράλληλα τους λόγους που δεν τους είχαν επιτρέψει να εμφανιστούν εγκαίρως ενώπιον των αρμόδιων κρατικών υπηρεσιών. Κατόπιν, ο ίδιος αξιωματούχος ζήτησε από την κεντρική βενετική διοίκηση την προσεπικύρωση των προνομίων τους, με το αιτιολογικό ότι η Βενετία μπορούσε να έχει σημαντικά οφέλη στο πεδίο της άμυνας⁶⁸.

Όπως παρατηρείται, λοιπόν, παρά το αυστηρό πνεύμα των διατάξεων, ήδη από την αρχή εμφανίστηκαν δείγματα ελαστικότητας στην εφαρμογή τους, αφού, η υποβάθμιση των προνομιούχων, αν και θα συντελούσε στην αύξηση των «αγγαρικών», μπορούσε να οδηγήσει στη μείωση του αριθμού των οπλιτών της πολιτοφυλακής. Υπό τις συνθήκες αυτές, η κεντρική πολιτική ηγεσία δεν μπορούσε να μείνει αδιάφορη στο ζήτημα των έκπτωτων προνομιούχων και έδωσε εντολή στον διάδοχο του Donado, τον Zuanne Mocenigo, να το επανεξετάσει. Προφανώς, ο νέος γενικός καπιτάνος είχε επίγνωση ότι επρόκειτο για υπόθεση ιδιαίτερης κοινωνικής και στρατιωτικής σημασίας, που έρχοζε προσεκτικών χειρισμών. Κατά την άποψή του, δεν ήταν άξιοι προνομίων όλοι οι *privilegiati* και οι *graziati* που είχαν αναγνωριστεί στα 1579. Ωστόσο, εξαιτίας του τεράστιου συνολικού όγκου των πιστοποιητικών που είχαν υποβληθεί στον προκάτοχό του, θα ήταν εξαιρετικά χρονο-

68. Οι πληροφορίες προέρχονται από επιστολή του Donado προς τις κεντρικές αρχές (Παράρτημα, έγγραφο 2), καθώς και από την αναφορά του μετά το πέρας της θητείας του (5 Σεπτ. 1580): ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 81, φ. χ. αρ. [15^r-16^r]. Για την απώλεια των προνομίων κατά την περίοδο αυτή, επειδή οι κάτοχοί τους δεν εμφανίστηκαν για να δηλωθούν στο ειδικό βιβλίο, κάνει λόγο και ο μεταγενέστερος γενικός προνομητής Alvise Priuli: ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 770, επιστολή του προς τη Βενετία (30 Νοεμβρίου 1602).

βόρο να εξεταστεί χωριστά η κάθε περίπτωση από τα πολυάσχολα βενετικά διοικητικά όργανα. Ως εκ τούτου, ζήτησε οδηγίες από την κεντρική διοίκηση αν έπρεπε το αποδεικτικό υλικό να σταλεί στη Βενετία ή να μελετηθεί από τις τοπικές αρχές⁶⁹.

Οι φάκελοι αυτοί, τεκμηριωτικός πλούτος που θα έριχνε άπλετο φως στο νομικο-κοινωνικό καθεστώς και την ιδεολογική συγκρότηση των προνομιούχων, δεν φαίνεται να έχουν διασωθεί. Είναι πιθανό τα πολυάριθμα έγγραφα των 500 ατόμων, εφόσον μάλιστα δεν αφορούσαν μια πολιτικά κατοχυρωμένη τάξη, να μη στάλθηκαν στις κεντρικές αρχές, αλλά να εξετάστηκαν από τους βενετούς αξιωματούχους του νησιού. Πάντως, το 1586 το ζήτημα των έκπτωτων προνομιούχων της περιοχής του Ρεθύμνου δεν είχε διευθετηθεί νομικά, αφού ο Zuanne Mocenigo, με την ιδιότητα πλέον του γενικού προνομητή Κρήτης, ζήτησε τελικά από την κεντρική εξουσία να αναγνωρίσει κατ' εξαίρεση τα πιστοποιητικά τους⁷⁰.

Δεν γνωρίζουμε την ακριβή έκβαση της υπόθεσης. Ανεξάρτητα πάντως από το αν το αίτημα ικανοποιήθηκε, οι πληροφορίες των επόμενων ετών συγκλίνουν στη συνολική αύξηση του αριθμού των προνομιούχων στο νησί. Το γεγονός προξενούσε την ανησυχία της βενετικής εξουσίας και ενέτεινε τη δυσαρέσκεια των κωδικοποιημένων κοινωνικών ομάδων. Για τον λόγο αυτό, κατά την παραμονή τους στο νησί (1582-1583), οι σύνδικοι και εξεταστές της Ανατολής Zuanne Gritti και Giulio Garzoni προσπάθησαν να μειώσουν τον πληθυσμό τους, με την ακύρωση πρόσφατων παράνομων παραχωρήσεων προνομίων, προκειμένου να μην ελαττωθούν οι «αγγαρικοί» για τις γαλέρες⁷¹. Στο ίδιο κλίμα, κείμενο κρητικής «πρεσβείας» προς τη Βενετία (1584) κάνει λόγο για την υπέρμετρη αύξηση των απαλλαγμένων από τις αγγαρείες, η οποία αποδιδόταν στην προνομιακή μεταχείριση πολλών χωρικών από τους *privilegiati* συγγενείς τους που ήταν αρμόδιοι για την επιλογή των «αγγαρικών». Η έκνομη αυτή πρακτική είχε σοβαρές κοινωνικές και αμυντικές

69. ASV, ό.π., filza 746, επιστολή προς τη Βενετία του καπιτάνου Mocenigo (13 Μαΐου 1581), που τη συνυπογράφει ο ρέκτορας Ρεθύμνου Bernardo Pollani.

70. ASV, ό.π., filza 753, επιστολή του γενικού προνομητή Mocenigo (30 Μαΐου 1586).

71. Παράρτημα, έγγραφο 4, απόφαση της βενετικής συγκλήτου (27 Ιουνίου 1584), στην οποία γίνεται λόγος και για τις ενέργειες των συνδίκων στο νησί κατά τη διάρκεια της θητείας τους: «... ci hanno rifferito i sindici tornati ultimamente di quel Regno che sono da loro stati cassi dal numero di detti privilegiati alcuni che indebitamente godevano esso privilegio...». Βλ. και Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή*, ό.π., σ. 233 (έκθεση Giulio Garzoni, 1584).

συνέπειες, αφού ήταν επιζήμια για τους υπόλοιπους κατοίκους της υπαίθρου, που έπρεπε να επωμιστούν το κύριο βάρος των αναγκαστικών εργασιών, αλλά και επικίνδυνη για την ασφάλεια του νησιού, επειδή, κατ' αυτόν τον τρόπο, μειωνόταν ο αριθμός των ατόμων για τις οχυρώσεις και τις γαλέρες⁷².

Θορυβημένη η βενετική σύγκλητος, επεχείρησε με τη σχετική της απόφαση (1584) να περιορίσει την πληθυσμιακή μεγέθυνση αλλά και την «ανυπακοή και αυθάδεια» των προνομιούχων. Διέταξε να μην προστεθούν νέες εγγραφές και απαγόρευσε τη χορήγηση «δημόσιων πιστοποιητικών» προνομιακής απαλλαγής (*patenti pubbliche del ditto privileggio*) με το σκεπτικό ότι για την απόδειξη (*prova*) του κοινωνικού αυτού καθεστώτος αρκούσε η καταχώριση στα υφιστάμενα «βιβλία». Οι καγκελλάριοι ή άλλοι διοικητικοί υπάλληλοι, που θα καταστρατηγούσαν τις διατάξεις απειλούνταν με στέρηση του αξιώματός τους και καταβολή προστίμου 100 δουκάτων για κάθε παράβαση, ενώ οι κατά τόπους βενετοί διοικητές (ρέκτορες) θα πλήρωναν ακόμη μεγαλύτερο ποσό, 500 δουκάτα⁷³.

Την πολιτική της μείωσης του πληθυσμού των προνομιούχων εφάρμοσε και ο γενικός προνοητής Alvisè Giustignan, όπως ανέφερε στην έκθεσή του προς τις κεντρικές βενετικές αρχές (1591). Τήρησε την απαγόρευση για τις απονομές προνομίων και επίσης προχώρησε στον εκτοπισμό των απείθαρχων από τις τάξεις του επικουρικού στρατεύματος, με σκοπό να αποσοβηθεί ο κίνδυνος για το πολιτικο-κοινωνικό σύστημα και να αυξηθεί ο αριθμός των ατόμων που εκτελούσαν αγγαρείες. Πίστευε μάλιστα ότι με τα συγκεκριμένα μέτρα το βενετικό δημόσιο θα είχε μεγαλύτερα οφέλη, αφού οι υπόλοιποι, υπάκουοι, προνομιούχοι, θα προσέρχονταν με μεγαλύτερη προθυμία στις στρατιωτικές επιδείξεις και θα εκπαιδεύονταν συστηματικότερα στα πυροβόλα⁷⁴.

Όπως συνάγεται, οι διαδικασίες των δηλώσεων στα κατάστιχα μπορούσαν να οδηγήσουν, ανάλογα με τη συγκυρία, στην πληθυσμιακή ενίσχυση ή την εξασθένιση των στρατιωτικών σωμάτων. Ενώ όμως αρχικά, όπως είδαμε, οι πηγές κάνουν λόγο για την αύξηση των προνομιούχων και καταγράφουν τις κατά περιόδους επίσημες προσπάθειες για την περιστολή της, από την τελευταία δεκαετία του 16ου αιώνα εμφανίζεται συστηματικά μια διαφορετική εικόνα ως προς τη δημογραφική τους κατάσταση. Οι βενετοί αξιω-

72. Παράρτημα, έγγραφο 3.

73. Παράρτημα, έγγραφο 4.

74. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 79, αναφορά του Giustignan (9 Σεπτ. 1591), φ. 11^r, 12^v.

ματούχοι επεσήμαιναν στην κεντρική διοίκηση ότι ο αριθμός τους παρουσίαζε ανησυχητική μείωση. Ασφαλώς, καταλυτικό ρόλο στη μεταβολή αυτή πρέπει να διαδραμάτισε η προγενέστερη πολιτική του αυστηρού ελέγχου στις απονομές και τις επικυρώσεις των προνομίων αλλά και η αμέλεια των προνομιούχων για την εγγραφή τους στα ειδικά βιβλία.

Η φθίνουσα όμως πληθυσμιακή πορεία των τελευταίων αναπόφευκτα προκαλούσε σοβαρές αρρυθμίες στη στελέχωση άρα και την αποτελεσματικότητα των στρατιωτικών σωμάτων. Στις εξελίξεις αυτές αναφέρεται διεξοδικά ο γενικός προνοητής Nicolò Donado (1598): πολλοί προνομιούχοι, γράφει, επειδή δεν είχαν εγγραφεί εγκαίρως στα κατάστιχα, αποκλείονταν, μολοντί μάχιμοι, από το επικουρικό στράτευμα, με αποτέλεσμα αυτό να στερείται ένα ζωτικό τμήμα του. Αντίθετα, άλλοι, που ήταν ηλικιωμένοι, αλλά χωρίς νομικές εκκρεμότητες ως προς τις εγγραφές τους, τυπικά εξακολουθούσαν να μετέχουν στις *ordinanze* της υπαίθρου. Με τα δεδομένα αυτά και προκειμένου να αποτραπεί η γήρανση και απίσχναση των λόχων και να διασφαλιστεί η διαρκής ανανέωσή τους, ο Donado πρότεινε στην ηγεσία της Βενετίας να παρέχεται κάθε δέκα χρόνια η δυνατότητα στον γενικό προνοητή του νησιού, όπως είχε δοθεί στον προκάτοχό του, τον Zuanne Mocenigo, να κάνει δεκτές τις εκπρόθεσμες δηλώσεις γεννήσεων και να επιτρέπει την εισδοχή στο τοπικό στράτευμα νεαρών ατόμων, άρα μάχιμων και ενδεχομένως χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις, που δεν είχαν εγγραφεί από τους γονείς τους στα κατάστιχα μέσα στις προβλεπόμενες προθεσμίες⁷⁵. Χαρακτηριστικό δείγμα της πολιτικής του αποτελεί η μέριμνά του για τη συστηματική οργάνωση της αγροτικής πολιτοφυλακής Σητείας-Ιεράπετρας με σχετική εντολή του στον στρατιωτικό εκπαιδευτή (*governatore*)⁷⁶ Horatio Longo, ο οποίος κατόρθωσε να εμφανιστούν και να συμμετέχουν με πειθαρχία στις εκγυμνάσεις όλοι σχεδόν οι *privilegiati* των περιοχών αυτών⁷⁷.

Σοβαρή επίπτωση στην αριθμητική δύναμη και τη μαχητικότητα του επικουρικού στρατεύματος της υπαίθρου είχε, ασφαλώς, ο μεγάλος λοιμός που

75. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 79, αναφορά του γενικού προνοητή Nicolò Donado (5 Ιουνίου 1598), 21^v-22^r. Βλ. και την επιστολή του προς την κεντρική διοίκηση με χρονολογία 8 Μαΐου 1594: ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 760. Για ηλικιωμένους στρατιώτες στις *ordinanze* κάνει λόγο και ο γενικός καπιτάνος Filippo Pasqualigo (ASV, ό.π., filza 760, επιστολή με χρονολογία 11 Μαΐου 1594).

76. Για το αξίωμα βλ. Φαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής*, ό.π., σ. 30.

77. ASV, ό.π., filza 759, επιστολή του Donado προς τη Βενετία από τους Βαβέλους της Σητείας (18 Δεκεμβρίου 1593).

έπληξε το νησί κατά την περίοδο 1592-1595⁷⁸. Οι οπλοφόροι προνομιούχοι μειώθηκαν σημαντικά, επειδή πολλά χωριά είχαν προσβληθεί από τη νόσο και, φυσικά, οι ασκήσεις δεν μπορούσαν να διεξαχθούν κανονικά⁷⁹.

Όπως ήδη διαπιστώθηκε, στα τέλη του 16ου αιώνα η μεγέθυνση των αναγκών είχε οδηγήσει σε μια πραγματιστική πολιτική γύρω από το φλέγον ζήτημα των εγγραφών των προνομιούχων, με σκοπό τη βελτίωση των ένοπλων σωμάτων της ενδοχώρας. Επρόκειτο για μια πρακτική που έμελλε να ακολουθήσουν με συνέπεια αρκετοί από τους μεταγενέστερους αξιωματούχους ως το πέρας της βενετικής κυριαρχίας. Μολονότι, δηλαδή, οι νομοθετικές ρυθμίσεις επίσημα δεν καταργήθηκαν ποτέ, η ισχύς τους μπορούσε περιοδικά να ανασταλεί, προκειμένου να υλοποιηθούν τα σχέδια για τη συγκρότηση μιας αριθμητικά εύρωστης και αξιόμαχης αγροτικής πολιτοφυλακής. Προς την κατεύθυνση αυτή ήδη στα 1591 ο στρατιωτικός διοικητής (*colonello*)⁸⁰ Camillo Toscano είχε καταβάλει συστηματική προσπάθεια. Από την επίσημη αλληλογραφία προκύπτει ότι παρέμεινε 50 συνεχείς ημέρες στην ύπαιθρο του Ρεθύμνου και, αφού επισκέφθηκε κάθε χωριό με το άλογό του, συνοδευόμενος από τον υπεύθυνο των στρατολογικών καταλόγων, κατόρθωσε να καταγράψει συνολικά 1.614 νέους, 20-28 ετών, που ήταν μεν απαλλαγμένοι από τις αγγαρείες, αλλά δεν υπηρετούσαν στο στράτευμα. «Ζούσαν με ραθυμία», γράφει κατόπιν γι' αυτούς ο ρέκτορας της περιοχής, «αλλά τώρα θα αποτελέσουν το νεύρο της πολιτοφυλακής». Ο Toscano προχώρησε επίσης στη μαζική στρατιωτική αξιοποίηση της γνωστής οικογένειας των Παπαδόπουλων, αρχοντορωμαίων από την ενδοχώρα του Ρεθύμνου⁸¹, με την καταχώριση 112 μελών της στα ειδικά βιβλία και τη συνακόλουθη υποχρέωσή τους να υπηρετήσουν ως ένοπλοι στις *ordinanze*⁸².

78. Για την πανώλη αυτή βλ. Αντωνία Μαυραρέλη-Δρακάκη, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο 1995, σ. 549-564.

79. ASV, ό.π., filza 760, επιστολή του προνομητή Donado για την πανούκλα στα χωριά του Χάνδακα (8 Μαΐου 1594) και ASV, στο ίδιο, επιστολή του καπιτάνου Filippo Pasqualigo (11 Μαΐου 1594), που κάνει λόγο για σοβαρή μείωση των στρατιωτών εξαιτίας του λοιμού. Βλ. και τη δημοσιευμένη αναφορά του Pasqualigo (1594): Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, σ. 74, 76-77, 97, 102-103.

80. Για το αξίωμα του διοικητή της πολιτοφυλακής/συνταγματάρχη βλ. Ψαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής*, ό.π., σ. 30.

81. Βλ. για τους Παπαδόπουλους, Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., 64, 124, 132.

82. ASV, ό.π., filza 755, φάκελος *Dispacci al Senato (Secreta)* 1590, επιστολή του ρέκτορα Ρεθύμνου Nicolò di Priuli προς τη Βενετία (τέλη Φεβρουαρίου 1590 β.έ.=1591).

Στενά συνδεμένη με τις γραφειοκρατικές διαδικασίες, η ανανέωση του εγχώριου στρατεύματος εξαρτιόταν, όπως φάνηκε, σε μεγάλο βαθμό από την έγκαιρη εγγραφή των προνομιούχων. Οι λόγοι όμως που εμπόδιζαν τη μετάβασή τους στις πόλεις για να καταχωριστούν στα «βιβλία» ήταν πολλοί. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται η ολιγωρία, οι ασθένειες, η προχωρημένη ηλικία και κυρίως η ένδεια, η οποία δεν τους επέτρεπε να εγκαταλείψουν τις βιοποριστικές τους δραστηριότητες ούτε να καλύψουν τη δαπάνη του ταξιδιού (διαμονή και διατροφή) αλλά και τα διοικητικά έξοδα των δηλώσεων. Στις αρχές του 17ου αιώνα στο διαμέρισμα του Χάνδακα τα παιδιά των προνομιούχων που δεν είχαν δηλωθεί ήταν πολυάριθμα, μερικές εκατοντάδες, γεγονός, που κατά τον απερχόμενο γενικό προνομητή Benetto Moro (1602), οφειλόταν σε παράλειψη των πατέρων τους και όχι, όπως οι τελευταίοι ισχυρίζονταν, επειδή ο υπεύθυνος υπάλληλος απαιτούσε μεγάλα ποσά για τις εγγραφές τους⁸³. Άλλοτε, πάλι, οι προνομιούχοι, αναφέρει ο ομόλογός του Gerolemo Trivisan (1627), έπρεπε να μετακινηθούν 30-40 μίλια μακριά από τα σπίτια τους και επιπλέον, μερικές φορές, φθάνοντας στην πόλη, διαπίστωναν ότι ο αρμόδιος υπάλληλος απουσίαζε. «Καθώς», δε, «το ψωμί που μετέφεραν στις τσέπες τους είχε πια καταναλωθεί, έπρεπε αναγκαστικά να επιστρέψουν στον τόπο τους, μαζί με τους μάρτυρες που είχαν μαζί τους»⁸⁴. Υπό αυτές μάλιστα τις συνθήκες ο ίδιος αξιωματούχος εκφράζει τις αμφιβολίες του αν η θέσπιση των εγγραφών απέβλεπε πράγματι στην κατοχύρωση των προνομιούχων και όχι στη σταδιακή τους κοινωνική υποβάθμιση, με σκοπό την αύξηση του αριθμού των κωπηλατών⁸⁵.

Γενικά, πάντως, οι μη εγγεγραμμένοι προνομιούχοι δεν ήταν εύκολο να διαγραφούν, για να μην καταστούν ευάλωτες οι φρουρές της υπαίθρου. Φοβούμενος μήπως «διαλυθούν οι λόχοι», ο γενικός προνομητής Benetto Moro επέτρεψε σε εκατοντάδες μη δηλωμένους νεαρούς προνομιούχους της περιοχής του Χάνδακα να συμμετέχουν κανονικά στις στρατιωτικές ασκήσεις. Είχε ζητήσει από τη Βενετία να τους χορηγηθεί χάρη προκειμένου να εγγραφούν κανονικά στα κατάστιχα, με την προϋπόθεση όμως, όπως αναφέρεται

83. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 4, σ. 129-131.

84. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 80, αναφορά του Trivisan (Μάρτιος 1627), φ. 13^v: «... Ma per impedimento che incontrano nell'andar a farsi descrivere lontano trenta et quaranta miglia, dove alcuna volta, non trovando il ministro, consumato quel poco pane che portano nella tasca, sono necessitati a tornarsene con li testimonii che havevano condotto con loro...». Για το ίδιο ζήτημα βλ. και πιο κάτω, σ. 37.

85. ASV, ό.π., φ. 13^r.

σε διάταξή του τον Οκτώβριο του 1601, ότι τα ονόματα των γονέων τους θα είχαν καταχωριστεί στα εν λόγω βιβλία. Αλλιώς, θα κηρύσσονταν οριστικά έκπτωτοι και αναγκαστικά θα συγκαταλέγονταν στους «αγγαρικούς»⁸⁶.

Ο διάδοχός του, ωστόσο, ο Alvise Priuli, επισημαίνοντας στις προϊστάμενες βενετικές αρχές τους κινδύνους για την άμυνα, δήλωσε ότι ο όρος που είχε θέσει ο προκάτοχός του δεν μπορούσε να εφαρμοστεί, γιατί αρκετοί από τους γιους των μη εγγεγραμμένων προνομιούχων εκτελούσαν ήδη συστηματικά και επί μακρόν τα στρατιωτικά τους καθήκοντα στην ξηρά ή στις γαλέρες, αφού κατείχαν επίσημα πιστοποιητικά απαλλαγής από τις αγγαρείες, που τους είχαν χορηγηθεί από γενικούς προνοητές, ρέκτορες ή συνδίκους και εξεταστές της Ανατολής⁸⁷.

Αποβλέποντας πλέον στην ουσιαστική βελτίωση του επικουρικού στρατεύματος, η βενετική σύγκλητος αποφάσισε το 1603 ότι μπορούσαν να συμπεριληφθούν στους *privilegiati* εκείνοι που, ενώ από αμέλεια των πατέρων τους δεν είχαν δηλωθεί στις αρμόδιες αρχές, υπηρετούσαν κανονικά στην πολιτοφυλακή⁸⁸. Στη δυναμική αυτή εγγράφεται επίσης η επαναφορά στο προνομιακό καθεστώς ακόμη και έκπτωτων οικογενειών που δεν προσέφεραν υπηρεσίες στην άμυνα. Αξιοσημείωτη είναι η επίσημη μαρτυρία ότι το ίδιο έτος ο Alvise Priuli, «με ειδική άδειά» του (*per grazia speciale*) επέτρεψε να συμπεριληφθούν εκ νέου στα κατάστιχα τα μέλη της οικογένειας των αρχοντορωμαίων Χορτάτση, που, επειδή στο παρελθόν δεν είχαν τηρήσει τον νόμο για την υποχρεωτική εγγραφή τους, είχαν ενταχθεί στους «αγγαρικούς»⁸⁹.

86. Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 4, σ. 130-131. Ειδικά ως προς τη διάταξή του (31 Οκτωβρίου 1601), που εκδόθηκε κατά την περίοδο της επίσκεψής του σε τέσσερις καστελλανίες του διαμερίσματος του Χάνδακα βλ. την επιστολή του διαδόχου του, Alvise Priuli, προς τη Βενετία (30 Νοεμβρίου 1602): ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 770.

87. ASV, ό.π.

88. ASV, Senato Mar, reg. 63 (1603 mar-24 febb. m.v.), φ. 37^v-38^r (olim 16^v-17^v), απόφαση της συγκλήτου (16 Απριλίου 1603).

89. Βλ. πιο κάτω, σ. 39, καθώς και στο Παράρτημα το έγγραφο 7. Γενικά για την οικογένεια Χορτάτση βλ. κυρίως Μανούσακας, «Συμβολή εις την ιστορίαν της κρητικής οικογένειας Χορτάτση», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 26 (1956), σ. 231-301· ο ίδιος «Τα έγγραφα των Χορτάτσηδων της Σμύρνης (συλλογή Whittall)», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 17 (1963), σ. 9-88, καθώς και τις ακόλουθες μελέτες για την ταυτότητα του ποιητή Γεωργίου Χορτάτση: Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, «Γεώργιος Ιωάννη Χορτάτση», *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), σ. 182-227· ο ίδιος, «Μια δίκη (1582-1583) του Γεωργίου Χορτάτση του Ιωάννη», *Παράβασις*, 3 (2000), σ. 11-58 και Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάτση*, Ηράκλειο Κρήτης 1993.

Από τα τέλη, λοιπόν, του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα δόθηκε σημαντική βαρύτητα στην ενδυνάμωση των χερσαίων στρατιωτικών δυνάμεων. Η συμμετοχή στην πολιτοφυλακή αναδείχθηκε ουσιαστικά σε στοιχείο απόδειξης της κοινωνικής ιδιότητας των προνομιούχων. Ανάλογα με τη συγκυρία, η στράτευση μπορούσε να εξασφαλίσει προνόμια, ακόμη κι αν δεν είχε τηρηθεί η απαιτούμενη εγγραφή στα βιβλία των προνομιούχων.

Το ζήτημα της πολιτοφυλακής της υπαίθρου απασχόλησε τη βενετική διοίκηση και τις επόμενες δεκαετίες του 17ου αιώνα, σε μια προσπάθεια επίτευξης αριθμητικών ισορροπιών μεταξύ οπλιτών και «αγγαρικών». Κατά τον γενικό προνοητή Marc'Antonio Venier (1620), πάρα πολλοί έκπτωτοι προνομιούχοι υπέβαλαν αιτήσεις για την επανεγγραφή τους στα ειδικά βιβλία, αλλά εκείνος αρνήθηκε να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια χωρίς την άδεια της Βενετίας, από φόβο ότι, αν τα αιτήματά τους ικανοποιούνταν, θα μειωνόταν ο αριθμός των κωπηλατών⁹⁰. Στην τρίτη δεκαετία όμως του 17ου αιώνα ο ομόλογός του Gerolemo Trivisan πρότεινε στην κεντρική εξουσία την επανένταξη έκπτωτων στα κατάστιχα, με το αιτιολογικό ότι πολλοί δεν είχαν κατορθώσει να εγγραφούν εξαιτίας των μεγάλων δυσκολιών και των εξόδων του ταξιδιού προς την αρμόδια υπηρεσία⁹¹. Για τη θεραπεία μάλιστα των προβλημάτων και την ανακούφιση των κατοίκων της υπαίθρου, ζήτησε από τις κεντρικές αρχές να προχωρήσουν στη μεταρρύθμιση των διαδικασιών και συγκεκριμένα οι εγγραφές να γίνονται στα χωριά κατά τις «επισκέψεις» (*visite*) του γενικού προνοητή ή άλλων αξιωματούχων, που, κατά την άποψή του, έπρεπε να είναι συχνότερες⁹².

Πιο αποτελεσματικές υπήρξαν οι προσπάθειες του γενικού προνοητή Francesco Molin, ειδικά σε ορισμένες περιοχές που είχε διαπιστωθεί δραματική πληθυσμιακή συρρίκνωση των οπλιτών, εξαιτίας της προγενέστερης υποβάθμισης των προνομιούχων. Όπως ανέφερε το 1629, στα καστέλλια της Πυργιώτισσας και του Καινούργιου οι προνομιούχοι από 411, που ήταν συνολικά το 1607, είχαν μειωθεί σε 146 (μείωση 64,47%) και στα καστέλλια του Μονοφατσίου και του Belvedere, από 528 σε 239 (μείωση 54,73%). Για τη θεραπεία του προβλήματος, που είχε σοβαρές συνέπειες στη φρούρηση των ακτών, ο Molin έλαβε δραστικά μέτρα. Αφ' ενός, μερίμνησε για την κοι-

90. ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 783, επιστολή με χρονολογία 5 Αυγούστου 1620.

91. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 80, αναφορά Trivisan (Μάρτιος 1627), φ. 13^v.

92. ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 783 ter, επιστολή του Trivisan προς τη Βενετία (16 Ιουνίου 1625).

νωνική αναβάθμιση και την τοποθέτηση στο στράτευμα πολλών μη εγγεγραμμένων ατόμων. Αφ' ετέρου, αξιοποίησε στρατιωτικά ένα σημαντικό αριθμό σφακιανών αρχοντορωμαίων της οικογένειας Σκορδίλη⁹³, που, όπως αναφέρει ο προνοητής, είχαν βρει καταφύγιο στις περιοχές αυτές, αλλά δεν είχαν εγγραφεί στους καταλόγους των προνομιούχων. Με τις νέες ρυθμίσεις οι μάχιμοι στις εν λόγω περιφέρειες αυξήθηκαν εντυπωσιακά. Στις περιοχές της Πυργιώτισσας και Καινούργιου σχεδόν διπλασιάστηκαν, αφού από 146, που ήταν συνολικά, ο αριθμός τους ανήλθε σε 290 (αύξηση 98,63%), ενώ στο Μονοφάτσι και το Belveder από 239 σε 362 (51,46%)⁹⁴. Ανάλογα, το 1633 ο γενικός προνοητής Lorenzo Contarini επέτρεψε τη στράτευση των νόμιμων γιων των προνομιούχων, που από παράλειψη των γονέων τους δεν είχαν καταχωριστεί στα βιβλία⁹⁵.

Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκε μία δεκαετία αργότερα και η πολιτική του προνοητή Andrea Corner⁹⁶. Μερίμνησε για την αναδιοργάνωση της πολιτοφυλακής με την ευκαιρία της επιθεώρησης των λόγων στα καστέλλια της Πεδιάδας, του Μονοφατσίου και του Belvedere. Από τη μια πλευρά, διέγραψε γέρους και αδύναμους οπλίτες και, από την άλλη, ενέταξε στο στράτευμα αρκετούς νέους προνομιούχους, που δεν είχαν δηλωθεί στα ειδικά βιβλία. Η ένταξή τους όμως έγινε κατόπιν αυστηρών διαδικασιών απόδειξης της καταγωγής τους, με ένορκες καταθέσεις μαρτύρων, ενώπιον του ίδιου του προνοητή⁹⁷.

Ενώ όμως η πληρέστερη επάνδρωση των λόγων υπήρξε βασική πολιτική προτεραιότητα στον 17ο αιώνα, δεν έλειπαν οι αντιδράσεις από την πλευρά ορισμένων προνομιούχων, που αρνούσαν τη στράτευση, όχι μόνο γιατί απαιτούσε την περιοδική απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία και τις παραγωγικές τους δραστηριότητες⁹⁸, αλλά και επειδή θεωρούσαν ότι η επιβο-

93. Βλ. ενδεικτικά για την οικογένεια Σκορδίλη, Στ. Ξανθουδίδης, «Το δίπλωμα (Προβελέγιον) των Σκορδιλών της Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 2 (1939), σ. 299-312· Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 64.

94. ASV, ό.π., filza 784, επιστολή του Molin προς τη Βενετία (20 Ιουνίου 1629).

95. ASV, ό.π., filza 791, επιστολή του Contarini προς τη Βενετία (28 Νοεμβρίου 1633).

96. ASV, ό.π., filza 795, επιστολή του Corner (6 Απριλίου 1645), όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται στις *cernide* των πόλεων του Χάνδακα και του Ρεθύμνου.

97. ASV, ό.π., filza 795, επιστολή του Corner από το castel της Πεδιάδας προς την κεντρική βενετική διοίκηση (2 Νοεμβρίου 1643).

98. Στα 1594 ο γενικός καπιτάνος Filippo Pasqualigo επεσήμανε στις κεντρικές αρχές τη δυσκολία στελέχωσης των λόγων της πολιτοφυλακής ειδικά κατά τη θερινή περίοδο της συγκομιδής. Σπανάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, σ. 37.

λή της έπληττε το κεκτημένο, παραδοσιακά απαραβίαστο, καθεστώς της απαλλαγής τους από κάθε υποχρέωση προς το δημόσιο. Ουσιαστικά, δηλαδή, επιθυμούσαν τη διαίωνιση των προνομίων τους, χωρίς όμως ανταλλάγματα. Τον Νοέμβριο του 1641 ο γενικός προνοητής Michiel Priuli ενημέρωσε τις κεντρικές βενετικές αρχές ότι ένας αρχοντορωμαίος, ο Κωνσταντίνος Χορτάτσης, καθώς και οι γιοι του, δεν αρκέστηκαν στην επαναφορά της οικογένειάς τους στις τάξεις των προνομιούχων το έτος 1603⁹⁹, αλλά έκτοτε διεκδίκησαν επίμονα τη διαγραφή τους από τους καταλόγους των οπλιτών, επικαλούμενοι αρχαία οικογενειακά προνόμια που τους εξαιρούσαν από οποιαδήποτε υποχρέωση, συμπεριλαμβανομένης και της στρατιωτικής. Μάλιστα οι Χορτάτσηδες είχαν καταθέσει στον γενικό προνοητή και σχετικό απαλλακτικό έγγραφο, που, κατά τον ίδιο αξιωματούχο, κατόρθωσαν με πλάγια μέσα, τον Σεπτέμβριο του 1641, να τους χορηγηθεί από δημόσια αρχή, την *avogaria di comun*, μολοντί η πρακτική αυτή δεν ήταν πια σε ισχύ στο νησί. Ανήσυχος, πάντως, για τις μελλοντικές κοινωνικές και στρατιωτικές διαστάσεις του ευαίσθητου αυτού ζητήματος, ο Priuli ζήτησε την οριστική του διευθέτηση από τη σύγκλητο της Βενετίας, επισημαίνοντας ότι, επειδή είχαν σημειωθεί ανάλογες προσπάθειες από την πλευρά και άλλων αρχοντορωμαίων, μια ενδεχόμενη απαλλαγή των πολυμελών, δώδεκα αυτών οικογενειών από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα θα ήταν καταστροφική για τις φρουρές¹⁰⁰.

Το πλέγμα των ανωτέρω κοινωνικών και στρατιωτικών ρυθμίσεων για την οριοθέτηση των προνομιούχων ενισχύθηκε προοδευτικά τον 17ο αιώνα από νομοθετικές πράξεις για την καταγραφή γενικά του κρητικού πληθυσμού, αρχικά της πόλης και κατόπιν και της υπαίθρου. Το 1613 οι εκπρόσωποι της κεντρικής πολιτικής αρχής, οι σύνδικοι και εξεταστές της Ανατολής Giovanni Pasqualigo και Ottaviano Bon, προχώρησαν στη θέσπιση ενοριακών βιβλίων στην πόλη του Χάνδακα. Αργότερα, το 1634 η αρχιεπισκοπή έδωσε εντολή σ' όλους τους ορθόδοξους ιερείς του αστικού κέντρου και των χωριών που υπάγονταν στη δικαιοδοσία της να τηρούν τρία χωριστά βιβλία, βαπτίσεων, γάμων και θανάτων¹⁰¹.

99. Βλ. πιο πάνω, σ. 36.

100. Παράρτημα, έγγραφο 7 (10 Νοεμβρίου 1641). Συνημμένο στην επιστολή αυτή του Priuli σώζεται και έγγραφο της *avogaria di comun*, με υπογραφή του *avogadore Renier Foscarini* (13 Σεπτεμβρίου 1641).

101. Ασπασία Παπαδάκη, «Μια χαμένη αρχειακή πηγή: Στοιχεία για τα ενοριακά ληξιαρχικά βιβλία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα», *Χαριστήριος Τόμος Σεβασμιωτάτου Αρχιεπισκόπου Κρήτης κ.κ. Τιμοθέου*, Ηράκλειο 2001, σ. 375-376.

Σοβαρότερες προσπάθειες σημειώθηκαν όμως την περίοδο 1636-1638, όταν από τους συνδίκους της Ανατολής Marco Contarini, Pietro Corrago (Correr) και Giovanni Capello θεσμοθετήθηκαν πλέον ρυθμίσεις για τη συστηματική και υποχρεωτική καταγραφή του αγροτικού, προνομιούχου και μη, πληθυσμού της υπαίθρου, κατ' αντιστοιχία προφανώς με τις γνωστές πρακτικές που εφαρμόστηκαν για την οργάνωση των κωδικοποιημένων τάξεων του κοινωνικού συστήματος. Για την εξυπηρέτηση των κρατικών αναγκών, οι παπάδες έπρεπε να τηρούν σε κάθε ενορία του αγροτικού χώρου ένα βιβλίο για τις γεννήσεις, ένα για τους γάμους και ένα για τους θανάτους. Με το σκεπτικό των συνδίκων, βάσει του πρώτου θα ήταν εύκολο να αποδειχθεί η ηλικία των κατοίκων και κυρίως των «αγγαρικών»: με το δεύτερο θα αποδεικνυόταν από τους προνομιούχους η νομιμότητα των γάμων τους και, έτσι, της προέλευσης των απογόνων τους· τέλος, από τα στοιχεία του τρίτου, του νεκρολογίου, θα μπορούσε να πιστοποιηθεί ο θάνατος των κατοίκων, προφανώς με σκοπό τη διαγραφή τους από τα βιβλία των προνομιούχων και τους καταλόγους της πολιτοφυλακής ή των αγγαρειών. Αυστηροί συνοδευτικοί όροι αποσκοπούσαν στην αποτροπή ατασθαλιών. Οι ιερωμένοι ήταν υποχρεωμένοι κάθε χρόνο να παραδίδουν τα βιβλία στον αρμόδιο κρατικό υπάλληλο, τον «υπεύθυνο των καταλόγων» (*deputato ai rolli*), ορκιζόμενοι ότι δεν διέπραξαν αυθαιρεσίες στις καταγραφές και κυρίως ότι δεν παρέλειψαν σκόπιμα ορισμένα ονόματα. Παρόντες στην επίδοση των καταστίχων θα ήταν, στον Χάνδακα, ο γενικός προνοητής ή, αν απουσίαζε, ο γενικός καπιτάνος, ενώ στο Ρέθυμνο και τα Χανιά ο διοικητής της κάθε πόλης, ο ρέκτορας. Υπό την ευθύνη του *deputato ai rolli* τα βιβλία θα φυλάσσονταν, για την αξιοποίησή τους και από τις μελλοντικές διοικήσεις, σε χωριστό ερμάρι με ειδική επιγραφή. Στην περίπτωση, τέλος, του εντοπισμού αυθαιρεσιών, ο «υπεύθυνος των καταλόγων» έπρεπε να ενημερώσει τη διοίκηση και οι παραβάτες κληρικοί θα τιμωρούνταν με το σοβαρό πρόστιμο των 200 υπερπύρων¹⁰².

102. ASV, *Sindici e Inquisitori in Terraferma e in Levante*, b. 67, Ordini 1635-1638, φ. 42^v, όπου η έβδομη από τις διατάξεις των συνδίκων Contarini, Capello και Corrago σχετικά με τους «αγγαρικούς» του διαμερίσματος του Χάνδακα, η οποία εκδόθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 1636 (Παράρτημα, έγγραφο 6). Επίσης βλ. ASV, στο ίδιο, φ. 98^v-99^r, την έβδομη διάταξη των Contarini και Corrago για το Ρέθυμνο (1 Σεπτεμβρίου 1637) και φ. 156^v, όπου ανάλογη απόφαση (όγδοη) των συνδίκων για τα Χανιά (17 Ιανουαρίου 1637=1638). Ακόμη, βλ. ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 1193, επιστολή αρ. 68 των ίδιων συνδίκων προς τη Βενετία (30 Σεπτεμβρίου 1636).

Επίσης, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από τους συνδίκους στην οργανωμένη καταγραφή των «αγγαρικών» με τη θέσπιση δύο ειδικών βιβλίων, ένα για κάθε καστελλανία, τη διοικητική υποδιαίρεση της υπαίθρου, καθώς και ένα συγκεντρωτικό για κάθε διοικητικό διαμέρισμα (*territorio*) του νησιού¹⁰³.

Απ' όλα, λοιπόν, όσα προηγήθηκαν τεκμαίρεται ότι η προσπάθεια της Βενετίας για την τήρηση των ισορροπιών στα αμυντικά μέτωπα, προξενούσε διακυμάνσεις στον πληθυσμό των προνομιούχων. Η επιδείνωση των συνθηκών άμυνας στην ξηρά οδηγούσε στην αύξηση των απαλλαγμένων από τις αγγαρείες, άρα και των οπλιτών στις τοπικές φρουρές, αλλά επέφερε μείωση στον αριθμό των «αγγαρικών» για τις γαλέρες. Αντίστροφα, οι ανάγκες στη θάλασσα μπορούσαν να προκαλέσουν την καθοδική πληθυσμιακή πορεία των προνομιούχων, προκειμένου να αυξηθούν οι κωπηλάτες. Τις ανακατατάξεις και την κοινωνική κινητικότητα που δημιουργούνταν από το εκάστοτε στρατιωτικό πρόγραμμα της Βενετίας απηχεί και η ανωτέρω περίπτωση της οικογένειας Χορτάτση, τα μέλη της οποίας, ενώ αρχικά είχαν υποστεί κοινωνικό υποβιβασμό, το 1603 επανεντάχθηκαν με άνωθεν απόφαση στο προνομιακό καθεστώς και στο επικουρικό στράτευμα.

Με δεδομένη, λοιπόν, την περιοδική αναβάθμιση ή την υποβάθμιση ενός τμήματός τους, οι προνομιούχοι δεν συνιστούσαν ένα στεγανοποιημένο σώμα ούτε, βέβαια, μία ταξικά κατοχυρωμένη οντότητα, όπως λ.χ. η υπέρτερη τάξη, των ευγενών. Ωστόσο, ενώπιον των κρατικών αναγκών το κοινωνικά ετερογενές αυτό μωσαϊκό αντιμετωπιζόταν από την πολιτική ηγεσία ως ενιαίο μόρφωμα, θεσμικά ομογενοποιημένο από την καταχώριση των μελών του σε κοινά κατάστιχα.

Βάσει επίσης των στοιχείων που παρουσιάστηκαν, από τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα το σύνολο των ατόμων που είχαν εξαιρεθεί από τις αγγαρείες μετεξελίχθηκε ουσιαστικά σε μια νέα κοινωνική ομάδα, σ' ένα είδος στρατιωτικής «αριστοκρατίας». Ορισμένα μάλιστα γνωρίσματά της (γέννηση από νόμιμο γάμο, κληρονομική θέση, υποχρεώσεις στον αμυντικό τομέα, απόδειξη κοινωνικού καθεστώτος) προσομοιάζουν σ' εκείνα της οριοθετημένης ανώτερης τάξης¹⁰⁴, του ιδεολογικού συμμάχου των Βενετών, γεγονός που υποδηλώνει την πάγια βενετική αντίληψη της κοινωνικής ιεράρχησης των πληθυσμών, με σκοπό την καλύτερη προάσπιση των κρατικών συμφερόντων.

103. ASV, *ό.π.* (επιστολή της 30ής Σεπτεμβρίου 1636).

104. Για τα χαρακτηριστικά της ανώτερης τάξης βλ. πρόχειρα Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, *ό.π.*, με πλούσια βιβλιογραφία.

Πληθυσμιακή δεξαμενή οπλιτών, αυτή η κληρονομική, αλλά όχι κλειστή, «αριστοκρατία» της κρητικής περιφέρειας μπορεί, λοιπόν, να υποστηριχθεί ότι απαρτιζόταν πλέον από τα ακόλουθα υποσύνολα: α. τους άρχοντες-στρατιώτες, τον σκληρό πυρήνα του προνομιούχου πληθυσμού, με ρίζες στις παλαιές οικογένειες των φερόμενων ως ευπατριδών (αρχοντορωμαίοι-αρχοντόπουλοι) και β. τους *graziati*-στρατιώτες, κατώτερης καταγωγής και πιθανότατα υποδεέστερης πληθυσμιακής δύναμης, που εξομοιώθηκαν όμως με τους πρώτους λόγω της προσφοράς υπηρεσιών στο βενετικό δημόσιο.

Μολονότι, ωστόσο, το νομικο-κοινωνικό πλαίσιο των οπλιτών είχε σε γενικές γραμμές διευθετηθεί, οι συνεχείς βενετικές προσπάθειες για την ουσιαστική αναδιοργάνωση των αμυντικών δυνάμεων της υπαίθρου δεν φαίνεται να στέφθηκαν με επιτυχία. Ο στρατιωτικός μηχανισμός δεν επαρκούσε για την αποστολή του, με αποτέλεσμα στην πάροδο του χρόνου να αποκαλύπτονται οι σοβαρές αδυναμίες του, όπως συνέβη και στα αντίστοιχα τοπικά σώματα της *Terraferma*¹⁰⁵ και άλλων βενετικών περιοχών¹⁰⁶. Οι ελλείψεις του οπλισμού, η απειρία των «επιλέκτων» στα πυροβόλα αλλά και η απείθεια και η συχνή αποχή από τα καθήκοντά τους αποτελούσαν βασικά μειονεκτήματα της πολιτοφυλακής, που επισημαίνονται σταθερά στις επίσημες εκθέσεις προς την κεντρική εξουσία¹⁰⁷. Στους κυρίαρχους λόγους για την προβληματική οργάνωση των λόχων εύστοχα συγκαταλέγεται η έλλειψη κινήτρων συμπαρατάξης των στρατιωτών με τη Βενετία, που τη θεωρούσαν υπεύθυνη για τους επαχθείς όρους ζωής στην ύπαιθρο. Κατά την εκτίμηση πάντα των εκπροσώπων της κεντρικής εξουσίας, η απροθυμία και η αδιαφορία των «επιλέκτων» οφειλόταν στη δυσπιστία τους έναντι της βενετικής κυριαρχίας και όχι στη δειλία ενός εκ φύσεως τολμηρού λαού¹⁰⁸. Έμφαση επίσης δίδεται από τα επίσημα τεκμήρια στην κακοδιοίκηση, την ελλιπή κατάρτιση, τις ατασθαλίες και την καταπιεστική συμπεριφορά των διοικητών των στρατιωτικών μονάδων¹⁰⁹.

105. Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro», ό.π., σ. 71, 73-75.

106. Ψαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής*, ό.π., σ. 74 (Ιόνια), 89 (Κέρκυρα), 112-113 (Τήνος).

107. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 14, 82 και τ. 3, σ. 25, 38-40· Ψαράς, ό.π., σ. 48-49, 50-54, 55, 57, 58, 59-62· Pezzolo, «Aspetti della struttura militare», ό.π., σ. 88.

108. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 83-85. Πβ. Ψαράς, ό.π., σ. 48-49.

109. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 84-85 και τ. 4, σ. 117-120. Πβ. Ψαράς, ό.π., σ. 49.

Στην επιδείνωση της κατάστασης συνέβαλλε και το γεγονός ότι οι χρόνοι διεξαγωγής των ασκήσεων συνέπιπταν λίγο-πολύ με τους ρυθμούς των αγροτικών εργασιών. Ως εκ τούτου, πολλοί οπλίτες-καλλιεργητές, που άλλωστε δεν αμείβονταν για τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες, προτιμούσαν να ασχοληθούν με τα κτήματά τους, ειδικά την περίοδο της συγκομιδής, παρά με το σπαθί και το πυροβόλο. «Τους ενδιαφέρει περισσότερο», εκτιμά ο γενικός καπιτάνος Filippo Pasqualigo (1594), «να θερίσουν τα κριθάρια, τα κουκιά, τα σιτάρια τους και να τρυγήσουν τα αμπέλια τους από το να συμμετέχουν στις εκγυμνάσεις»¹¹⁰. Ορισμένοι μάλιστα, προκειμένου να αποφύγουν τη στρατολόγηση, χειροτονούνταν ιερείς¹¹¹, συνηθισμένη τακτική και για τους υπόλοιπους κατοίκους της υπαίθρου, που επεδίωκαν την εξαίρεσή τους από τις αγγαρείες¹¹². Εύλογα, μέσα στο κλίμα αυτό πολλοί, κατ' αντιστοιχία με τη συμπεριφορά των ντόπιων στρατιωτών στις κτήσεις της *Terraferma*¹¹³, πίστευαν ότι η στράτευση ανέτρεπε τη μακρόχρονη εξαίρεσή τους από υποχρεώσεις και, συνεπώς, τη σταθερότητα της καθημερινής τους ζωής¹¹⁴. Υπό τους όρους αυτούς, ο συνολικός αριθμός των στρατιωτών στις *cernide* του νησιού, που συνήθως κυμαινόταν από 12.000 έως 14.000¹¹⁵, δεν μπόρεσε να αυξηθεί σημαντικά.

Κοινωνική αναβάθμιση και υποβάθμιση: δυσaréσκεις και αντιθέσεις

Παρά τις χρόνιες δυσλειτουργίες του στρατεύματος, οι αμυντικές προτεραιότητες και η ανάγκη εξασφάλισης των κοινωνικών ισορροπιών (περιστολή της αυθαιρεσίας των φεουδαρχών και άμβλυνση της δυσaréσκειας των αγροτικών πληθυσμών) επέβαλαν τη διατήρησή του. Ανεξάρτητα πάντως από την αποτελεσματικότητα της στρατιωτικής πολιτικής, η νομική αναβάθμιση των προνομιούχων και ο κεντρικός, θεσμικά κατοχυρωμένος ρόλος τους στις *ordinanze* οδήγησαν σε μια αυστηρότερη ιεράρχηση και μια ανακατανομή εξουσιών στον αγροτικό χώρο, από τις οποίες ένα ικανό μερίδιο πέρασε στους κατόχους προνομίων. Ωφελήματα παραδοσιακά και νέα, όπως η εξαίρεση από τις αναγκαστικές εργασίες, η ένοπλη στράτευση και η δυνατότητα

110. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 3, σ. 37.

111. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 14. Πβ. Ψαράς, ό.π., σ. 48.

112. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη*, ό.π., σ. 66.

113. Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro», ό.π., σ. 70.

114. Βλ. πιο πάνω, σ. 38-39.

115. Ψαράς, ό.π., σ. 70-71, Pezzolo, «Aspetti della struttura militare», ό.π., σ. 88.

τα εκλογής στο επίζηλο αξίωμα του εκπροσώπου των χωρικών, προσέδωσαν, όπως ήδη επισημάνθηκε, σημαντική πολιτικο-κοινωνική ισχύ και μεγαλύτερο κύρος στους αρχοντορωμαίους-αρχοντόπουλους και *graziati*. Με το πληρέστερα οριοθετημένο κοινωνικό καθεστώς τους πλεονεκτούσαν αισθητά έναντι των άλλων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών του ντόπιου στοιχείου, ακόμη και εκείνων που επίσης είχαν προνόμια απαλλαγής από τις αγγαρείες, όπως οι ορθόδοξοι ιερωμένοι¹¹⁶.

Βέβαια, η ενδεχόμενη άρση της μονιμότητας των απαλλαγών καθιστούσε επισφαλή τη θέση μιας μερίδας ατόμων, εκείνων που δεν είχαν παρουσιάσει για να δηλώσουν τα προνόμιά τους. Γι' αυτούς, μολονότι ένα μεγάλο τμήμα τους δεν διέθετε στρατιωτικό πνεύμα, η διαγραφή, έστω περιστασιακή, των πλεονεκτημάτων τους ήταν δυσβάστακτη, αφού τους οδηγούσε αναγκαστικά στην ταπεινωτική και επικίνδυνη θέση του κωπηλάτη. Η εξίσωσή τους με τους υπόλοιπους χωρικούς σήμαινε από κοινωνικο-ιδεολογικής πλευράς την απώλεια της υπόληψής τους μέσα στην αγροτική κοινωνία αλλά και την ίδια την οικογένειά τους. «Πολλοί», παρατηρεί ο γενικός προνοητής Gerolemo Trivisan (1627), «βλέπουν με μεγάλη δυσαρέσκεια τον αδελφό, τον ανιψιό ή άλλο συγγενή τους να υπηρετεί στη γαλέρα με το σπαθί, ενώ οι ίδιοι είναι υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν με το κουπί»¹¹⁷. Οι κοινωνικές και στρατιωτικές ρυθμίσεις εκλαμβάνονταν από αυτούς ως καινοτομία που καταστρατηγούσε τα αναμφισβήτητα κληρονομικά δικαιώματά τους. Τα γνωστά μας αδέλφια από τις Σαϊτούρες του Ρεθύμνου, ο Γιάννης, ο Νικολός και ο Βασίλης Λουμπίνος, που λόγω της πατρικής φτώχειας και αμέλειας δεν είχαν δηλωθεί στα ειδικά βιβλία, θεωρούσαν άδικο τον εκτοπισμό τους από τους αρχοντορωμαίους, επειδή και ο πατέρας τους Λέος και ο πρωτότοκος αμφιθαλής αδελφός τους, ο Μιχάλης, ήταν εγγεγραμμένοι στα κατάστιχα. Γι' αυτό, με επιστολή τους, τον Ιούλιο του 1600, προς τις κεντρικές αρχές ζήτησαν να δοθεί εντολή στον ρέκτορα του Ρεθύμνου ή στον γενικό προνοητή Κρήτης να εξετάσουν τα δικαιολογητικά τους για να επιτραπεί η εγγραφή τους στους καταλόγους¹¹⁸.

Πάντως η γενική αναβάθμιση των προνομίων οδήγησε σε περαιτέρω

πολυεπίπεδες κοινωνικές μεταβολές, που είχαν ιδεολογικές και ψυχολογικές συνδηλώσεις. Εύλογα, οι αλλαγές μπορούσαν να επηρεάσουν την άρθρωση των κοινωνικών σχέσεων και να προξενήσουν φόβο για τον κλονισμό των αριστοκρατικών δομών της βενετοκρατικής κοινωνικής οργάνωσης. Όπως και στην *Terraferma*¹¹⁹, προκάλεσαν την αντίθεση της ολιγάριθμης ηγεμονικής τάξης, που έβλεπε την εξουσία της στην ενδοχώρα και την παραδοσιακή στρατιωτική υπεροχή της (μακροαίωνα ένοπλη συμμετοχή των μελών της στο φεουδαρχικό ιππικό και τις ιπποτικές επιδείξεις) να απειλείται και μάλιστα από ανθρώπους της υπαίθρου, που στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας αντιμετωπίζονταν ανέκαθεν υποτιμητικά. Δείγματα της δυναμικής αυτής και των εύθραυστων ισορροπιών μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων προσφέρουν ευάριθμες, αλλά αξιόλογες, μαρτυρίες. Το 1584 το υπέρτερο κοινωνικό στρώμα του νησιού, πρόδηλα ανήσυχο για τις εξελίξεις, κατήγγειλε, μέσω των εκπροσώπων του, στους ιθύνοντες της Βενετίας τις υπερβάσεις εξουσίας και την εντεινόμενη αλαζονεία των *privilegiati*, που τολμούσαν να συλλαμβάνουν ή να αθρώνουν πρόσωπα, να διενεργούν δίκες και να κατάσχουν ενέχυρα κατά βούληση. «Έχουν γίνει τόσο δυνατοί», επισημαίνεται στο σχετικό έγγραφο, «που εξαιτίας της μανίας τους κανένας ευγενής δεν μπορεί να είναι ασφαλής»¹²⁰. Ανάλογες ήταν οι θέσεις ορισμένων εκφραστών της βενετικής εξουσίας στο νησί. Ο γενικός καπιτάνος Paulo Contarini (1578), υπέρμαχος, όπως προαναφέρθηκε, του αποπλισμού των αγροτών, αναφέρεται στην αγανάκτηση των ευγενών-φεουδαρχών, οι οποίοι δεν μπορούσαν εύκολα να μεταβαίνουν «στις επαύλεις τους και στα χωριά τους» για την είσπραξη των εισοδημάτων τους, επειδή οι προνομιούχοι, «κρατώντας, τώρα, όπλα στα χέρια γίνονται κάθε μέρα πιο θρασείς» και, χωρίς να πειθαρχούν στις αρχές, «τελικά κάνουν ό,τι θέλουν»¹²¹. Στην ενδοκοινωνική ένταση αναφέρεται και ο γενικός προνοητής Zuanne Mocenigo (1589), που κάνει λόγο για τον φόβο της άρχουσας τάξης ότι τα όπλα των ντόπιων «επιλέκτων» κάποτε θα στρέφονταν εναντίον της¹²². Ομοίως, κατά την εκτίμηση του διαδόχου του, Alvise Giustignan (1591), οι οπλοφόροι *privilegiati* σε πολεμική πε-

119. Pezzolo, «L'archibugio e l'aratro», ό.π., σ. 64-65.

120. Παράρτημα, έγγραφο 3. Βλ. και πιο πάνω, σ. 31-32, όπου για την παρέμβαση της βενετικής συγκλήτου.

121. «... havendo questi al presente le arme in mano, si fanno ogni giorno più insolenti»: ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 81, αναφορά του γενικού καπιτάνου Paulo Contarini (9 Αυγούστου 1578), φ. 8^ον.

122. Σπανιάκης, *Μνημεία*, ό.π., τ. 1, σ. 82.

116. Γενικά για την κοινωνική διαστρωμάτωση στον αγροτικό χώρο βλ. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου», ό.π., σ. 98-101, 129.

117. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 80, αναφορά του Trivisan (Μάρτιος 1627), φ. 13^ο: «moltissimi con sommo discontento vedono il fratello et il nipote o altro più congiunto servir con la spada, mentre loro sono ricercati a dover servir al remo».

118. Βλ. Παράρτημα, έγγραφο 5.

ρίοδο θα προτιμούσαν να επιτεθούν στους φεουδάρχες παρά στον εξωτερικό εχθρό¹²³.

Προφανώς τα ανωτέρω στοιχεία και ειδικά οι πληροφορίες του Contarini αντανακλούν κρούσματα της παραβατικής συμπεριφοράς των προνομιούχων παρά μια ένοπλη εξέγερσή τους κατά των φεουδαρχών. Άλλωστε πολλοί οπλίτες, όπως επισημαίνεται στις επίσημες εκθέσεις, είτε δεν κατείχαν πυροβόλα είτε ο οπλισμός τους ήταν σε προβληματική κατάσταση. Ασφαλώς, όμως, η κοινωνική ανέλιξη των προνομιούχων και το δικαίωμά τους στη χρήση όπλων, που δεν φαίνεται ότι περιοριζόταν στις στρατιωτικές εκγυμνάσεις, αλλά επεκτεινόταν και στον περιστασιακό εκφοβισμό των ισχυρών, είχαν επίδραση στους ευαίσθητους κοινωνικούς συσχετισμούς. Παράλληλα, εντεινόταν η σχεδόν μόνιμη ανησυχία της τοπικής πολιτικής ηγεσίας μήπως η κατάσταση τεθεί εκτός ελέγχου και οι εξελίξεις οδηγήσουν σε μια απρόβλεπτη καθεστωτική αλλαγή.

Πολιτικοί και κοινωνικοί κυρίως παράγοντες δεν επέτρεπαν, ωστόσο, μια ριζική ανατροπή. Παρά την επίσημη κοινωνική ενσωμάτωση των προνομιούχων και την αναγωγή τους σε σημαίνουσα ομάδα στον αγροτικό χώρο, δεν τους είχε χορηγηθεί η δυνατότητα συγκρότησής τους σε πολιτικό σώμα, όπως ήταν η οριοθετημένη κυρίαρχη τάξη, με δικαίωμα επίσημης και αυτόνομης αποστολής αιτημάτων στη Βενετία. Το θεσμικό αυτό κενό, σε συνδυασμό με τις περίπλοκες διαδικασίες για την επικύρωση των προνομίων, παρείχε στη βενετική εξουσία μεγάλες δυνατότητες ευέλικτου χειρισμού των προνομιούχων πληθυσμών της υπαίθρου, οι οποίοι δεν μπορούσαν να διαμορφώσουν αυτόνομες διεκδικήσεις ταξικού χαρακτήρα και, από πολιτικής πλευράς, παρέμεναν αδιάρθρωτα σύνολα¹²⁴. Βέβαια, οι εξωθεσμικές ενέργειες ορισμένων ένοπλων προνομιούχων κατά των ισχυρών της υπαίθρου, επακόλουθο μιας εντεινόμενης κοινωνικής δυσαρέσκειας, προϋπέθεταν την ύπαρξη μιας στοιχειώδους ιδεολογικής συγκρότησης, που πάντως δεν επαρκούσε για την ανάληψη συντονισμένης δράσης. Εκτός από την ελλιπή τους πολιτική κατοχύρωση, οι διαφορετικές καταβολές τους, οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί, όπως εκείνοι μεταξύ των οικογενειών των αρχοντορωμαίων, ακόμη και η γεωγραφική διασπορά τους στα πολυάριθμα χωριά της κρητικής

υπαίθρου εμπόδιζαν την ανάπτυξη της ταξικής συνοχής και ιδεολογίας τους. Με αυτούς τους όρους δεν μπορούσαν να αντιληφθούν τα κοινά τους συμφέροντα και την πληθυσμιακή τους ανωτερότητα, προκειμένου να προχωρήσουν σε συνειδητή πολιτική πράξη.

Εκτός από τις αντιθέσεις μεταξύ προνομιούχων και ευγενών, σ' ένα δεύτερο επίπεδο, οι αυξανόμενες παραχωρήσεις προνομίων με τη μορφή «χάριτος» προκαλούσαν όχι μόνο την αντίθεση της κυρίαρχης τάξης¹²⁵ αλλά, λογικά, και τη δυσαρέσκεια των παλαιών προνομιούχων (κυρίως αρχοντορωμαίων-αρχοντόπουλων)¹²⁶. Οι εξελίξεις αυτές αναγκαστικά προσέδιδαν στους τελευταίους κοινή κοινωνική ταυτότητα με άτομα ταπεινής προέλευσης, τα οποία κατόρθωναν να παρεισφρήσουν στην ομάδα των προνομιούχων και στα πλέγματα εξουσίας του νησιού, με διαβατήριο την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών και όχι την αριστοκρατική καταγωγή. Ασφαλώς, η αύξηση του αριθμού των απαλλαγμένων από τις αγγαρείες έπληττε και τα συμφέροντα της πλειονότητας των αγροτών, που έπρεπε να επωμιστούν το κύριο βάρος των αγγαρειών στις οχυρώσεις και τις γαλέρες¹²⁷.

Συμπερασματικά, στην ύστερη βενετική περίοδο τα ποικιλότυπα προνομιούχα σύνολα της κρητικής υπαίθρου εντάχθηκαν υπό την πίεση των αμυντικών και κοινωνικών συνθηκών σε ενιαίο νομικό πλαίσιο, αναβαθμίστηκαν κοινωνικά και επιπλέον απέκτησαν στρατιωτικά χαρακτηριστικά με τη θεσμική ένταξη των μελών τους ως οπλοφόρων στο αναδιοργανωμένο επικουρικό στράτευμα της υπαίθρου. Η κοινωνική τους άνοδος και η ένοπλη στράτευσή τους επέφεραν πολύμορφες μεταβολές στο πολιτικο-κοινωνικό πεδίο, με σημαντικότερες τη δυσαρέσκεια της κυρίαρχης τάξης και την ανησυχία βενετών αξιωματούχων για μια ενδεχόμενη βαθιά κοινωνική αλλαγή. Ωστόσο, παρά τη βελτίωση της θέσης τους και την αναγνωρισμένη πλέον υπεροχή τους έναντι του υπόλοιπου αγροτικού στοιχείου, οι προνομιούχοι, χωρίς συλλογική κατοχύρωση και ταξική συνείδηση, αποτελούσαν μια ομάδα πολιτικά και κοινωνικά ευάλωτη, αφού οι εκάστοτε κρατικές αμυντικές ανάγκες μπορούσαν να προκαλέσουν ανατροπές, που οδηγούσαν αρκετά μέλη της σε κοινωνικό υποβιβασμό.

123. Βλ. πιο πάνω, σ. 31-32, 45 (πρεσβεία του 1584) (Παράρτημα, έγγραφο 3).

124. Κατ' αναλογία με τις ενδείξεις για τις αντιδράσεις τους όταν κηρύσσονταν έκπτωτοι και έχαναν τα προνόμιά τους (βλ. πιο πάνω, σ. 44).

125. Βλ. πιο πάνω, σ. 31-32 (πρεσβεία του 1584) (Παράρτημα, έγγραφο 3).

123. ASV, Collegio, *Relazioni*, b. 79, αναφορά Giustignan (9 Σεπτεμβρίου 1591), φ. 10^v-11^r.

124. Για την έλλειψη πολιτικής κατοχύρωσης γενικά των χωρικών βλ. Λαμπρινός, «Οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου», *ό.π.*, σ. 131-134.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

26 Απριλίου 1559

Οι αγρότες Μανόλης και Κωνσταντίνος, επονομαζόμενοι Βουϊδάδες, από το χωριό Μουσουτά της περιφέρειας του Χάνδακα, επιχειρούν ενώπιον των συνδίκων και εξεταστών της Ανατολής (Paolo Contarini, Geronimo Barbarigo) να αποδείξουν ότι κατάγονται από την προνομιούχο οικογένεια των Λίτινων των Χανίων, με σκοπό την απαλλαγή τους από τις εισφορές και τις αγγαρείες υπέρ του φεουδάρχη Marco Pasqualigo.

ASV, Secreta, Materie Miste Notabili, filza 33, δικογραφία που επιγράφεται *Pro viro nobile domino Marco Pasqualigo cum illis de Lithino, dicti Vuidades, suis paricis. Exp(editus) MDLIXno, φ. χ. αρ. [2^{1-ν}]*.

Essendo, clarissimi proveditori, audittori, avvogadori et sindici de Levante, habitata la progenie de nui Manoli Litino de Cocoli et Constantin Litino de Andrea, cognominati Vuýda, nel casal Mussuta ab antico, la qual nostra progenie è stata sempre libera ab onni vinculo parical, trahendo origine d'uno papa Littino antiquissimo, qual papa habitava in la città della Canea, medemamente habitano molti della sua descendentia al presente in ditto loco della Canea, che da esso loco li nostri progienitori, non potendo viver, si partiteno et venero qui in Candia, applicando in ditto casal Mussuta, in el qual uno nostro antiquo fu chiamato Vuída per soprano et questo tal soprano li era sta dato dalli contadini d'esso casal, perché haveva molti bovi, esso veramente antiquo haveva fabricato una chiesa et sempre tutti li nostri antiqui si reputavano per liberi, essendo descesi da quelli de prole de Litino habitenti alla Cania, ma sonno parechi anni che sono sta subiugati a pagar parichia al quondam magnifico misser Domenego Pasqualigo, padre del magnifico misser Marco, adversario nostro, et altre engarie che con molti strussii per la sua omnipotentia et per la extrema povertà de quelli povereti et essendo venute le Vostre Signorie Justissime in questo vostro Regno di Candia, havemo exposto il nostro gravame inconsideratamente, non sapiando usar de raggioni della nostra libertà, doppo veramente fu ordinato per le Signorie Vostre Clarissime et scritto al magnifico Reggimento del ditto loco della Cania di proveder di darne la copia del privilegio delli nostri antichi de prole

Litino, quali sonno sempre liberi a tali vinculo parical, qual privilegio è sta trovato registrato adi 4 luio 1509 et rinovato l'anno 1542 per quelli che habitano in ditto loco della Canea, qual privilegio, essendone consignato per esso clarissimo Reggimento della Canea, al presente lo producemo davanti le Signorie Vostre Excellentissime et per haver gusto di questa verità, si offerimo di provar esser la ditto prole et li nostri antiqui si partiteno della Canea et venero ad habitare in ditto casal Mussuta, rechedendo che li sottoscritti testimonii siino esaminati con dar ordine (alle) le Signorie Vostre a quelli della sua corte piace per transferirse fora nel casal di esaminarli/ [φ. 2^ν] per esser vecchi et d'età decrepita, [tal] perché essi non poleno venire de qui per testificar, quali però serano esaminati super articulis infrascriptis et constituta veritate, quelli si degnino per justitia absolverne da tal vinculo parical.

Primo. Si offerimo di provar esser descesi de quelli de prole Littino habitenti alla Cania et quelli semper sono stati liberi d'ogni parichia et li nostri antiqui si partiteno dal ditto loco della Cania et habitorno in ditto casal Mussuta et uno nostro antiquo, nome cuius ignoramus, havendo di molti bovi, fu sempre per soprano cavato Vuýda, el qual in ditto casal habbia fabricato una chiesa, ma nui semo de prole Litino, cioè de quelli della Canea et ut melius per testes

Testes. Marco Amudara del casal Pacidero

*Marco Maduffo ditto Marculi et
Donna Paraschi sua moglier dal casal Buglia
Cali Zargharopulla*

*Giorgi Naftopullo ditto Casteliano, habita qui in la terra,
magistro dal casal Vicilea, et
Vassili Pasquali del casal Decarghiotes.*

Στο αριστερό περιθώριο: *Producti die 26 aprilis 1559.*

2

28 Δεκεμβρίου 1579

Απόσπασμα επιστολής του γενικού καπιτάνου Nadal Donado προς τη διοίκηση της Βενετίας σχετικά με την πρωτοβουλία του να αναγνωρίσει τις κοι-

νωνικές περιγαμνές 500 δυσαρεστημένων έκπτωτων προνομιούχων της περιφέρειας του Ρεθύμνου, που είχαν υποστεί κοινωνική υποβάθμιση, εξαιτίας της μη εμπρόθεσμης εγγραφής τους στα ειδικά βιβλία. Η επαναφορά τους στο προνομιακό καθεστώς έγινε με το σκεπτικό ότι θα ήταν επωφελής για την άμυνα.

ASV, Senato, Povveditori da Terra e da Mar, filza 743, φ. χ. αρ.

(...) Onde essendo stato li doi mesi passati a visitatione della città et territorio di Rettimo et andato per li casali a solevatione de poveri et opressi, me ne sono comparsi inanti di questi tali et dimostrati essi loro antichi privilegii di tempo in tempo confirmati, giustificatemi le loro legitime discendentie et gli impedimenti che hanno havuto perché non sono comparsi ultimamente, supplicando gratia di poter haver, goder et posseder quello che hanno et godono quelli della propria sua famiglia, sangue et dissidentia et i suoi medesimi padri, fratelli et parenti, viste et intese presentialemente et con ogni [esserg] esquisita diligentia le loro ragioni, mi hanno mosso ad essaudire questi, che sono stati poi al numero di circa 500, i quali con testimonii et scritture publiche hanno abundantemente provate le sue legitime dissidentie da antichi delle famiglie predette et privilegiate da Vostra Serenità, la qual {dicog} di così giusta ragionevol et frutuosa opera che so esser conforme alla sua benigna intentione son sicuro che la resterà compitamente satisfatta et se dal sudetto clarissimo Foscarini è stato confirmado tante gratie concesse a m/14 et più persone che sono andate dal suo ministro nel spacio di quei pochi mesi che si tratene per li casali, come è detto, quanto maggiormente et senza alcuna comparatione né dubitatione, son certo che alla Serenità Vostra sarà grato intender quello che con tante giustificationi et con la presentia mia ho giudicato necessario di dover fare per giustitia et a gratificatione di questi pochi ch'erano rimasti esclusi, i quali vivevano per ciò con tanta mala satisfattione et contaminavano così fattamente molti et molti che non stano contenti per le soverchie gravezze, che {non} se fusse venuta occasione non so che servitio si havesse potuto sperare da essi, si come all'incontro voglio creder che, quando queste genti habbino delle gratificationi et solevationi, si possa aspettar dall'opera loro fruto grande nella difesa di questo Regno, il che quanto importi Vostra Serenità, che è piena di prudentia, lo consideri, che io che presentialemente ho voluto veder il tutto, conosco quanto sia bisogno il mantener questi suditti grati, benevoli et più che si può solear et massime queste nationi et in queste parti, poichè nelle man di loro stanno gran parte delle forze di questa isola et come quello che mi ho voluto pienamente informar et con la presentia veder se ne possa dar certo testimonio, si come piacendo al Signor Dio fra pochi mesi che sarò a piedi suoi mi risservo farla certa. Nel progresso del detto mio viazo ho veduto et operato diverse

altre cose che per non esser con le presenti troppo prolisso con altre mie lettere ne darò a Vostra Serenità particular conto. Gratie etc.

Di Candia 28 Decembre 1579

Nadal Donado capitano

3

27 Ιουνίου 1584

Η ανώτερη τάξη της Κρήτης στο δέκατο κεφάλαιο του χειμένου της πρεσβείας της προς τη διοίκηση της Βενετίας εκφράζει τη δυσaréσκεία της για την αναβάθμιση και την πληθυσμιακή αύξηση των προνομιούχων της υπαίθρου και επισημαίνει τον αντίκτυπο των εξελίξεων αυτών στο κοινωνικό σύστημα και την άμυνα του τόπου. Ειδικότερα καταγγέλλεται ότι οι προνομιοῦχοι, ενισχυμένοι από τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων τους και το δικαίωμα της οπλοκατοχής, προβαίνουν σε ποικίλες αυθαιρεσίες, ιδίως κατά την επιλογή χωρικών για την επάνδρωση των γαλερών, και συνιστούν απειλή για τους ευγενείς-φρουδάρχες του νησιού.

ASV, Senato Mar, reg. 46 (1583, 1 mar-1584, 1 marzo), φ. 289^{r-v} (olim 262^{r-v}).

Decimo

È ancora sommamente necessario che Sua Serenità et quell' Illustrissima Signoria sia con ogni verità informata circa la qualità et conditione di questi privilegiati delle ville che da certi tempi in quà sono introdotti, li quali da così poco numero che vi era per avanti sono così grandemente multiplicati che hormai arrivano al numero de ... [sic] con così evidente danno delle fabbriche et armeri delle galee di Sua Sublimità per essere tutto il peso cascato a molto minor numero delli restanti contadini per le essentioni de tali privilegiati et volesse Iddio che fossero di tal natura che da loro si aspettasse notabil beneficio et che gl'effetti non fossessero in tante occasioni dimostrati contrarii, li quali voi magnifici ambasciatori esponderete a quella Illustrissima Signoria con quella fede et humiltà, supplicandola che col solito suo perspicace discorso si degni penetrare sopra tal materia per esser cosa di summa importanza, trattandosi la securtà et il pericolo di questo Regno et di tanti nobeli di Sua Sublimità, li quali non potranno giammai più adoperarsi in diversi negotii et carrichi {et} che alla giornata da questi illustrissimi signori vengono loro

imposti per beneficio di questo Regno. Et lasciando tutto questo discorso alla somma prudenza di Sua Serenità et de quelli illustrissimi padri, li quali dal canto vostro saranno più amplamente informati, diremo solo questi tali privilegiati esser così d'armi da loro altre volte co'l sangue de nostri antiqui levate per beneficio de Sua Serenità, come di auctorità talmente insuperbiti che hormai ardiscono formar processi, prender et relassar huomini, pignorar et restituir li pegni a loro beneplacito, pocco/ [φ. 289^v] stimando l'auctorità publica et venendo poi occasione d'esser addoperati a far venir li galiotti che sarà cascata la sorte chi di loro sparagnando il fratello chi altro suo parente, hanno hormai redotto il presente negotio si importante a Sua Serenità ripieno di molte difficoltà a tal che sono sforciati li clarissimi capitani, volendo con ogni celerità dar espeditione a dette galee far ritenere qual si voglia huomo da qual si voglia villa senza differentia alcuna a tal che restano più delle volte li proprii galeotti et altri in luoco loro miseramente capitando per le strade sono pigliati et mandati in galia; la qual cosa non vien d'altro se non dalla pocca obedientia di questi tali, li quali talmente sono fatti potenti che non si trova più nobile che dalla lor furia possa esser sicuro. Però si degnerà Sua Serenità considerar simil materia tra le principali che si habbia mai trattato circa questo Regno, ne sopra ciò occorre che noi discoriamo più a lungo, rimettendosi in tutto al prudentissimo giudicio de quella Serenissima Signoria, la quale saprà bene far quelle provisioni che più a proposito saranno.

M.D.LXXXIII. XXVII Giugno in Pregadi

Al decimo quanto ai privilegiati
sia risposto

Che essendo questa materia degna di molta consideratione, Noi non intendemo per hora di far altro, ma ben daremo ordeni tali che essi privilegiati saranno tenuti in officio et dentro i debiti termini di rispetto, affin che quei carissimi nobili et feudati nostri habbiano cagione di poter ragionevolmente restar satisfatti.

-135

- 2

- 10

Στο αριστερό περιθώριο: Savii del Consiglio
absente
Ser Pasqual Cicogna
Savii de T(erra) F(erma)
Savii alli Ordini

4

27 Ιουνίου 1584

Απόφαση της βενετικής γερουσίας για την περιστολή της αύξησης των προνομιούχων στην Κρήτη. Απαγορεύεται η προσθήκη νέων εγγραφών στα ειδικά βιβλία και η χορήγηση πιστοποιητικών προνομιακής απαλλαγής από τις αγγαρείες. Οι παραβάτες αξιωματούχοι απειλούνται με σοβαρές ποινές.

ASV, Senato Mar, reg. 46 (1583, 1 mar-1584, 1 marzo), φ. 188^{r-v} (olim 161^{r-v}).

MDLXXXIV di XXVII Giugno

Al Reggimento, capitano et provveditor general di Candia et successori.

Dalla inclusa copia vederete quanto habbiamo risposto alli magnifici ambasciatori di quei nobili et feudati intorno al decimo capitolo concernente la materia dei privilegiati di quel Regno, nel qual proposito habbiamo voluto anco a voi far le presenti et dirvi come facemo col senato che dovendosi al tutto procurare che essi privilegiati vivano con quel rispetto et obedientia che si conviene, volemo che quando alcuno di essi contrafarà a gl'ordini dell'ultima institution loro lasciata dal diletissimo nobile nostro Giacomo Foscarini, cavallier et procurator, mentre era al governo di quel Regno, invocando in alcun atto d'inobedientia o di insolenza a pregiudizio dell'auctorità publica, caschi alla pena di restar privo del suo privilegio conforme al predetto ordine con questo di più che non li possa esser fatta gratia né remission in conto alcuno senza ordine del senato nostro. Et perché ci hanno rifferito i sindici tornati ultimamente di quel Regno che sono da loro stati cassi dal numero di detti privilegiati alcuni che indebitamente godevano esso privilegio aggiunti dopo la revisione et approbatione fatta dei veri privilegiati dal predetto diletissimo nobile nostro cavallier et procurator Foscarini, laudando noi quanto da essi sindici è stato in ciò operato, volemo che usiate ogni accurata diligentia in non permetter per modo alcuno che nell'avvenire sia notato né aggiunto alcun'altro nel libro ordinario, dove si tien nota di essi privilegiati oltra li descritti in esso et loro leggitimi discendenti senza espresso ordine del predetto senato nostro et in caso che se ne trovasse alcun notato da poi lo casserete et escluderete del tutto, proibendo anco nell'avvenire del tutto il poter far ad alcuno publiche patenti del detto privilegio, poichè può molto ben bastare alli privilegiati senza altra loro spesa per prova del loro privilegio il trovarsi notati et approbati sopra il libro a questo deputato dal predetto diletissimo nostro provveditor/[φ.

188^v] *Foscarini sotto pena alli cancellieri o altri ministri che facessero alcun delli detti privilegi di restar privi del suo officio et di pagar ducati cento per cadauno et alli rettori che l'ordinassero o sottoscrivessero di pagar ducati cinquecento per ogni volta che contrafacessero da esser applicati a quel arsenal. Della qual proibitione farete far nota così in quella cancellaria, come in quella della Canea et di Rettimo, acciò sia invilabilmente osservata.*

-137

- 6 L. C.

- 10

Στο αριστερό περιθώριο: *Savii del Consiglio*
Savii de T(erra) F(erma)
Savii a gl'Ordini

Li capitoli sono in fin del presente libro a carte 248.

5

3 Ιουλίου 1600

Ο Γιάννης, ο Νικολός και ο Βασίλης Λουμπίνος από το χωριό Σαίτουρες του Ρεθύμνου ζητούν από τις κεντρικές βενετικές αρχές να τους χορηγηθεί η άδεια εγγραφής τους στα βιβλία των προνομιούχων, επειδή από παράλειψη του πατέρα τους, που ήταν αρχοντορωμαίος, δεν είχαν δηλωθεί σ' αυτά, σε αντίθεση με τον μεγαλύτερο αδελφό τους Μιχάλη, που είχε ήδη συμπεριληφθεί στους συγκεκριμένους καταλόγους.

ASV, Collegio, *Risposte di Fuori*, filza 353, φ. χ. αρ.

Serenissimo Principe

L'illustrissimo et eccellentissimo signor procurator Foscarini, mentre era dignissimo proveditor general nel Regno di Candia, ha fatto fra gli altri uno suo ordine che l'arcondoromei, cioè li nobeli greci antiqui di quel Regno, fossero descritti nelle cernide et che li padri dovessero dar in nota nell'officio di rolli gli nascimenti delli lor figlioli in termine d'uno mese, onde, non havendo procurato Leo Lubino dal casal Saytures

territorio di Rettimo per la sua negligenza et povertà dar in nota li nascimenti di noi poveri Gianni, Nicolò et Vassili, suoi legittimi figlioli, non habbiamo potuto essere notati in essi rolli né goder l'essentione et privileggio concesso dalla benignità della Serenità Vostra a detti poveri arcondoromei di maniera che vedendo noi che Michali nostro fratello dell'istesso padre et dell'istessa madre et primo d'età si trova descritto et essente come anco l'istesso padre, non ci par giusto che noi, tanto legittimi quanto lui, restiamo privi di detto privilegio, però humilmente prostrati in terra supplicamo la Serenità Vostra che sia tenuta di commetter o all'illustrissimo signor rettor di detta città o all'illustrissimo signor proveditor general del Regno che, havute le debite informationi et giustificationi di tanta verità, voglia commetter et dispensar che ancora noi siamo descritti et annotati come di sopra, non ostante il transcorso del tempo predetto, acciò possiamo fruir quel dono che nostro Signor Iddio et la benignità della Serenità Vostra non ha concesso (alla grati)

1600 a III luglio

Che alla soprascritta supplicatione si rispondi il rettor di Rettimo et ben informato delle cose in quella contenute, visto, servato et considerato quanto si deve, dica l'opinione sua con giuramento et sottoscrizione di mano propria giusta le leggi, facendo far nota sopra la risposta del loco et nome delli suplicanti con la mansion sigillata et diretta alla Signoria et inviando il tutto con publica occasione.

L'istesso faccino li doi ultimi nobili nostri ritornati da detto governo, l'uno separatamente dall'altro et il signor proveditor general nel Regno di Candia.

- 5

- 0

- 0

Consiglieri

Ser Zorzi Gradenigo

Ser Costanzo Loredan

Ser Gieronimo Dandolo

Ser Alwise Priuli

Ser Alwise Bragadin

Giulio Girardo

segretario

6

30 Σεπτεμβρίου 1636

Διάταξη των συνδίκων και εξεταστών της Ανατολής Marco Contarini, Pietro Corrado και Giovanni Capello για τη θέσπιση των «βιβλίων» γεννήσεων, γάμων και θανάτων στην ύπαιθρο του Χάνδακα.

ASV, *Sindici e Inquisitori in Terraferma e in Levante*, b. 67, Ordini 1635-1638, φ. 42^{r-v}.

7mo. Havendo con altra nostra terminatione obligati li papati con/ 42v cura d'anime, così della città come del territorio, a tener tre libri separati, uno delli battesimi, uno de matrimonii et l'altro de morti de suoi parochiani per l'occorenza di molti interessi privati et servendo questa previsione mirabilmente anco al pubblico per occasione delli suddetti angarici, potendosi col nascimento veder l'accrescimento et con la morte il mancamento loro et così aggiustar la scrittura, servendo anco per li privileggiati col comprobari con li matrimonii la loro legitimatione, però terminiamo che tutti li suddetti papati siano obligati di anno in anno portar li sodetti tre libri al deputato dei rolli con giuramento di haver fatta la notte di essi fidelmente senza tralasciar alcuno, qual consegna con giuramento soddetto sia fatta alla presenza dell'eccellentissimo signor generale et, in sua assenza, dell'illustrissimo signor capitano, dovendo il deputato suddetto di tal consegna et giuramento farne atto sopra l'istessi libri, quali egli doverà conservar in un armario separato con la sua inscrizione a perpetua memoria et se alcuno di detti papati mancherà d'esseguir il predetto ordine cada in pena di perpiri 200, essendo obligato il suddetto deputato raccordar il mancamento alli suddetti eccellentissimo signor generale o illustrissimo capitano, acciò siano mandati a levar detti libri con la pena suddetta al trasgressore.

(...) 1636 a di 30 settembre stile nuovo in Candia li sopraddetti ordeni furono publicati sopra la colona di San Marco per Nicolò Darmaro, vice ministerial, al suon di tamburi, essendo molte persone presenti ad ascoltare.

7

10 Νοεμβρίου 1641

Ο γενικός προνοητής Κρήτης Michiel Priuli πληροφορεί την κεντρική βενετική διοίκηση για την παλαιά κοινωνική έκπτωση της οικογένειας Χορτάτση, την επαναφορά της στο προνομιακό καθεστώς το 1603 αλλά και την αξίωση ορισμένων μελών της για την απολαβή προνομίων, χωρίς όμως να προσφέρουν υπηρεσίες στο επικουρικό στράτευμα. Εκφράζει επίσης την ανησυχία του για το μέλλον της πολιτοφυλακής, επειδή και άλλες προνομιούχες οικογένειες θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την απαλλαγή τους από τη στρατιωτική υποχρέωση.

ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 793, φ. χ. αρ.

*Replicata
numero 68/5ta*

Serenissimo Principe

Mi viene commessa in lettere avogaresche dell'illustrissimo signor Rehnier Foscarini de 13 settembre passato del tenore che intenderà la Serenità Vostra dall'aggiunta copia, la totale abolitione dai rolli de privilegiati dei nomi di Costantin Cortacci e suoi figlioli, giusta la forma d'asserti loro privilegi. Havrei conforme al solito di mia puntualità, prontamente obbedito a quel sopremo magistrato, quando non vedessi colla mia debolezza, trattarsi di materia importantissima di stato e che riguarda altre gravissime conseguenze che mi ha fatto sospendere l'essecutione alle predette lettere per renderne in conformità de miei humilissimi doveri intieramente informata la Serenità Vostra per i suoi prudentissimi riflessi e per le proprie resolutioni.

Dodici famiglie chiamate proli numerosissime in questo territorio s'attrovano per le relationi veridiche e sincere che ho voluto havere da persone desinteressate, le quali pretendevano avanti la venuta in Regno dell'eccellentissimo signor Foscarini essentione d'ogni fattione personale in virtù de privilegi ch'anticamente asserivano haver conseguiti. Queste, arrivata detta Eccellenza, furono all'hora dichiarite nel numero de privilegiati, con obbligo di servire alle occasioni coll'arme, come gl'altri tutti privilegiati del Regno e come hanno esse sempre fatto anco sopra le galee per huomini da spada.

Compresa nelle predette famiglie è quella de Cortacci supplicanti, li quali, decaduti già dal privileggio, è rimasti in conseguenza angarici per non haver adempito l'ordine

foscarenò circa la loro descrizione nei libri publici a tempi statuiti, furono dall'eccellentissimo signor provveditor general Priuli l'anno 1603 di nuovo rimessi per gratia speciale a goder, come fanno tuttavia, de medesimi privilegi concessi dall'eccellentissimo Foscarini. Ma di ciò né anco contenti hanno procurato appresso eccellentissimi generali et inquisitori d'essere dipennati da ogni libro et essenti d'ogni obligatione sempre però senza frutto; al presente si sono ingegnati per il medesimo effetto far ricorso (cosa non più seguita in questo Regno) all'illustrissimo signor avogador di comun per un suffraggio, suppongo, subretitiamente ottenuto, il quale, quando havesse ad haver luogo, servirebbe d'esempio a gl'altri tutti delle dette proli ch'altre volte in Regno hanno vanamente fatto simili tentativi di pretendere la stessa essentione e li sfachiotti ancora, ch'in numero considerabile sostengono derrivare da una colonia de Romani, aspirerebbero alla medesima essentione, onde ne conseguirebbe la distruttione delle cernide con danno rilevantissimo di Vostra Serenità che di tal modo rimarebbe, si può dire, priva delle guardie alle marine e di gente da spada per armar galee in occasioni di bisogno.

Il che tutto per mio discarico rappresento humilmente alla sopra sapienza di cotes' eccellentissimo senato, dal quale attenderò in negotio così delicato et importante le prescittioni della publica volontà et nel mentre farò resti sospesa l'essecutione alle lettere dell'illustrissimo signor avogador, al quale col solito di mia riverenza, scrivo in conformità. Gratie etc.

Rettimo, li X Novembre 1641 stile nuovo

Di Vostra Serenità

Michiel Priuli provveditor general

Kostas Lambrinos

I privilegi e le spade. Cambiamenti sociali e arruolamento nella campagna veneta-cretese (sec. 16o-17o)

RIASSUNTO

L'argomento del presente studio sono le categorie sociali privilegiate del mondo rurale di Creta, note con i nomi *arcondoromei-arcondopuli* e *graziati*, le quali durante l'ultimo periodo veneziano erano esenti dai lavori obbligatori (*angarie*) che la maggioranza degli abitanti della campagna doveva eseguire a favore di feudatari e soprattutto a favore dello stato veneziano. Nonostante i privilegi di questi gruppi sociali fossero noti, la varietà della terminologia e le scarse testimonianze archivistiche non hanno permesso la formazione di un quadro più completo riguardo la loro origine precisa, il loro regime legale, la loro organizzazione e sviluppo sociale.

Con il presente studio, nel quale si mettono in evidenza nuovi dati archivistici, si tenta prima di tutto di fare un'indagine della tipologia delle popolazioni privilegiate. In seguito, l'osservazione si concentra sulle loro caratteristiche sociali, formate in rapporto alla politica veneziana nell'isola dopo la quarta guerra veneto-turca (1570-1573). Dall'elaborazione sistematica dei dati risulta che, sotto la pressione delle necessità difensive, i vari complessi privilegiati si sono inseriti in un ambito giuridico unitario, si sono evoluti socialmente ed inoltre hanno acquisito caratteristiche militari a causa della subordinazione istituzionale dei loro membri come armigeri alle truppe ausiliari riorganizzate della campagna cretese. Lo sviluppo sociale e l'arruolamento armato delle popolazioni privilegiate hanno portato vari cambiamenti, fra i quali il più notevole era il malcontento della classe dirigente e la preoccupazione dei dignitari veneziani per un eventuale cambiamento sociale e politico nell'isola. Nonostante però il miglioramento della loro condizione, i privilegiati senza tutela collettiva e coscienza di classe erano un gruppo politicamente e socialmente vulnerabile, dato che i bisogni della difesa statali potevano provocare dei rovesciamenti, tali da portare parecchi dei suoi membri al degrado sociale.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΩΝ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Τὰ θέματα ποὺ ἐξετάζονται στὴν ἐργασία αὐτὴ ἐγγράφονται, κατὰ κάποιον τρόπο, στὴν προβληματικὴ τοῦ Συμποσίου γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Μάρτιο τοῦ 2003¹. Οἱ ἀνακοινώσεις στὸ Συμπόσιο κάλυψαν ἓνα εὐρὸ θεματικὸ πεδίο καὶ ἀνέδειξαν καίριες πλευρὲς τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολογραφίας ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα. Εἶναι αὐτονόητο ὅμως ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὰ κενὰ στὴν ἔρευνα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ τομέα τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Ἔτσι, θέματα ὅπως οἱ πηγὲς τῶν ἔντυπων καὶ τῶν χειρόγραφων Ἐπιστολαρίων, ἡ κυκλοφορία τους καὶ ὁ τρόπος χρήσης τους ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἔχουν ἀπασχολήσει σὲ μικρὸ βαθμὸ τὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἔρευνα. Μιὰ μικρὴ συμβολὴ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παραπάνω ζητήματα ἀποτελεῖ ἡ παρούσα ἐργασία, ἡ ὁποία χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο διερευνῶνται οἱ ἐλληνικὲς καὶ ἰταλικὲς πηγὲς τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Σπ. Μήλια (1757), ἐνῶ στὸ δεύτερο παρουσιάζεται ἓνα σχεδὸν ἄγνωστο ἔντυπο Ἐπιστολάριο, τοῦ 1756, καὶ ἐξετάζονται οἱ σχέσεις του μὲ τὸ Νέον Ἐπιστολάριον (1764) καὶ ἄλλα Ἐπιστολάρια τῆς ἐποχῆς.

I. ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟ ΤΟΥ ΣΠΥΡ. ΜΗΛΙΑ

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Σπυρίδωνος Μήλια, λόγιου κληρικοῦ, δασκάλου καὶ ἱεροκήρυκα στὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας, τυπώθηκε τὸ 1757 στὴ Βενετία, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνίου Τζάτα, «συνδρομῆ καὶ ἀναλώμασι» τοῦ Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη². Εἶναι ἓνα βιβλίο μικροῦ σχήματος,

1. Τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία» (16ος-19ος αἰ.)» ἐκδόθηκαν στὸν 8ο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* (2006).

2. Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον ἢτε Ἐπιστολικὸς Χαρακτήρ*, Βενετία 1757, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Προλεγόμενα: Κώστας Λάππας, ἐκδ. ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθη-

ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ

Ἡ' ἢ Ἐπιστολικός

ΧΑΡΑΚΤΗΡ

Περιέχων Ἑρμηνείας, καὶ παραδείγματα εἰς
διάφορα εἶδη Ἐπιστολῶν.

Συμπεθεῖς παρὰ τῆς Λιδεσιμωπάτης, καὶ Γερο-
λογιωπάτης, Κυρίας

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΙΛΙΟΥ

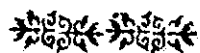
Τῆς ἐν ταῖς κλειναῖς Ἐνετίαις περιβλέπτου
καὶ ἑλλήνων Γένους Γεροκήρυκος,
καὶ κοινῆς Διδασκάλου.

Ἀφισηθείς πρὸς Ἐκλαμπροτάτους καὶ Εὐγενεστάτους Κυρίους

ΓΕΩΡΓΙΩ, ἘΣΤΕΦΑΝΩ,
ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΙΣ ΚΑΡΛΙΩ Α΄ ΝΝΗ.

Νῶν πρώτων τύποις ἐκδοθείς,

Σιωδρομῇ καὶ ἀναλώμασι τῆς Κυρίας Πολυζῶν
Λαμπαντζιώτη, τῆς ἐξ Ἰωαννίνων.

ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, αΨνζ'. 1757.

Παρὰ Ἀντωνίω τῆς Τζάτα.

CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGIUM.

Εικ. 1. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Σπυρίδωνος Μήλια, 1757.
Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο μεγάλες ἐνότητες. Ἡ πρώτη καλύπτει τὸ θεωρη-
τικὸ μέρος τῆς ἐπιστολογραφίας, ἐνῶ ἡ δευτέρα περιέχει κυρίως ὑποδεί-
γματα ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων (βλ. Πίν. 1). Ἀναλυτικότερα, ἡ πρώτη ἐνό-
τητα περιλαμβάνει α) μιὰ γενικὴ εἰσαγωγή (σ. 1-37) ποὺ ἀναφέρεται στὰ
ἀκόλουθα θέματα: Ὅρισμός τῆς ἐπιστολῆς, Ὑπόθεσις τῆς ἐπιστολῆς, Εἶδος τῆς ἐπι-
στολῆς, Διαίρεσις τῆς ἐπιστολῆς, Προοίμιον, Διήγησις τῆς ἐπιστολῆς, Ἐπίλογος,
Περὶ τῶν περιόδων τῆς ἐπιστολῆς, Περὶ φράσεως τῆς ἐπιστολῆς καὶ πειθανότη-
τος αὐτῆς, Περὶ τῶν γενῶν τοῦ ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος, καὶ β) τρία μέρη (Α',
Β' καὶ Γ') ὑποδιαιρούμενα σὲ κεφάλαια (σ. 38-153) ποὺ πραγματεύονται,
ἀντιστοίχως, τοὺς χαρακτήρες τῶν ἐπιστολῶν οἱ ὅποιοι ἀνήκουν στὰ τρία
κλασικὰ ἐπιστολικὰ γένη (Ἐπιδεικτικὸ, Συμβουλευτικὸ, Δικανικὸ). Ἡ δεύ-
τερη ἐνότητα (μέρος Δ') περιλαμβάνει τὴν πραγματεία «Περὶ μιμησεως»
(σ. 154-167) – ποὺ ἀνήκει οὐσιαστικὰ στὸ θεωρητικὸ μέρος τοῦ βιβλίου –
καὶ μιὰ μεγάλη σειρά ὑποδειγμάτων καὶ ἀρχῶν ἐπιστολῶν: «Παρα-
δείγματα εἰς διάφορα εἶδη ἐπιστολῶν» (σ. 167-206), «Ἔτερα παραδεί-
γματα», (σ. 207-237), «Κανόνες εἰς ἐπιστολὰς πραγματείας» (σ. 237-242),
«Ἐπιστολαὶ πραγματείας» [παραδείγματα] (σ. 242-261), «Ἐπισημασμένα
διαφόρων γραμμάτων» (σ. 261-282) καταταγμένα κατὰ εἶδη (ἐπιστολὲς
συγχαριστικές, εἰδήσεως, συστατικές, παραμυθητικές, φιλικές, εὐχαριστι-
κές). Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ τὸ κεφάλαιον: «Τίτλοι ἤγουν τὰ προσήκοντα ἐπί-
θετα εἰς ἄνθρωπον ἐκάστης ἀξίας καὶ τάξεως» (σ. 283-303).

Τὸ Ἐπιστολόριον τοῦ Μήλια ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Γλυκῆ τὸ
1759, ἐμπλουτισμένο μὲ ὀρισμένα νέα κείμενα, ἐπίσης τὸ 1773 καὶ τὸ 1781.
Στὸ μεταξύ, τὸ τυπογραφεῖο Θεοδοσίου εἶχε ἐκδώσει τὸ 1764, μὲ ἐπιμέλεια
τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου, ἓνα παρόμοιον ἐγχειρίδιον μὲ τὸν τίτλον Νέον
Ἐπιστολόριον, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ Ἐπιστολόριον τοῦ
Μήλια, παραλείποντας τὸ θεωρητικὸ μέρος του, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ
ἐμπλουτίζεται μὲ νέα ὕλη³.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως τὸ
Ἐπιστολόριον τοῦ Μήλια εἶναι ἡ ἀπλή γλώσσα του. Ὅπως ἀναφέρεται στὴν
ἀνυπόγραφη προσφώνηση τοῦ ἐκδότη του Πολυζῶν Λαμπαντζιώτη «πρὸς

ῶν, Ἀθήνα 2003 [στὸ ἐξῆς Μήλιας]. Βιογραφικὰ τοῦ Μήλια καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία
βλ. στὸ ἄρθρον τοῦ Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, «Τὰ ἐντυπα Ἐπιστολαρίων τῆς Βενε-
τίας (1757-1832)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 8 (2006), σ. 151 κ.έ.

3. Περισσότερα γιὰ τὰ ἐκδοτικὰ τῶν δύο Ἐπιστολαρίων καὶ τὴν μεταξύ τους σχέση
βλ. στὰ Προλεγόμενα τῆς ἀνατύπωσης τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια, σ. 13*-16* καὶ
στὸ ἄρθρον τοῦ Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, *δ.π.*, σ. 158 κ.έ. Πβ. ἐδῶ, σ. 113, σημ. 113.

τοὺς ἀναγινώσκοντας», ὁ Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ εἶναι «εἰς κοινήν καὶ ἀπλουστάτην φράσιν, καθὼς τινὲς τοῦ περιβοήτου γένους ἡμῶν τὸν ἐξήτησαν ἀπὸ τὸν Συγγραφέα»⁴. Τὸ αἶτημα αὐτὸ ὑποθέτω ὅτι δὲν ἐξέφραζε μόνο τὴν ἐπιθυμία κάποιων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ μιᾶς μεγάλης ἐπαγγελματικῆς κατηγορίας στὴν ὁποία ἀνήκε καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ βιβλίου· ἐννοῶ τὴν τάξιν τῶν ἐμπόρων καὶ ἐπαγγελματιῶν, κυρίως τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ, οἱ ὅποιοι θὰ ἤθελαν ἓνα Ἐπιστολάριο γραμμένο σὲ ἀπλὴ κατανοητὴ γλῶσσα γιὰ τὶς ἐπιστολικὲς ἀνάγκες τους. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μήλιας ἦταν ἔτοιμος νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ παραπάνω αἶτημα. Ἀναγνωρίζοντας τὴν ἔλλειψιν βιβλίων σὲ ἀπλὴ γλῶσσα, ἐπισημαίνει στὸ Ἐπιστολάριό του: «τὸ γένος μας, ὅσον εὐρίσκεται πλουσιώτατον ἀπὸ ἐξαιρέτους Συγγραφεῖς τῆς ἑλληνικῆς εὐγλωττίας, καθὼς φαίνεται εἰς τοὺς ῥητορικοὺς αὐτῶν λόγους, καὶ τεχνικὰς ἐπιστολάς, ἄλλο τόσον εὐρίσκεται κατὰ τὸ παρὸν ὑστερημένον ἀπὸ Συγγραφεῖς εἰς τὴν ἀπλὴν διάλεκτον (...) πολλοὶ ναί, καὶ διάφοροι εἶναι οἱ θαυμαστοὶ ἄνδρες τοῦ Γένους μας τόσον παλαιοί, ὅσον καὶ νεώτεροι, ὅπου ἐσύνθεσαν μὲ ὄλην τὴν τελειότητα τῆς τέχνης ἐπιστολάς, καὶ ἕτερα ῥητορικά ποιήματα. ἀλλ' ὡσὰν ὅπου εἶναι εἰς φράσιν ἑλληνικὴν, δὲν συμβοηθοῦσι, παρὰ μόνον ἐκείνους ὅπου ἔλαβαν διὰ τῆς Γραμματικῆς τὴν ἰδικὴν τους ἀπόκτησιν...»⁵.

Προκρίνοντας ὁ Μήλιας στὸ Ἐπιστολάριό του τὴν ἀπλὴ γλῶσσα, τὴν ὁποία χρησιμοποίησε καὶ στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς λόγους του⁶, ἐπιδίωκε νὰ φτιάξει ἓνα βιβλίον γιὰ τοὺς πολλοὺς, στὸν ἀντίποδα τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα (*Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*), τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκδοθεῖ ἕως τότε δύο φορές (τὸ 1625 καὶ τὸ 1744) καὶ κυκλοφοροῦσε παράλληλα σὲ μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων⁷. Γραμμένο σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, τὸ ἐχειρίδιον τοῦ Κορυδαλέα ἀπευθυνόταν σὲ λόγιον κοινὸ καὶ στοὺς μαθητὲς τῶν ἀνώτερων σχολείων καὶ δὲν προσφερόταν γιὰ πρακτικὴ χρῆσιν.

Ἀναζητώντας τὶς πηγὲς τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια, διαπίστωσα ὅτι ὁ τελευταῖος χρησιμοποίησε γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ βιβλίου του διάφορες

4. Μήλιας, σ. θ'.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 155-156.

6. Βλ. τὸ βιβλίον τοῦ Διδαχὰ εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Τεσσαρακοστήν..., Βενετία 1773, ποὺ ἐκδόθηκε μετὰ τὸν θάνατό του καὶ περιέχει μιὰ σειρὰ λόγων ποὺ εἶχε ἐκφωνήσει στὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Βενετία στὰ χρόνια 1745-1755.

7. Γιὰ τὸ Ἐπιστολάριον τοῦ Κορυδαλέα βλ. τὰ ἄρθρα τῆς Μάρθας Καρπόζηλου: «The Epistolarion of Theophilos Korydaleus», *Ἑλληνικά*, 49 (1999), σ. 289-303 καὶ «Ἀνιχνεύοντας τὸ πρότυπο καὶ καταγράφοντας τὴν τύχην τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Κορυδαλέα», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 8 (2006), σ. 125-149.

πηγές: τὸ ἀνέκδοτο ἕως καὶ σήμερον ἔργον τοῦ Γεράσιμου Βλάχου «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος», τὸ Ἐπιστολάριον τοῦ Κορυδαλέα, δύο τουλάχιστον ἰταλικά ἐπιστολάρια, τὸ *Il Segretario principiante ed istrutto* τοῦ Isidoro Nardi καὶ τὸ *Il Segretario de' Galant-Uomini*, καὶ ἄλλες ἰταλικὲς καὶ ἑλληνικὲς πηγές. Ἐπίσης, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ δεύτερον μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας, στὸ Ἐπιστολάριον προστέθηκε, «χωρὶς εἰδήσεως τοῦ συγγραφέως», καὶ μιὰ σειρὰ ἐπιστολικῶν ὑποδειγμάτων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο Ἐπιστολάριον τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα⁸.

Ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τὶς πηγὲς τοῦ Μήλια, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος» πραγματεία τοῦ Βλάχου. Ὁ συγγραφέας τῆς Γεράσιμος Βλάχος (1605/7-1685) εἶναι ἓνα πρόσωπον ἀρκετὰ γνωστό⁹. Λόγιος κληρικὸς μὲ πλούσιον συγγραφικὸ ἔργον, ἔζησε ὡς τὸ 1655 στὸν Χάνδακα, ἀσκώντας τὸ ἔργον τοῦ ἱεροκήρυκα καὶ τοῦ δασκάλου, καὶ κατόπιν στὴ Βενετία, ὅπου χρημάτισε δάσκαλος τῆς ἐκεῖ ἑλληνικῆς κοινότητος καὶ ἱεροκήρυκας. Γύρω στὰ 1664 πῆγε στὴν Κέρκυρα, ὅπου παρέμεινε ἀρκετὰ χρόνια ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Παλαιόπολεως. Τὸ 1679 ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Φιλαδελφείας καὶ ἐπέστρεψε στὴ Βενετία στὶς ἀρχὲς τοῦ 1681. Δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, κληροδότησε μὲ διαθήκη (1683) τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας τῇ βιβλιοθήκῃ του, ποὺ περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ βιβλίων καὶ χειρογράφων. Στὰ τελευταῖα περιλαμβάνονταν καὶ πολλὰ δικά του ἔργα, ἐγκύκλιος παιδείας, λογικά, φιλοσοφικά, θεολογικά, ἀντιρρητικά κ.ἄ. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὸ ἔργον τοῦ «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος»¹⁰. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βλάχου διασκορπίστηκε νωρὶς καὶ σήμερον δὲν σώζεται τίποτε ἀπ' αὐτήν.

Τὸ «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος», σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγησιν τῶν ἔργων τοῦ Βλάχου ποὺ ἔχει κάνει ὁ Β. Τατάκης¹¹, τοποθετεῖται στὴ βενετικὴ περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ κρητικοῦ λογίου. Τὸ ἔργον σώζεται σὲ δύο ἀντίγραφα: τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μετοχίου τοῦ

8. Βλ. ἐδῶ, σ. 107 κ.ἑ.

9. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Γεράσιμος Βλάχος (1607;-1685)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 2 (1940 [1949]), σ. 70-106, 157· Β. Ν. Τατάκης, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρήσιος (1605/7-1685)*, φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, ἐκδ. Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βενετία 1973.

10. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του (1683), ὁ ὁποῖος βρέσκεται στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας, ἡ σχετικὴ πραγματεία φέρει τὸν τίτλον «Περὶ ἐπιστολικῶν χαρακτήρος». Τατάκης, ὁ.π., σ. 37. Πβ. ἐδῶ, σημ. 25.

11. Τατάκης, ὁ.π., σ. 50.

Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινούπολης (κώδ. 184, φ. 346^r-384^v)¹² καὶ τὸ ἄλλο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι (ἐλλ. κώδ. 674/184, φ. 125^r-148^r)¹³. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στὸν ἐλλ. κώδ. 1983 τῆς Μονῆς Σινᾶ σώζεται ἡ ἀρχὴ μόνο τοῦ κειμένου¹⁴. Ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω ἀντίγραφα εἶδα καὶ χρησιμοποιοῦ ἀυτὸ ποῦ βρίσκεται στὸ Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, τὸ ὁποῖο εἶναι παλαιότερο καὶ πληρέστερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας¹⁵. Ὁ πλήρης τίτλος του εἶναι: «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος συντεθέντος παρὰ Γερασίμου Ἱερομονάχου, βλάχου τοῦ κρητὸς κήρυκος τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, καὶ διδασκάλου πασῶν τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους» (βλ. Εἰκ. 2).

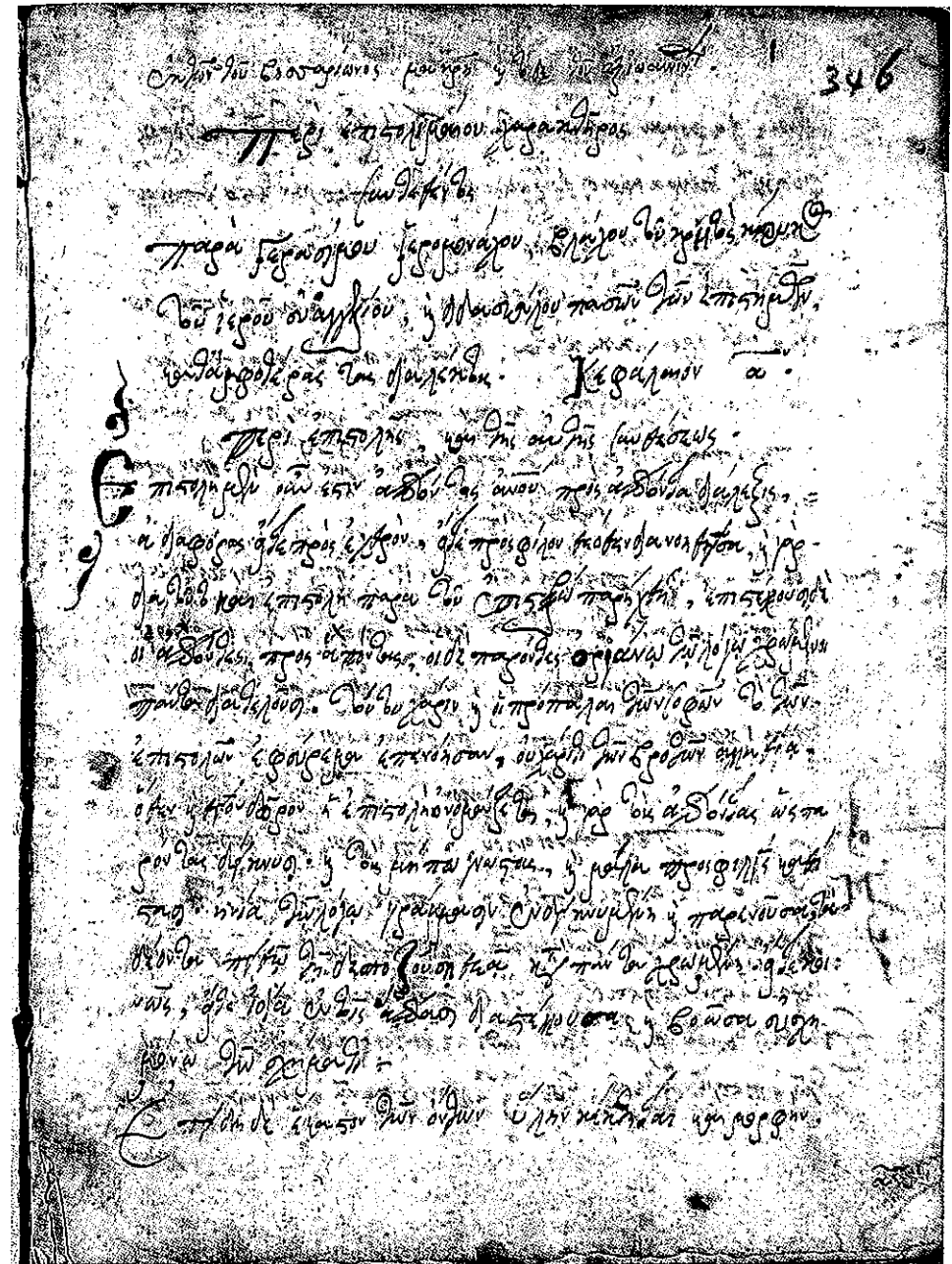
Τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου, γραμμμένο σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, ἀρχίζει μὲ ἓνα εἰσαγωγικὸ μέρος ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κεφάλαια (Α'-Γ'): «Περὶ ἐπιστολῆς καὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως» (φ. 346^r-346^v), «Περὶ προοιμίου καὶ ἐπιλόγου τῶν ἐπιστολῶν» (φ. 346^v-347^r) καὶ «Περὶ τῶν τοῦ ἐπιστολικοῦ χα-

12. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Δ', Πετρούπολη 1899, ἀνατύπ. Βρυξέλλες 1963, σ. 158. Πβ. Σπυριδάκης, *δ.π.*, σ. 95. Ὁ κώδ. 184 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἔχει συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ καὶ περιλαμβάνει διάφορα φιλολογικὰ ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος» τοῦ Βλάχου, καὶ τὸ «Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης» (φ. 386^r κ.έ.) τοῦ ἴδιου. Στὰ φ. 342^r-343^r ὁ Καρατζᾶς ἀνθολογεῖ ἀπὸ διάφορες πηγές πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου, ἐνῶ στὰ φ. 344^r-345^r ὑπάρχει πίνακας περιεχομένων τῶν δύο παραπάνω ἔργων τοῦ Βλάχου καταρτισμένος ἀπὸ τὸν Ν. Καρατζᾶ.

13. Constantin Litzica, *Catalogul manuscriselor grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 405-406. Πβ. Σπυριδάκης, *δ.π.*, σ. 95. Μία συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ἐπιστολικῆς πραγματείας τοῦ Βλάχου στὸν κώδ. 184 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας βλ. στὸ ἄρθρο τῆς Ariadna Camariano-Cioran, «Κώδικες περιέχοντες διδασκτικὰ ἐγχειρίδια Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας», *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τ. Β', Ἀθήνα 1974, σ. 19-20.

14. V. Benešević, *Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum*, τ. III.1, Πετρούπολη 1917, ἀνατύπ. Hildesheim 1965, σ. 291. Ὅπως μὲ πληροφόρησε εὐγενικὰ ὁ π. Ἰουστίνος, βιβλιοθηκᾶριος τῆς Μονῆς Σινᾶ, καὶ ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ μικροταινία τοῦ κώδ. 1983 ποῦ βρίσκεται στὸ Κέντρο Σιναϊτικῶν Μελετῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὸν ἐν λόγῳ κώδικα ὑπάρχει μόνο ἡ ἀρχὴ τῆς πραγματείας τοῦ Βλάχου (φ. 151^r), ποῦ περιέχει τὸν τίτλο, τὸ πρῶτο κεφάλαιο καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου.

15. Τὸ ἀντίγραφο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅπως δείχνει καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (1636-1699) στὴν ἀρχὴ τοῦ «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος» (φ. 346^r): «ἐκ τῶν τοῦ βησσαρίωνος μακρῆ καὶ τότε τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων» (βλ. Εἰκ. 2). Τὸ ἀντίγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εἶναι τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ δὲν περιέχει τὸ παράρτημα «Ἐπιστολαὶ διάφοροι πρὸς διαφόρους» (βλ. φ. 384^r-384^v τοῦ κώδ. 184 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου).

Εἰκ. 2. Γεράσιμος Βλάχος, «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος», φ. 346^r. Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου Κωνσταντινούπολης, κώδ. 184.

ρακτῆρος γενῶν» (φ. 347^r-348^r). Ακολουθοῦν 32 κεφάλαια (Δ'-ΑΕ'), ὅπου ὁ συγγραφέας πραγματεύεται διάφορους χαρακτήρες ἐπιστολῶν, καὶ ἓνα ἀκόμη (ΑΖ') μὲ τὴν ἐπιγραφή «Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ἐπιτεινομένων ἐπιθέτων» (φ. 382^r-383^v). Τὸ ἔργο κλείνει μὲ ἓνα εἶδος παραρτήματος, ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Ἐπιστολαὶ διάφοροι πρὸς διαφόρους» (φ. 384^r-384^v), ὅπου ὁμοίως παρατίθεται μία μόνο ἐπιστολή, τοῦ Ἀρσένιου Καλούδη πρὸς τὸν Βαρθολομαῖο Συρόπουλο (Βενετία 1656), καὶ ἡ κεφαλίδα μιᾶς ἄλλης («Ἀρσένιος Καλούδης Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ Μελισσηνῶ») ¹⁶.

Γιὰ κάθε χαρακτήρα ὁ Βλάχος δίνει ὡς ὑποδείγματα μία ἢ καὶ δύο ἐπιστολές, ἀρχές ἐπιστολῶν καὶ κάποτε ἀπλές παραπομπές σὲ ἐπιστολές τοῦ Συνέσιου, τοῦ Λιβάνιου κ.ἄ. Οἱ παρατιθέμενες ἐπιστολές εἶναι 35, ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ 29 προσγράφονται σὲ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς πρώιμης χριστιανικῆς περιόδου (Ἀριστοτέλης, Μέγας Ἀλέξανδρος, Δημοσθένης, Φίλιππος Μακεδῶν, Προκόπιος σοφιστής, μέγας Ἀρσένιος, Σωκράτης, Λιβάνιος, Βασίλειος ὁ Μέγας, Ἀλκιβιάδης, Κικέρων, Φάλαρις, βασιλιάς Πτολεμαῖος, Ἀντίπατρος, Θεόφιλος, Πλάτων, Πυθαγόρας, Γρηγόριος Θεολόγος, Ἰουλιανός, Βροῦτος κ.ἄ.). Στὴν πραγματικότητα ὁμοίως οἱ περισσότερες ἀπὸ τις παραπάνω ἐπιστολές εἶναι πλαστές: πρόκειται, δηλαδή, γιὰ ἀρχαιότητες ἐπιστολές, ποὺ ἀποδίδονται σὲ διάσημους ἀνδρες τῆς ἀρχαιότητος, κατασκευασμένες σὲ ἄδηλο χρόνο ἀπὸ λογίους

16. Πρόκειται γιὰ λογίους τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Γεράσιμου Βλάχου. Ὁ Ἀρσένιος Καλούδης, ἀνιψιὸς τοῦ Γεράσιμου Βλάχου, ἐπιμελήθηκε στὴ Βενετία τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ἔργου τοῦ θεοῦ τοῦ *Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετραγλωσσος* (Βενετία 1659): ἀπὸ τὸ 1660 ὡς τὸ 1672 δίδαξε στὸ Κωπτινουανὸν Φροντιστήριον τῆς Πάδοβας (Κων. Μέρτζιος, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 494) καὶ διαδέχθηκε τὸν Γεράσιμον Βλάχον στὴ θέση τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Παλαιόπολεως στὴν Κέρκυρα. Ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ ὁ σιναΐτης ἱερομόναχος Γρηγόριος Μελισσηνός, μαθητῆς τοῦ Βλάχου, ἀφιέρωσαν ἐπιγράμματα στὰ βιβλία τοῦ Βλάχου *Θησαυρὸς... τετραγλωσσος καὶ Ἀρμονία ὀριστικῆ τῶν ὄντων* (Βενετία 1661), ἐνῶ ὁ Βαρθολομαῖος Συρόπουλος στὸν *Θησαυρόν*. Βλ. Σπυριδάκης, *δ.π.*, σ. 88, 89 καὶ Τατάκης, *δ.π.*, σ. 5, 17, 20, 21, 32, 39, 134. Γιὰ τὸν Γρηγόριον Μελισσηνὸν βλ. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, «Ὁ λόγιος Σιναΐτης μοναχὸς Γρηγόριος Μελισσηνός καὶ τὸ Ἀπάνθισμα Ὁραῖον τοῦ Μιχαὴλ Χορτακίου», *Παρνασσός*, ΜΒ' (2000), σ. 303-224· ἡ ἴδια, «Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητῶς "Σχοτοδίνη"», *Παρνασσός*, ΜΣΤ' (2004), σ. 135 κ.ἑ. Γιὰ τὸν Βαρθολομαῖον Συρόπουλον βλ. Ἀθ. Ε. Καραθανάσης, «Βαρθολομαῖος Συρόπουλος ὁ Κρητῆς (1611-1697)», *Θησαυρίσματα*, 10 (1973), σ. 172-188 καὶ Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, «Ἀπὸ τῆ ζωῆ τοῦ Βαρθολομαίου Συρόπουλου στὴν Κρήτη. Νέες ἀρχαιακῆς μαρτυρίες», *Τῆς Βενετίας τὸ Ρέθυμνο*, Πρακτικὰ Συμποσίου, Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002, ἐπιμ. Χρῦσα Μαλτέζου-Ἀσπασία Παπαδάκη, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βενετία 2003, σ. 129-160.

γιὰ σχολικὴ κυρίως χρῆση¹⁷. Ἀπὸ τις ὑπόλοιπες ἐπιστολές μία εἶναι ἀνώδυμη («φίλτατος ἀγαπητῶ»), ἐνῶ οἱ ἄλλες πέντε ἀνήκουν σὲ πρόσωπα τῆς νεότερης ἐποχῆς: Γεράσιμος Βλάχος πρὸς Ἰωάννη Κωπτινούσιον (φ. 355^v-356^r), Θεόφιλος Κορυδαλέας πρὸς Νικόδημον Μεταξᾶ (φ. 359^{r-v}) καὶ ὁ ἴδιος πρὸς Ὠνύσιον (φ. 364^r), ἄγνωστος πρὸς Μάξιμον Λούκαρη (379^v-380^r)¹⁸, Ἀρσένιος πρὸς Νικόδημον Μεταξᾶ (380^{r-v})¹⁹. Ἀλλὰ καὶ

17. Πβ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία. Ἀνατύπωσις τῆς τρίτης ἐκδόσεως (1969-1970) μετὰ προσθηκῶν*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. Π. Πουρνάρα, 1993, σ. 94-95. Ἀπὸ τις 29 παραπάνω ἐπιστολές, αὐτὲς ποὺ παραδίδονται σὲ παλαιὰς συλλογὰς ἐπιστολῶν εἶναι μόνο ὁκτώ: ¹Προκόπιος ὁ σοφιστής πρὸς Ὡμαῖ, φ. 353^v-354^r, ²Φάλαρις τύραννος πρὸς Λάκριτον, φ. 363^{r-v}, ³Ἰουλιανὸς αὐτοκράτωρ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τὴν ἐμὴν βασιλείαν», φ. 381^r, ⁴«Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης Ἀλεξανδρεῦσι», φ. 381^v, ⁵«Βροῦτος ῥωμαῖος Ροδίσις», φ. 381^v (βλ. *Epistolographi Graeci*, ἐκδ. R. Hercher, Παρίσι 1873, ἀνατύπ. Ἄμστερνταμ 1965, σ. 179-180, 351, 384, 410-411)· ⁶Λιβάνιος ὁ σοφιστής πρὸς Μέγα Βασίλειον, φ. 358^r, ⁷Μέγας Βασίλειος πρὸς Λιβάνιον σοφιστή, φ. 358^{r-v} (*Libanii Opera, Epistulae*, ἐκδ. R. Foerster, τ. XI, Λιψία 1922, ἀνατύπ. Hildesheim 1963, σ. 589-591)· ⁸Γρηγόριος ὁ Θεολόγος πρὸς Μέγα Βασίλειον, φ. 373^r (Saint Grégoire de Nazianze, *Lettres*, ἐκδ. P. Gally, τ. I, Παρίσι 1964, σ. 1). Ἀπὸ τις ὁκτώ αὐτὲς ἐπιστολές πέντε (ἀρ. 1, 2, 5, 6, 7) περιέχονται καὶ στὴ συλλογὴ *Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν* (Βενετία 1499) καὶ ἔξι (ἀρ. 1, 2, 3, 4, 5, 8) στὴν *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ τοῦ Ἰωάννη Πατούσα* (τ. Α', Βενετία 1710, σ. 172, 177, 184-185, 236, 253). Πβ. Ἀθανασία Κ. Ἀβδάλη, *Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς Παιδείας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1710-1839)*, διδακτ. διατριβή, Ἀθήνα, Καραβιάς, 1984, σ. 148-152 καὶ Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, διδακτ. διατριβή, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1994, σ. 86-87.

18. Ὁ ἀποστολέας, ἴσως ὁ Γεράσιμος Βλάχος, προσφέρει στὸν καθηγούμενον Μάξιμον Λούκαρη λογύδρια ποὺ συνέθεσε. Ὁ Μάξιμος, ἀδελφὸς τοῦ Κύριλλου Λούκαρη, ὁ ὅποιος καὶ μνημονεύεται στὴν ἐπιστολὴ ὡς οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἦταν ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἀγκαράθου μετὰ τὴν ἐτῶν 1619 καὶ 1640/1641, ὁπότε καὶ πέθανε. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τοῦ στὴ μονὴ Ἀγκαράθου εἶχε χρηματίσει ἡγούμενος στὴ μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Σκαλωτοῦ. Βλ. Ρένα Βλαχάκη, *Ἡ κρητικὴ μονὴ τῆς Ἀγκαράθου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, ἀδημ. διδακτ. διατριβή, Ρέθυμνο 1986, σ. 45-48, 70-72. Ἐπίσης, Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ἄτλαντες, προσωπεῖα, λέοντες: γλυπτὰ τῆς βενετικῆς περιόδου ἀπὸ τῆς Μονῆς Ἀγκαράθου», *Γλυπτικὴ καὶ λιθοξοικὴ στὴ λατινικὴ Ἀνατολή, 13ος-17ος αἰῶνας*, ἐκδ. Ἰνστιτούτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν, Ἡράκλειον, Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 115, 136.

19. Ὁ ἀποστολέας –ποῦ εἶναι πιθανῶς ὁ Ἀρσένιος Καλούδης– στέλνει στὸν Νικόδημον Μεταξᾶ (1591-1646) ἓνα λόγο ποὺ εἶχε ἐκφωνήσει πρόσφατα: «Ἐπειδὴ ἐν ταῖς παρελθούσαις τῶν ἡμερῶν λόγον ἐγκωμιστικὸν ἀρετῆς παρῆρσις πολλῶν ἀξιολόγων ἐπ' ἄμβωνος διεκλήρυξα πρῶτον δηλαδὴ τῶν ἐμῶν ἰδρώτων ὑπάρχοντα ἀποτέλεσμα, ἐπὶ σὲ τὸν μόνον ληφθέντα τοῦ ἐλληνικοῦ γένους σπινθήρα, τῆς ἀρετῆς ὑπερασπιστὴν καὶ τὸν μᾶλλον μοι τῆς Δημήτερος χρῆσιμον ἐπιφέρομαι, ἵνα παρὰ τῆς σῆς σοφίας δοκιμασθεῖς τε καὶ καταλεχθεῖς ἐν συνάψει τὸ τέλειον καὶ τοῦ λόγου τὴν δύναμιν. Δέξαι τοίνυν ἀρχιερέων Σοφώτατε τὸ μικρὸν τῆς ἐμῆς εὐνοίας πρὸς τὴν σὴν πανιερότητα σύμβολον...».

από αυτές τις επιστολές μία τουλάχιστο (ή τρίτη) πιθανώς είναι κατασκευασμένη.

Ποιές είναι οι πηγές που χρησιμοποίησε ο Βλάχος για τη συγγραφή του έργου του είναι ένα θέμα που χρειάζεται ειδική διερεύνηση. Θα πρέπει να δεχθούμε πάντως ότι ο Βλάχος είχε υπό όψη του, εκτός από την ελληνική επιστολική παράδοση, και το Έπιστολάριο του Θεόφιλου Κορυδαλέα (*Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*) στην έντυπη (1625) και τη χειρόγραφη μορφή του. Συγκρίνοντας το έργο του Βλάχου με αυτό του Κορυδαλέα, διαπιστώνουμε πολλά κοινά σημεία: τὰ γένη τῶν ἐπιστολῶν καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐπιστολικοὶ χαρακτήρες εἶναι οἱ ἴδιοι καὶ στὰ δύο κείμενα ἀλλὰ παραθέτονται με διαφορετική σειρά. Παρατηροῦμε ἐπίσης ομοιότητες στὴν περιγραφή ὀρισμένων ἐπιστολικῶν χαρακτήρων ἀλλὰ καὶ διαφορὲς στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ δομὴ τοῦ κειμένου: ἔτσι, ἐνῶ ὁ Κορυδαλέας περιγράφει σὲ συνεχῆ κείμενο τὰ χαρακτηριστικὰ κάθε ἐπιστολικοῦ χαρακτήρα, ὁ Βλάχος ἐπιχειρεῖ μιὰ ἐσωτερικὴ ταξινόμηση τῶν χαρακτηριστικῶν τους (πρῶτον, δεύτερον κλπ.), κατὰ τὸ συναντᾶμε στὰ ἰταλικά ἐπιστολάρια, καθὼς καὶ σὲ ἀνάλογα ἔργα Ἑλλήνων με προφανεῖς ἰταλικὲς ἐπιρροές, ὅπως ἡ πραγματεία *Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν*, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Φραγκίσκο Σκουῖφο²⁰.

Διαπιστώνουμε ἐπίσης ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα ἐπιστολῶν ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Βλάχος ὑπάρχουν καὶ στὸν Κορυδαλέα. Μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν ὅμως, ποὺ εἶναι ὅλες ἢ οἱ περισσότερες κατασκευασμένες, ὑπάρχουν πολλὲς διαφορές. Κατ' ἀρχὴν ὁ Κορυδαλέας, σὲ ἀντίθεση με τὸν Βλάχο, δίνει τὶς ἐπιστολὲς ὡς ἀπλὰ ὑποδείγματα χωρὶς ὄνομα ἀποστολέα καὶ ἀποδέκτη – μεταξὺ αὐτῶν μάλιστα εἶναι καὶ δύο τὶς ὁποῖες ὁ Βλάχος προσγράφει στὸν ἴδιο τὸν Κορυδαλέα (Κορυδαλέας πρὸς Νικόδημο Μεταξᾶ καὶ πρὸς Ὠνύσιο), ἐνῶ ὁ Κορυδαλέας τὶς παραθέτει ἀνωνύμως²¹. Ἐπειτα στὸν Βλάχο ὑπάρχουν σὲ ὀρισμένες ἐπιστολὲς τμήματα ποὺ

20. François Scouphos, *Ὁ Γραμματοφόρος (Le Courrier)*. Édition Critique du recueil de ses lettres avec Introduction, Commentaire et Répertoires par Manoussos Manoussacas et avec la collaboration de Michel Lassithiotakis, Ἀθήνα 1998, σ. 443-456. Πβ. ἐδῶ, σ. 80-82.

21. Οἱ κοινὲς ἐπιστολὲς στὸν Βλάχο καὶ τὸν Κορυδαλέα εἶναι οἱ ἑξῆς: Θεόφιλος Κορυδαλέας πρὸς Νικόδημο Μεταξᾶ (Βλάχος, φ. 359^v-359^r, Κορυδαλέας, *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, Λονδίνο 1625, σ. 31-33), Ἀλκιβιάδης πρὸς Σωκράτη (Βλάχος, φ. 360^v-361^r, Κορυδαλέας, ὁ.π., σ. 34-36), Θεόφιλος Κορυδαλέας πρὸς Ὠνύσιο (Βλάχος, φ. 364^r, Κορυδαλέας, ὁ.π., σ. 47), Θεόφιλος πρὸς Αὐτόλυκο (Βλάχος, φ. 368^v-369^r, Κορυδαλέας, ὁ.π., σ. 54), Αὐτόλυκος πρὸς Θεόφιλο (Βλάχος, φ. 369^v-370^r, Κορυδαλέας, ὁ.π., σ. 56), Πλάτων πρὸς Διονύσιο Συρακουσῶν (Βλάχος, φ. 370^v-371^r, Κορυδαλέας, ὁ.π., σ. 59), Ἀλέξανδρος πρὸς Ἀριστοτέλη (Βλάχος, φ. 371^v-372^r, Κορυδαλέας, ὁ.π., σ. 57-58). Τὰ ὄνομα

ΤΟΥ
ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ
ΚΥΡΙΟΥ
ΘΕΟΦΙΛΟΥ,
ΤΟΥ
ΚΟΡΥΔΑΛΕΩΣ. ΠΕΡΙ
ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΩΝ

τύπων:

LONDINI
Ex Officina G. S. Typographi

MDCLXXV. 1625.

Οὐκ ἔστιν ἄλλο ἔκδομα

Εἰκ. 3. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν *Ἐπιστολικῶν Τύπων* τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα, 1625. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης (<http://anemi.lib.uoc.gr>).

λείπουν από τον Κορυδαλέα και αντιστρόφως. Παρατηρούμε ακόμη ότι ο Βλάχος παραθέτει όρισμένες φορές την αρχή μόνο μιας επιστολής ή συμφύρει δύο επιστολές που υπάρχουν στον Κορυδαλέα σε μία. Οι διαφορές αυτές δείχνουν ότι, ως προς τα κοινά υποδείγματα τουλάχιστο, ο Βλάχος χρησιμοποιεί είτε τον Κορυδαλέα, κάνοντας όμως αρκετές επεμβάσεις στο κείμενό του, είτε άλλη άγνωστη πηγή. Τα υπόλοιπα υποδείγματα, που λείπουν από τον Κορυδαλέα, αν δεν τα κατασκευάζει ο ίδιος ο Βλάχος, θα τα δανείζεται από άλλες πηγές²².

Μια άλλη πηγή που χρησιμοποίησε ο Βλάχος ήταν ο κλασικός οδηγός επιστολογραφίας του ψευδο-Πρόκλου *Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος*. Από αυτόν προέρχεται σχεδόν εξ ολοκλήρου μια μεγάλη σειρά επιστολικών χαρακτήρων κατά γένη (κεφ. ΛΑ', ΛΒ' και ΛΓ', φ. 374^r-379^v), όπου δίνεται για κάθε χαρακτήρα ο όρισμός του και ένα μικρό υπόδειγμα. Για την ίδια ένότητα ο Βλάχος χρησιμοποίησε, αλλά σε περιορισμένο βαθμό, και το έργο του Δημητρίου *Τύποι επιστολικοί*²³.

Ας δούμε όμως τη σχέση του έργου του Βλάχου με το *Επιστολάριο* του Μήλια. Από τη σύγκριση των δύο έργων διαπίστωσα ότι υπάρχουν μεταξύ τους πολλά κοινά σημεία (βλ. Πίν. 1). Στην αρχή της πραγματείας του

ματα του αποστολέα και του αποδέκτη, όπως είπαμε, δεν υπάρχουν παρά μόνο στον Γεράσιμο Βλάχο. Είναι άδηλο αν η προσγραφή σε συγκεκριμένα πρόσωπα των παραπάνω επιστολών, όπως και των υπόλοιπων που δεν υπάρχουν στον Κορυδαλέα, έγινε από τον ίδιο τον Βλάχο ή από κάποιον άλλο. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι προκειμένου να γίνει αλφωφανής ή προσγραφή χρειάστηκε να γίνουν όρισμένες αλλαγές, όπως δείχνει το παράδειγμα της επιστολής του Πλάτωνα στον Διονύσιο Συρακουσών. Έτσι, ενώ στον Κορυδαλέα τα πρόσωπα που υποτίθεται ότι αλληλογραφούν είναι ο Γρηγόριος και ο Νικόβουλος (αναφέρονται μέσα στην επιστολή), στον Βλάχο τα ονόματα αυτά αντικαθίστανται από τον Πλάτωνα και τον Διονύσιο, έτσι ώστε να δικαιολογείται η επιγραφή της επιστολής. Αντικαθίσταται επίσης, για ευνόητους λόγους, στην ίδια επιστολή το «Διονύσιος ο επί τυραννική βεβημένος ώμότητι» (Κορυδαλέας) από το «δφρετος [= Έχετος] ο όμηρικος τύραννος» (Βλάχος). Πβ. *έδω*, σ. 79 και σημ. 27. Οι αλλαγές αυτές είναι χαρακτηριστικές του τρόπου με τον οποίο απλά επιστολικά υποδείγματα μετατρέπονται σε επώνυμες επιστολές.

22. Ίσως όρισμένα από τα κοινά σημεία στον Κορυδαλέα και τον Βλάχο να οφείλονται στο ότι ακολουθούν και οι δύο κοινά πρότυπα, κάτι που ισχύει και για άλλα έργα τους. Όπως έχει παρατηρήσει ο Β. Τατάκης (*δ.π.*, σ. 92-95), το έργο του Βλάχου «Περί ρητορικής δυνάμεως» έχει κοινά σημεία με το έργο «Έκθεσις περί ρητορικής» του Κορυδαλέα που συνεκδίδεται με το *Επιστολάριό* του. Τα όμοια χωρία όμως, παρατηρεί ο Τατάκης, αναφέρονται σε σημεία της ρητορικής κληρονομίας και θα πρέπει να υποθέσουμε ότι και ο Βλάχος και ο Κορυδαλέας παραλαμβάνουν ύλικό από το ίδιο ή τα ίδια παλαιότερα έγχειρίδια.

23. *Epistolographi Graeci*, δ.π., σ. 4, 8-12.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αντιστοιχίες κεφαλαίων του «Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος» του Βλάχου και του *Επιστολαρίου* του Μήλια

Γεράσιμος Βλάχος, <i>Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος</i>	Σπυρίδων Μήλιας, <i>Επιστολάριον</i> , 1757
Πίναξ των Κεφαλαίων του επιστολιμαίου χαρακτήρος (φ. 344 ^r -344 ^v)	Πίναξ του παρόντος βιβλίου (ιγ'-κγ')
Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος συντεθέντος παρά Γερασίμου ιερομονάχου Βλάχου...	Έπιστολικός χαρακτήρ, ήγουν μέθοδος πρόχειρος, δι' ής έρμηνεύεται...
Α' Περί επιστολής, και τής αυτής συνθέσεως (φ. 346 ^r -346 ^v)	Όρισμός τής Έπιστολής (σ. 1-2), Έγλη τής Έπιστολής (σ. 3), Έίδος τής Έπιστολής (σ. 4), Διαιρέσις τής Έπιστολής (σ. 4-5)
Β' Περί προοιμίου, και επιλόγου, των επιστολών (φ. 346 ^v -347 ^r)	Προοίμιον (σ. 5-6), Διήγησις τής Έπιστολής (σ. 6), Έπίλογος (σ. 6-10), Περί των Περιόδων τής Έπιστολής (σ. 10-32), Περί φράσεως τής Έπιστολής, και πειθαινότητος αυτής (σ. 32-34)
Γ' Περί των του επιστολικού χαρακτήρος γενών (φ. 347 ^r -348 ^r)	Περί των Γενών του Έπιστολικού χαρακτήρος (σ. 35-37)
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ	
Α' Περί του έπαινετικού χαρακτήρος (φ. 348 ^v -350 ^r)	Περί των Ειδών των Έπιστολών όπου ανάγονται εις το Έπιδεικτικόν Γένος Α' Περί του Έπαινετικού χαρακτήρος [και Περί αποκρίσεως] (σ. 38-46)
Ε' Περί τής προς τον έπαινετικόν χαρακτήρα αποκρίσεως (φ. 350 ^r -351 ^r)	
Σ' Περί ψεκτικού χαρακτήρος (φ. 351 ^r -352 ^r)	Β' Περί ψεκτικού χαρακτήρος [και Περί αποκρίσεως] (σ. 46-50)
Ζ' Περί έρωτικού χαρακτήρος (φ. 352 ^r -353 ^v)	Γ' Περί έρωτικού, ή φιλικού χαρακτήρος (σ. 50-55)
Η' Περί εὐκτικού χαρακτήρος (φ. 353 ^v -354 ^r)	Δ' Περί Εὐκτικού χαρακτήρος [και Περί αποκρίσεως] (σ. 55-62)
Θ' Περί εὐχαριστικού χαρακτήρος (φ. 354 ^r -355 ^r)	

Γεράσιμος Βλάχος, *Περὶ ἐπιστολμαίου χαρακτήρος* Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757

Γ Περὶ συγχαριτικοῦ χαρακτήρος (φ. 355^τ-356^τ)

ΙΑ Περὶ τωθαστικοῦ χαρακτήρος ἤτοι περὶ σκωπτικοῦ (φ. 356^τ-357^τ)

ΙΒ Περὶ εἰρωνικοῦ χαρακτήρος (φ. 357^τ-357^ν)

ΙΓ Περὶ ἀπαντήσεως πρὸς τε τὸν σκωπτικὸν καὶ εἰρωνικὸν χαρακτήρα (φ. 357^ν-358^ν)

ΙΑ Περὶ προτρεπτικοῦ χαρακτήρος (φ. 358^ν-360^τ)

ΙΕ Περὶ τῆς πρὸς τὸν προτρεπτικὸν χαρακτήρα ἀποκρίσεως (φ. 360^ν-361^τ)

ΙΣ Περὶ ἀποτρεπτικοῦ χαρακτήρος (φ. 361^τ-362^τ)

ΙΖ Περὶ παραμυθητικοῦ χαρακτήρος (φ. 362^τ-363^ν)

ΙΗ Ἀπόκρισις πρὸς τὴν παραμυθητικὴν ἐπιστολὴν (φ. 363^ν-364^τ)

ΙΘ Περὶ αἰτητικοῦ ἢ ἐρωτηματικοῦ χαρακτήρος (φ. 364^τ-365^τ)

Κ Πρὸς τὸν αἰτητικὸν χαρακτήρα ἀποκρίσις (φ. 365^τ-366^τ)

ΚΑ Περὶ συστατικοῦ χαρακτήρος (φ. 366^τ-367^τ)

ΚΒ Περὶ τῆς πρὸς τὸν συστατικὸν χαρακτήρα ἀποκρίσεως (φ. 367^τ-368^τ)

Ε Περὶ συγχαριστικοῦ χαρακτήρος [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 62-69)

Σ Περὶ τωθαστικοῦ, ἤτοι σκωπτικοῦ χαρακτήρος (σ. 69-70)

[Ζ] Περὶ εἰρωνικοῦ χαρακτήρος [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως πρὸς τε τὸν σκωπτικὸν καὶ εἰρωνικὸν χαρακτήρα] (σ. 71-76)

Η Περὶ εὐχαριστικοῦ χαρακτήρος (σ. 76)

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Περὶ τῶν εἰδῶν τῶν Ἐπιστολῶν ὅπου ἀνάγονται εἰς τὸ Συμβουλευτικὸν Γένος

Α Περὶ Προτρεπτικοῦ χαρακτήρος [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 77-84)

Β Περὶ ἀποτρεπτικοῦ χαρακτήρος (σ. 84-86)

Γ Περὶ παραμυθητικοῦ χαρακτήρος [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 86-97)

Δ Περὶ αἰτητικοῦ χαρακτήρος [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 97-108)

Ε Περὶ συστατικοῦ χαρακτήρος [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 108-117)

Σ Περὶ ἐπιστολῆς εἰδήσεως [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 118-120)

Ζ Περὶ Ἐπιστολῆς Δώρου [καὶ Περὶ ἀποκρίσεως] (σ. 121-124)

Γεράσιμος Βλάχος, *Περὶ ἐπιστολμαίου χαρακτήρος* Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Περὶ τῶν εἰδῶν τῶν Ἐπιστολῶν ὅπου ἀνάγονται εἰς τὸ Δικανικὸν Γένος

Α Περὶ Κατηγορικοῦ χαρακτήρος (σ. 125-129)

Β Περὶ Ἀπολογητικοῦ χαρακτήρος (σ. 129-131)

Γ Περὶ Ὀνειδιστικοῦ χαρακτήρος (σ. 131-133)

Δ Περὶ Μεμπτικοῦ χαρακτήρος (σ. 134-135)

Ε Περὶ Ἀπειλητικοῦ χαρακτήρος (σ. 135-136)

Σ Περὶ Προφασιστικοῦ χαρακτήρος (σ. 136-137)

Ζ Περὶ ἐνστατικοῦ, ὅστις καὶ ἀξιωματικὸς χαρακτήρ λέγεται (σ. 137-138)

Η Περὶ μικτοῦ χαρακτήρος (σ. 138-140)

Θ Περὶ Διηγηματικοῦ, ἤτοι Ἱστορικοῦ Χαρακτήρος (σ. 140-145)

Γ Περὶ Λακωνικοῦ χαρακτήρος (σ. 145-149)

ΚΓ Περὶ κατηγορικοῦ χαρακτήρος (φ. 368^τ-369^τ)

ΚΔ Περὶ ἀπολογητικοῦ χαρακτήρος (φ. 369^τ-370^τ)

ΚΕ Περὶ ὀνειδιστικοῦ χαρακτήρος (φ. 370^ν-371^τ)

ΚΣ Περὶ μεμπτικοῦ χαρακτήρος (φ. 371^τ-372^τ)

ΚΖ Περὶ ἀπειλητικοῦ χαρακτήρος (φ. 372^τ-372^ν)

ΚΗ Περὶ προφασιστικοῦ χαρακτήρος (φ. 372^ν-373^τ)

ΚΘ Περὶ ἐνστατικοῦ καὶ ἀξιωματικοῦ χαρακτήρος (φ. 373^ν)

Λ Περὶ μικτοῦ χαρακτήρος (φ. 373^ν-374^τ)

ΛΑ Περὶ ἐτέρων εἰς τὸ ἐπιδεικτικὸν ἀναγομένων γένος χαρακτήρων (φ. 374^τ-375^ν) [φιλικός, ἐρωτηματικός, ἀποφαντικός, ἀλληγορικός, αἰνιγματικός, ἐρωτικός, με μικρὰ ὑποδείγματα]

ΛΒ Περὶ ἐτέρων ἐπιστολικῶν χαρακτήρων εἰς τὸ συμβουλευτικὸν ἀναγόμενοι γένος (φ. 375^ν-377^ν) [παραίνετικός, παρακλητικός, μεταμελητικός, συμπαθητικός, παροξυντικός, πρεσβευτικός, διδασκαλικός, ἐρωτηματικός, παραθαρρυντικός, ἀναθετικός, ὑπομνηστικός, λυπητικός, με μικρὰ ὑποδείγματα]

ΛΓ Περὶ ἐτέρων ἐπιστολικῶν χαρακτήρων εἰς τὸ δικανικὸν γένος ἀναγομένων (φ. 377^ν-379^ν) [ἀπαρνητικός, παραγγελτικός, θεραπευτικός, παραλογιστικός, ἀντεγκληματικός, ἐπαγγελτικός, σχετλιαστικός, ἐ-

Γεράσιμος Βλάχος, *Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος* Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757

λεγκτικός, διαβλητικός, ἐπιτιμητικός, ἀποφαντικός, μὲ μικρὰ ὑποδείγματα]

ΛΔ' Περὶ ἀφιερωτικοῦ χαρακτήρος (φ. 379^v-380^v)

ΛΕ' Περὶ βασιλικῆς χαρακτήρος (φ. 380^v-382^r)

ΛΖ' Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ἐπιτινομένων ἐπιθέτων (φ. 382^r-383^v)

Ἐπιστολαὶ διάφοροι πρὸς διαφόρους (φ. 384^r-384^v)

ΙΑ' Περὶ ἀφιερωτικοῦ χαρακτήρος (σ. 149-153)

Περὶ Μιμήσεως (σ. 154-167)

Παραδείγματα εἰς διάφορα εἶδη Ἐπιστολῶν (σ. 167-206)

Ἔτερα παραδείγματα (σ. 207-237)

Κανόνες εἰς Ἐπιστολὰς Πραγματείας (σ. 237-242)

Ἐπιστολαὶ πραγματείας [παραδείγματα] (σ. 242-261)

Ὑποδείγματα διαφόρων γραμμάτων (σ. 261-282)

Τίτλοι ἤγουν τὰ προσήκοντα ἐπίθετα εἰς ἄνθρωπον ἐκάστης ἀξίας, καὶ τάξεως (σ. 283-303)

(φ. 346^r-348^r) ὁ Βλάχος δίνει τὸν ὄρισμὸ τῆς ἐπιστολῆς καὶ κατόπιν ἀναφέρεται συνοπτικὰ στὴ σύνθεση τῆς ἐπιστολῆς, στὸ προοίμιο καὶ στὸν ἐπίλογο, στὰ τρία γένη τῶν ἐπιστολῶν (Ἐπιδεικτικὸ, Συμβουλευτικὸ, Δικανικὸ) καὶ στοὺς χαρακτήρες ποὺ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτά. Τὴν ἴδια περίπτωσι διατάξῃ ἀκολουθεῖ, ὅπως εἶδαμε, καὶ ὁ Μήλιας στὴν εἰσαγωγή του (σ. 1-37). Ὁ τελευταῖος ὁμοίως παραφράζει ἐδῶ μικρὰ τμήματα μόνο ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Βλάχου²⁴, τὰ ὁποῖα συμπληρώνει ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἐνῶ συγχρόνως προσθέτει καὶ ἄλλα ποὺ λείπουν τελείως ἀπὸ τὸν Βλάχο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ εἰσαγωγή τοῦ Μήλια γίνεται πολὺ ἐκτενέστερη.

Μεγαλύτερες ὁμοιότητες μὲ τὴν πραγματεία τοῦ Βλάχου παρουσιάζει τὸ τμήμα τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια (σ. 38-153) ποὺ ἀναφέρεται στοὺς «χαρακτήρες» τῶν ἐπιστολῶν. Ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι οἱ περισσότεροι χαρακτήρες εἶναι οἱ ἴδιοι καὶ στὸν Μήλια καὶ στὸν Βλάχο καὶ ὅτι ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια σχεδὸν σειρά. Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια περιέχει 8 χαρακτήρες ἐπιστολῶν (ἐπαινετικός, ψεκτικός, ἐρωτικός, εὐκτικός, συγχαριστικός, ταπαστικός, εἰρωνικός καὶ εὐχαριστικός), ποὺ ἀνήκουν στὸ ἐπιδεικτικὸ γένος· 7 χαρακτήρες (προτρεπτικός, ἀποτρεπτικός, παραμυθητικός, αἰτητικός, συστατικός, ἐπιστολὴ εἰδήσεως καὶ ἐπιστολὴ δώρου), ποὺ ἀνήκουν στὸ συμβουλευτικὸ γένος, καὶ 11 χαρακτήρες (κατηγορικός, ἀπολογητικός, ὄνειδιστικός, μεμπτικός, ἀπειλητικός, προφασιστικός, ἐνστατικός, μικτός, διηγηματικός ἢ ἱστορικός, λακωνικός καὶ ἀφιερωτικός), ποὺ ἀνήκουν στὸ δικανικὸ γένος. Οἱ παραπάνω χαρακτήρες ὑπάρχουν καὶ στὸν Βλάχο, μὲ ἐξαίρεση τέσσερις ποὺ ὑπάρχουν μόνο στὸν Μήλια: ἐπιστολὴ εἰδήσεως, ἐπιστολὴ δώρου, διηγηματικός ἢ ἱστορικός χαρακτήρας καὶ λακωνικός (κεφ. Σ', Ζ', Θ', Ι' τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια). Ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια λείπουν τὰ κεφάλαια ΛΑ'-ΛΓ' τοῦ ἔργου τοῦ Βλάχου, ποὺ ἀναφέρονται συνοπτικὰ σὲ ἄλλους δευτερεύοντες χαρακτήρες ἐπιστολῶν καὶ προέρχονται κυρίως, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἀπὸ τὸν ψευδο-Πρόκλο, τὸ κεφ. ΛΕ' («Περὶ βασιλικῆς χαρακτήρος»), τὸ κεφ. ΛΖ' ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἐπίθετα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς προσφωνήσεις ἐπιστολῶν, καθὼς καὶ τὸ μικρὸ παράρτημα «Ἐπιστολαὶ διάφοροι πρὸς διαφόρους». Παρατηροῦμε ἐπίσης ὅτι τὸ κεφ. «Περὶ εὐχαριστικοῦ χαρα-

24. Παράφραση τμημάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου διαπιστώνουμε στὰ ἐξῆς μέρη τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια: «Ὁρισμὸς τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 1), «Ἔγλη τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 3), «Εἶδος τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 4), «Περὶ τῶν γενῶν τοῦ ἐπιστολικῆς χαρακτήρος» (σ. 35-37).

κτῆρος» έχει διαφορετική θέση στα δύο έργα. Ἄς σημειωθεί, τέλος, ὅτι ὁ Βλάχος ἀφιερώνει συχνὰ σὲ κάθε ἐπιστολικὸ χαρακτήρα δύο χωριστὰ κεφάλαια (ἓνα γιὰ τὴν ἀποστελλόμενη ἐπιστολὴ καὶ ἓνα γιὰ τὴν ἀπόκριση σ' αὐτήν), ἐνῶ ὁ Μήλιος ἓνα στὸ ὁποῖο ὅμως ἐμπεριέχονται συνήθως καὶ οἱ δύο αὐτὲς μορφές ἐπιστολῶν. Γιὰ κάθε χαρακτήρα καὶ ὁ Βλάχος καὶ ὁ Μήλιος δίνουν τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀντίστοιχης ἐπιστολῆς, ὁδηγίες γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ δομὴ τῆς καὶ ὑποδείγματα ἐπιστολῶν.

Οἱ παραπάνω ὁμοιότητες δὲν εἶναι μόνο ἐξωτερικές. Στις περισσότερες περιπτώσεις ὁ Μήλιος παραφράζει σὲ ἀπλὴ γλῶσσα ἢ ἀναπτύσσει τὸ ἀρχαῖζον κείμενο τοῦ Βλάχου. Ἔτσι, ἀπὸ τοὺς 22 ἐπιστολικούς χαρακτήρες ποὺ εἶναι κοινοὶ στὸν Βλάχο καὶ στὸν Μήλια (Πίν. 1), ὁ τελευταῖος παραφράζει ἀπὸ τὸν Βλάχο, ἐν μέρει ἢ ἐξ ὀλοκλήρου, τὸ κείμενο 17 χαρακτήρων. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τῶν ὑπόλοιπων 5 χαρακτήρων («Περὶ ἐρωτικοῦ ἢ φιλικοῦ χαρακτήρος», σ. 50-55, «Περὶ συγχαριστικοῦ χαρακτήρος», σ. 62-69, «Περὶ τωθαστικοῦ ἢ τοι σκωπτικοῦ χαρακτήρος», σ. 69-70, «Περὶ συστατικοῦ χαρακτήρος», σ. 108-117, «Περὶ ἐνστατικοῦ, ὅστις καὶ ἀξιωματικὸς χαρακτήρ λέγεται», σ. 137-138) ἀκολουθεῖ ἄλλες πηγές. Καὶ στὰ κεφάλαια ὅμως τῶν χαρακτήρων ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸν Βλάχο, ὅπως καὶ στὴν εἰσαγωγὴ του, ὁ Μήλιος κάνει ἀρκετὲς συμπληρώσεις ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ὡς πρὸς τὶς ἐπιστολές, τέλος, ποὺ παρατίθενται ὡς ὑποδείγματα στοὺς διάφορους ἐπιστολικούς χαρακτήρες, οἱ περισσότερες εἶναι διαφορετικές. Κοινές καὶ στὰ δύο ἔργα εἶναι μερικὲς μόνο ἀρχαιότροπες ἐπιστολές, τὶς ὁποῖες ὁ Μήλιος δίνει σὲ παράφραση στὴν ἀπλὴ γλῶσσα, μὲ ἀρκετὲς ἐπεμβάσεις ὅμως καὶ χωρὶς νὰ σημειώνει πάντοτε τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέα καὶ τοῦ ἀποδέκτη:

Φίλιππος βασιλεὺς Ἑλλήνων Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ (Βλάχος, «Περὶ εἰρωνικοῦ χαρακτήρος», φ. 357^r-357^v, Μήλιος, σ. 73-74)

Σωκράτης ὁ φιλόσοφος Ἀλκιβιάδῃ τῷ ἀθηναίῳ (Βλάχος, «Περὶ προτρεπτικοῦ χαρακτήρος», φ. 359^v-360^r, Μήλιος, σ. 79-80, χωρὶς ὄνομα ἀποστολέα καὶ ἀποδέκτη)

Πτολεμαῖος βασιλεὺς Ἰουδαίους (Βλάχος, «Περὶ αἰτητικοῦ ἢ ἐρωτηματικοῦ χαρακτήρος», φ. 364^v-365^r, Μήλιος, σ. 100-101)

Πτολεμαῖῳ βασιλεῖ ἢ τῶν Ἰουδαίων συναγωγῇ (Βλάχος, «Πρὸς τὸν αἰτητικὸν χαρακτήρα ἀποκρίσεις», φ. 365^v-366^v, Μήλιος, σ. 106-107)

Πλάτων ὁ φιλόσοφος διονυσίῳ ἄρχοντι συρακουσῶν (Βλάχος, «Περὶ ὀνειδιστικοῦ χαρακτήρος», φ. 370^v-371^r, Μήλιος, σ. 132-133, χωρὶς ὄνομα ἀποστολέα καὶ ἀποδέκτη καὶ μὲ ἐπεμβάσεις)

Λιβάνιος ὁ σοφιστὴς Ἀνδοκίδῃ (Βλάχος, «Περὶ μικτοῦ χαρακτήρος», φ. 374^r, Μήλιος, σ. 139-140, χωρὶς ὄνομα ἀποστολέα καὶ ἀποδέκτη).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι ὁ Μήλιος χρησιμοποίησε γιὰ ἓνα μέρος τοῦ θεωρητικοῦ μέρους τοῦ Ἐπιστολαρίου του τὴν πραγματεία τοῦ Βλάχου «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος». Κληρικὸς μὲ καλὴ παιδεία καὶ ἱεροκήρυκας στὴ Βενετία, ὅπως ἀρκετὲς δεκαετίες πρὶν ἀπ' αὐτὸν ὁ Βλάχος, ὁ Μήλιος θὰ γνῶριζε τὴν πραγματεία τοῦ Βλάχου ἀπὸ κάποιο ἀντίγραφο τῆς, ἀφοῦ ἡ τελευταία ἀπὸ τὸ 1724 τουλάχιστο δὲν βρισκόταν στὴ συλλογὴ τῶν ἔργων ποὺ ὁ Βλάχος εἶχε ἀφήσει στὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας²⁵. Θεώρησε χρήσιμο, λοιπόν, νὰ παραφράσει σὲ ἀπλὴ γλῶσσα ἓνα μεγάλο τμῆμα τῆς καὶ νὰ τὸ ἐντάξει στὸ Ἐπιστολάριό του.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου ὁ Μήλιος, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ²⁶, χρησιμοποίησε καὶ τὸ κλασικὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Κορυδαλέα (Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων). Συγκρίνοντας τὰ δύο ἔργα, παρατηροῦμε ἀνάμεσά τους ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ὅμως ὀφείλονται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ γεγονός ὅτι ὁ Βλάχος, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ Μήλιος, ἔχει χρησιμοποίησει ἤδη τὸν Κορυδαλέα. Σὲ κάποιες περιπτώσεις, πάντως, ἡ σχέση μεταξὺ Μήλια καὶ Κορυδαλέα εἶναι ἄμεση, ἀφοῦ στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ πρώτου συναντᾶμε τμῆματα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Κορυδαλέα, σὲ παράφραση, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸν Βλάχο. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τοῦ Μήλια «Περὶ ὀνειδιστικοῦ χαρακτήρος» προέρχονται ἀπὸ τὸν Κορυδαλέα· τὰ ὑπόλοιπα ὅμως ὁ Μήλιος τὰ παίρνει ἀπὸ τὸν Βλάχο, ὅπως καὶ τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἀκολουθεῖ (Πλάτων Διονυσίῳ), τὸ ὁποῖο ὑπάρχει καὶ στὸν Κορυδαλέα καὶ στὸν Βλάχο, ἀλλὰ ὁ Μήλιος τὸ παίρνει ἀπὸ τὸν δεύτερο, ἀφοῦ ἓνα μικρὸ τμῆμα στὸ τέλος δὲν ὑπάρχει στὸν Κορυδαλέα²⁷. Ἀντίστοιχα, στὸ «Περὶ μεμπτικοῦ χαρακτήρος» ὁ Μήλιος ἀντλεῖ

25. Βλ. Χρῦσα Μαλτέζου, Ὁδηγὸς τοῦ Ἀρχαίου, ἐκδ. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βενετία-Ἀθήνα 2008, σ. 139-140 καὶ τὴν ἱστοσελίδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου (<http://www.istitutoellenico.org>), ὅπου σὲ ψηφιακὴ μορφή ὁ ἀρχικὸς κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Γεράσιμου Βλάχου (1683) καὶ ἡ καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης του ποὺ ἔγινε τὸ 1724. Πβ. Τατάκης, ὁ.π., σ. 28.

26. Γιάννης Εὐόριος, «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία. Πρώτη καταγραφή», Τετράδια Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, τχ. 2-3, Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 2000, σ. 17-18· Μάρθα Καρότζηλου, «Τὰ νεοελληνικὰ ἐπιστολάρια στὸν 19ο αἰῶνα. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη, Θέματα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, Γραμματικά, ἐκδοτικά, κριτικά. Πρακτικά Ἡ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 2001, σ. 70.

27. Μήλιος, σ. 131-133, Κορυδαλέας, Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων, Λονδίνο 1625, σ. 59, Βλάχος, φ. 370^v-371^r. Ὁ Μήλιος δίνει βέβαια τὸ ὑπόδειγμα σὲ παράφραση, παραλεί-

ἀπὸ τὸν Κορυδαλέα τις δύο πρῶτες παραγράφους καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὸν Βλάχο²⁸, ἐνῶ κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ «Περὶ φεκτικοῦ χαρακτῆρος». Τὰ παραδείγματα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ὁ Μήλιος συγγράφοντας τὸ Ἐπιστολάριό του εἶχε μπροστά του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Βλάχου, καὶ τὸ Ἐπιστολάριό τοῦ Κορυδαλέα, τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε στὶς περιπτώσεις ποὺ αὐτὸ περιεῖχε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου. Γενικά, πάντως, ὁ Μήλιος εἶχε κάθε λόγο νὰ προτιμᾷ τὸν Βλάχο ἀπὸ τὸν Κορυδαλέα, καθὼς τὸ ἔργο τοῦ πρώτου, παρότι λόγιο καὶ αὐτό, ἦταν ὁμοῦς λιγότερο στριφνὸ καὶ πιὸ ἀναλυτικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Κορυδαλέα.

Ὁ Μήλιος ὅμως δὲν περιορίστηκε στὴ χρῆση ἑλληνικῶν μόνο πηγῶν. Ζώντας στὴ Βενετία, σὲ μιὰ πόλη μὲ μεγάλη παραγωγή ἔντυπων ἐπιστολικῶν ἐγχειριδίων, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἀλλὰ καὶ γενικότερα νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὶς πρακτικὲς τῆς «νεώτερης», ἰταλικῆς κυρίως, ἐπιστολογραφίας²⁹. Συγγράφοντας, λοιπόν, τὸ Ἐπιστολάριό του, ἔκρινε σκόπιμο νὰ προσθέσει στὴν ὅλη ποὺ εἶχε θησαυρίσει ἀπὸ ἑλληνικὰ Ἐπιστολάρια καὶ ὀρισμένα κεφάλαια ἀπὸ ἰταλικὲς πηγές, τὰ ὁποῖα θεωροῦσε ὅτι μπορούσαν νὰ ἐνδιαφέρουν τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ του. Μία ἀπὸ τὶς πηγές αὐτὲς ἦταν, ὅπως εἶπαμε, τὸ *Il Segretario principiante ed istruito* (ἢ *istruito*) τοῦ Isidoro Nardi (Εἰκ. 4).

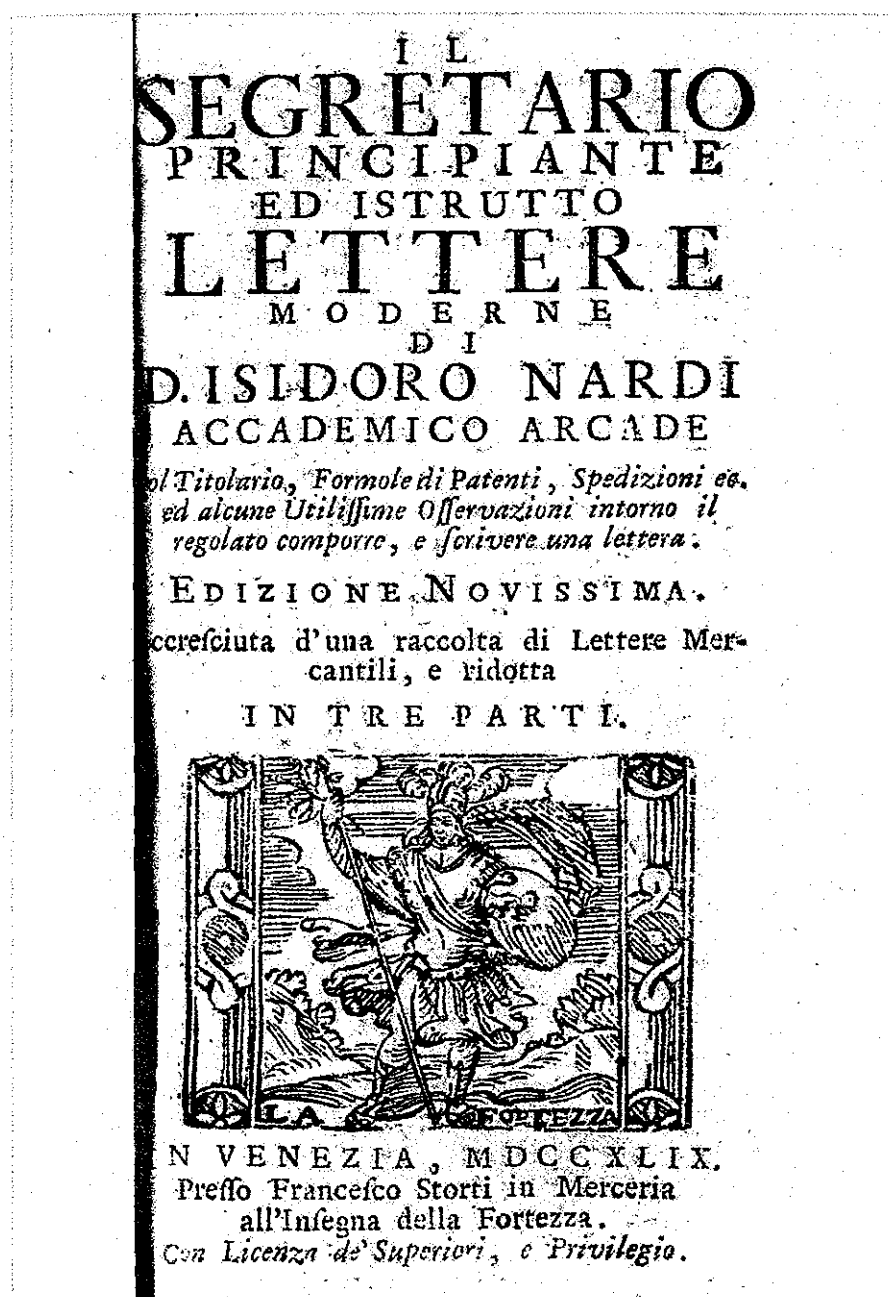
Θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ σχέση τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια, ὅπως καὶ ἄλλων προγενέστερων Ἐπιστολαρίων, μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἰταλικὴ γραμματολογία, δὲν εἶναι κάτι ἄγνωστο. Ἀπὸ τὸ 1951 ἤδη ὁ Μ. Μανούσασκας στὴ μελέτη του γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία³⁰ εἶχε διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Μήλιος, καθὼς καὶ ἄλλοι παλαιότεροι συγγραφεῖς ἐπιστολικῶν ἐγχειριδίων ποὺ εἶχαν ζήσει ἢ σπουδάσει στὴν Ἰταλία, ὅπως ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς πραγματείας Ἐπιστολικὸ ἰστορικὸν χαρακτῆρος σύνο-

ποντας τμήματά του· δὲν βάζει ὄνομα ἀποστολέα καὶ ἀποδέκτη –ὅπως καὶ ὁ Κορυδαλέας– καὶ ἀλλάζει τὰ ὀνόματα στὸ κείμενο. Πβ. σμ. 70.

28. Μήλιος, σ. 134-135, Κορυδαλέας, δ.π., σ. 57, Βλάχος, φ. 371^r-371^v.

29. «Ἄλλ' οἱ Νεώτεροι εἰς τὰ πράγματα νεωτερίζοντες καὶ τῶν Ἰταλῶν τὴν τάξιν ἀκολουθοῦντες, μὲ τὴν πρέπουσαν τιμὴν τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου ἀρχίζουν τὸν χαιρετισμόν», παρατηρεῖ ὁ Μήλιος (σ. 5), ἀντιπαραθέτοντας τὸν παραδοσιακὸ τρόπο χαιρετισμοῦ καὶ αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες πρὸς τὸν νεωτερικὸ.

30. *Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique*, Thèse pour le Doctorat d'Université, présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris par Man. Manoussacas, mars 1951 (σὲ δακτυλόγραφη μορφή). Βλ. τοῦ ἴδιου, «Problèmes de l'épistolographie néoellénique», *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 3-10 aprile 1951, τ. 1, Ρώμη 1953 (= *Studi Bizantini e Neoellenici*, τ. VII), σ. 147-152.

Εἰκ. 4. Isidoro Nardi, *Il Segretario principiante ed istruito*, 1749. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze.

ψις³¹, ο Θεόφιλος Κορυδαλέας, ο Φραγκίσκος Σκουφός, είχαν δεχθεί την επίδραση αντίστοιχων Ιταλικών έγχειριδίων. Η παρατήρηση του Μανούσακα, τεκμηριωμένη με ισχυρά επιχειρήματα³², παρότι ο ίδιος δεν προχώρησε στην αναζήτηση συγκεκριμένων προτύπων, ελάχιστα αξιοποιήθηκε, πράγμα που οφείλεται και στο γεγονός ότι η σχετική εργασία του, που υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Παρίσι, δεν είδε ποτέ το φως της δημοσιότητας. Παρέμεινε έτσι σε έκκρεμότητα μια συστηματική μελέτη για τα δάνεια της ελληνικής επιστολογραφίας από την Ιταλική, επικεντρωμένη στην αναζήτηση συγκεκριμένων προτύπων.

Άλλα ως επιστρέψουμε στο κύριο θέμα μας. Το βιβλίο του Nardi *Il Segretario* τυπώθηκε για πρώτη φορά γύρω στο 1700³³ και επανεκδόθηκε πολλές φορές στη διάρκεια του 18ου έως και τις αρχές τουλάχιστο του 19ου αιώνα σε διάφορες Ιταλικές πόλεις και ιδιαίτερα στη Βενετία³⁴. Ανήκει στον τύπο των *Segretari* (γαλλ. *Secrétaires*), που ήταν οδηγοί επιστο-

31. Εκδόθηκε πρόσφατα από τη Μάρθα Καρπόζηλου, «Ανιχνεύοντας το πρότυπο και καταγράφοντας την τύχη του Επιστολαρίου του Κορυδαλέα», δ.π., σ. 135-148.

32. Τρία ήταν τα κύρια επιχειρήματα του Μανούσακα για τις Ιταλικές επιρροές στην ελληνική επιστολογραφία. Το πρώτο ήταν ότι η διαίρεση των επιστολών σε τρία γένη (επιδεικτικό, συμβουλευτικό, δικανικό), που βρίσκουμε σε ελληνικά Επιστολάρια του 17ου και 18ου αιώνα (στον ανώνυμο συγγραφέα της πραγματείας *Επιστολικού χαρακτήρος σύνοψις*, στον Κορυδαλέα και στον Μήλια – αλλά και στον Βλάχο, όπως είδαμε παραπάνω), απορροφάει από την αρχαία ελληνική παράδοση, ενώ υπάρχει σε Ιταλικά έγχειρίδια που τυπώνονται από την εποχή της Αναγέννησης. Το δεύτερο και το τρίτο επιχειρήματα είναι ότι οι παραπάνω συγγραφείς περιέχουν στα έργα τους θεωρητικές οδηγίες για την επιστολογραφία, καθώς και υποδείγματα απαντητικών επιστολών, κάτι που επίσης απορροφάει από την ελληνική παράδοση, ενώ υπάρχει στην Ιταλική. Την Ιταλική επιρροή, που δεν περιορίζεται στους παραπάνω συγγραφείς, μαρτυρούν επίσης, κατά τον Μανούσακα, η γλώσσα και η θεματολογία των υποδειγμάτων στα Ελληνικά Επιστολάρια, ή μετάφραση σχετικών πραγματειών από τα Ιταλικά κ.ά. Manoussacas, *Contribution*, δ.π., σ. 131-140. Βλ. και Huge Rabe, «Aus Rhetoren-Handschriften, 9. Griechische Briefsteller», *Reinisches Museum für Philologie*, 64 (1909), σ. 307-308.

33. Στο έργο *Le vite degli illustri aquilani, descritte per Alfonso Dragonetti*, Aquila 1847, σ. 220, αναφέρεται ότι ο Isidoro Nardi, «dottor di leggi e protonotario Apostolico», εξέδωσε το *Il Segretario principiante ed istruito* το 1689 στη Ρώμη σε δύο τόμους. Άλλα σε καταλόγους βιβλίων ή πρώτη έκδοση που συναντώ, όχι με τον ίδιο ακριβώς τίτλο, είναι μεταγενέστερη (*Il segretario istruito e lettere*, Ρώμη 1700).

34. Βενετικές εκδόσεις: 1706, 1725, 1729, 1731, 1735, 1738, 1739, 1740, 1743, 1745, 1749, 1750, 1755 κ.ά. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος υπάρχουν δύο εκδόσεις του βιβλίου: μία του 1764 (Βενετία) και μία προγενέστερη χρονολογητή σε ένα τόμο αποτελούμενο από δύο μέρη (μέρος Α' Βενετία, μέρος Β' Νάπολη).

λογραφίας και απευθύνονταν κυρίως στους γραμματείς της αὐλῆς, τῶν ἀνώτερων κληρικῶν καὶ τῶν ἀρχόντων. Σκοπὸς τους ἦταν νὰ βοηθήσουν τοὺς γραμματεῖς στὴν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τους: νὰ τοὺς προσφέρουν ὑποδείγματα ἐπιστολῶν καὶ συγχρόνως νὰ τοὺς εἰσαγάγουν στὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἐπιστολογραφίας. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐμφανίζονται στὸν 16ο αἰώνα, μετὰ τὶς ριζικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἔφερε στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστολογραφία ἡ πραγματεία τοῦ Ἑρασμίου *Opus de conscribendis epistolis* (1522). Στὴν ἀφετηρία τοῦ νέου αὐτοῦ ἐπιστολογραφικοῦ εἴδους βρίσκεται τὸ ἔργο τοῦ Francesco Sansovino *Del Segretario*, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1564 καὶ επανεκδόθηκε πολλὲς φορές, καὶ ἐγκαινίασε μιὰ μεγάλη σειρὰ παρόμοιων ἔργων: *Il Segretario* (1589) τοῦ Giulio Cesare Capaccio, *Il Segretario* (1594) τοῦ Giovanni Battista Guarini, *Del buon Segretario* (1594) τοῦ Angelo Ingegneri, *L'idea del Segretario* (1595) τοῦ Bartolomeo Zucchi, *L'idea di lettere usate nella Segreteria de' Principi* (1608) τοῦ Benedetto Pucci, *Del Segretario* (1620) τοῦ Panfilo Persico κ.ά. Τὰ περισσότερα *Segretari* τυπώνονται στὴ Βενετία καὶ σημειώνουν μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἰταλίας ἀκολούθησε ἡ Γαλλία μετὰ τὸ *Le Secrétaire de la Cour* (1625) τοῦ Jean Puget de la Serre καὶ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες³⁵.

Στὴν παράδοση αὐτὴ ἀνήκει καὶ τὸ *Il Segretario* τοῦ Nardi. Χωρισμένο σὲ δύο μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἀπευθύνεται στὸν ἀρχάριο γραμματεῖα καὶ τὸ δεύτερο στὸν προχωρημένο, τὸ βιβλίο περιέχει πρακτικὲς οδηγίες γιὰ τὸν τρόπο σύνταξης τῶν ἐπιστολῶν καὶ περιγράφει λεπτο-

35. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὰ πρῶτα ἰταλικά *Segretari* σημειῶν τὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τοῦ Amedeo Quondam, «Dal "formulario" al "formulario": cento anni di "libri di lettere"», Amedeo Quondam (ἐπιμ.), *Le «Carte messaggere». Retorica e modelli di comunicazione epistolare: per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*, Centro Studi «Europa delle Corti», Biblioteca del Cinquecento, Ρώμη, Bulzoni Editore, 1981, σ. 13-156. Βλ. ἐπίσης Elisabetta Selmi, «Fra "negotio" e "parole": per una "institutio" retorica dei "libri del Segretario". La svolta degli anni Novanta», Adriana Chemello (ἐπιμ.), *Alla lettera. Teorie e pratiche epistolari dai Greci al Novecento*, Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Italianistica, Μιλάνο, Guerini Studio, 1998, σ. 173-227. Γιὰ τὰ γαλλικά ἐπιστολικά ἐγγχειρίδια βλ. Roger Chartier, «Des "secrétaires" pour le peuple? Les modèles épistolaires de l'Ancien Régime entre littérature de cour et livre de colportage», Roger Chartier (ἐπιμ.), *La Correspondance. Les usages de la lettre au XIXe siècle*, Παρίσι, Fayard, 1991, σ. 159-207. Βλ. καὶ Luc Vaillancourt, *La lettre familière au XVIe siècle. Rhétorique humaniste de l'épistolaire*, Παρίσι, Honoré Champion éditeur, 2003. Πβ. Manoussacas, *Contribution*, δ.π., σ. 122 κ.έ. καὶ Παν. Μουλλάς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιο γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μετὰ σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Ἀθήνα, MIET, 1992, σ. 184-185.

μερῶς τὰ προσόντα ποὺ ὀφείλει νὰ ἔχει ὁ Segretario. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου καταλαμβάνουν ὑποδείγματα ἐπιστολῶν (Lettere καὶ Risposte) διαφόρων εἰδῶν: ἐπιστολὲς γιὰ καλὲς γιορτὲς («Lettere di Buone Feste»), ἐπιστολὲς εἰδήσεως («Lettere di Partecipazione d'Avviso»), συγχαρητήριες («Lettere di Congratulazione»), συστατικὲς («Lettere di Raccomandazione»), ἐμπορικὲς («Lettere di Negozio»), οἰκογενειακὲς ἢ φιλικὲς («Lettere Familiari») κ.ἄ. Εἰδικὰ γιὰ τὶς ἐμπορικὲς ἐπιστολὲς ὑπάρχει ἓνα κεφάλαιο μὲ σχετικὲς ὁδηγίες ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Regole di Segreteria praticate in lettere di negozj». Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ ἓνα «Titolario», ὅπου παρατίθενται προσφωνήσεις καὶ ἀρχὲς ἐπιστολῶν σὲ πρόσωπα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς ἱεραρχίας (στὸν πάπα, σὲ αὐτοκράτορες, βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες, καρδινάλιους, εὐγενεῖς, μοναχοὺς κ.ἄ.). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι σὲ μεταγενέστερες ἐκδόσεις (περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα) τὸ βιβλίο ἐμπλουτίστηκε μὲ νέα ὕλη, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωση τῆς ἐπιστολῆς (χαίρετισμός, εἰσαγωγὴ, διήγηση κλπ.), στὸ ὕφος καὶ στὰ διάφορα εἶδη ἐπιστολῶν.

Ὁ Μήλιος γνώριζε ἀσφαλῶς τὸ βιβλίο τοῦ Nardi καὶ τὴ μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία του. Ποιὰ ἀκριβῶς ἐκδοση χρησιμοποίησε γιὰ τὸ Ἐπιστολῶν τοῦ δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε. Κρίνοντας πάντως ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία τῶν κεφαλαίων στὰ δύο βιβλία, ὑποθέτω ὅτι χρησιμοποίησε μίαν σχετικὰ πρόσφατη βενετικὴ ἐκδοση, ποὺ ἔγινε φυσικὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ δικοῦ τοῦ Ἐπιστολαρίου (1757)³⁶. Μία τέτοια ἐκδοση, τὴν ὁποία μπόρεσα νὰ δῶ, εἶναι αὐτὴ τοῦ 1749³⁷.

Συγκρίνοντας τὸ Ἐπιστολῶν τοῦ Μήλια μὲ τὸ *Il Segretario* (1749) τοῦ Nardi, διαπίστωσα ὅτι ὁ Μήλιος παραφράζει ἢ χρησιμοποιοῦν στὸ βιβλίο του 1) τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ Nardi (σ. 5-20), 2) τὸ κεφάλαιο «Regole di Segreteria praticate in lettere di negozj» (σ. 178-182) καὶ 3) τὸ

36. Τὸ Ἐπιστολῶν τοῦ Μήλια πρέπει νὰ ἐτοιμαζόταν γιὰ ἐκδοση ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1755, ἀφοῦ ἡ ἄδεια γιὰ τὴν ἐκτύπωσή του χρονολογεῖται τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1756 (Μήλιος, σ. κδ'). Ἡ χρονολογία 1756 ὑπάρχει καὶ σὲ ὑποδείγματα τοῦ βιβλίου (βλ. σ. 244, 258, 266).

37. *Il Segretario Principiante ed Istrutto. Lettere Moderne di D. Isidoro Nardi Academico Arcade col Titolario, Formole di Patenti, Spedizione ec. ed alcune Utilissime Osservazioni intorno il regolato comporre, e scrivere una lettera. Edizione Novissima. Acresciuta d'una raccolta di Lettere Mercantili, e ridota in tre parti.* In Venezia, MDCCXLIX. Presso Francesco Storti... (στὸ ἐξῆς: Nardi). Ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας, ἀπ' ὅπου τὸ ἔλαβα σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή, μὲ τὴ φροντίδα τῆς Χαρᾶς Ροβίθη καὶ τῆς Δάφνης Λάππα.

κεφάλαιο «Novissima aggiunta»³⁸, ποὺ περιέχει τὰ ἐξῆς ὑποκεφάλαια: α) «Che cosa sia Lettera, e quante le sue parti» (σ. 469-472), β) «Altri Avvertimenti preamboli alla Lettera» (σ. 472-474) καὶ γ) «Nome e numero delle Lettere qui esibite»/«Metodi delle Lettere in particolare» (σ. 474-490). Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ὑποκεφάλαιο ὁ Nardi πραγματεύεται δώδεκα εἶδη ἐπιστολῶν («Di Raccomandazione», «Di Congratulazione», «Di Domanda», «Di Ragguaglio», «L'Augurio», «Di Dono», «Di Condoglianza», «D'Esortazione», «Di Lode», «Di Consiglio», «Di Complimento», «D'Invito»), δίνοντας γιὰ κάθε ἓνα μικρὰ ἐπιστολικὰ ὑποδείγματα.

Τὴν ὕλη ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν Nardi ὁ Μήλιος τὴν ἐνέταξε σὲ διάφορα μέρη τοῦ Ἐπιστολαρίου του. Τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τοῦ Nardi τὸ ἐνσωμάτωσε στὴ δική του εἰσαγωγὴ μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τῶν Περιόδων τῆς Ἐπιστολῆς» (σ. 10-32), παραλείποντας ἓνα μικρὸ τμήμα στὴν ἀρχὴ (πβ. Εἰκ. 5 καὶ 6). Στὴν εἰσαγωγὴ του ἐπίσης ὁ Μήλιος ἐνσωμάτωσε καὶ ὀρισμένα τμήματα τοῦ κεφαλαίου «Novissima aggiunta»³⁹. Τὸ κεφάλαιο «Regole di Segreteria praticate in lettere di negozj» τὸ ἔβαλε σχεδὸν ὀλόκληρο (παραλείποντας μόνο ἓνα τμήμα πρὸς τὸ τέλος) στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Ἐπιστολαρίου του μὲ τίτλο «Κανόνες εἰς Ἐπιστολὰς πραγματείας» (σ. 237-241) ὡς εἰσαγωγὴ στὴν ἐνότητα «Ἐπιστολαὶ πραγματείας». Τέλος, τὴν ἐνότητα «Metodi delle Lettere in particolare» τὴν ἐνσωμάτωσε σχεδὸν ὀλόκληρη, σποραδικὰ, στὸ τμήμα τοῦ βιβλίου του ποὺ ἀφορᾷ τοὺς ἐπιστολικοὺς χαρακτήρες, συμπληρώνοντας ἔτσι τὴν ὕλη ποὺ εἶχε πάρει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου.

Εἰδικότερα, ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐνότητα («Metodi delle Lettere in particolare») ὁ Μήλιος παράφρασε τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπιστολικοὺς τύπους «Di Ragguaglio» καὶ «Di Dono», δημιουργώντας ἔτσι τὰ κεφάλαια «Περὶ ἐπιστολῆς εἰδήσεως» καὶ «Περὶ ἐπιστολῆς δώρου»⁴⁰, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχαν, ὅπως εἶπαμε, στὸν Βλάχο, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπιστολικοὺς τύπους «Di Congratulazione» καὶ «Di Raccomandazione», δημιουργώντας τὰ κεφάλαια «Περὶ συγχαριστικοῦ χαρακτήρος» καὶ «Περὶ συ-

38. Τὸ ἴδιο αὐτὸ κεφάλαιο στὴν ἐκδοση τοῦ 1764 φέρει τοὺς τίτλους: «Utilissime Osservazioni intorno al modo di compor Lettere» (σ. 436-442) καὶ «Metodi delle Lettere in particolare» (σ. 442-457).

39. Εἰδικότερα, ἀπὸ τὸν Nardi προέρχονται: λίγες ἀράδες ἀπὸ τὴν ἐνότητα «Διαιρέσεις τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 4) καὶ «Προοίμιον» (σ. 5), ὀλόκληρη ἢ ἐνότητα «Διήγησις τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 6) καὶ ἓνα μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὴν ἐνότητα «Ἐπίλογος» (σ. 6-8).

40. Nardi, σ. 481-482, 484-485, Μήλιος, σ. 118-120, 121-122.

Principiante.

Il ossequio dovuto dal mio cuore alla qualità di V.S. ec.

In esecuzione di quel tanto, che mi ricorda la mia obbligata osservanza, ec.

Quanto alla seconda, queste sono le formole. Affinchè conosca V.S. quanto io veneri le sue ec.

Acciò comprenda V.S. sin dove giunga il rispetto, che io professo ec.

Perchè resti persuasa della venerazione, che ec.

Questa istessa Causale, suol variarfi in quest'altra maniera, cioè:

Non già per complimento, ma per espressioni di pura verità ec.

Non per secondar l'usanza comune, ma per testimoniare a V.S. la mia vera osservanza ec.

Non per motivo di pura convenienza, ma bensì per impulso de' miei doveri ec.

Non per consuetudine, ma per obbligo ec.

Non per vanità di complimento, ma per autentica del mio costantissimo ossequio ec.

O pure:

Quest'istesso si varia in quest'altra maniera.

Non è l'uso ordinario, ma l'infinito rispetto, che professo a V.S. quello, che m'induce ec.

Non è la sola convenienza, ma l'obbligo distinto, quello che mi accresce lo stimolo ec.

Non dalla consuetudine, ma dalla divozione trae la sua origine il presagio di felicità, col quale ec.

Non dal mero complimento, ma dalla pienezza de' miei doveri deriva la sincerità de' voti, che offerisco al Cielo, per le prosperità di V.S. in occasione ec.

O pure:

Il secondo periodo tutto si raggira intorno all'esigere, ed insinuare il gradimento dell'augurio che si fa. E le frasi più trite, e praticate sono queste:

Accolga, accetti, non isdegni, gradisca, riceva a buon grado, recipi prochi, dia luogo, corrisponda.

O, pure:

Mi

20

Εἰς δὲ τὸν δεύτερον τύπον ὅπερ εἶναι ἀπὸ τὸν ὄρον πρὸς ὃν, ταῦτα εἶναι τὰ παραδείγματα.

Διὰ τὰ ἠθελε γνωρίσῃ ἡ εὐγένεια τῆς πόσον ἐγὼ σέβομαι, ἢ τὰ ἐξῆς.

Διὰ τὰ ἠθελε καταλάβῃ ἡ ἐντιμότης σας, εἰς πόσον βαθμὸν φθάνει ἡ εὐλάβεια, πῶν ὁποῖαν ὁμολογῶ.

Διὰ τὰ ἠθελε καταπειθῇ πόση εἶναι ἡ ἐγκάρδιος ἀγάπη, ὅπερ. ἢ τὰ ἐξῆς.

Τῆτος ὁ ἴδιος αἰτιώδης τύπος, συνηθίζεται τὰ μεταβάλλεται ἢ εἰς τῶτον τὸν ἄλλον ἔσπον. ἢ γυν.

Ὅχι βέβαια διὰ κολακείαν, ἀλλὰ διὰ πίσιν καθαρῶταίης ἀληθείας. ἢ τὰ ἐξῆς.

Ὅχι διὰ τὰ ἀκολουθήσω τῷ κοινῷ συνηθειαν, ἀλλὰ διὰ τὰ βεβαιώσω εἰς πῶν ὑμῶν τιμιότητα τῷ ἐδικῷ μου ἀληθινήν δούλοισιν.

Ὅχι διὰ ἀφορμὴν ἀπλῆς ὁμολογίας, ἀλλὰ ἀπὸ παρακίνησιν τῶ χρέος μου.

Ὅχι διὰ συνηθειαν, ἀλλὰ διὰ χρέος.

Ὅχι διὰ κενοδοξίαν εὐφραπείας, ἀλλὰ διὰ ἀψόδῃ μαρτυρίαν τῆς εὐλαβείας μου. ἢ τὰ ἐξῆς.

Ἡ τῆτος ὁ ἴδιος τύπος ἠθελε γένη ἢ εἰς τῶτον τὸν ἄλλον ἔσπον.

Δὲν εἶναι ἡ κοινὴ συνηθεια, ἀλλὰ τὸ ἄπειρον σέ-

στατικοῦ χαρακτήρος»⁴¹, πού ὑπῆρχαν στὸν Βλάχο ἀλλὰ ὁ Μήλιος προτίμησε νὰ τὰ πάρει ἀπὸ τὸν Nardi. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐνότητα ὁ Μήλιος πῆρε καὶ ἐσωμάτωσε στὸ βιβλίο του τμῆματα πού ἀφοροῦν καὶ ἄλλους ἐπιστολικούς χαρακτήρες («Di Lode»/ἐπαινετικὸς χαρακτήρας, «L' Augurio»/εὐκτικὸς, «D'Esortazione»/προτρεπτικὸς, «Di Condoglianza»/παραμυθητικὸς, «Di Domanda»/αἰτητικὸς, «Di Consiglio»)⁴², ἐμπλουτίζοντας ἔτσι τὸ ὄλικὸ πού εἶχε πάρει γιὰ τοὺς χαρακτήρες αὐτοὺς ἀπὸ τὸν Βλάχο.

Ἐπιπλέον, ὁ Μήλιος παράφρασε ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Nardi, μὲ περικοπές, καὶ ὀρισμένα ὑποδείγματα ἐπιστολῶν, τὰ ὁποῖα ἐνέταξε εἴτε στὸ μέρος τοῦ Ἐπιστολαρίου πού ἀφορᾷ τοὺς ἐπιστολικούς χαρακτήρες, εἴτε στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου μὲ τὰ ὑποδείγματα ἐπιστολῶν. Ἀπὸ ἕναν ὄχι πολὺ συστηματικὸ ἔλεγχο ἐντόπισα δέκα τέτοια ὑποδείγματα πού ὑπάρχουν καὶ στὸν Nardi καὶ στὸ Ἐπιστολόριο τοῦ Μήλια. Τρία ἀπ' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐνότητα «Lettere di Buone Feste»⁴³, τρία ἀπὸ τὴν ἐνότητα «Lettere di Partecipazione d' Avviso»⁴⁴, ἕνα ἀπὸ τὴν ἐνότητα «Risposte a lettere di ragguaglio di matrimonio e di parto»⁴⁵ καὶ τρία ἀπὸ τὴν ἐνότητα «Lettere Familiari»⁴⁶.

Ἡ μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου εἶναι ἄλλοτε πιστὴ καὶ ἄλλοτε ἐλεύθερη. Κατὰ βάση ὅμως ἰσχύει τὸ δεύτερο. Ἐκεῖνο πού ἐπιδιώκει ὁ Μήλιος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τὸ πετυχαίνει ἢ ὄχι, εἶναι νὰ καταστήσει τὸ κείμενο κατανοητὸ στὸν ἑλληνα ἀναγνώστη. Δὲν ἐνδιαφέρεται, δηλαδή, νὰ μεταφράσει κατὰ λέξη τὸ ἰταλικὸ κείμενο ἀλλὰ νὰ ἀποδώσει τὸ νόημα, ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ μεταφραστικὴ θεωρία τὴν ὁποία καὶ μεταφέρει στὸ Ἐπιστολόριό του. Στὸ κεφάλαιο «Περὶ Μιμήσεως» (σ. 154-167), πού βασίζεται σὲ ἰταλικὲς πηγές, ἀπορρίπτεται ἡ «δουλικὴ μίμησις» καὶ γενικότερα ἡ ἀπλὴ «μεταγλώττισις» ἐνὸς κειμένου,

41. Nardi, σ. 477-479, 475-477, Μήλιος, σ. 62-65, 108-111.

42. Nardi, σ. 488-489, 482-484, 486-488, 485-486, 479-481, Μήλιος, σ. 41-42, 45-46, 56-58, 60-61, 77-79, 81-83, 90-91, 97-98, 102-103, 104-105. Ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρας «Di Consiglio» (Nardi, σ. 489-490) ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ κεφάλαιο «Περὶ αἰτητικοῦ χαρακτήρος» τοῦ Μήλια (σ. 107-108).

43. Nardi, σ. 24, 26, 31, Μήλιος, σ. 220-221, 222.

44. Nardi, σ. 81, 82, Μήλιος, σ. 119-120, 222-223, 224. Ἐνα ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα τῆς ἐνότητας αὐτῆς καταχωρίζεται δύο φορές στὸ Ἐπιστολόριο τοῦ Μήλια, μὲ ὀρισμένες διαφορὲς στὴ μετάφραση («Stimo dovuto alle parti...» – «Κρίνω πρέπον εἰς τὸ χρέος...» / «Κρίνω χρέος μου ἀπαραίτητον...» (Nardi, σ. 82, Μήλιος, σ. 119-120, 223).

45. Nardi, σ. 96-97, Μήλιος, σ. 120.

46. Nardi, σ. 311-312, 314-315, Μήλιος, σ. 233, 233-234, 234-235.

καὶ προκρίνεται ἢ ἐλεύθερη κατὰ τὸ νόημα ἀπόδοσή του: «ἡμεῖς ἤμποροῦμεν νὰ σύρωμεν τὰ συγγράμματα τῶν ἄλλων κατὰ τὴν εὐχαρίστησιν τῆς θελήσεώς μας, λαμβάνοντες μόνον ἐκεῖνο ὁποῦ ἀρμόζει εἰς τὴν ὕλην ὁποῦ ἡμεῖς μέλλομεν νὰ μεταχειρισθοῦμεν, καὶ ἀφίνοντες τὸ ἐπίλοιπον»⁴⁷.

Υἰοθετώντας τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὁ Μήλιος παραλείπει στὴν παράφρασή του χωρία τὰ ὁποῖα θεώρησε ὅτι δὲν ἐνδιέφεραν τὸ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἢ κάνει προσαρμογές καὶ προσθήκες. Ἔτσι, στὸ εἰσαγωγικὸ του κεφάλαιο παραλείπει τὰ σχετικὰ μὲ τὸν σκοπὸ τοῦ βιβλίου, ὅπως ὀρίζονταν ἀπὸ τὸν Nardi, καὶ τὰ προσόντα πού ἔπρεπε νὰ ἔχει ἕνας τέλειος γραμματέας («un perfetto Segretario»), καθὼς καὶ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Nardi σὲ παλαιότερους συγγραφεῖς ἐπιστολικῶν ἐγχειριδίων, ὅπως ὁ Guarini καὶ ὁ Persico⁴⁸. Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ παραλείπει στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου «Κανόνες εἰς Ἐπιστολὰς πραγματείας» ἕνα τμῆμα ὅπου ὁ ἰταλὸς συγγραφέας δίνει εἰδικὲς ὁδηγίες στὸν Segretario γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ ἀλληλογραφεῖ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κυρίου του (Padrone)⁴⁹. Προφανῶς ὁ Μήλιος, ἀπευθυνόμενος μὲ τὸ Ἐπιστολόριό του σὲ ἕνα ἀδιαφοροποίητο κοινὸ καὶ ὄχι σὲ μιὰ εἰδικὴ ἐπαγγελματικὴ κατηγορία, ὅπως ἦταν οἱ Segretari, ἔκρινε ὅτι τὰ σχετικὰ χωρία δὲν εἶχαν θέση στὸ βιβλίο του. Ἐπίσης, στὰ ὑποδείγματα τῶν ἐπιστολῶν πού παίρνει ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ ἐγχειρίδιο παραλείπει τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη ἢ ἄλλα κύρια ὀνόματα πού ἀπαντοῦν στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν⁵⁰ γιὰ νὰ τὶς κάνει πιὸ οὐδέτερες, ἐνῶ παράλληλα κάνει ἀρκετὲς παρεμβάσεις ἔτσι ὥστε τὰ ὑποδείγματα νὰ εἶναι πιὸ οικεῖα στὸν ἑλληνα ἀναγνώστη. Γιὰ παράδειγμα, παραλείπει ἀξιώματα πού δὲν ἀντιστοιχοῦν στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα (protonotario apostolico κ.ἄ.)⁵¹, ἀλλάζει ἐνίοτε λέξεις καὶ μαζὶ τὸ νόημα τοῦ κειμένου (ἡ dogana γίνεται «πανηγύρι» σὲ ἕνα ὑπόδειγμα)⁵², πολὺ συχνὰ ἀντικαθιστᾷ στερεότυπες ἐπιστολικὲς ἐκφράσεις τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου μὲ ἄλλες πού συνηθίζονταν στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία ἢ τὶς παραλείπει, ἐνῶ κάποτε ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει στὸ κείμενο μιὰ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ χροιά («διὰ ἕνα πιστόν σας καὶ ὀρθόδοξον τέκνον»)⁵³. Τέλος, διευκρινίζει τὸ νόημα ὄρων πού δὲν εἶναι κα-

47. Μήλιος, σ. 164.

48. Nardi, σ. 5-6.

49. Στὸ ἴδιο, σ. 181-182.

50. Μήλιος, σ. 234, Nardi, σ. 314.

51. Μήλιος, σ. 222, Nardi, σ. 81.

52. Μήλιος, σ. 234, Nardi, σ. 315.

53. Μήλιος, σ. 27, Nardi, σ. 17. Σὲ ἕνα ἄλλο ὑπόδειγμα ὅμως, ἕνας μητροπολίτης

τανοητοί στον αναγνώστη (π.χ. Instrumentale)⁵⁴ ή που δεν αποδίδονται με ακρίβεια στη μετάφρασή του⁵⁵. Παρά ταύτα, συχνά μένει προσκολλημένος στο κείμενο με αποτέλεσμα ή απόδοση του Ιταλικού πρωτοτύπου να είναι δύσκαμπτη ή αδέξια⁵⁶.

Εκτός από το Segretario του Nardi, ο Μήλιος χρησιμοποίησε και ένα άλλο παρόμοιο Ιταλικό εγχειρίδιο: το *Il Segretario de' Galant-Uomini* (Είχ. 7). Τυπωμένο στη Βενετία το 1755, λίγο πριν από την έκδοση του *Επιστολαρίου του Μήλια*, το εγχειρίδιο αυτό περιέχει μόνο υποδείγματα και αρχές επιστολών⁵⁷. Ειδικότερα, περιέχει μια σειρά επιστολών (άποσταλείσες και απαντητικές) κατά είδη, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σ. 1-206): «Lettere in augurio di buone feste», «Lettere di Condoglienza», «Lettere di Congratulazione», «Lettere di Raccomandazione», «Lettere di Ringraziamento» κ.ά., και τρεις άλλες μικρότερες ένότητες: «Aggiunta di Lettere sopra varie materie» (σ. 207-232), «Capi di

(που στο Ιταλικό πρωτότυπο θα ήταν ανώτερος Καθολικός κληρικός) εμφανίζεται να υπηρετεί «την μητέρα του την καθολικήν Εκκλησίαν» (σ. 218-219). Υποθέτω ότι ο μεταφραστής ξέχασε εδώ να κάνει την απαραίτητη προσαρμογή.

54. Nardi, σ. 10, Μήλιος, σ. 15-16, όπου διευκρινίζει: «Όργανικόν λέγεται εκείνο όπου δο[υ]λεύει ως μέσον δια του οποίου γίνεται το πράγμα. Και δια να καταλάβης ποίαις είναι ή λέξεις με ταίς όποιαις αρχίζει ή Έπιστολή ως δι' όργανου, πρέπει να ίδούρης πώς όλας εκείναις όπου ζητούν τό, Μέ, είναι όργανικαίς δηλονότι. Με την πλέον βαθυτάτην ταπεινώσιν τής εδλαβείας μου» κλπ.

55. Για παράδειγμα, τον όρο «lettera ufficiosa» τον μεταφράζει «θεραπευτική επιστολή», και διευκρινίζει κάπως αδέξια ότι ή επιστολή αυτή «καταγίνεται εις τό να διδη τα καθήκοντα εις τον καθένα». Μήλιος, σ. 26-27, Nardi, σ. 17.

56. Δίνω ένα τέτοιο παράδειγμα επιστολικού υποδείγματος στα Ιταλικά και σε παράφραση του Μήλια: «Stimo dovuto alle parti, che mi corrono con V. E. il recarle l'avviso dell'affunzione dell'abito, che io presi nel Concistoro di Lunedì scorso: affinché riconoscendomi in tal grado, ella possa prepararmi le occasioni, che bramo d'incontrare nell'esercito della mia volontà disposta ad eseguire ogni suo stimatissimo cenno...» (Nardi, σ. 82). «Κρίνω πρέπει εις τό χρέος, όπου με συσφίγγει με την έκλαμπρότητά της, τό να δώσω εις αυτήν την είδησιν δια τον αναβιβασμόν μου εις τον βαθμόν (δείνα.) και τουτο, διατι γνωρίζοντάς [sic] με εις αυτήν την άξίαν, ήθελεν ετοιμάση με κάθε έλευθερίαν ταίς άφορμαίς, όπου ολοφύχως επιθυμώ, δια να ανταποκριθώ εις την γύμνασιν τής θελήσεώς μου, ή όποια εύρίσκεται διατεθειμένη να βάλη εις πράξιν κάθε προσκυνητήν αυτής προσταγήν...» (Μήλιος, σ. 119-120).

57. *Il Segretario de' Galant-Uomini, ovvero Nuova Raccolta delle migliori e bellissime lettere, che sogliono scriversi in ogni occorrenza, con aggiunta di Complimenti ridotti a Capi de' Virtuosi*, In Venezia, ADCCLV, Presso Giambatista Mazzacurati. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Albrecht Berger, που μου έστειλε σε ηλεκτρονική μορφή τό βιβλίο από τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Μονάχου.

IL
SEGRETARIO
 de'
GALANT-UOMINI,
 Overo
Nuova Raccolta
 delle
MIGLIORI & BELLISIME
LETTERE,
 Che fogliono scriverfi in ogni occorrenza.
 Con
Aggiunta di Complimenti ridotti
 a Capi de' Virtuosi.

In Venezia, MDCCLV.

Bresso Giambatista Mazzacurati.

Eίχ. 7. *Il Segretario de' Galant-Uomini*, 1755.
 Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Μονάχου.

concetti per servirsene in diverse occasioni» (σ. 233-246), «La civiltà italiana, ovvero Complimenti della Lingua Italiana in XX. duelli» (σ. 247-280). Από το βιβλίο αυτό ο Μήλιος μετέφερε στο δικό του, σε αρκετά ελεύθερη παράφραση, δέκα υποδείγματα: ένα από την ένότητα «Risposta a Lettere in augurio di buone feste», το οποίο ενέταξε στο τμήμα «Περὶ ἀποκρίσεως τῆς Εὐχτικῆς Ἐπιστολῆς»⁵⁸, καὶ ἑνέα ἀρχές ἐπιστολῶν ἀπὸ τὴν ένότητα «Capi di concetti per servirsene in diverse occasioni» τις ὁποῖες ἐνσωμάτωσε στὸ κεφάλαιο «Ἔτερα παραδείγματα»⁵⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω ἰταλικά ἐγχειρίδια, ὁ Μήλιος χρησιμοποίησε ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες παρόμοιες ἰταλικές πηγές. Ἀπὸ τέτοιες πηγές προέρχονται πολλὰ ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Ἐπιστολαρίου του (σ. 182-242), ὅπως δείχνει τὸ περιεχόμενο, ἡ γλώσσα, τὸ ὕφος ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξη τῶν κειμένων⁶⁰. Σὲ ἰταλικές πηγές, τέλος, φαίνεται νὰ στηρίζεται, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, καὶ τὸ κεφάλαιο «Περὶ Μιμήσεως» (σ. 154-167), ποὺ πραγματεύεται ἓνα προσφιλές θέμα στὴν ἐπιστολογραφικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς⁶¹. Ὑπάρχουν ὁμως ἐδῶ ἀρκετὲς παρεμβάσεις τοῦ Μήλια.

Ἀντίθετα, ἀπὸ ἑλληνικές πηγές προέρχεται τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ Ἐπιστολαρίου: «Τίτλοι ἡγουν τὰ προσήκοντα ἐπίθετα εἰς ἄνθρωπον ἐκάστης ἀξίας, καὶ τάξεως» (σ. 283-303), ποὺ εἶναι ἀνάλογο, ἀλλὰ διαφορετικὸ βέβαια, ἀπὸ τὸ Titolario τοῦ ἐγχειριδίου τοῦ Nardi, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ σύντομων (λακωνικῶν) ἐπιστολῶν, ποὺ ἐντάσσονται στὸ κεφάλαιο

58. Μήλιος, σ. 61, *Il Segretario de' Galant-Uomini*, σ. 14.

59. Μήλιος, σ. 213-217, *Il Segretario de' Galant-Uomini*, σ. 238-242.

60. Ὁ Μανουσσακας (*Contribution*, ὁ.π., σ. 138-139) ἀναφέρει ὅτι τὰ θέματα ἐπιστολῶν ποὺ φέρουν στὸ Ἐπιστολῆριο τοῦ Μήλια τοὺς τίτλους «Ἐπιστολὴ τινὸς ὁποῦ ἐδυστύχησε, καὶ παραπονεῖται πρὸς τὸν φίλον του» (Μήλιος, σ. 194-195), «Ἐπιστολὴ ἀπὸ ἓνα ὁποῦ ἐδρίσκειται εἰς φυλακὴν, καὶ ζητεῖ βοήθειαν ἀπὸ τὸν φίλον του» (Μήλιος, σ. 202-203) κ.ἄ. συναντῶνται συχνὰ σὲ ἰταλικά ἔργα, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ *Concetti di Hieronimo Garimberto, et altri degni autori raccolti da lui per scrivere et ragionare familiarmente*, Βενετία 1596. Ἰταλικὴ προέλευση δείχνουν ἐπίσης ἐκφράσεις καὶ λέξεις ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ὑποδείγματα ποὺ παραθέτει ὁ Μήλιος, ὅπως: «τοῦ αἵματος ἡ λαμπρότης» (σ. 185), «ἡ ἀργοπόρος τοῦ χρέους μου εὐχαρίστησις» (σ. 190), «κάθε ὄρεκτον ἀγαθόν» (σ. 191), «τραγελάφους τῆς ἐπινοίας» (193), «Ἡ Ἐνάντιας ἐπιβροαῖς τοῦ Οὐρανοῦ» (σ. 198), «ἓνας Ναυκράτης ... καὶ μιὰ Μανδραγόρα» (σ. 241) [Ναυκράτης εἶναι τὸ φάρι Remora, Echeneis Naucrates, ποὺ πίστευαν ὅτι ἀκινητοποιοῦσε τὰ πλοῖα· Μανδραγόρα, ἰταλ. la Mandragora]. Πβ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 140.

61. Πβ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 137· A. Quondam, «Dal "formulario" al "formulario" ...», ὁ.π., σ. 142-143· A. Chemello (ἐπιμ.), *Alla lettera*, ὁ.π., σ. 174.

«Περὶ λακωνικοῦ χαρακτῆρος»⁶². Ἀπὸ ἑλληνικές πηγές, ἐπίσης, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο Ἐπιστολῆριο ποὺ ἀνάγεται στὸ 1713, προέρχονται, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὰ ὑποδείγματα ποὺ δημοσιεύονται στίς σ. 167-181 καὶ 261-282 τοῦ βιβλίου. Ἀπὸ ἑλληνικές πηγές, τέλος, φαίνεται νὰ ἀντλεῖ ὁ Μήλιος τὰ ὑποδείγματα τῶν ἐπιστολῶν πραγματείας (σ. 242-259), χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὁμως νὰ εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, καὶ ἀσφαλῶς δικές του εἶναι οἱ ὀδηγίες γιὰ τὴ γλώσσα τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν ποὺ ἀκολουθοῦν (σ. 259-261), καθὼς καὶ τὰ μικρὰ σχόλια καὶ οἱ συμβουλές πρὸς τοὺς ἀναγνώστες ποὺ παρεμβάλλονται συχνὰ στὰ κεφάλαια γιὰ τοὺς ἐπιστολικούς χαρακτῆρες.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Μήλια γιὰ τοὺς ἐμπόρους, ποὺ προσδοκοῦσε ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ σημαντικότερο τμήμα τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τοῦ Ἐπιστολαρίου. Αὐτὸ δείχνουν οἱ «Κανόνες εἰς ἐπιστολὰς πραγματείας» (σ. 237-242), τοὺς ὁποῖους ὁ Μήλιος μεταφέρει, ὅπως εἶπαμε, στὸ βιβλίο του ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Nardi, καθὼς καὶ τὰ ὑποδείγματα ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων. Τὰ ὑποδείγματα ἀναφέρονται σὲ ποικίλες ὑποθέσεις τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου: συντροφία πραγματευτῶν ἐνημερώνει ἄλλους πραγματευτὲς ὅτι δημιούργησε «ὀσπῆτιον τῆς Πραγματείας»⁶³, πραγματευτῆς ζητεῖ ἀπὸ κάποιον νὰ τοῦ δανείσει μὲ τόκο ἓνα χρηματικὸ ποσὸν ποὺ χρωστᾷ καὶ πρέπει νὰ τὸ πληρώσει σὲ διορία ὀκτῶ ἡμερῶν⁶⁴, ἐνῶ ἀλλοῦ κάποιος συγχαίρει ἓναν καραβοκύρη γιὰ τὴν αἴσια ἀφιξὴ τοῦ πλοίου του σὲ λιμάνι καὶ τὸν διαβεβαιώνει ὅτι ἡ πραγματεία του «εἰς τὰ μέρη τοῦτα διὰ τὸ παρὸν ἔχει πολλὴν τιμὴν, καὶ θέλει σοῦ προσφέρει πολὺ τὸ διάφορον»⁶⁵.

Δὲν λείπουν ὥστόσο ἐδῶ καὶ οἱ προσωπικὲς παρεμβάσεις τοῦ Μήλια. Ἄπευθυνόμενος στὸν χρήστη τοῦ Ἐπιστολαρίου, δίνει συμβουλές καὶ κάνει παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν. Μιλώντας, ἔτσι, γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπαινετικῆς ἐπιστολῆς, γράφει ὅτι στίς ἐπιστολές ποὺ ἀπευθύνονται σὲ πραγματευτὲς «δὲν φυλάσσονται εἰς τὴν

62. Πρόκειται γιὰ ἑπτὰ ἐπιστολές: τρεῖς τοῦ Ἀπολλώνιου Τυανέα καὶ τέσσερις τοῦ Βρούτου (οἱ δύο ἀπὸ τις τέσσερις τοῦ Βρούτου δίνονται «εἰς ἀπλὴν φράσιν»). Μήλιος, σ. 147-148. Καὶ οἱ ἑπτὰ ἐπιστολές περιλαμβάνονται στὴ συλλογὴ Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν, Βενετία 1499. Βλ. καὶ *Epistolographi Graeci*, ὁ.π., σ. 114, 115, 183, 191.

63. Μήλιος, σ. 242-243.

64. Στὸ ἴδιο, σ. 101-102.

65. Στὸ ἴδιο, σ. 66.

σύνθεσιν τρόποι ρητορικοί, αλλά φράσις ἀπλή, διότι οἱ πραγματευταὶ ἀγαποῦσιν ἀπλότητα λόγου εἰς τὰς τῶν πραγματειῶν τῶν ὑποθέσεις»⁶⁶, ἐνῶ ἄλλου γράφει ὅτι στίς εὐχετικές ἐπιστολὰς πρὸς τοὺς πραγματευτὲς πρέπει νὰ εὐχόμεσθε «κατευόδιον, κέρδος, καὶ αὐξήσιν τῶν πραγματειῶν τους», ἐπειδὴ αὐτοὶ «εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς κίνδυνον»⁶⁷. Ὁ ἴδιος, ἀπευθυνόμενος στοὺς πραγματευτὲς, τοὺς συμβουλεύει νὰ ἐκθέτουν τίς ὑποθέσεις τους «μὲ ἀπλότητα λέξεων, μὲ εὐταξίαν, καὶ χωρὶς νὰ ταυτολογοῦν περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως»⁶⁸. Ἐνδιαφέρουσα, τέλος, εἶναι ἡ θέση ποῦ παίρνει ὁ Μήλιας σὲ ἓνα ζήτημα ποῦ φαίνεται ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ συζητεῖται σὲ ὀρισμένους κύκλους λογίων: ἂν οἱ πραγματευτὲς πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν ἢ ὄχι ξένους (ἰταλικούς) ἐμπορικοὺς ὄρους στὴν ἀλληλογραφία τους (π.χ. ὀρδινεία, Μάρκα, Νότα, Καμπιάλε, Κομμέρτζιο κλπ.). Ὁ πραγματευτὴς, σημειώνει ὁ Μήλιας, «ἔχει χρέος νὰ γράφῃ μὲ ἐκείνους τοὺς ὄρους ὅπου εἶναι πλέον κοινοί, καὶ ὅπου καταλαμβάνονται ἀπὸ ὅλους». Καὶ ἂν κάποτε, στὰ χρόνια τῆς «βασιλείας» (Βυζάντιο), τὰ ἄλλα ἔθνη χρησιμοποιοῦσαν στίς ἐμπορικές ὑποθέσεις τους «λέξεις ὅπου ἦτον διωρισμέναις διὰ νὰ φανερώσουν τὰ πράγματα κατὰ τὴν συνθήκην ὅπου οἱ κάτοικοι τῆς βασιλευούσης, ἢ ἐτέρας πολιτείας εἶχον διορίση», δὲν εἶναι παράδοξο τώρα «ἡμεῖς» νὰ χρησιμοποιοῦμε κατὰ συνθήκην ἐμπορικοὺς ὄρους ἄλλων ἐθνῶν ἐξ ἄλλου, «ἢ λέξεις εὐρέθησαν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὴν πρὸς ἀλλήλους κοινωνίαν, καὶ ἀνταπόκρισιν»⁶⁹.

Συνοψίζω μὲ ὀρισμένα σχόλια. Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια εἶναι ἓνα πολυσυλλεκτικὸ ἔργο. Ἀκολουθώντας δοκιμασμένες πρακτικές στὸν χῶρο τοῦ βιβλίου, ὁ Μήλιας χρησιμοποίησε διάφορες ἐλληνικές καὶ ἰταλικές πηγές, ἰδιαίτερα τὴν πραγματεία τοῦ Γεράσιμου Βλάχου «Περὶ ἐπιστο-

66. Στὸ ἴδιο, σ. 39.

67. Στὸ ἴδιο, σ. 56.

68. Στὸ ἴδιο, σ. 259.

69. Στὸ ἴδιο, σ. 259-260. Τὴ ρεαλιστικὴ αὐτὴ ἄποψη γιὰ τὴν ἐμπορικὴ ὀρολογία τὴ βρίσκουμε καὶ σὲ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα· στὰ ἐπόμενα χρόνια ὁμως, στὸ πλαίσιο τῶν νέων ἀντιλήψεων γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, υἰοθετεῖται ἡ ἄποψη τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ξένων ἐμπορικῶν ὄρων. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Νικόλαου Παπαδόπουλου*, Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, Παράρτημα περ. *Μνήμων* ἀρ. 5, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ, 1990, σ. 51-53, 103, 106-108, 129 κ.έ. καὶ τοῦ ἴδιου, «Τὰ ἔντυπα Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας (1757-1832)», δ.π., σ. 157. Πβ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ Ἑλλήνα πραγματευτῆ σύμφωνα μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα (τέλη 18ου-ἀρχὲς 19ου αἰῶνα)*. Ἐνα Μαθηματῆριο ἐμπορίου τοῦ Ἀθανασίου Ψαλῖδα, Ἀθήνα, ἐκδ. Τολίδη, 1990, σ. 20.

λιμαίου χαρακτήρος» καὶ τὸ *Il Segretario principiante ed istrutto* τοῦ Isidoro Nardi. Ἄν ἡ χρῆση ἐλληνικῶν πηγῶν δείχνει τὴ γνωριμία τοῦ Μήλια μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστολογραφικὴ παράδοση, ἢ ὁποῖα ὁμως εἶχε ὑποστῆ ἤδη ἰσχυρὲς ἰταλικὲς ἐπιδράσεις, ἢ ἄμεση χρῆση τῶν ἰταλικῶν *Segretari* δείχνει τὴν ἐπιθυμία του νὰ μπολιάσει τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστολογραφία μὲ νεωτερικὲς πρακτικὲς καὶ συνήθειες. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ Ἐπιστολαρίου του μὲ τὴν πραγματεία τοῦ Βλάχου.

Πραγματικά, στὴ μᾶλλον τυπικὴ καὶ παραδοσιακὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν διαφόρων ἐπιστολικῶν χαρακτήρων ποῦ δίνει ὁ Βλάχος, ὅπου ἀπαριθμοῦνται ἀπλῶς τὰ μέρη κάθε ἐπιστολῆς, ὁ Μήλιας προσθέτει ἀπὸ τίς ἰταλικὲς πηγές του καὶ ἄλλα στοιχεῖα ποῦ ἐξειδικεύουν ἢ διευρύνουν τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολικῶν χαρακτήρων, ἔστω καὶ ἂν οἱ προσθήκες αὐτὲς γίνονται συχνὰ μὲ τεχνητὸ τρόπο, καθὼς δὲν ἐντάσσονται ὀργανικὰ σὲ ἓνα ἐνιαῖο κείμενο ἀλλὰ παραθέτονται ἀθροιστικά. Στὸ κεφάλαιο «Περὶ εὐκτικῶν χαρακτήρων» (φ. 353^v-354^r), γιὰ παράδειγμα (βλ. Πίν. 2), ὁ Βλάχος περιγράφει πολὺ συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐπιστολικῶν αὐτοῦ χαρακτήρα καὶ δίνει ὡς ὑπόδειγμα μιὰ ἀρχαία ἐπιστολὴ («Προκόπιος ὁ σοφιστὴς Θωμᾶ»). Ὁ Μήλιας (σ. 55-62) παραφράζει ἐλεύθερα τὸ κείμενο τοῦ Βλάχου καὶ προχωρεῖ κατόπιν σὲ λεπτομερέστερη ἀνάλυση τοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ μὲ βάση τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Nardi καὶ κάποιες δικές του μᾶλλον ἐπεξηγήσεις, ἐνῶ παραθέτει ἀπὸ ἄγνωστη ἰταλικὴ πηγὴ πέντε ὑποδείγματα (τρία «εἰς εὐκτικὴν ἐπιστολὴν» καὶ δύο «εἰς ἀπόκρισιν εὐκτικῆς ἐπιστολῆς»), παραλείποντας τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Προκοπίου. Τὰ ὑποδείγματα αὐτὰ ἀσφαλῶς ἦταν πιὸ εὐληπτα στὸν ἀναγνώστη.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Μήλιας δὲν ἐξοβελίζει ὅλες τίς ἀρχαί-ότροπες ἐπιστολὲς τῆς πραγματείας τοῦ Βλάχου· διατηρεῖ ὀρισμένες. Καθὼς ὁμως τίς δίνει παραφρασμένες σὲ ἀπλὴ γλώσσα, παραλείποντας συχνὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιστολογράφων καὶ τῶν ἀποδεκτῶν καὶ ἐπεμβαίνοντας σ' αὐτὰ⁷⁰, οἱ σχετικὲς ἐπιστολὲς ἐντάσσονται ὁμαλὰ στὸ Ἐπιστολάριό του καὶ ἀποκτοῦν μιὰ κάποια συγχρονικότητα. Ἐξ ἄλλου, μαζὶ μ' αὐτὲς παραθέτει καὶ ἄλλα ἐπιστολικά ὑποδείγματα σὲ ἀπλὴ γλώσσα, ἐνῶ σὲ μία περίπτωση δίνει ὡς ὑπόδειγμα ἓνα σύγχρονό του κείμενο. Ἔτσι, στὸ κεφάλαιο «Περὶ ἀφιερωτικῶν χαρακτήρων» (σ. 149-153), ἀφοῦ ἀναπτύξει

70. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πλάτωνα πρὸς τὸν Διονύσιο Συρακοῦσῶν ὁ Μήλιας (σ. 132-133) ἀντικαθιστᾷ στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τὰ παραπάνω ὀνόματα μὲ τὰ Πέτρος καὶ Ἀνδρέας. Πβ. σημ. 21, 27.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Τὸ κεφ. «Περὶ εὐκτικῶν χαρακτήρων»
στὸν Μήλια, στὸν Βλάχο καὶ στὸν Nardi

Μήλιας, «Περὶ εὐκτικῶν χαρακτήρων»,
σ. 55-57

Εὐκτικὸς χαρακτήρ ἦγουν εὐχετικὸς εἶναι ἐκεῖνος, καθ' ὃν εὐχόμεθα τὰ συμφέροντα. Τρία εἶναι τούτου τὰ μέρη· ὧν ἓν μὲν τῷ πρώτῳ θέλομεν δεῖξει τὸ θάρρος καὶ τὴν ἀγάπην ὅπου ἔχομεν πρὸς ὃν ἐπιστέλλομεν. ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀφορμὴν λαμβάνομεν τὴν ἐλευθερίαν νὰ τοῦ ζητήσωμεν χάριν. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ, ὡς ζητήσωμεν τὴν χάριν μὲ ὄρους εὐλαβεῖς, καὶ σεβασμίους, καὶ μὲ τρόπον τίμιον. Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ, ἀφ' οὗ θέλομεν τοῦ εὐχηθῆ τὰ συμφέροντα, καὶ προσήκοντα, θέλομεν ὁμολογήσει καὶ τὸ χρέος μας αἰώνιον, καὶ παντοτεινὴν τὴν ἀγάπην μας. (...)

Τὸ οὐσιῶδες εἶδος λοιπὸν τῆς εὐκτικῆς Ἐπιστολῆς ἴσταται εἰς τὸ νὰ εὐχόμεθα εἰς τινὰ κάθε καλὸν τόσον πνευματικόν, ὅσον καὶ σωματικόν, εἰς σημεῖον τοῦ χρέους καὶ τῆς εὐλαβείας, ὅπου εἰς ἐκεῖνον χρεωστοῦμεν. ὅθεν γράφοντες εἰς ὑποκειμένα εὐγενῆ, κατὰ πρῶτον λόγον τὸ προοίμιον δύναιται νὰ γένη ἀπὸ τὴν ἐπιτηδειότητα τοῦ καιροῦ. Παραδείγματος χάριν. Δὲν δύναιται νὰ εἶναι ἀφορμὴ πλεόν ἀρμόδιος ἀπὸ τούτην, ὅπου μοῦ παρασταίνει ἡ πλησιεστάτη ἑορτὴ τῶν Χριστοῦ γεννηθῶν, εἰς τὸ νὰ βάλω εἰς πρᾶξιν τὸ ἀνεκδιήγητον σέβας ὅπου προσφέρω εἰς τὴν ὑμετέραν.

Ἡ ἀπὸ τὸ ἀμέτρητον χρέος ὅπου ὁμολογοῦμεν τοῦ ὑποκειμένου. παραδείγματος χάριν.

Δὲν μοῦ συγχωρεῖ τὸ ἄπειρον χρέος μου νὰ παραβλέψω μίαν ἀφορμὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν τὸ σέβας τὸ ἐδικόν μου δύναιται νὰ ἀποδειχθῆ, ὅποιον εἶναι ὡς πρὸς τὸ ἀξιώτερον ὑποκειμένον τῆς. (...)

Βλάχος, «Περὶ εὐκτικῶν χαρακτήρων»,
φ. 353^ο

Εὐκτικὸς οὖν χαρακτήρ ἐστὶ καθ' ὃν εὐχόμεθα τινὲς τὰ συμφέροντα. ὁ μὲν οὖν βουλούμενος εὐκτικὸν χαρακτήρα ποιῆσαι εἰς τρία μέρη τοῦτον διαιρήσει, ὧν ἓν μὲν τῷ α^ο τὴν ἔφεσιν δεῖξωμεν πρὸς ὃν ἐπιστέλλομεν φάσκοντες ἐκεῖνο φίλον τὰ μάλιστα καθεστηκότα. ἐν δὲ τῷ β^ο τὴν τῆς εὐνοίας αἰτίας τιθέμεθα. Ἐν τῷ γ^ο εὐχόμεθα αὐτῷ τὰ συμφέροντα καὶ προσήκοντα.

Nardi, «L'augurio», σ. 482-483

La sostanza di questa Lettera consiste nell' augurar qualche Bene o spirituale, o temporale ad Alcuno in testimonio dell' Ossequio, e della Servitu, che gli si professa. Onde.

Scrivento a Persone di qualità.

I. In primo luogo potrà prendersi l'Esordio o dall'opportunità del tempo: V. G. *Non può esser più bella l'occasione, che mi porge la vicina solennità del Nascimento di Gesucristo per esercitare gli ossequi della mia Divozione verso V. S.*

O dalla moltitudine delle obbligazioni: V. G. *Non mi permettono le molte mie obbligazioni trascurar congiuntura, in cui la mia Riverenza possa dimostrarsi qual sia verso chi tanto debbo, ec. (...)*

πρῶτα τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τοῦ Βλάχου (φ. 379^ο-380^ο), παραθέτει τὴν ἀφιέρωση ἑνὸς τυπογράφου τῆς Βενετίας [τοῦ Ἀντωνίου Βόρτολι] στὸν Σκαρλάτο Δημητρίου⁷¹, γραμμένη σὲ ἀπλὴ γλώσσα, καὶ παραπέμπει συγχρόνως καὶ σὲ ἓνα δικό του κείμενο: στὴν προσφώνηση πρὸς τοὺς ἀδελφούς Γεώργιο καὶ Στέφανο Καραϊωάννη πού προτάσσει ὁ Μήλιας στὸ Ἐπιστολάριό του (σ. ε'-η'). Ἀντίθετα, παραλείπει δύο ἐπιστολὲς σὲ ἀρχαῖζουσα γλώσσα, τοῦ Μάξιμου Λούκαρη καὶ τοῦ Ἀρσένιου Καλούδη, πού παρέθετε ὡς ὑποδείγματα ἀφιερωτικῶν ἐπιστολῶν ὁ Βλάχος στὸ παραπάνω κεφάλαιο⁷².

Ἡ ἐκσυγχρονιστικὴ διάθεση τοῦ Μήλια εἶναι ἐμφανεστερὴ στὰ κείμενα γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐπιστολογραφίας πού δανεῖται ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Nardi, στὴν προσθήκη ἄγνωστων στὴν ἐλληνικὴ παράδοση χαρακτήρων ἐπιστολῶν, ὅπως ἡ «ἐπιστολὴ εἰδήσεως» καὶ ἡ «ἐπιστολὴ δώρου», πού παίρνει ἐπίσης ἀπὸ τὸν Nardi, καὶ στὰ ὑποδείγματα πού παραφράζει ἀπὸ διάφορα ἰταλικά ἐγχειρίδια, τὰ ὁποῖα δίνουν στὸ Ἐπιστολάριό του ἓναν ἀέρα κοσμικότητας. Ἔτσι, δίπλα στὶς παραδοσιακὲς ἐπιστολές, πού ἀντλεῖ ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγές καὶ οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ κληρικούς, ἔχουμε καὶ ἐπιστολές πού ἀναφέρονται σὲ ἰδιωτικὲς στιγμὲς τῶν ἀνθρώπων, ἐπιστολές μὲ εὐχές γιὰ τὸ «νέον Ἔτος», ἐπιστολές «εἰς ὑπανδρείαν» καὶ εἰς «χαρὰν γάμων», «εἰς γέννησιν υἱοῦ», «εἰς χαρὰν γενεθλίων», «εἰς ἀπόλαυσιν υγείας», «εἰς καλαῖς Ἑορταῖς», οἱ ὁποῖες συνοδεύονται συνήθως καὶ ἀπὸ ἀπαντητικὲς ἐπιστολές⁷³. Μὲ τὰ ὑποδείγματα αὐτὰ τὸ Ἐπιστολάριον εἰσβάλλει στὸν ἰδιωτικὸν χώρον -στοιχεῖο πού ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου-, προτείνοντας καινοφανεῖς γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἐπιστολικὲς συνήθειες.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι στὰ ὑποδείγματα πού παραφράζει ὁ Μήλιας ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Nardi ἀντιπροσωπεύεται συχνὰ καὶ ὁ κόσμος τοῦ βιβλίου. Στὴν αἰτητικὴ ἐπιστολὴ (Di Domanda) ἓνας ἐπιστολογράφος ζητεῖ ἀπὸ κάποιον νὰ τοῦ δανείσει γιὰ μερικὲς ἡμέρες ἓνα βιβλίον τοῦ Francesco di Sales (1567-1622) («l'Opera intera di Francesco di Sales divisa in tometti»). Παραφράζοντας ὁ Μήλιας τὴ σχετικὴ ἀναφορά, ἀντικαθιστᾷ τὸ ἰταλικὸ βιβλίον μὲ ἓνα ἐλληνικόν: «Ἐμαθον πῶς ἔχετε τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν

71. Ἡ ἀφιέρωση εἶχε δημοσιευτεῖ πρόσφατα: Βουῖλλα τοῦ μακαριωτάτου πάπα Λέοντος Ι' Περὶ τῶν Προνομιῶν τῶν Γραικῶν ... Τὰ πάντα μὲν εἰς Ἀπλὴν Ῥωμαϊκὴν φράσιν μεταγλωττισθέντα, Ἀφιερωθέντα δὲ τῷ Εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ Σκαρλάτῳ Δημητρίῳ τῷ ἐκ Δαρίσσης, Βενετία 1755, σ. 1-2.

72. Βλ. σημ. 18, 19.

73. Μήλιας, σ. 59, 61, 210-211, 212, 213-215, 215-216, 217, 220-222.

τυπωμένην τῶρα νεωστί, διηρημένην εἰς διάφορα βιβλία»⁷⁴. Τὸ ἴδιο θέμα ἐπανέρχεται καὶ στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ: «Δὲν εὐρίσκεται πλέον εἰς τὴν βιβλιοθήκην μου αὐτὸ τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, διότι ἀφ' οὗ τὸ ἐδάνεισα εἰς ἓνα ὑποκείμενον, δὲν ἐστάθη πλέον δυνατὸν νὰ τὸ λάβω»⁷⁵. Ἀντίστοιχα, στὴν ἐπαινετικὴ ἐπιστολὴ («Di Lode») κάποιος ἐπαινεῖ συγγραφέα γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ τοῦ σύγγραμμα καὶ ἐκεῖνος τοῦ ἀπαντᾶ εὐχαριστώντας τον⁷⁶. Μὲ τις ἀναφορὰς αὐτές, ποὺ δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Nardi, ὁ Μήλιας εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὸν κόσμον τοῦ βιβλίου καὶ τῆς λογιᾶς: ἕναν κόσμον τὸν ὁποῖο ὁ κερκυραῖος κληρικός, συγγραφέας καὶ ὁ ἴδιος, εἶχε πολλὰς εὐκαιρίας νὰ γνωρίσει στὴ Βενετία⁷⁷. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι ὁ ἴδιος στὸ κεφάλαιο «Περὶ ἀφιερωτικῆς χαρακτῆρος» παραθέτει, ὅπως εἶπαμε, ὡς ὑπόδειγμα μιᾶς ἀφιέρωσης τοῦ τυπογράφου Βόρτολι⁷⁸.

Μέσα ἀπὸ τὶς ἰταλικὰς πηγές, τέλος, μεταγγίζεται στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλιας ἓνα αὐστηρὸ πνεῦμα ἱεραρχίας στὶς ἐπιστολικὰς σχέσεις, ποὺ στηρίζεται στὴν ἀρχὴ ὅτι δὲν γράφουμε σὲ ὄλους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ὁ ἐπιστολικὸς λόγος ὀφείλει νὰ διαφοροποιεῖται ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀποδέκτη⁷⁹. Διαφορετικὰ γράφουμε «εἰς ὑποκείμενα ἐξουσίας καὶ ὑπεροχῆς» («a Personaggi di autorità ed a Superiori») καὶ διαφορετικὰ σὲ «ἀνθρώπους ὑποκειμένους εἰς ἡμᾶς καὶ μικροτέρας ἀξίας» («ad inferiori e subalterni»), σὲ φίλους καὶ ὁμοίους («ad uguali o ad amici») ἢ «εἰς ἄνθρωπον τάξεως κοινῆς» («di condizione

74. Nardi, σ. 479-480, Μήλιας, σ. 97-98. Ἡ ἐντυπὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Μήλιας, ἀν ὁ τίτλος δὲν εἶναι πλασματικός, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Εὐσέβιου Καισαρείας (Παμφίλου) ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ ἀρκετὰς φορὰς ὡς τὰ χρόνια τοῦ Μήλιας ἢ κάποιον ἄλλο παρόμοιο ἔργο. Ὑπῆρχε, βέβαια, καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν (1661-1714), ἀλλὰ αὐτὴ ἦταν ἀκόμη χειρόγραφη τυπώθηκε στὴ Βιέννη ἀπὸ τὸν Πολυζῶη Λαμπαντζιώτη στὰ 1783-1784. Οἱ προσπάθειες τοῦ Λαμπαντζιώτη γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου ἀρχίζουν τὸ 1766. Βλ. Κωνσταντῖνος Θ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρος) Ἀθηνῶν, ὁ γεωγράφος (1661-1714)*, τ. Α', Ἀθῆνα 1990, σ. 243 κ.ε.

75. Nardi, σ. 481, Μήλιας, σ. 104-105.

76. Nardi, σ. 488-489, Μήλιας, σ. 42, 45-46.

77. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ 1758 καὶ ὕστερα ὁ Μήλιας εἶναι διορθωτὴς καὶ ἐπιμελητὴς ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων. Βλ. Γιώργος Βελουδῆς, *Τὸ ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στὴ Βενετία (1670-1854). Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆνα, Χ. Μπούρας, 1987, σ. 61, 64 καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α', Ἀθῆνα 1984, σ. 285.

78. Βλ. ἐδῶ, σ. 97.

79. Πβ. Nicola Longo, «De epistola condenda. L'arte di «componer lettere» nel Cinquecento», Amedeo Quondam (ἐπιμ.), *Le «Carte messaggere»*, δ. π., σ. 195.

ordinaria»⁸⁰. Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτὲς ἀνταντακτοῦν κατεστημένες ἱεραρχικὰς σχέσεις στὴν Ἰταλία καὶ γενικότερα στὶς δυτικὰς κοινωνίες. Ἀνάλογες σχέσεις ὑπῆρχαν βέβαια καὶ στὶς ἑλληνικὰς κοινωνίες τῆς ἐποχῆς καὶ ἀναπαράγονταν στὴν ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία καὶ στὰ Ἐπιστολάρια, ὅπως δείχνει τὸ κεφάλαιο «Τίτλοι ἤγουν τὰ προσήκοντα ἐπίθετα εἰς ἄνθρωπον ἐκάστης ἀξίας καὶ τάξεως» τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλιας (σ. 283-303). Στὰ ἰταλικά ἐγχειρίδια ὡστόσο τὸ πνεῦμα τῆς ἱεραρχίας εἶναι πολὺ ἰσχυρότερο καὶ ἐκφέρεται μὲ ἓναν ἐξαιρετικὰ τυπικὸ καὶ ἐπιτηδευμένο λόγο. Ὁ λόγος αὐτὸς μεταφέρεται καὶ στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλιας: «Παρακαλῶ λοιπὸν σεβασμῶς νὰ ἠθέλετε κάμη εἰς ἐμὲ τὴν μεγάλην τιμὴν, νὰ καταδεχθῆτε εὐμενῶς ταύτην τὴν ἔνθερον προσφορὰν τῆς καρδίας μου, διὰ νὰ καυχῶμαι παντοτινὰ, πῶς ἀχωρίστως μετέχω ἀπὸ τὴν δυνατὴν προστασίαν σας»⁸¹, ἢ «Ὁ οὐρανὸς λοιπὸν ἄμποτε νὰ ἠθέλε ἐκχέῃ εἰς τὸ τίμιον ὑποκειμένον τῆς, καὶ εἰς ὄλην τὴν εὐγενεστάτην φιλίαν τῆς ὄλας τὰς εὐτυχεῖς ἐπιρροὰς, ὅπου ἡ ἐδικὴ τῆς θεοσέβεια ἠξεύρει νὰ ἐπιθυμήσῃ ἀπὸ ἓνα θεόν, ὅπου ἐγεννήθη εἰς τὸν κόσμον διὰ ἀγάπην μας»⁸².

Τέτοιου εἴδους ὑποδείγματα δὲν εἶναι μοναδικὰ στὰ ἑλληνικὰ Ἐπιστολάρια⁸³. Ἀναρωτιέται ὅμως κανεὶς πῶς τὰ διάβαζαν οἱ Ἕλληνες ἀναγνώστες καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ μπορούσαν νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν στὸν ἐπιστολικὸ τους λόγο. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ συνδέεται μὲ ἓνα ἄλλο γενικότερο ποὺ ἀφορᾶ τοὺς τρόπους χρήσης τῶν Ἐπιστολαρίων. Ἄν καὶ δὲν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς ἔβρισκε ἢ τί προσδοκοῦσε ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ ἓνα Ἐπιστολάριο, εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὰ δὲν εἶχαν μόνον πρακτικὴ ἀξία, νὰ καθοδηγήσουν, δη-

80. Μήλιας, σ. 22, 27, 28, 7, Nardi, σ. 14, 17, 18, 472.

81. Μήλιας, σ. 24, Nardi, σ. 15 («La prego perciò divotamente a farmi la grazia di gradirne la offerta, per comprarmi sempre più la parzialità generosa del suo buon cuore»).

82. Μήλιας, σ. 57, Nardi, σ. 483 («Il Cielo piova sopra V. S. illustrissima, e sopra tutta la sua nobile Famiglia il cumulo di tutte quelle maggiori felicità, che la sua Divozione fa desiderare da un Dio nato al Mondo per amor nostro»).

83. Σὲ χειρόγραφο Ἐπιστολάριο τῆς μονῆς Γρηγορίου τοῦ Ἁγίου Ὀρος (κῶδ. 115), ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 1771, περιέχονται, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ 12 «τσερμονιόζαι ἐπιστολαί» (ἀπόδοση τοῦ «lettere cerimoniose»), 6 ἀποσταλείσες καὶ 6 ἀπαντητικὲς, μεταφρασμένες, ὑποθέτω, ἀπὸ τὰ ἰταλικά, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓναν ἐπιτηδευμένο φιλοφρονητικὸν λόγο. Οἱ ἴδιες ἐπιστολὲς περιέχονται καὶ σὲ Ἐπιστολάριο (γύρω στὸ 1774) τῆς μονῆς Βατοπεδίου (κῶδ. 1043). Βλ. ἀντίστοιχα, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α', Κανταβριγία 1895, σ. 59 καὶ Sophronios Eustratiades and Agapios, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the library of the monastery of Vatopedi on Mt. Athos*, Cambridge 1924, ἀνατύπ. Νέα Ὑόρκη 1969, σ. 187.

λαδή, άμεσα ή έμμεσα τόν αναγνώστη στό πώς θά έπρεπε νά γράφει μιá έπιστολή, αλλά είχαν και άλλους σκοπούς: νά έμπεδώσουν στη συνείδησή του τήν ιδέα τής κοινωνικής ιεραρχίας και νά τόν έθίσουν σέ μοντέρνες άστικές συνήθειες και πρακτικές. Ακόμη, ένα Έπιστολόριο θά μπορούσε νά είναι και ένα ενδιαφέρον ή τερπνό ανάγνωσμα για τόν αναγνώστη. Τά γράμματα σέ πρόσωπα τής ανώτερης κοινωνικής ιεραρχίας με τó εξεζητημένο ύφος τους του έδιναν ίσως μιá αίσθηση επικοινωνίας με ένα πολιτισμικό περιβάλλον διαφορετικό από τó δικό του, ενώ τά περιστατικά τής καθημερινότητας και τά παθήματα τών ανθρώπων που ξετυλίγονταν κάποτε μέσα από τά έπιστολικά ύποδείγματα ήταν ικανά νά κεντρίσουν τó ενδιαφέρον και τήν περιέργειά του⁸⁴. Στο πλαίσιο αυτό, τών πολλαπλών χρήσεων τών Έπιστολαρίων, ό έπιτηδευμένος λόγος όρισμένων ύποδειγμάτων μπορεί νά ήταν ξένος στον μέσο έλληνα αναγνώστη, ίσως όχι όμως και άδιάφορος.

II. ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟ ΤΟΥ 1756

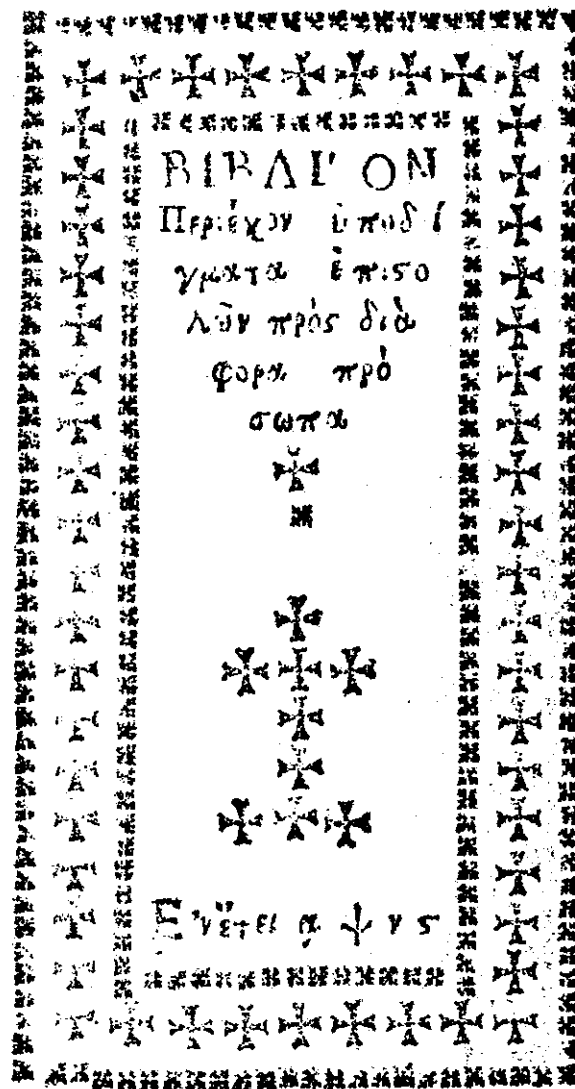
Ένα χρόνο πριν από έκδοση του Έπιστολαρίου του Σπυρίδωνος Μήλια, τυπώθηκε τó 1756 σέ άδηλο τόπο ένα σχεδόν άγνωστο Έπιστολόριο⁸⁵, τó όποιο παρουσιάζει μεγάλες όμοιότητες με τó Νέον Έπιστολόριον που πρωτοεκδόθηκε στη Βενετία τó 1764 από τó τυπογραφείο Θεοδοσίου. Πρόκειται για ένα έντυπο μικρού σχήματος (διαστ. 14,4x8,8 εκατ.) με τίτλο *BIBLION Περιέχον ύποδείγματα έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα*. Έν έτει αφης⁸⁶ (Είκ. 8). Η σελίδα τίτλου περιβάλλεται από διακοσμητικό πλαίσιο με σταυρούς, ενώ τó ίδιο πλαίσιο αλλά σέ απλούστερη μορφή περιβάλλει και τίς άλλες σελίδες.

Τó βιβλίό αποτελείται από 144 σελίδες (9 τυπογραφικά φύλλα) και περιέχει: α) μιá ανυπόγραφη προσφώνηση σέ τυπογράφο («Τῷ τυπογράφω χαίρειν και υγιαίνειν», σ. 3-6), β) ύποδείγματα έπιστολών και προσφωνή-

84. Πβ. Roger Chartier, «Des "secrétaires" pour le peuple?...», δ.π., σ. 191 κ.έ.· Μάρθα Καρπόζηλου, «Τά νεοελληνικά έπιστολόρια στον 19ο αιώνα...», δ.π., σ. 66-67· Τρ. Σκλαβενίτης, «Τά έντυπα Έπιστολόρια τής Βενετίας (1757-1832)», δ.π., σ. 161.

85. Μιá σύντομη αναφορά στο βιβλίό αυτό έκανα στα Προλεγόμενα τής ανατύπωσης του Έπιστολαρίου του Μήλια, σ. 14*, 18*-19*.

86. Τού βιβλίου αυτόου είναι γνωστό, απ' όσο ξέρω, ένα μόνο αντίτυπο, στην Κεντρική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη «M. Eminescu» του Ιασίου. Βλ. Nikos Gaidagis, *Catalogul Cartilor Grecești de la Biblioteca Centrala Universitara "M. Eminescu"-Iasi*, τ. II (18ος αί.), Ιάσι 1975, σ. 148, άρ. 203. Μικροταινία του έντύπου είχε τήν καλοσύνη νά μου στείλει ό κ. Λεωνίδας Ράδος.

Είκ. 8. Βιβλίον περιέχον ύποδείγματα έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα, 1756. Κεντρική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη «M. Eminescu» Ιασίου.

σεων, υποδείγματα εγγράφων κ.ά. (σ. 1-133) και γ) Έορτολόγιο («Οί έορταζόμενοι άγιοι του όλου ένιαυτου», σ. 134-138). Τά τυπογραφικά στοιχεία του βιβλίου είναι κακοσχεδιασμένα, οί λέξεις είναι κολλημένες συχνά ή μία με την άλλη, στα υποδείγματα οί προσφωνήσεις δέν ξεχωρίζουν από τó κείμενο και υπάρχουν πολλές τυπογραφικές άβλεψίες. Όλα αυτά δείχνουν ότι ή στοιχειοθεσία του βιβλίου έγινε από άπειρο τυπογράφο σε ένα μάλλον πρόχειρο τυπογραφείο.

Τό Έπιστολόριο δέν έχει τόπο έκδοσης. Από μία σύγκριση τών τυπογραφικών στοιχείων του με τά στοιχεία άλλων έντύπων που τυπώθηκαν τά χρόνια αυτά δέν μπόρεσα νά καταλήξω σε κάποιο συμπέρασμα. Τό γεγονός ότι τó μόνο γνωστό αντίτυπο σώζεται στο Ίάσι, θά μπορούσε νά οδηγήσει στην ύποθεση ότι τó βιβλίό τυπώθηκε κάπου στη Μολδοβλαχία. Δέν αποκλείεται όμως νά τυπώθηκε κάπου άλλο. Κρίνοντας από τούς σταυρούς που διακοσμούν τή σελίδα τίτλου του κειμένου, θά μπορούσε νά υποθέσει κανείς ότι τó βιβλίό τυπώθηκε στο Άγιο Όρος, όπου γνωρίζουμε ότι τó 1754 -δύο χρόνια πριν από τήν έκδοση του έν λόγω Έπιστολαρίου- γίνονται προσπάθειες για τήν ίδρυση τυπογραφείου. Οί προσπάθειες αυτές όμως δέν ευοδώθηκαν παρά τó 1759 με τήν έκδοση ενός μόνο βιβλίου. Θά μπορούσε επίσης νά έχει τυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη, όπου γύρω στο 1755 επιχειρείται ή εγκατάσταση ελληνικού τυπογραφείου, στο όποιο και τυπώνονται τó 1756 τρία βιβλία⁸⁷. Άλλά τά τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιούν τά παραπάνω τυπογραφεία δέν μοιάζουν με αυτά του Έπιστολαρίου.

Ποιά είναι όμως ακριβώς ή σχέση του έντύπου του 1756 με τó Νέον Έπιστολόριον του 1764; Πριν απαντήσω στο έρώτημα αυτό θά πρέπει νά σημειώσω ότι σε συλλογή χειρογράφων τής Ακαδημίας τής Πετρούπολης (Α. Α. Dmitrievski, άρ. 16) υπάρχει ένα χειρόγραφο Έπιστολόριο τó όποιο έχει τόν ίδιο ακριβώς τίτλο με εκείνο του 1756 και χρονολογία 1773: *BIBLION Περιέχον υποδείγματα επιστολών προς διάφορα πρόσωπα*. Έν ζτει αψογ⁸⁸ (Είκ. 10). Πρόκειται για ένα καλογραμμένο χειρόγραφο με καλλιτεχνικά πρωτογράμματα, που φέρει στη σελίδα τίτλου τó όνομα του κτήτορα: «Κτήμα του Δικαιοφ(ύλακος) Διονυσίου». Τό περιεχόμενό του είναι τó ίδιο σχεδόν με αυτό του έντύπου του 1756 (βλ. Είκ. 9 και 10). Περιέχει,

87. Γεώργιος Μπώκος, *Τά πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο τής «καθ' ήμās Άνατολής» (1627-1827)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1998, σ. 46 κ.έ., 58 κ.έ.

88. I. N. Lebedeva, *Grečeskije rucopisi*, Λένινγκραντ 1973, σ. 162. Ευχαριστώ τόν κ. Gregory Arsh που φρόντισε νά μου στείλει μικροταινία του χειρογράφου, καθώς και τήν κ. Lora Gerd για τή βοήθειά της.

δηλαδή, και αυτό τήν προσφωνήση στον τυπογράφο, τά υποδείγματα επιστολών και εγγράφων και τó Έορτολόγιο (βλ. Πίν. 3). Μετά απ' αυτό όμως ακολουθούν και άλλα χρηστικά κείμενα που λείπουν από τó έντυπο Έπιστολόριο του 1756: «Κανόνιον του εύρίσκειν τήν παραμονήν τών Χριστού γέννων και τά ακόλουθα», «Παντοτινόν [Σεληνοδρόμιον]», «Κανόνιον του εύρίσκειν έν ποία ήμέρα τής εβδομάδος άρχεται ό κάθε μήνας», «Έτερον κανόνιον του εύρίσκειν τó άγιον πάσχα» κ.ά. (σ. 115-134).

Έκ πρώτης όψεως θά νόμιζε κανείς ότι τó παραπάνω χειρόγραφο είναι αντίγραφο από τó όμοιότιλο έντυπο του 1756, στο όποιο ό αντιγραφείας πρόσθεσε μερικά ακόμη κείμενα, τά όποια μπορούσε εύκολα νά βρει σε χειρόγραφα και έντυπα τής εποχής. Άν συγκρίνουμε όμως προσεχτικότερα τά δύο Έπιστολόρια, θά διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν μεταξύ τους μικρές αλλά ουσιαστικές για τή σχέση τους διαφορές. Έτσι, στο χειρόγραφο υπάρχει ένα υπόδειγμα εγγράφου (σ. 100) που λείπει από τó έντυπο του 1756, ενώ υπάρχουν επίσης παραλείψεις λέξεων ή φράσεων⁸⁹. Οί διαφορές αυτές, που όπως θά δοϋμε και παρακάτω δέν είναι τυχαίες⁹⁰, δείχνουν ότι ό γραφείας του χειρογράφου άντέγραψε όχι τó έντυπο αλλά κάποια άλλη παρόμοια πηγή.

Τό Έπιστολόριο του 1773 περιέχει επίσης, μετά τά υποδείγματα, και πίνακα περιεχομένων (σ. 103-109), που λείπει από τó έντυπο του 1756, άν κρίνουμε τουλάχιστο από τó σωζόμενο αντίτυπό του. Έδώ όμως παρατηρείται τó έξής παράδοξο: οί παραπομπές του πίνακα δέν αντιστοιχούν, όπως θά περίμενε κανείς, στις σελίδες του χειρογράφου αλλά στις σελίδες του έντύπου του 1756. Αυτό σημαίνει ότι ό γραφείας του χειρογράφου γνώριζε τó έντυπο. Άλλά για ποιο λόγο προτίμησε νά παραπέμψει στο έντυπο και όχι στο χειρόγραφο; Τό παράδοξο αυτό είναι δύσκολο νά έρμηνευτεί. Μία πρώτη σκέψη που θά μπορούσε νά κάνει κανείς είναι μήπως ό πίνακας περιεχομένων προοριζόταν για τó έντυπο και κάποια στιγμή ένσωματώθηκε στο χειρόγραφο. Κάτι τέτοιο όμως δέν εϋσταθεί, αφού ό πίνακας είναι γραμμένος μαζί με τó κείμενο του Έπιστολαρίου από τόν

89. Σημειώνω ένδεικτικά μερικές περιπτώσεις [B=Βιβλίον περιέχον υποδείγματα επιστολών, 1756· BX=Βιβλίον περιέχον υποδείγματα επιστολών, 1773, χρ.] : και εις τήν λογιστητά σου BX 4 : λείπει από τó B 4 (Πρόλ.) || τó παρόν μου δουλικόν BX 8: τó δουλικόν μου B 4 || οί σόν έμοι πατέρες BX 17: οί πατέρες B 17 || και νά υπεραυτικίζον BX 21: λείπει από τó B 23 || πρῶγμα και όνομα BX 25: όνομα B 29. Έπίσης, από τó έντυπο του 1756 λείπει μία σημείωση, που υπάρχει στη σ. 101 του Έπιστολαρίου του 1773, σχετική με τούς τίτλους τών αρχιεπισκόπων κάτω και άνω Ίβηρίας. Πβ. Νέον Έπιστολόριον περιέχον διαφόρους χαρακτήρας και υποδείγματα Έπιστολών..., Λιψία [=Βενετία] 1764, σ. 226.

90. Βλ. σημ. 93, 94, 95.

ίδιο γραφέα και εντάσσεται κανονικά στο χειρόγραφο χωρίς διακοπή της συνέχειάς του. Μια άλλη πιθανότερη εκδοχή είναι ότι ο πίνακας περιεχομένων προέρχεται από την άγνωστη πηγή από την οποία αντιγράφηκε το χειρόγραφο: ο γραφέας του, δηλαδή, αντιγράφοντας το κείμενο του Έπιστολαρίου, αντέγραψε μαζί και τον πίνακα περιεχομένων που υπήρχε σ' αυτό —πράγμα που ενισχύεται και από έξωτερικές ενδείξεις⁹¹— και πρόσθεσε κατόπιν τις σελίδες⁹², όχι όμως του χειρογράφου του αλλά του έντυπου, ίσως για να μπορεί εύκολα να ανατρέχει σ' αυτό. Αλλά και η τελευταία αυτή υπόθεση δεν φαίνεται απολύτως πειστική.

Άς δούμε όμως τη σχέση του Έπιστολαρίου του 1756 με το Νέον Έπιστολάριον (1764). Σημειώσαμε ήδη ότι ανάμεσα στα δύο έντυπα υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες. Πραγματικά, όλα τα κείμενα που περιέχει το έντυπο του 1756 (σ. 1-133) τα ξαναβρίσκουμε στο Νέον Έπιστολάριον (σ. 5-79), όπως επίσης την προσφώνηση στον τυπογράφο και το Έορτολόγιο (βλ. Πίν. 3). Παρατηρούμε όμως ότι το Νέον Έπιστολάριον περιέχει επιπλέον ένα υπόδειγμα (σ. 79-80) και άλλα κείμενα («Κανόνια» για την εύρεση διαφόρων έορτών κλπ.) —τα ίδια που υπάρχουν και στο Έπιστολάριο του 1773—πράγμα που δείχνει ότι το Νέον Έπιστολάριον δεν αντιγράφει το έντυπο του 1756, παρά τις μεταξύ τους ομοιότητες. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από ορισμένες μικρές αλλά καιριες διαφορές που υπάρχουν στα κοινά και στα δύο έντυπα υποδείγματα έπιστολών, και οι οποίες κατά βάση είναι οι ίδιες με εκείνες που έπισημάναμε παραπάνω μεταξύ του έντυπου του 1756 και του Έπιστολαρίου του 1773⁹³.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι το Νέον Έπιστολάριον μοιάζει περισσότερο με το χειρόγραφο Έπιστολάριο του 1773 παρά με το έντυπο του 1756, χωρίς να λείπουν όμως και οι μεταξύ τους διαφορές. Έτσι, ο γραφέας του χει-

91. Είναι ενδιαφέρον ότι ο πίνακας περιεχομένων του Έπιστολαρίου του 1773 είναι σχεδόν ο ίδιος με αυτόν του Νέου Έπιστολαρίου του 1764, το οποίο άντλει, όπως θα δούμε, από κοινή χειρόγραφη πηγή, με τη διαφορά βέβαια ότι στο Νέον Έπιστολάριον οι παραπομπές γίνονται κανονικά στις σελίδες του βιβλίου αυτού. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στους τίτλους του πίνακα περιεχομένων του Έπιστολαρίου του 1773 παραλείπονται ένιοτε λέξεις, που υπάρχουν στους αντίστοιχους πίνακες των εντύπων του 1756 και του 1764.

92. Οι σελίδες του πίνακα περιεχομένων δεν είναι πάντοτε συμπληρωμένες (π.χ. διαβάζουμε 4 αντί 48, 5 αντί 50, 11 αντί 117 κλπ.).

93. Το Νέον Έπιστολάριον συμφωνεί, δηλαδή, ως προς τις γραφές που σημειώσαμε παραπάνω (σημ. 89), με το χειρόγραφο Έπιστολάριο του 1773 και όχι με το έντυπο του 1756.

ρογράφου παραλείπει συχνά, από άπροσεξία ή γιατί έλειπαν από την πηγή που χρησιμοποίησε, φράσεις που υπάρχουν στο Νέον Έπιστολάριον αλλά και στο έντυπο του 1756⁹⁴. Θα μπορούσε βέβαια να αναρωτηθεί κανείς μήπως ο γραφέας του Έπιστολαρίου του 1773 βασίστηκε στο Νέον Έπιστολάριον. Έσωτερικά τεκμήρια όμως αποκλείουν κάτι τέτοιο, αφού υπάρχουν στο χειρόγραφο, όπως και στο έντυπο του 1756, γραφές που δεν απαντούν στο Νέον Έπιστολάριον⁹⁵. Έξ άλλου διαφέρουν και οι τίτλοι τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Περιεχόμενα και αντίστοιχες Έπιστολαρίων

	1756	1764	1773
Πίναξ του παρόντος βιβλίου		[γ' - ις]	103-109
Γῶ τυπογράφῳ χαίρειν και υγιαίνειν	3-6	1-2	3-5
Γῶ φιλομαθεῖ... ἀκροατῇ χαίρειν		3-4	
Υποδείγματα έπιστολών και έγγραφών	1-133	5-79	6-99
Ένα υπόδειγμα		79-80	100
Περὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων τῆς Ἰβηρίας		226	101
Υποδείγματα έπιστολών και έγγραφών		81-187	
Έτέρα έκθεσις τίτλων κατά τὸν Κουροπαλάτην Κοδινὸν		189-200	
Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων τῶν Έκκλησιῶν		201-240	
Περὶ χρονολογίας, ἀπὸ Ἀδάμ...		241-249	
Οἱ έορταζόμενοι ἄγιοι...	134-138	249-253	111-114
Κανόνια γιὰ τὴν εύρεση έορτῶν κ.ἄ.		254-275	115-134
Στίχοι... Ἰωάννου Θεολογίτου		276-278	

1756=Βιβλίον περιέχον υποδείγματα έπιστολών, 1756· 1764=Νέον Έπιστολάριον, 1764· 1773=Βιβλίον περιέχον υποδείγματα έπιστολών (χρ.), 1773.

Από όσα είπαμε ώς έδῶ προκύπτει ότι δεν υπάρχει αλληλοεξάρτηση μεταξύ τῶν τριῶν Έπιστολαρίων (του 1756, του 1764 και του 1773). Άπλῶς βασίζονται και τὰ τρία σὲ ένα κοινὸ πρότυπο: σὲ ένα χειρόγραφο Έπιστο-

94. Παραδείγματα [NE=Νέον Έπιστολάριον 1764, βλ. και σημ. 89]: τοῦ λόγου σου... ἀφελήσης B 3 (Πρόλ.), NE 1: λείπει ἀπὸ τὸ BX 3 || και ἀπὸ διάφορα πρόσωπα B 5, NE 2: λείπει ἀπὸ τὸ BX 4 || φήμας... πατριάρχῶν B 56, NE 33: λείπει ἀπὸ τὸ BX 42 || εἶναι πλησίον και ἡμπορῶ B 65, NE 38: λείπει ἀπὸ τὸ BX 48.

95. Παραδείγματα [βλ. σημ. 89, 94]: εἶησάν μοι BX 9: εἶησάν μοι συν-οδηγοί NE 7 || βοήθεια BX 47, B 54: βοηθοί NE 38 || Ὁ Καστορίας... Βουλγαρίας NE 42: λείπει ἀπὸ τὸ BX 53 και B 72 || Νικολάηβοδας BX 58, B 80: Νικολάη βοεβόδας NE 47 || ἑκαταχάλασαν BX 85, B 115: ἑκαταχάλασθησαν NE 69 || σερμαγίαν BX 95, 96, B 128, 130: κεφαλαίον NE 76, 77.

λάριο ή σε αντίγραφά του που κυκλοφορούσαν την εποχή αυτή.

Το ίδιο χειρόγραφο χρησιμοποιήθηκε όμως και από ένα άλλο έντυπο 'Επιστολάριο, αυτό του Σπυρίδωνος Μήλια (1757). Στην ανυπόγραφη προσφώνηση του εκδότη του Πολυζώη Λαμπαντζιώτη «πρὸς τοὺς ἀναγι- νώσκοντας», που προτάσσεται στὸ βιβλίο, ἀναφέρεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα που συνέθεσε ὁ Μήλιας, στὸ 'Επιστολάριο «εὐρίσκονται καὶ ἄλλα τινὰ συνθέματα ἐτέρου καλάμου. καὶ ἀγκαλὰ χωρὶς εἰδήσεως τοῦ συγ- γραφέως, παρακινημένος ὁμως ἀπὸ τινος, ὡς καὶ αὐτὰ εὐχρηστα ὄντα ἐπρόσθεσα, καὶ εἶναι ταῦτα. Παραδείγματα διαφόρων 'Επιστολῶν, ὅπου ἀρχίζουσιν ἀπὸ φύλλα. 167. καὶ τελειώνουσιν εἰς φύλ. 206. ὑποδείγματα διαφόρων γραμμάτων, καὶ ἄλλα, ἀπὸ φύλ. 261. εἰς φύλ. 282.»⁹⁶. Ἀπὸ τὰ συνθέματα «ἐτέρου καλάμου», που βρίσκονται στὶς παραπάνω σελίδες τοῦ 'Επιστολαρίου, τὰ ὅποια πρόσθεσε ὁ ἐκδότης χωρὶς, ὅπως λέει, νὰ ἐνη- μερώσει τὸν Μήλια, ἕνα μεγάλο μέρος εἶναι ὑποδείγματα ἐπιστολῶν ὅμοια μὲ ἐκεῖνα που ἀπαντοῦν καὶ στὰ τρία παραπάνω 'Επιστολάρια, ἀλλὰ ἐπεξεργασμένα⁹⁷. Θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα μήπως τὴ σχετικὴ ὕλη ὁ ἐκδότης τοῦ 'Επιστολαρίου τὴν πῆρε ἀπὸ τὸ 'Επιστολάριο τοῦ 1756. Καὶ πάλι ὁμως οἱ μεταξὺ τους διαφορὲς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 'Επιστολάριο τοῦ Μήλια εἶχε πάρει ἄδεια ἐκτύπωσης τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1756⁹⁸ δὲν στηρί- ζουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ, λοιπόν, φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἕνα χειρόγραφο παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο που χρησιμοποιή- θηκε καὶ γιὰ τὰ ἄλλα 'Επιστολάρια.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι ὅτι ὑπῆρχε ἕνα ἀρχικὸ χειρόγραφο 'Επιστολάριο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψαν διάφορα ἀντίγραφα καὶ ὅτι ἕνα ἀπ' αὐτὰ ἢ περισσότερα ἀποτελέσαν τὴν πηγὴ τῶν 'Επιστολαρίων που με- λετᾶμε. Σὲ ποιά ἐποχὴ ὁμως ἀνάγεται τὸ ἀρχικὸ 'Επιστολάριο;

Στὴ γνωστὴ ἐργασία του γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ 'Επιστολογραφία ὁ Μ. Μανούσακας, μελετώντας τὰ έντυπα 'Επιστολάρια τῆς Βενετίας, πρόσθεξε ὅτι σὲ ὀρισμένα ὑποδείγματα ἐπιστολῶν που περιέχονται στὸ Νέον 'Επιστολάριον τοῦ 1764 μνημονεύονται ὑπαρκτὰ πρόσωπα⁹⁹. Πρόκειται γιὰ

96. Μήλιας, σ. θ'-ι'.

97. Τὰ ὑποδείγματα αὐτὰ βρίσκονται στὶς σ. 167-181 καὶ 261-282 τοῦ 'Επιστολα- ρίου τοῦ Μήλια (ἐδῶ καὶ μερικὰ ἐπιπλέον ὑποδείγματα). Τὰ ὑποδείγματα στὶς σ. 182- 206, που ἀναφέρονται καὶ αὐτὰ ὡς συνθέματα «ξένου καλάμου», φαίνεται νὰ εἶναι πα- ραφρασμένα ἀπὸ τὰ ἰταλικά.

98. Βλ. σημ. 36.

99. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 115-118.

ἕναν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὸ ὄνομα Κύριλλος, διάφορους ἀρχιερεῖς, δύο ἡγεμόνες (τὸν Ἰωάννη Κωνσταντῖνο βοεβόνδα Οὐγκρο- βλαχίας καὶ τὸν Νικόλαο ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας) καὶ μία «Δόμνα Μα- ρία πάσης Οὐγκροβλαχίας ἢ Μολδοβλαχίας». Τὰ ὑποδείγματα στὰ ὅποια ἀπαντοῦν τὰ παραπάνω ὀνόματα ἀνήκουν στὸ τμήμα ἐκεῖνο που εἶναι κοινὸ στὸ Νέον 'Επιστολάριον τοῦ 1764 καὶ στὰ 'Επιστολάρια τοῦ 1756 καὶ τοῦ 1773· ἐπομένως τὰ ἴδια ὀνόματα ὑπάρχουν –μὲ μικρὲς διαφοροποι- ἤσεις– καὶ στὰ δύο τελευταῖα. Ἀντίθετα, στὸ 'Επιστολάριο τοῦ Μήλια (1757) συναντᾶμε ὀρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ παραπάνω ὀνόματα, πράγμα που ὀφείλεται στὸ ὅτι αὐτὸ δὲν περιέχει ὅλα τὰ ὑποδείγματα που ἀπαντοῦν στὰ ἄλλα 'Επιστολάρια, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι ἔχουν παραλειφθεῖ προσφωνή- σεις καὶ «ἐπανωγράμματα» ὑποδειγμάτων ὅπου ὑπῆρχαν καὶ τὰ σχετικὰ ὀνόματα.

Συσχετίζοντας τὶς παραπάνω ἀναφορὲς, ὁ Μ. Μανούσακας κατέληξε στὸ ὀρθὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μνημονεύμενος στὰ ὑποδείγματα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ὁ Κύριλλος Δ', ὁ ὁποῖος πατριάρχευσε ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1711 ἕως τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1713, ἐνῶ οἱ δύο ἀρχοντες εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Μπασσαράμπας ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας (1689-1714) καὶ ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας (1711-1716). Ὁ ἴδιος ταύτισε ἐπίσης τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς που ἀναφέρονται στὰ ὑποδείγματα καὶ ἔδειξε ὅτι ὅλοι ἦταν ἐν ἐνεργείᾳ τὸ 1713, ὅταν πατριάρχευε ὁ Κύριλλος Δ'¹⁰⁰. Μὲ βάση τὰ παραπάνω ὀδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἐκδότης τοῦ Νέου 'Επιστολαρίου ἀναπαρήγαγε μιὰ χει- ρόγραφη πηγὴ που ἀναγόταν στὸ 1713¹⁰¹.

Ἡ παρουσία πραγματικῶν ὀνομάτων στὰ ὑποδείγματα καὶ ἄλλα σχε- τικὰ τεκμήρια δείχνουν ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἀρχικοῦ 'Επιστολαρίου χρησι-

100. Παραθέτω τὰ ὀνόματα ἀπὸ τὸ Νέον 'Επιστολάριον τοῦ 1764 (μὲ τὶς ἀντίστοιχες σελίδες), προσθέτοντας τὶς χρονολογίες: Κύριλλος Δ' 1711-1713 (σ. 5, 7, 8)· Κωνσταν- τίνος Χαλκηδόνης 1702-1720 (σ. 17, 20, 34, 35)· Παρθένιος Νικομηδείας 1691-1712/1713; (σ. 22)· Ἀδξέντιος Κυζίκου 1711-1721 (σ. 25)· Δανὴλ Ἰμβρου 1711-1721 (σ. 26)· Καλ- λίνικος Ἀγχιάλου 1713-1732 (σ. 32)· Διονύσιος Ἀχριδῶν 1709-1714 (σ. 32-33)· Νεόφυ- τος Ἄρτης 1706-1718 (σ. 37)· Ἱερεμίας Καισαρείας 1713-; (σ. 40)· Θεόκλητος Προικο- νήσου 1705-1729 (σ. 44)· Κωνσταντῖνος Μπασσαράμπας, ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας 1689- 1714 (σ. 45) καὶ ἡ σύζυγός του Μαρία (σ. 48)· Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας 1711-1716 (σ. 47). Δὲν ταυτίζονται ὁ Μάρκος Εὐρίπου (σ. 18) καὶ ὁ Γεν- νάδιος Σίδης (σ. 46), ἐνῶ Καλλίνικος Σμύρνης (σ. 21) εἶναι ἀνύπαρκτος στὰ χρόνια αὐτά.

101. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 118.

μοποίησε εν μέρει και πραγματικές επιστολές, κρατώντας την αρχή και το τέλος τους και σπανιότερα ολόκληρο το κείμενο με τις απαραίτητες περικοπές. Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκει, μεταξύ άλλων, μιὰ άπανταχούσα για παροχή βοήθειας σε ένα μοναστήρι άφιερωμένο στον προφήτη Ηλιού. Από την άπανταχούσα αυτή, ή οποία υπάρχει και στα τέσσερα Έπιστολάρια, έχουν αφαιρεθεί ή χρονολογία και τα όνόματα προσώπων και τόπων. Από τα συμφραζόμενα πάντως φαίνεται πιθανό ότι άφορα τη Μονή Προφήτου Ηλιού της Σαντορίνης, ή οποία είχε ιδρυθεί το 1711¹⁰².

Ποιά ήταν ή διαδρομή και ή κυκλοφορία του άρχικου χειρόγραφου Έπιστολαρίου, είναι κάτι που δεν το γνωρίζουμε. Η μόνη σχετική ένδειξη προέρχεται από το χειρόγραφο Έπιστολάριο του 1773, στο οποίο υπάρχει ένα ενδιαφέρον παλαιό κατάλοιπο. Όπως είναι γνωστό, σε όρισμένα από τα ύποδείγματα έπιστολών και κυρίως έγγραφων, που περιέχονται στα Έπιστολάρια, υπάρχει στο τέλος χρονολογία (έτος και ήμερομηνία συνήθως), ή οποία έκσυγχρονίζεται κατά τις διαδοχικές αντίγραφες ή εκδόσεις τους. Έτσι, στα Έπιστολάρια του 1756 και του 1764 τα σχετικά ύποδείγματα έχουν τις αντίστοιχες χρονολογίες¹⁰³. Πρόκειται βέβαια για έναν ύποτυπώδη έκσυγχρονισμό, άφου το περιεχόμενο των ύποδειγμάτων και τα όνόματα προσώπων (άρχιερέων κ.ά.) που ένδεχομένως μνημονεύονται σ' αυτά παραμένουν άμετάβλητα. Η συνήθεια αυτή όμως δεν φαίνεται να ακολουθείται στο Έπιστολάριο του 1773. Έδω άντι της άναμενόμενης χρονολογίας 1773 έχουμε στα ύποδείγματα χρονολογία 1720 (και σε μία περίπτωση 1721)¹⁰⁴, ένω οι ύπολογισμοί για την εύρεση ήμερών και ήμερομηνιών (ποιά ήμέρα της έβδομάδας αρχίζει ό μήνας, ήμερομηνία του Πάσχα κ.ά.) γίνονται με βάση το έτος 1722¹⁰⁵. Σύμφωνα, λοιπόν, με την ένδειξη αυτή ή αντίγραφέας φαίνεται να άναπαράγει το 1773 ένα χειρόγραφο

102. Βλ. Διονύσιος Α. Ζακυθινός, «Άνέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας (1593-1798)», Έλληνικά, 2 (1929), σ. 404-408 και Παύλος Λαζαρίδης, Σαντορίνη. Το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, Αθήνα χ.χ. Η άπανταχούσα στη σ. 71-74 του Νέου Έπιστολαρίου ή ίδια και στα Έπιστολάρια του 1756 (σ. 119-126), του 1757 (σ. 267-270, έδω παραλείπεται το όνομα του μοναστηριού) και του 1773 (σ. 88-93).

103. Βλ. για παράδειγμα, Βιβλίον περιέχον ύποδείγματα έπιστολών, 1756, σ. 66, 99, 100, 101, 104 κ.ά. Νέον Έπιστολάριον, 1764, σ. 59-62, 66, 70 κ.ά. Πβ. σημ. 36.

104. Βιβλίον περιέχον ύποδείγματα έπιστολών, 1773 (χφ.), σ. 10.

105. Στην έρμηνεία του Κανονίου για τον τρόπο «του εύρισκειν έν ποία ήμέρα της έβδομάδος άρχεται ό κάθε μήνας» αναφέρεται: «και έπειδη έχομεν έτος από χ(ριστο)ύ 1722...» (στο ίδιο, σ. 121) ή ίδια χρονολογία χρησιμοποιείται ως βάση και σε άλλους ύπολογισμούς (στο ίδιο, σ. 123, 126, 127, 132).

Έπιστολάριο που άντιγράφηκε γύρω στο 1722, δέκα χρόνια περίπου, δηλαδή, μετά το έτος κατά το οποίο πρέπει να συντάχθηκε το άρχικό Έπιστολάριο. Η ύπόθεση αυτή θα μπορούσε, βέβαια, να επιβεβαιωθεί άν είχαμε στη διάθεσή μας ένδιάμεσα αντίγραφα (μεταξύ του 1722 και του 1773). Τέτοια αντίγραφα όμως δεν μπόρεσα να έντοπίσω έως τώρα.

Άς συνοψίσουμε. Γύρω στο 1713, επί της πατριαρχίας του Κυρίλλου Δ', συντάσσεται ένα Έπιστολάριο (Α), που περιείχε ύποδείγματα διαφόρων έπιστολών στην κοινή γλώσσα. Η σύνταξή του θα μπορούσε να έχει γίνει στην Κωνσταντινούπολη ή στις παραδουνάβιες Ηγεμονίες, άν κρίνουμε από το ότι σε ύποδείγματα αναφέρονται και ήγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας¹⁰⁶. Από το Έπιστολάριο Α ή από κάποιο άλλο ένδιάμεσο ύποθέτουμε ότι έγινε γύρω στα 1722 ένα αντίγραφο (Β), το οποίο γνωρίζουμε μόνο μέσω του χειρογράφου Έπιστολαρίου του 1773. Αν δεχθούμε ότι ό γραφέας του άντέγραψε πιστά το αντίγραφο Β, τότε αυτό θα πρέπει να περιείχε, εκτός των άλλων, και την προσφώνηση στον τυπογράφο.

Άς σταθούμε λίγο στην προσφώνηση. Όπως σημειώσαμε ήδη, το κείμενο αυτό το βρίσκουμε, εκτός από το χειρόγραφο Έπιστολάριο του 1773, και στα έντυπα Έπιστολάρια του 1756 και του 1764 (βλ. Πίν. 3). Από την προσφώνησή προκύπτουν τα έξής ένδιαφέροντα στοιχεία: πρώτον ότι το Έπιστολάριο έπρόκειτο να εκδοθεί και δεύτερον ότι ή πρωτοβουλία για τη σύνταξη και έκδοσή του άνηκε σε κάποιον τυπογράφο, ό οποίος άπευθύνθηκε για τον σκοπό αυτό σε έναν λόγιο. «Ζητάς από λόγου μου», γράφει στην προσφώνηση προς τον τυπογράφο ό συντάκτης του Έπιστολαρίου, «να σου συνθέσω τύπους, ή να είπώ καλλίτερα τύπους Έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα, και από διάφορα πρόσωπα, δια να είναι πρόχειρα εις εκείνους όπου χρειάζονται και δεν ήξεύρουν να γράψουν καθώς πρέπει, και καθώς άγαπούν. Δια να τους βάλλης εις τύπον, και να τους εκδώσης εις κοινήν ώφέλειαν. και εγώ μεν δεν ήθελα να επιχειρισθώ, έπειδη καθώς εκείνος ό φιλόσοφος όπου έρωτήθη διατί δεν συγγράφει συγγράμματα; είπεν, ως μεν δύναμαι ού βούλομαι, ως δε βούλομαι ού δύναμαι· έτζι και εγώ, καθώς θέλω δεν ήμπορώ, και καθώς ήμπορώ δεν θέλω». Τελικά όμως πείστηκε να συγγράφει «τέτοιαις Έπιστολαίς» για χάρη του τυπογράφου

106. Ο συντάκτης έχει καλή έννημέρωση για τους ήγεμόνες, άφου γνωρίζει το όνομα της συζύγου του Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα Μαρίας· μιλώντας μάλιστα για τους τίτλους που χρησιμοποιούνται στις προσφωνήσεις των έπιστολών προς τους ήγεμόνες, σχολιάζει ότι μερικοί άπ' αυτούς, όπως ό Νικόλαος Μαυροκορδάτος, δεν άγαπούν τους ύπερβολικούς επαίνους (Νέον Έπιστολάριον, 1764, σ. 47).

καὶ «διὰ κοινήν ὠφέλειαν τῶν ἀδελφῶν Χριστιανῶν» καὶ τοῦ τις ἔδωσε νὰ τις τυπώσει: «δέξου λοιπὸν αὐτὰς ὡς δῶρον τῆς ἀγαθῆς σου σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας, ὁποῦ ἔχεις εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ μὲ τὰς καλλιστουργικὰς σου χεῖρας βάλε τὰς εἰς τύπον»¹⁰⁷. Ποιὰ ἦταν τὰ δύο ἐμπλεκόμενα στὴν ὑπόθεση πρόσωπα εἶναι δύσκολο νὰ εἰκάσουμε, ἐνῶ ἄδηλο εἶναι ἐπίσης πότε καὶ ποῦ ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ τὸ Ἐπιστολάριο. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ προσφώνηση ὑπῆρχε στὸ ἄγνωστο ἀντίγραφο Β, τότε τὸ σχετικὸ ἐγχείρημα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 1720 καὶ ἀσφαλῶς μετὰ τὸ 1713. Ὅσο γιὰ τὸν τόπο ἐκδοσης, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι ἡ Βενετία ἢ οἱ παραδουναβίες Ἡγεμονίες. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἂν δηλαδὴ ἡ προσφώνηση δὲν ὑπῆρχε στὸ ἀντίγραφο Β, τὸ ἐγχείρημα μετατίθεται ἀργότερα καὶ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1756. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα ὁμως, ἡ σχετικὴ προσπάθεια δὲν φαίνεται νὰ εὐοδώθηκε.

Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου θὰ ἐπαναληφθεῖ μὲ ἐπιτυχία τὸ 1756. Ἐνας μᾶλλον ἀπειρος τυπογράφος μὲ πενιχρὰ μέσα τύπωσε σὲ ἄγνωστο τόπο τὸ Ἐπιστολάριο μὲ βάση ἕνα ἀντίγραφο ποῦ ἀνάγεται στὸ μακρινὸ χειρόγραφο Α. Ὁ τίτλος τοῦ ἐντύπου (*BIBLION Περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν πρὸς διάφορα πρόσωπα*) πιθανῶς ὑπῆρχε καὶ στὴ χειρόγραφη πηγὴ του, ὅπως ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὴν προσφώνηση πρὸς τὸν τυπογράφο: «νὰ σοῦ συνθέσω τύπους, ἢ νὰ εἰπῶ καλλίτερα τύπους Ἐπιστολῶν πρὸς διάφορα πρόσωπα...». Ὁ ἐκδότης τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1756 περιέλαβε στὸ βιβλίο τὰ ὑποδείγματα καὶ τὴν προσφώνηση στὸν τυπογράφο, ἐνῶ ἀπὸ τὸ παράρτημα ποῦ ἀκολουθοῦσε πῆρε μόνο τὸ Ἐορτολόγιο, παραλείποντας τὰ ὑπόλοιπα κείμενα. Ἡ παραλείψή τους, ἂν δεχτοῦμε βέβαια ὅτι αὐτὰ ὑπῆρχαν στὸ χειρόγραφο ποῦ χρησιμοποιήθηκε, θὰ ἔγινε μᾶλλον γιὰ λόγους οἰκονομίας.

Ἐνα τουλάχιστο ἀντίγραφο ποῦ ἀνάγεται στὸ ἀρχικὸ χειρόγραφο Ἐπιστολάριο χρησιμοποιήσαν καὶ οἱ ἐκδότες τῶν Ἐπιστολαρίων τῆς Βενετίας, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο ὁ καθένας. Ὁ ἐκδότης τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1757 Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, ἢ κάποιον ἄλλο πρόσωπο, ἐπέλεξε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἕνα μέρος τῶν ὑποδειγμάτων τὰ ὁποῖα ἐνσωμάτωσε στὸ βιβλίο¹⁰⁸, μὲ διαφορετικὴ σειρὰ ἀπὸ ἐκείνη ποῦ εἶχαν στὸ χειρόγραφο καὶ

107. Στὸ ἴδιο, σ. 2. Βλ. καὶ Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν, 1756, σ. 4-6 καὶ Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν, 1773 (χρ.), σ. 4-5. Στὰ δύο τελευταῖα παραλείπονται, ἀπὸ ἀβλεψία πιθανῶς, ὀρισμένες φράσεις.

108. Βλ. ἐδῶ, σ. 108.

κάνοντας ἀρκετὲς ἐπεμβάσεις στὴ γλώσσα, τὸ ὕφος ἀλλὰ καὶ στὴ μορφή τῶν κειμένων. Γιὰ παράδειγμα, παραλείπει προσφωνήσεις ἐπιστολῶν, ἀντικαθιστὰ λέξεις τῆς ἀπλῆς μὲ ἄλλες πιδ λόγιες ἢ κάνει λογιότερη τὴ σύνταξη, ἐνίοτε ἀλλάζει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς ἢ τὴν ἀναπτύσσει¹⁰⁹ καὶ παραλείπει συνδετικὰ κείμενα μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν¹¹⁰. Θὰ μπορούσε νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς μήπως ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1757 χρησιμοποίησε ἕνα πιδ ἐπεξεργασμένο χειρόγραφο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ κάτι τέτοιο.

Ἀντίθετα ὁ ἐκδότης τοῦ Νέου Ἐπιστολαρίου (1764) ἐνσωμάτωσε στὸ βιβλίο ὅλα τὰ ὑποδείγματα μὲ ἐλάχιστες ἐπεμβάσεις, τὸ Ἐορτολόγιο καὶ τὰ ἄλλα χρηστικὰ κείμενα μὲ σκοπὸ νὰ δώσει στὸ βιβλίο λαϊκὸ χρῶμα¹¹¹. Ἀποσαφηνίζεται ἔτσι ὅτι τὸ Νέον Ἐπιστολάριον, παρότι χρωστὰ πολλὰ στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια (στὴν ἐκδοση τοῦ 1757 ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπόμενη τοῦ 1759), ὡς πρὸς τὰ ὑποδείγματα ὁμως ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ δὲν ἀντλεῖ ἀπὸ αὐτό, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ,¹¹² ἀλλὰ ἀπὸ χειρόγραφη πηγὴ παρόμοια μὲ ἐκείνη ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1757¹¹³.

109. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἕνα ἔγγραφο περὶ συντροφίας στὰ Ἐπιστολάρια τοῦ 1756 (σ. 127-129) καὶ τοῦ 1764 (σ. 75-76), καθὼς καὶ στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια, 1757 (σ. 280-282): στὸ τελευταῖο τὸ κείμενο εἶναι ἐκτενέστερο.

110. Ὁ Μήλιας παραλείπει, γιὰ παράδειγμα, μιὰ σημείωση γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ γράφει κανεὶς στοὺς αὐθέντες τῆς Μολδοβλαχίας (σ. 181), ἢ ὁποῖα ὑπάρχει στὰ Ἐπιστολάρια τοῦ 1756 (σ. 80) καὶ τοῦ 1764 (σ. 47).

111. Τὸ τμήμα αὐτὸ στὸ Νέον Ἐπιστολάριον εἶναι περιεκτικότερο ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ χειρογράφου Ἐπιστολαρίου τοῦ 1773. Ἐτσι, στὸ Νέον Ἐπιστολάριον ὑπάρχει ἕνα κείμενο περὶ χρονολογίας (σ. 241-249) ποῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ χειρόγραφο.

112. Βλ. Γεώργιος Γ. Λαδᾶς – Ἀθανάσιος Δ. Κατζηδημῶς, Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία, Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοον αἰῶνα, Ἀθήνα 1964, σ. 129.

113. Συγκεντρωτικὰ, τὸ Νέον Ἐπιστολάριον ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια (ἐκδ. 1757, 1759) ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ὑποδειγμάτων, κυρίως παραφρασμένων ἀπὸ τὰ ἰταλικά (Νέον Ἐπιστολάριον, 123-188) καὶ τὰ κεφάλαια «Ἐτέρα Ἐκθεσις τίτλων κατὰ τὸν Κουροπαλάτην Κοδινόν» καὶ «Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων τῶν Ἐκκλησιῶν» (Μήλιας 1759, σ. 307-317, 321-356, Νέον Ἐπιστολάριον, σ. 189-200, 201-240), ἐνῶ παραλείπει τὸ θεωρητικὸ μέρος τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Μήλια (Μήλιας 1757, σ. 1-167) καὶ τὴν ἐνότητα «Κανόνες εἰς Ἐπιστολὰς Πραγματείας» (Μήλιας 1757, σ. 237-242). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ Νέον Ἐπιστολάριον προστίθενται, ὅπως εἴπαμε, ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Ἐπιστολάριο ποῦ ἀνάγεται στὸ 1713 τὰ ὑποδείγματα ἐπιστολῶν (σ. 5-80), τὸ ἔορτολόγιο (σ. 249-253) καὶ τὰ Κανόνια γιὰ τὴν εὑρεση ἑορτῶν κ.ἄ. (σ. 254-275). Ἐπίσης, προστίθενται ἀπὸ ἄλλο ἄγνωστο χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Μήλια, μιὰ σειρὰ ὑποδειγμάτων, ἀρχεὲς ἐπιστολῶν, «ἐπιγραφές», προσφωνήσεις κλπ., τὰ ὁποῖα στὸ Νέον Ἐπιστολάριον εἶναι πιδ ἀνεπτυγμένα ἀπ' ὅτι στὸν Μήλια (Μήλιας 1757, σ. 283-303, Νέον Ἐπιστολάριον, σ. 81-122), καὶ τέλος ἕνα κε-

Ν Ε Ο Ν ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ.

Περιέχον διαφόρους χαρακτήρας ή υποδείγματα
Επιστολών προς οποιονδήποτε πρόσωπον
Αξιωματικόν, Εκκλησιαστικόν, και Κοσ-
μικόν με τας Τίτλους τῶν αὐτῶν, και τὸν
κοινὸν τρόπον, ὡς τὴν σήμερον συνηθίζεται.

Μετὰ φροδότης Γεωργίου πληροφορίας περὶ
τῶν Εκκλησιαστικῶν Θρόνων, Πατριαρχῶν,
Αρχιεπισκόπων, Μητροπολιτῶν, και
Επισκόπων, τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς
Εκκλησίας.

Ὅμοι και Χρονολογίας, Μυθολογίας, και χι-
σίων Κανονίων, περὶ τῶν Παρχαλίων, και
ἄλλων ἀναγκαίων ὡς ἐν τῷ Πίνακι φαίνονται.

Δι' ἐπιμελείας και διορθώσεως Γεωργίου

Κωνσταντίνου οὗ Γεωργίου.
Εἰς τὸν 45 βιβλιοθηκῆς τῆς Βιβλιοθήκης

Εν Λιψία τῆς Σαξονίας, ἔτει αψξδ'. 1764.

Εὐέλπεται δὲ ἐν Βενετία παρὰ
Δημητρίου Θεοδοσίου.

Εἰκ. 11. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Νέου Ἐπιστολαρίου, 1764.
Βιβλιοθήκη Μονῆς Ἰβήρων.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι ὁ ἐκδότης τοῦ Νέου Ἐπιστολαρίου κράτησε ἀπὸ τῆ χειρόγραφη πηγῆ του και τὴν παλαιὰ προσφώνηση στὸν τυπογράφο, ποὺ φαίνεται ἔτσι ὡς νὰ γράφτηκε γιὰ τὴν ἔκδοσις τοῦ 1764, προσθέτοντας μετὰ ἀπ' αὐτὴν ἕνα ἀκόμη προλογικὸ κείμενο «τῷ φιλομαθεῖ, και φιλαναγνώστῃ ἀκροατῇ». Ἡ διατήρησις τῆς προσφώνησης στὴν ἔκδοσις τοῦ 1764, ὅπως και σὲ αὐτὴν τοῦ 1756, δείχνει ὅτι οἱ ἐκδότες δὲν εἶχαν κανένα πρόβλημα νὰ ἀναδημοσιεύουν παλαιότερα κείμενα με μικρὲς προσαρμογές¹¹⁴, ὅταν αὐτὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὸν σκοπὸ τους.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, παρατηροῦμε κατ' ἀρχὴν ὅτι γύρω στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ἔχουμε μιὰ σειρὰ πρωτοβουλιῶν γιὰ τὴν ἔκδοσις Ἐπιστολαρίων σὲ ἀπλὴ γλῶσσα με θετικὰ ἀποτελέσματα. Με διαφορὰ ἐνὸς μόνο ἔτους ἐκδίδονται τὸ 1756 και τὸ 1757 δύο Ἐπιστολάρια, ἐνῶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1764, ἐκδίδεται ἕνα τρίτο, τὸ Νέον Ἐπιστολάριον. Ἡ κινητικότητα αὐτὴ δείχνει ὅτι εἶχε αὐξηθεῖ ἡ ζήτησις Ἐπιστολαρίων σὲ ἀπλὴ γλῶσσα και ὅτι ἡ ζήτησις δὲν μποροῦσε νὰ καλυφθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ χειρόγραφα· χρειάζονταν ἔντυπα. Πρόκειται γιὰ μιὰ σημαντικὴ μεταβολὴ στὸν χωρὸ τοῦ βιβλίου, ποὺ συνδέεται με τὴ διεύρυνση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ πρὸς τὰ μεσαία κοινωνικὰ στρώματα.

Τὰ παραπάνω Ἐπιστολάρια δὲν δημιουργήθηκαν βέβαια ἐκ τοῦ μηδενός. Ἰπῆρχε ἤδη μιὰ ἑλληνικὴ ἐπιστολικὴ παράδοσις σὲ στενὴ σχέση με τὴν ἰταλική, τὴν ὁποία ἦταν φυσικὸ νὰ χρησιμοποιήσουν οἱ συγγραφεῖς ἢ οἱ ἐκδότες τῶν Ἐπιστολαρίων, ἀλλὰ και νὰ τὴν ἐμπλουτίσουν ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν τὴ δυνατότητα. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ ἐκδότης τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1756 ἀναπαράγει ἀπλῶς ἕνα παλαιότερο χειρόγραφο Ἐπιστολάριο με πρακτικὰ υποδείγματα ἐπιστολῶν, ἀντίθετα ὁ Μήλιας συμπεριλαμβάνει στὸ Ἐπιστολάριό του και κεφάλαια σχετικὰ με τὴ θεωρία και τὴν πρακτικὴ τῆς ἐπιστολογραφίας ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ διάφορες πηγές, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Γεράσιμο Βλάχο και ἀπὸ ἰταλοὺς συγγραφεῖς ἐγχειριδίων ἐπιστολο-

φάλιο «Περὶ χρονολογίας» (σ. 241-249) και ἕνα ποίημα τοῦ Ἰωάννη Θεολογίτη (σ. 276-278). Πβ. Πίν. 3.

114. Ἐπισημαίνω ἐδῶ μιὰ μικρὴ ἀλλὰ ἀξιοσημείωτη διαφορὰ στὴν παράδοσις τοῦ κειμένου τῆς προσφώνησης. Ἡ φράσις εἰς τὴν λογιστικὴ σου τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1773 (ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν τυπογράφο), στὴν ἔκδοσις τοῦ 1764 γίνεται εἰς τὴν τιμότητά σου (στὴν ἔκδοσις τοῦ 1756 ἡ φράσις παραλείπεται). Ἡ διαφορὰ αὐτὴ δὲν φαίνεται τυχαία: πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἐπέμβασις τοῦ ἐκδότη τοῦ Νέου Ἐπιστολαρίου, ἔτσι ὡστε ἡ προσωνομία νὰ ταυριάζει περισσότερο σὲ ἕνα τυπογράφο-ἔμπορο (τιματάτος), ὅπως ἦταν ὁ Δημ. Θεοδοσίου ποὺ τύπωσε τὸ βιβλίον.

γραφίας. Από Ιταλικές πηγές προέρχονται επίσης πολλά από τα υποδείγματα που παραθέτει. Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι ο Μήλιος κινείται ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο. Χωρίς να περιφρονεί την παράδοση, επιχειρεί να εισαγάγει με το θεωρητικό μέρος του βιβλίου του και με τα υποδείγματα που αντλεί από Ιταλικές πηγές ένα ανανεωτικό πνεύμα στην ελληνική επιστολογραφία.

Διαφορετικό δρόμο ακολούθησε ο εκδότης του *Νέου Έπιστολαρίου*. Αυτός, αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό το Έπιστολάριο του Μήλια, περιορίστηκε στην παράθεση επιστολικών υποδειγμάτων και άλλων κειμένων με πρακτική χρήση, παραλείποντας το θεωρητικό μέρος, έτσι ώστε να κάνει το βιβλίο πιο λαϊκό και συμβατό με τις ανάγκες ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού. Μια έπιλογή που στέφθηκε από έπιτυχία, αν κρίνουμε από τις πολλές επανεκδόσεις του βιβλίου στον 18ο και 19ο αιώνα. Άς σημειωθεί πάντως ότι ο εκδότης του *Νέου Έπιστολαρίου*, ανάμεσα στα υποδείγματα που αντέγραψε από το Έπιστολάριο του Μήλια, ήταν και εκείνα που ο δεύτερος είχε παραφράσει από τα Ιταλικά¹¹⁵, εξασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό την επιβίωσή τους για πολλές δεκαετίες.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Μελετώντας πρόσφατα μια σειρά χειρογράφων Έπιστολαρίων, που βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, διαπίστωσα ότι μεταξύ αυτών υπάρχουν δύο Έπιστολάρια του τύπου *Βιβλίον περιέχον υποδείγματα έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα* (βλ. *έδω*, σ. 100 κ.έ.). Πρόκειται για τα ελληνικά χειρόγραφα 288 και 67 (C. Litzica, *Catalogul manuscrisurilor grecesti*, δ.π., σ. 84, αρ. 158/288 και αρ. 159/67). Το χειρόγραφο 288, που χρονολογείται από έσωτερικές ένδειξεις πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, περιέχει στα φ. 61^r-93^v ένα Έπιστολάριο παρόμοιο με εκείνο του 1773 που βρίσκεται στην Ακαδημία της Πετρούπολης (βλ. *έδω*, σ. 102 κ.έ.). Το εν λόγω Έπιστολάριο φέρει τον ίδιο τίτλο (*Βιβλίον περιέχον υποδείγματα έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα*), αλλά χωρίς χρονολογία, και περιέχει την προσφώνηση στον τυπογράφο (φ. 61^r=Έπιστολάριο 1773, σ. 3-5) και τα ίδια υποδείγματα έπιστολών, αλλά όχι με τη ίδια πάντα σειρά. Αντίθετα, δέν υπάρχουν *έδω* ή σημείωση για τους αρχιεπισκόπους της Ίβηρίας (Έπιστολ. 1773, σ. 101), ο πίνακας περιεχομένων (Έπιστολ. 1773, σ. 103-109), το Έορτολόγιο και τα «Κανόνια» (Έπιστολ. 1773, σ. 111-134). Το ένδιαφέρον είναι ότι η χρονολογία 1720, που υπάρχει σε όρισμένα υποδείγματα του Έπιστολαρίου του 1773, υπάρχει και σε αυτό της Ρουμανικής Ακαδημίας, πράγμα που δείχνει ότι και τα δύο αντλούν από κοινή πηγή: από ένα ή δύο παρόμοια χειρόγραφα Έπιστολάρια, που αντιγράφηκαν περί το 1720-1722 και αναπαράγουν, ως προς τα υποδείγματα τουλάχιστο, το αρχικό Έπιστολάριο του 1713 (βλ. *έδω*, σ. 110-111).

Παρόμοιο είναι και το Έπιστολάριο που περιέχεται στα φ. 48^r-75^r του ελληνικού χειρογράφου 67 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας. Στο Έπιστολάριο αυτό, που είναι επίσης του 18ου αιώνα αλλά μεταγενέστερο από το προηγούμενο (χφ. 288), περιέχονται τα ίδια υποδείγματα έπιστολών με αυτά του Έπιστολαρίου του 1773, ή σημείωση για τους αρχιεπισκόπους της Ίβηρίας (φ. 73^v=σ. 101) και ο πίνακας περιεχομένων (φ. 73^v-75^r=Έπιστολ. 1773, σ. 103-109). Λείπει όμως ο τίτλος (*Βιβλίον περιέχον υποδείγματα έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα*), ή προσφώνηση στον τυπογράφο, το Έορτολόγιο και τα «Κανόνια», και δέν σημειώνεται σε κανένα από τα υποδείγματα έπιστολών χρονολογία.

Κ. Λ.

115. Παραλείφθηκαν λίγα μόνο: *εις ύπανδρείαν, εις γέννησιν υιοῦ, εις άνθρωπον όπου ύποστρέφει εις την πατρίδα του, εις χαράν γάμων, εις χαράν γενεθλίων, εις άξίαν* (Μήλιας, σ. 210-211, 212-217).

Constantin Lappas

Contribution à l'étude des sources des traités
épistolaires grecques imprimés au 18e siècle

RÉSUMÉ

Le travail se divise en deux parties. Dans la première sont étudiées les sources grecques et italiennes d'un traité épistolaire intitulé *Ἐπιστολόριον*, rédigé par Spyridon Miliás et édité à Venise en 1757. L'étude détaillée du texte de l'*Ἐπιστολόριον* a montré que Miliás a utilisé principalement les sources suivantes: l'oeuvre inédite de Gerassimos Vlachos intitulée *Περὶ ἐπιστολμιαίου χαρακτήρος* (Du caractère épistolaire); des traités épistolaires italiens de cette époque (*Il Segretario principiante ed istrutto* d'Isidoro Nardi, *Il Segretario de' Galant-Uomini*), et l'oeuvre de Theophilos Korydaleus *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων* (Des types épistolaires), éditée en 1625. Miliás, traduit en langue vulgaire, librement ou fidèlement, ou reproduit des morceaux des ces oeuvres et les incorpore dans son livre, exploitant d'une part la tradition épistolaire grecque et de l'autre introduisant l'esprit moderne des traités épistolaires italiens à l'épistolographie grecque.

Dans la seconde partie on présente un traité épistolaire presque inconnu intitulé *Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν πρὸς διάφορα πρόσωπα* (Livre contenant des modèles de lettres à diverses personnes), imprimé en 1756, et on étudie ses relations avec le livre *Νέον Ἐπιστολόριον*, édité à Venise en 1764, et avec d'autres ouvrages analogues. De l'étude comparative résulte que le livre de 1756 présente des ressemblances frappantes avec le *Νέον Ἐπιστολόριον* et avec des traités épistolaires manuscrits du 18e siècle. Ces ressemblances sont dues au fait que tous ceux oeuvres reproduisent des copies d'un traité épistolaire manuscrit, rédigé en langue vulgaire vers 1713, qu'il ne nous est pas parvenu. La même source est utilisée aussi partiellement par l'éditeur de l'*Ἐπιστολόριον* de Spyridon Miliás.

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΠΩΓΩΝΙΑΝΗΣ

Στὸν κώδικα 305, φ. 4^r-7^r τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας¹ σώζεται –ἐντονα ἀνορθόγραφο– κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἱστορία κατὰ ποῖον τρόπον ἔχει τὴν ὀνομασίαν ἢ ἐπαρχία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πωγωνιανῆς*, γραμμένο ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Πωγωνιανῆς Παρθένιο στὶς 23 Ὀκτωβρίου 1763 στὸ Βουκουρέστι, ἐπὶ τῇ βάσει διήγησης τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μητροφάνη Κριτοπούλου κατὰ τὸ 1639. Τὸ κείμενο –ἐκδίδεται στὸ τέλος, σ. 138-140– ἐντόπισε ὁ Λέανδρος Βρανούσης, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ὄνομασε *Χρονικὸ τῆς Πωγωνιανῆς*², ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου τὸ ὀνομάζει *ἐνθύμησιν* (βιβλιογρ. σημ. φ. 7^r). Τὸ κείμενο ἀναφέρεται σὲ θαυμαστὸ γεγονός πρὸς συνεισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ', ἐπονομαζομένου ἐσφαλμένως Πωγωνάτου³, κατὰ τὴ θρυλούμενη διέλευσὴ του ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Πωγωνιανῆς τὸ ἔτος 669, καθὼς καὶ στὴν ἐπακολουθήσασα μεταμέλεια τοῦ Πωγωνάτου γιὰ προηγηθεῖσα ἀλαζονεία, γεγονός ποὺ ὀδήγησε στὴν ἵδρυση ἀπὸ αὐτὸν τῆς μονῆς Μολυβδοσκεπάστου⁴, ὥστε νὰ

¹ Ἡ μελέτη τοῦ Χρονικοῦ ἔγινε μετὰ ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴν ἀείμνηστη Ἑρα Βρανούση. Ὁ Λ. Βρανούσης, *Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 1962, σ. 170 δήλωνε ὅτι θὰ παρουσίαζε τὸ ἀνωτέρω Χρονικὸ στὸ «Β' Μέρος (κεφ. VI)» τοῦ ἰδίου ἔργου, ὁ δεῦτερος τόμος ὅμως δὲν ἐκδόθηκε.

² Ἡ περιγραφή τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν C. Litzica, *Catalogul manuscriptorum grecesci*, Βουκουρέστι 1909, σ. 152, ἀρ. 299. Ὁ κώδικας (18ος αἰ., 220x150 χιλ., 364 φ.) περιέχει ἀκόμη νομοκάνονα γραμμένο ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς Νικόπολης Νικόλαο τὸ ἔτος 1724.

³ Βρανούσης, *Χρονικὰ Ἠπείρου*, ὁ.π., σ. 168-172. Ὁ ἴδιος φωτογράφησε τὸ Χρονικὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1958. Οἱ μικροταινίες τοῦ Χρονικοῦ φυλάσσονται στὸ ΚΕΜΝΕ καὶ χρησιμοποιήθηκαν στὴν παρούσα ἐργασία.

⁴ Γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δ' βλ. Ἀνδρέας Ν. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τ. 5, *Κωνσταντῖνος Δ' 668-685*, Ἀθήνα 1974· Μαρία Λεοντοσίνη, *Κωνσταντῖνος Δ' (668-685). Ὁ τελευταῖος πρωτοβυζαντινὸς αὐτοκράτορας*, Ἀθήνα 2006· G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Μόναχο 1963, σ. 103-108 (ἐλλ. μετάφρ. I. Παναγόπουλος) καὶ I. E. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 87-96.

⁵ Γιὰ τὴ μονὴ βλ. D. M. Nicol, «The Churches of Molyvdoskepastos», *The Annual of the British School at Athens*, 48 (1953), σ. 141-146· Δ. Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια τῆς*

συνδεθεί τὸ ὄνομά του κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο –κατὰ τὸ ἀνωτέρω Χρονικὸ– με τὴν ὀνομασία τῆς Πωγωνιανῆς⁵.

Τὸ ἀνωτέρω κείμενο ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν τοπικῶν χρονικῶν –στὴν προκειμένη περίπτωση ἡπειρωτικῶν–, τὰ ὁποῖα, στηριζόμενα σὲ ἀσθήρικτους θρύλους καὶ προφορικές παραδόσεις, ἢ δημιουργώντας νέους θρύλους βάσει ἐνίοτε ἀσαφῶν ἱστορικῶν πηγῶν, προσπαθοῦν νὰ καλύψουν τὰ κενὰ στὴν ἱστορία κάποιας περιοχῆς, ὑποκαθιστώντας κατ' αὐθαίρετο τρόπο μὴ σωζόμενες ἱστορικές πηγές. Τὸ παρὸν Χρονικὸ ἀποτελεῖ ἀπλοϊκὴ αἰτιολόγηση τοῦ προϋπάρχοντος θρύλου περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς Πωγωνιανῆς. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀνωτέρω τοπικὸ θρύλο, προφανῶς προγενέστερο τοῦ παρόντος Χρονικοῦ, ὁ Πωγωνάτος διῆλθε ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Πωγωνιανῆς, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Σικελία –στὸ παρὸν Χρονικὸ ἀναφέρεται κατὰ τὴ μετάβασή του–, ὅπου κατέπνιξε στάση στρατευμάτων στὴ Σικελία ὑπὸ τὸν Ἀρμένιο Μζέξ (ἀναφέρεται ὡς Μιζίζιος ἢ Μεζέξιος), ἀφοῦ προηγήθηκε ἡ δολοφονία τοῦ αὐτοκράτορα Κώνστα Β', πατέρα τοῦ Κωνσταντίνου Δ'. Βάσει τοῦ θρύλου, ὁ Πωγωνάτος κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πωγωνιανή ἔκτισε τὴ μονὴ Μολυβδοσκεπάστου καὶ ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὴν περιοχή⁶. Τὴν ἀνωτέρω στάση καὶ τὴν καταστολή της δέχεται ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, ἢ συμμετοχὴ τοῦ Πωγωνάτου ὅμως στὴ σικελικὴ ἐκστρατεία, τὴν ὁποία ἀναφέρουν βυζαντινοὶ χρονογράφοι⁷, εἶναι ἀμφίβολη⁸.

Ἡπειρὸν, τ. 1, Ἀθήνα [1996], σ. 178-185· Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου, *Μολυβδοσκεπάστος*, 8ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, [2000], σ. [2]-[5]· πβ. Στ. Ματθ. Γκατσόπουλος, *Ἐρὰ βασιλικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ μονὴ Μολυβδοσκεπάστου Κόνιτσης*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. «Κόνιτσα», Ἀθήνα 1965.

5. Γιὰ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τῆς Πωγωνιανῆς βλ. Σπ. Στούπης, *Πωγωνιακὰ καὶ Βησσανιώτικα (Γνωριμία μὲ τὸν ἀκριτικὸ Ἑλληνισμό)*, τ. 1, Πάτρα 1962, σ. 30-39.

6. Γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ θρύλου βλ. Δ. Ζακυθνός, «Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικὸν ἐκ βορείου Ἡπείρου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 14 (1938), σ. 290-291 καὶ Βρανούσης, *Χρονικὰ Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 168 σημ. 1. Ὁ Γκατσόπουλος, *Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου*, ὁ.π., σ. 8-12 ἀναφέρει καὶ κρίνει τὴν τοπικὴ βιβλιογραφία περὶ τοῦ θρύλου, τὸν ὁποῖο ἀποδέχεται καὶ ὁ ἴδιος.

7. Πρῶτος ὁ Θεοφάνης ὁ μεταφραστὴς (760-818)· βλ. *Theophanis Chronographia ex recensione I. Classeni*, τ. I, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόνη 1839, σ. 538. Στὴ συνέχεια οἱ Γεώργιος ὁ μοναχὸς (μέσα 9ου αἰ.), Λέων ὁ γραμματικὸς (= ἔργο τοῦ Συμεὼν μεταφραστῆ, 10ος αἰ.), Γεώργιος Κεδρηνός (11/12ος αἰ.), Ἰωάννης Ζωναράς (12ος αἰ.).

8. Τὴν ἀπέριψε πρῶτος ὁ E. W. Brooks, «The Sicilian expedition of Constantin IV», *Byzantinische Zeitschrift*, 17 (1908), σ. 455-459· βλ. καὶ Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ'*, ὁ.π., σ. 79-84. Ὁ Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, σ. 102 καὶ σημ. 3 δέχεται

Ἡ ἀνεδαφικότητα τοῦ συγκεκριμένου θρύλου περὶ τῆς διέλευσης τοῦ Πωγωνάτου ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή εἶναι πρόδηλη. Ἀρχικῶς, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ τεκμηριῶνουν τὴ διέλευση τοῦ Πωγωνάτου ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή, ἐνῶ ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἀποδείξεις ἀναιρετικῆς ἐνὸς θρύλου, ὁ ὁποῖος δὲν στηρίζεται σὲ καμία μαρτυρία ἢ ἐνδειξη, ἀντίκειται στοὺς κανόνες λογικῆς. Ἀκόμη ὅμως καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴ συμμετοχὴ τοῦ Πωγωνάτου στὴ σικελικὴ ἐκστρατεία, δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξη γιὰ διέλευση τοῦ Πωγωνάτου ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή, καθὼς οἱ βυζαντινὲς πηγές ἀναφέρουν ὅτι ὁ Πωγωνάτος ἐξεστράτευσε μετὰ πλείστης ναυστολίας⁹ καὶ ὄχι διὰ ξηρᾶς. Καὶ πάλι ὅμως, ἐὰν εἶχε ἐκστρατεῦσει διὰ ξηρᾶς, θὰ ἦταν ἀπίθανο νὰ εἶχε διέλθει ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή, καθὼς ἡ Ἐγνατία ὁδός, τὴν ὁποία στὴν ὑποτιθέμενη αὐτὴ περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀκολουθήσει, δὲν διερχόταν ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω περιοχὴ¹⁰. Τέλος, τὸ προσωνύμιο Πωγωνάτος ἀποδίδεται ἐσφαλμένα στὸν Κωνσταντῖνο Δ', καθὼς ἔτσι ἀποκαλοῦνταν ὁ πατέρας του Κώνστας Β' (641-668)¹¹, ἂν καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. τὸ προσωνύμιο ἀποδιδόταν ἀπὸ βυζαντινοὺς χρονογράφους καὶ στὸν γιό¹².

ὅτι τὴ στάση κατέστειλε τὸ ἐξαρχάτο τῆς Ραβέννας· βλ. καὶ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. 2, 610-867, Ἀθήνα 1981, σ. 62. Ἀντιθέτως, τὴ συμμετοχὴ τοῦ Πωγωνάτου δέχονται ὁ Κ. I. Ἀμαντος, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τ. 1, Ἀθήνα 1953, σ. 314, ὁ Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, ὁ.π., τ. 2, σ. 87 καὶ ὁ Στράτος, *Κωνσταντίνος Δ'*, ὁ.π., σ. 15-19, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος.

9. *Theophanis Chronographia*, ὁ.π., σ. 538 καὶ ὄλοι οἱ μεταγενέστεροι.

10. Ἡ Ἐγνατία ὁδὸς συνέδεε τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὸ λιμάνι τοῦ Δυρραχίου στὴν Ἀδριατικὴ μέσῃ Θεσσαλονίκης, Ἐδέσσης καὶ Ἀχρίδος, ἐνῶ ἕνας μικρότερος βραχίονας κατέληγε στὴν Ἀπολλωνία τῆς Ἐπιδάμνου (κοντὰ στὸ σημερινὸ ἀλβανικὸ Fieri) ἢ κατ' ἄλλους στὴ σημερινὴ Αὐλώνα. Γιὰ τὴν Ἐγνατία ὁδὸ κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. K. Belke, «Roads and travel in Macedonia and Thrace in the middle and late Byzantine period», στὸ Ruth Macrides (ἐκδ.), *Travel in the Byzantine World, Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000*, Ashgate [2002], σ. 73-90· M. Fasolo, *La via Egnatia I. Da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Lynkestidos*, Ρώμη 2003, 2005· I. Dimitroukas, *Reisen und Verkehr im Byzantinischen Reich vom Anfang des 6. bis zur Mitte des 11. Jh.s*, τ. 1, Ἀθήνα 1997, σ. 341-356· Γ. I. Θεοχαρίδης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 127-129.

11. Βλ. E. W. Brooks, «Who was Constantinus Pogonatus?», *Byzantinische Zeitschrift*, 17 (1908), σ. 460-462· Στράτος, *Κωνσταντίνος Δ'*, ὁ.π., σ. 12-13, Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ'*, ὁ.π., σ. 44-45, 65 σημ. 4· πβ. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, ὁ.π., σ. 95 καὶ σημ. 2. Στὸ παρὸν κείμενο μὲ τὴν προσωνύμια Πωγωνάτος ἐννοεῖται συμβατικὰ ὁ Κωνσταντίνος Δ' πρὸς ἀποφυγὴν σύγχυσης.

12. Βάσει μεταγενέστερων βυζαντινῶν χρονογράφων, ὁ Κωνσταντίνος Δ' ὀνομάστηκε Πωγωνάτος, καθὼς κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Σικελία εἶχε θρέψει γενειάδα· βλ. Λεοντοσίη, *Κωνσταντίνος Δ'*, ὁ.π., σ. 256-257, 260.

Ὁ παλαιότερος terminus ante quem γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ θρύλου περὶ τῆς σύνδεσης τοῦ Παγωνάτου μετὰ τὴν Παγωνιανὴ εἶναι πιθανῶς τὸ ἔτος 1521, ἔτος ἀνακαίνισης τῆς μονῆς Μολυβδοσκεπάστου, κατὰ τὴν ὁποία πιθανὸν νὰ τοποθετήθηκε στὸν ναὸ καὶ ἐπιγραφή¹³, ποὺ ἀναφέρει –αὐθαίρετα καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ θρύλου– ὡς κτίτορα τὸν Κωνσταντῖνο Παγωνάτο, καθὼς καὶ τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ Παλαιολόγο ὡς ἀνακαινιστὴ¹⁴. Ἐνῶ ὁ ἀνωτέρω θρύλος πρέπει νὰ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς μονῆς Μολυβδοσκεπάστου (τέλος 13ου–ἀρχὲς 14ου αἰ.¹⁵) καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1521, βασιζόμενος στὴν ὁμοιότητα τῶν ὀνομάτων τοῦ Παγωνάτου μετὰ τὸ Παγωνί ἀλλὰ καὶ ἐξυπηρετώντας

13. Τὴν ἐπιγραφή ἐκδίδει μετὰ λάθη καὶ κενὰ ὁ Ι. Λαμπρίδης, *Ἡπειρωτικά μελετήματα*, τεῦχος ἕκτον, Ἀθήνα 1888, σ. 19, μετὰ ἡμερομηνία 1 Δεκεμβρίου. Ὁ ἴδιος, σ. 19, σημ. 1 παραπέμπει σὲ δίπτυχο τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρος Λιτοβιάνιστας, βάσει τοῦ ὁποίου ἡ μονὴ Μολυβδοσκεπάστου ἀνακαινίστηκε τὴν 1 Δεκ. 1521. Ὁ Π. Ἀραβαντινός, *Περιγραφή τῆς Ἡπείρου*, ἐπιμ. Ε. Ι. Νικολαΐδου, τ. 3, Ἰωάννινα 1984, σ. 10, καὶ ὁ Γκατσόπουλος, *Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου*, ὁ.π., σ. 4 ἐκδίδουν τὴν ἐπιγραφή –μετὰ μικρὲς διαφορὰς μεταξὺ τους–, στὴν ὁποία διαβάζουν τὴ χρονολογία 1 Δεκ. 1522 («ΖΛ Δεκ. α'» ὁ πρῶτος, «ΖΚ', Μηνὶ Δεκεμβρίῳ» ὁ δεύτερος). Ἐκδοση τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀπὸ τὸν Nicol, *The Churches of Molyvdoskepastos*, ὁ.π., σ. 144 μετὰ χρονολογία 1521, ἐπίσης ἀπὸ τὴ Κεφαλλονίτου, ὁ.π., σ. [2] μετὰ τὴν ἴδια χρονολογία, ἐνῶ ὁ Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια τῆς Ἡπείρου*, ὁ.π., τ. 1, ἐκδίδει τὴν ἐπιγραφή –μετὰ κάποιες ἀβλεψίεις– χωρὶς χρονολογία, καθὼς, ὅπως φαίνεται καὶ σὲ εἰκόνα τῆς ἐπιγραφῆς, στὸ ἴδιο, σ. 183, εἰκ. 114, ἡ ἐπιγραφή ἐμφανίζει κάποιες φθορὰς. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. καὶ Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικόν», ὁ.π., σ. 290 καὶ D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge University Press 1984, σ. 243, ὁ ὁποῖος δέχεται ὡς terminus ante quem γιὰ τὴν ἐπιγραφή τὸ ἔτος 1561. Ὡς κτίτορες τῆς ἴδιας μονῆς ἀναφέρονται οἱ βασιλεῖς Κωνσταντῖνος καὶ Ἀνδρόνικος σὲ παρρησία τοῦ 18ου αἰῶνα· βλ. Εὐ. Ι. Σαβράμης, «Χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης Βησσάνης-Παγωνίου», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 11 (1935), σ. 301. Μετὰ τὴν ἀνακαίνιση ὁ ναὸς ἀγιογραφήθηκε κατὰ τὸ 1536-37, βάσει δευτέρας ἐπιγραφῆς· βλ. Nicol, *The Churches of Molyvdoskepastos*, ὁ.π., σ. 145, Κεφαλλονίτου, ὁ.π., σ. [2].

14. Ὁ Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικόν», ὁ.π., σ. 277-294 (κυρίως σ. 280, 285, 290) δέχεται ὡς κτίτορα τὸν διοικητὴ τῆς Ἡπείρου πρωτοβεστιάριο Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο περὶ τὸ 1326-1328, ἐνῶ ὁ Nicol, *The Despotate of Epiros*, ὁ.π., σ. 243 δέχεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή παραπέμπει στὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1282-1328). Τέλος ἡ Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen*, Φραγκφούρτη 1997, σ. 217 δέχεται ὡς κτίτορα τὸν Ἀνδρόνικο Α' Κομνηνὸ (1183-1185).

15. Βλ. Nicol, *The Churches of Molyvdoskepastos*, ὁ.π., σ. 141· Nicol, *The Despotate of Epiros*, ὁ.π., σ. 243· πβ. P. L. Vocotopoulos, «The concealed course technique: Further examples and a few remarks», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 28 (1979), σ. 257 καὶ P. Soustal μετὰ τὴ συνεργασία τοῦ J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, [Tabula Imperii Byzantini, τ. 3], Βιέννη 1981, σ. 141. Ὁ ναὸς ἀναστηλώθηκε τὸ 1939 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Α. Ὀρλάνδου· βλ. Γκατσόπουλος, *Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου*, ὁ.π., σ. 45.

τὴν προσπάθεια σύνδεσης τοῦ τόπου μετὰ κάποιο ἐξέχον πρόσωπο, παρουσιάζε κενὸ ὡς πρὸς τὴν αἰτιολόγησή τῆς πράξης τοῦ Παγωνάτου. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κενὸ ἐπεχείρησαν νὰ καλύψουν μερικὰ τοπικὰ μεταβυζαντινὰ χρονικά, στὰ ὁποῖα ἀνήκει καὶ ἡ διήγησις τοῦ Παρθενίου, ἀλλὰ καὶ ἀστήρικτες προφορικὲς παραδόσεις, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ παραλλαγὰς ἐνὸς κεντρικοῦ θέματος, τῆς θεϊκῆς τιμωρίας πρὸς τὸν ὑποτιθέμενο ὑπερόπτη βασιλιά, ὁ ὁποῖος μεταμελημένος φέρεται νὰ κτίζει τὴ μονὴ Μολυβδοσκεπάστου. Τὰ ἀνωτέρω χρονικά, ὅπως καὶ τοῦ Παρθενίου, δὲν σχετίζονται ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο μετὰ τὸ *Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων* –γνωστὸ καὶ ὡς *Χρονικὸ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου*¹⁶– καθὼς καὶ τὴ δημώδη ἐπιτομὴ του, τὴν ὁποία εἶχε ὀνομάσει ὁ Ἀραβαντινὸς *Ἐπιτομὸν χρονικὸν τῆς Παγωνιανῆς*¹⁷.

Τὸ πρῶτο Χρονικὸ ἀναφέρει ὁ Λεωνίδας Βασιλειάδης (1904)¹⁸ ἀπὸ κώδικα ποὺ σήμερα λανθάνει. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια διήγησις, τὴν ὁποία διασώζει ὁ Παρθένιος –ἐξαιρουμένων μικρῶν διαφορῶν–, ἐνῶ κοινὴ εἶναι καὶ ἡ πηγὴ τῶν δύο Χρονικῶν. Βάσει τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Βασιλειάδη¹⁹, ὁ Παγωνάτος ὑποστήριξε ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι δοσμένη

16. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Χρονικοῦ βλ. Βρανούσης, *Χρονικά Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 16-18, 36-38, 94-97. Γιὰ τὸ Χρονικὸ βλ. καὶ P. Schreiner, «Τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων» καὶ L. Maksimović, «Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων ὡς ιστορικὴ πηγὴ», στὸν τόμο *Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου* (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990), ἐπιμ. Εὐ. Χρυσός, [Ἀθήνα 1992], σ. 47-51 καὶ 53-62 ἀντίστοιχα.

17. Αὐτὸν τὸν τίτλο φέρει ἡ δημώδης ἐπιτομὴ στὴν πρώτη μορφή τοῦ ἔργου τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ *Περιγραφή τῆς Ἡπείρου* (σὲ μένα μὴ προσιτό), ποὺ ὑπέβαλε ὁ ἴδιος στὸν διαγωνισμὸ τοῦ Χρ. Ζωγράφου τὸ ἔτος 1864, τὸν ὁποῖο προκήρυξε ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος· βλ. Βρανούσης, *Χρονικά Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 166-167 καὶ 171. Στὴ δευτέρη ὁμοίως μορφή τοῦ ἔργου τοῦ Ἀραβαντινοῦ ἡ ἐπιτομὴ τιτλοφορεῖται «Χρονικὸν εἰς ἀπλήν φράσιν, ἤτοι ἐπιτομὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Κουβαρᾶ...»· βλ. Ἀραβαντινός, *Περιγραφή τῆς Ἡπείρου*, ὁ.π., τ. 3, σ. 179, ἀρ. 14. Ὁ Ἀραβαντινός, ὁ.π., σ. 177, ἀρ. 10-11 ἀναφέρει ὡς λανθάνον κάποιο χειρόγραφο περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἡπείρου, ὅπως ἐπίσης καὶ δεύτερο χειρόγραφο περιέχον *Χρονικὸ τοῦ Παπύκου*. – Ἐκδοση καὶ σχολιασμοὶ τοῦ *Χρονικοῦ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου* καὶ τῆς ἐπιτομῆς του στὸ Α. Βρανούσης, «Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομὴν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 12 (1962), σ. 57-115· βλ. ἐπίσης ὁ ἴδιος, «Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclus», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 12 (1962), σ. 23-29 καὶ ὁ ἴδιος, *Χρονικά Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 163-166.

18. Λεων. Βασιλειάδης, «Ἡ ἀρχεπισκοπὴ Παγωνιανῆς καὶ ἡ σταυροπηγιακὴ Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου. (Ἱστορικὰ σημειώσεις)», *Ἡπειρωτικὸς Ἀστὴρ, Ἡμερολόγιον εἰκονογραφημένον τοῦ βισέκτου ἔτους 1904*, ἔτος πρῶτον, Ἀθήνα 1904, σ. 180-183· πβ. Βρανούσης, *Χρονικά Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 169 καὶ Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικόν», ὁ.π., σ. 290-291.

19. Τὸ Χρονικὸ εἶναι σύντομο (μία σελίδα τυπωμένου βιβλίου), δὲν ἐκδίδεται αὐτο-

ἀπὸ τὸν θεό, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δυναστική διαδοχὴ καὶ τὴν τύχη. Ἐσκόπευε μάλιστα νὰ διαγράψει ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου τῆς Δεπαλίτσας (νῦν Μολυβδοσκεπάστος) τὸ ρητὸ «Κάθειλε δυνάστας ἀπὸ θρόνους καὶ ὕψωσε ταπεινούς» (Λουκ. 1.52-53). Ὁ θεὸς πρὸς παραδειγματισμὸ ἀποστέλλει ἄγγελο, ὁ ὁποῖος ἔχοντας τὴ μορφή τοῦ Πωγωνάτου, ὅταν ὁ τελευταῖος μπαίνει στὸ λουτρό, ἐνδύεται τὰ βασιλικά του ρούχα, ἀφήνοντας τὸν βασιλιὰ γυμνὸ καὶ περίγελο τῶν συνοδῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀναγνωρίζουν στὸν γυμνὸ ἄνδρα τὸν Πωγωνάτο. Ὁ ἄγγελος καλεῖ τὸν Πωγωνάτο στὴ βασιλικὴ σκηνὴ καὶ τοῦ λέγει: «Ἴδου ὅτι πᾶσα ἐπὶ γῆς ἐξουσία εἶναι δεδομένη ἀπὸ Θεοῦ». Ὁ Πωγωνάτος μεταμεληθεὶς κατεδάφισε τὸ λουτρό καὶ ἀνήγειρε στὴ θέση του ναό, τὸν ὁποῖο σκέπασε μὲ μολύβι, καὶ ὁ ὁποῖος ὀνομάστηκε Μολυβδοσκεπάστος. Ὡς πηγὴ τῆς διήγησης ἀναφέρεται στὸ ἄγνωστο χειρόγραφο ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος τὸ 1039 (ἀντὶ τοῦ προφανῶς ὀρθοῦ 1639)²⁰ κατὰ τὴ διάρκειά ὑποτιθέμενης ἐπίσκεψής του στὴν Ἡπειρο. Ὁ Βασιλειάδης²¹ καταγράφει ἐπίσης προφορικὴ τοπικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τῆς ἀνωτέρω διήγησης. Βάσει αὐτῆς, ὁ Πωγωνάτος ἐξῆλθε ἀπὸ τὸ λουτρό γυμνὸς καὶ κατάμαυρος, ἐπειδὴ, ὅπως τοῦ ἐξήγησε ὁ ἐφημέριος τοῦ μνημονευθέντος παρεκκλησίου, ἤθελε νὰ διαγράψει ἀπὸ τὸ ναῦδριο τὸ ἀνωτέρω ρητό. Μεταμεληθεὶς ὁ Πωγωνάτος ἀνέκτησε τὸ χρῶμα του, καὶ ἐπεχείρησε νὰ κτίσει μεγαλοπρεπῆ ναό, ὁ ὁποῖος ὅμως κατεδαφιζόταν τὴ νύκτα, ἐπειδὴ, ὅπως ἐκ νέου τοῦ ἐξήγησε ὁ ἱερέας, ἐμφανιζόταν ὡς ἐνδειξὴ τῆς βασιλικῆς ὑπεροχῆς. Ἔτσι, αὐτὸς ἀναγκάστηκε νὰ κτίσει μικρότερο ναό. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ παρούσα διήγηση δικαιολογεῖ τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς Μολυβδοσκεπάστου, ἂν καὶ αὐτὸς εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἓναν βασιλιὰ. Μία τρίτη ἐκδοχὴ διασώζει ὁ Μυστακίδης (1895 καὶ 1901)²², βάσει τῆς ὁποίας ὁ Πωγωνάτος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὅτι παρέμεινε στὴν περιοχὴ ἐπὶ ὀκτῶ ἔτη, ἐξῆλθε ἀπὸ

λεξεί, ἀλλὰ ὁ Βασιλειάδης, *Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς*, ὁ.π., σ. 182 τὸ μεταφέρει μὲ δικά του λόγια.

20. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ἡ ἐσφαλμένη χρονολογία ὀφείλεται σὲ παρανόηση ἢ σὲ λάθος τοῦ γραφέα τοῦ χειρογράφου.

21. Βασιλειάδης, *Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς*, ὁ.π., σ. 183.

22. Ν. Μυστακίδης, *Φωνὴ τῆς Ἡπείρου*, φ. 135 τοῦ 1895 (μὴ προσιτὸ σὲ μένα· ἀντίτυπα τῆς ἐφημερίδας ὑπάρχουν στὴν ΕΒΕ, τὰ φύλλα ὅμως στὰ ὁποῖα γίνεται ἐδῶ παραπομπὴ ἔχουν ἀποσυρθεῖ γιὰ συντήρηση)· ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου τῆς παράδοσης στὸ Γκατσόπουλος, *Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου*, ὁ.π., σ. 9-10. Τὴν ἴδια ἐκδοχὴ ἀναφέρει ὁ Ν. Μυστακίδης στὴ *Φωνὴ τῆς Ἡπείρου*, φ. 459/28.12.1901 (μὴ προσιτὸ σὲ μένα)· ἀναδημοσίευση στὸ Καμαρούλιας, *Τα μοναστήρια τῆς Ἡπείρου*, ὁ.π., τ. 1, σ. 179.

τὸ λουτρό κατάμαυρος, ἐπειδὴ εἶχε φέξει ἀναιτίως τοὺς ψάλτες παρακείμενου ναοῦ, ἐνῶ μεταμεληθεὶς ὑπὸ τὴν παρότρυνση τῆς συζύγου του ἀνέκτησε τὸ χρῶμα του καὶ ἔκτισε τὴ μονὴ Μολυβδοσκεπάστου²³. Τέλος, μία περαιτέρω ἀποψη περὶ τῆς σύνδεσης τῆς ὀνομασίας τῆς Πωγωνιανῆς μὲ τὸν Πωγωνάτο βάσει τοῦ λεγομένου *Χρονικοῦ τῆς Δρουπίδος*²⁴ –ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι Πωγωνιανὴ ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν Πωγωνάτο, ἐπειδὴ αὐτὸς θέσπισε ἐκεῖ πανηγύρη²⁵–, ὅπως καὶ ὁ συσχετισμὸς μεταγενεστέρου *Χρονικοῦ* μὲ τὴν παράδοση τῆς Πωγωνιανῆς, δὲν εὐσταθοῦν²⁶.

Τὸ σημαντικότερο καὶ ὡς μόνον καταγεγραμμένο σωζόμενο κείμενο, ποῦ ἀναφέρεται λεπτομερῶς στὴν ὑποτιθέμενη διέλευση τοῦ Πωγωνάτου ἀπὸ τὴν περιοχὴ, εἶναι τὸ *Χρονικὸ* τοῦ Παρθενίου, τὸ ὁποῖο διασώζει τὴν πρώτη ἐκδοχὴ τοῦ θρύλου ἀπὸ τὸν Βασιλειάδη, ὅμως μὲ κάποιες διαφορῆς. Δὲν ἀποκλείεται ὁ Βασιλειάδης νὰ γνῶριζε τὴ διήγηση ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο ἢ ἄλλο ἀπόγραφο, ὅπως ἴσως ὅμως σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι πρέπει νὰ προσέθεσε καὶ δικά του στοιχεῖα καὶ νὰ ἀφαίρεσε ἄλλα. Ὁ θρύλος περὶ τῆς

23. Ὁ Ν. Μυστακίδης, *Φωνὴ τῆς Ἡπείρου*, φ. 459/28.12.1901, συνεχίζει περαιτέρω βασιζόμενος στὴν ἀναφερθεῖσα ἀπὸ αὐτὸν ἐκδοχὴ τοῦ θρύλου, καὶ τὸν συνδέει μὲ τὴν διοργάνωση πανηγύρεως στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πωγωνάτου.

24. Ἐκδοσὴ τοῦ *Χρονικοῦ* στὸ Α. Πετρίδης, «*Χρονικὸν Δρουπίδος*», *Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ*, 1, μέρ. Β', φυλλ. Α' (1871), σ. 7-24 (πρόλογος στίς σ. 3-6, σημειώσεις στίς σ. 25-32). Παλαιότερη ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Rouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 5, Παρίσι 1821, σ. 318-355 καὶ τὸν Im. Bekker, *Ἡπειρωτικά [De rebus Epiri Fragmentum VI]*, στὸν τόμο Im. Bekker, *Historia Politica et Patriarchica Constantinopolensis. Epitome [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae]*, Βόννη 1849, σ. 263-279. Γιὰ τὸ λεγόμενο *Χρονικὸ Δρουπίδος* βλ. καὶ Βρανούσης, *Χρονικὰ Ἡπείρου*, ὁ.π., σ. 117-130 (τὸ ὀνομάζει *Χρονικὸ τοῦ Ἀργυροκάστρου*). Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐμποροπανηγύρεως τῆς Πωγωνιανῆς βλ. Catherine Asdracha, «Les foires en Épire médiévale, la fonction justificative de la mémoire historique», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 4.-9. Oktober 1981, Akten II/3 (= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 32/3 [1982])*, σ. 438-441.

25. Ὁ ἰσχυρισμὸς προβάλλεται στὸ Α. Πετρίδης, *Φωνὴ τῆς Ἡπείρου*, φ. 135 τοῦ 1895 καὶ Ν. Μυστακίδης, «Ἱστορικὴ περιγραφή τοῦ Ἁνω Λαμπόβου καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ βασιλικοῦ ναοῦ», *Ἡπειρωτικὸς Ἀστὴρ*, 1 (1904), σ. 286· πβ. Γκατσόπουλος, ὁ.π., *Μονὴ Μολυβδοσκεπάστου*, σ. 11.

26. Ὁ συσχετισμὸς τοῦ Πωγωνάτου μὲ τὴν Πωγωνιανὴ ποῦ ἐπιχειρεῖ ὁ D. Turner, «The Trouble with the Trinity: The Context of a Slogan During the Reign of Constantine IV (668-685)», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 27 (2003), σ. 79-80, βάσει βραχέος *Χρονικοῦ* (P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken [Corpus Fontium Historiae Byzantinae]*, τ. 12/1, Βιέννη 1975, σ. 134, ἀρ. 27), τὸ ὁποῖο τὸν ἀναφέρει ὡς «Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Πωγωνάτος, ὁ τοῦ Δυρραχίου», ἀπορρίπτεται λόγω ἀσυμφωνίας ὡς πρὸς τὸν τόπο καταγωγῆς· βλ. Λεοντοῖνη, *Κωνσταντῖνος Δ'*, ὁ.π., σ. 260 σημ. 47.

διέλευσης προϋπήρχε τῆς διήγησης τοῦ Παρθενίου, ὅπωςδήποτε ὁμως ἐνισχύθηκε, καθὼς αὐτὴ προσέφερε τὴν τεκμηρίωση. Ἔτσι, ἡ λογικοφανῆς λόγω ὀνόματος καὶ λόγω ὑποτιθέμενης διέλευσης σύνδεση τοῦ Πωγωνάτου με τὴν περιοχὴ ἀπέκτησε με τὴ διήγηση σάρκα καὶ ὄστα, ἔγινε δρᾶμα με ἥρωες, καθὼς σὲ αὐτὴ ἀναφέρονταν συγκεκριμένα γεγονότα. Ὁ τίτλος τοῦ Χρονικοῦ παραπέμπει ἄμεσα στὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τῆς Πωγωνιανῆς, ἀλλὰ δὲν δικαιώνεται πλήρως στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, καθὼς τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ Χρονικοῦ δὲν εἶναι ὅλη ἡ διαδικασία τῆς ὀνοματοδοσίας, ἀλλὰ ἀπλῶς ἡ διήγηση θαύματος ποὺ συνέβη πρὸς συνεισισμό τοῦ Πωγωνάτου, τὸ ὁποῖο ἀποτελέσει τὴν αἰτία τῆς ὀνοματοδοσίας.

Συγγραφέας καὶ γραφέας τοῦ παρόντος Χρονικοῦ τῆς Πωγωνιανῆς εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς²⁷ Παρθένιος, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει στὸ τέλος καὶ δηλώνει καὶ τὸν τόπο καὶ χρόνο τῆς συγγραφῆς: *ἐγράφει παρὰ τῆς ἐμοῦς ταπεινότητος πῶγωνιανῆς παρθενίου κ(αὶ) ἀνεπιβῶς του Στ<αυ>ρ<ο>π<κ>ό<σ>*

27. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἐπισκοπικὲς λίστες ἐπὶ Ἀνδρονίου Γ' (1328-1341)· βλ. H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte* [Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften I, Classe 21/3], Μόναχο 1901, VIII 26, σ. 612, IX 83, 88, 89, σ. 630· βλ. καὶ Soustal, *Nikropolis und Kephallenia*, δ.π., σ. 240· Nicol, *The Despotate of Epiros*, δ.π., σ. 243. Γιὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς βλ. Φ. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἠπείρῳ Ἐκκλησία Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτισης*, Ἀθήνα 1971, σ. 33-38· Β. Ἀπ. Δήμου, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πωγωνιανῆς καὶ τῆς σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς Μολυβδόσκηπάστου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 27 (1985), σ. 217-256· Γερμανὸς μητρ. Σάρδεων, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 12 (1937), σ. 83, 84 καὶ σημ. 1· Β. Γ. Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθήνα 1975, σ. 49-54· I. E. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 311-312· I. Λαμπρίδης, «Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς», *Παρνασσός*, 10 (1886), σ. 269-276· ὁ ἴδιος, *Ἡπειρωτικὰ μελετήματα*, δ.π., σ. 10· Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τ. 2, Ἀθήνα 1856, σ. 138-139. Πβ. ἀκόμη ἄλλες καὶ ἕμμεσες ἀναφορὲς στὸ Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. 576, 580-581, 584, 593-594· M. Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 337· Α. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Κωνσταντινουπόλη 1870, σ. 665· Φιλάρετος Βαφειδῆς μητρ. Διδυμοτείχου, «Κῶδιξ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καστορίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 24 (1900), σ. 124· Τρ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 192· Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 1, Ἁγία Πετρούπολη 1891 (ἀνατ. 1963), σ. 347, 350· Μ. I. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Ἀθήνα 1996, σ. 300, 607-608, 610, 621· Μελέτιος μητρ. Ἀθηνῶν, *Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα*, τ. 2, Βενετία 1807, σ. 283· X. I. Σ[ούλης], «Πωγωνιανή», λήμμα στὴ *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 20, σ. 950.

λεως 1763 ὀκτώμβρη 23 ἐν βουκουρεστίῳ τῆς συγκρο<σ>βλαχίας. Ὁ Παρθένιος ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1763 ὡς Παρθένιος Β', καὶ πρέπει νὰ παρέμεινε στὸν θρόνο του ὡς τὸν θάνατό του τὸ ἔτος 1774²⁸. Γνωστὰ εἶναι δύο ἀντίγραφα πατριαρχικῶν ἐπιστολῶν τοῦ κώδ. 73 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας²⁹ πρὸς τὸν θεοφιλέστατον ἀρχιεπίσκοπον Πωγωνιανῆς Παρθένιον³⁰, γραμμένων τὸ ἔτος 1769, οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν περιέχουν καμία πληροφορία γιὰ τὸν Παρθένιο³¹. Ἐπίσης, στὸν κώδ. 1223, φ. 57^r-58^v τῆς ἴδιας βιβλιοθήκης σώζεται πατριαρχικὸ συνοδικὸ γράμμα πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Πωγωνιανῆς περὶ καταβολῆς φόρου με ἡμερομηνία 25 Μαΐου 1764, χωρὶς ὁμως ἀναφορὰ στὸ ὄνομα τοῦ ἱεράρχη³². Ὁ Λαμπρίδης³³ τὸν ἀναφέρει με τὸ ἐπώνυμο Τσιούσης καὶ καταγωγή ἀπὸ τὴ Δεπαλίτσα –γνωστὴ καὶ ὡς Διπαλίτσα ἢ Διπολίτζα– τῆς περιοχῆς Κόνιτσας. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ ἴδιου τοῦ Παρθενίου ὅτι εἶναι ἀνεπιβῶς τοῦ Σταυροπόλεως³⁴. Ὡς μητροπολίτης Σταυροπόλεως στὸ πρῶτο

28. Τὸ ἔγγραφο ἐκλογῆς τοῦ Παρθενίου ἐξέδωσε ὁ Δήμου, *Συμβολή*, δ.π., σ. 224-225· βλ. καὶ Γερμανὸς Σάρδεων, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, δ.π., σ. 94. Στὶς 9 Σεπτ. 1774 ἐξελέγη νέος ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς ὁ Ἄνθιμος, ἀποθανόντος τοῦ προηγουμένου ἀρχιεπισκόπου, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο ἐκλογῆς, εἰκάζεται ὁμως ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Παρθένιο· βλ. Δήμου, δ.π., σ. 228-230.

29. Litzica, *Catalogul*, δ.π., σ. 355-357, ἀρ. 643. Τὶς ἐπιστολὲς φωτογράφησε ὁ Λ. Βρανούσης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1958.

30. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς προσφωνοῦνταν ὡς θεοφιλέστατος· βλ. Χρύσανθος Ἱεροσολύμων, *Συνταγματικὸν περὶ τῶν ὀφικίων...*, Τίργονιште 1715, σ. ξη'-ξθ'· Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Τακτικὸν τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ κατάλογος ἀρχιερέων ἀκμασάντων ἐν αὐταῖς μεταξὺ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 3 (1890), σ. 472.

31. Στὴν πρώτη ἐπιστολῇ (φ. 17^r-19^r, ἀρχ. Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε Πωγωνιανῆς ... κὴρ Παρθένιε, ... Προλαβόντως διὰ τῆς σταλθείσης πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς ἡμῶν ἐπιστολῆς τῆς εἰδήσεως), γραμμὴν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1769, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μελέτιος Β' ζητᾷ ἀπὸ τὸν Παρθένιο νὰ τοῦ ἀποστείλει τοὺς φόρους –τὸ *ζητομίριον*– ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀρχιεπισκοπὴ του. Ἀναφέρει μάλιστα ὅτι ὁ προκατόχος τοῦ Παρθενίου Νεόφυτος ὑπέκρυπτε τοὺς φόρους. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς ἔπρεπε νὰ καταβάλει ὅλους τοὺς φόρους ἀπὸ τὸ 1767, καθὼς ἀπὸ τότε δὲν εἶχε ἀνταποκριθεῖ στὶς ὑποχρεώσεις τῆς. Στὴ δευτέρῃ ἐπιστολῇ (φ. 19^r-20^r, ἀρχ. Θεοφιλέστατε ἀρχιεπίσκοπε Πωγωνιανῆς ... κὴρ Παρθένιε, ... διὰ τῆς παρουσίας ἡμετέρας πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς ἡμῶν ἐπιστολῆς δημοσιοῦμεν τῇ θεοφιλίᾳ σου), γραμμὴν κατὰ τὸν Μάιο τοῦ 1769, ὁ πατριάρχης Θεοδοσίος Β' τοῦ γνωστοποιεῖ τὴν ἀνοδὸν τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1769.

32. Βλ. Μ. Caratașu, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, τ. 3, Βουκουρεστί 2004, σ. 223.

33. Λαμπρίδης, *Ἡπειρωτικὰ μελετήματα*, δ.π., σ. 12.

34. Στὸ χειρόγραφο κείμενο τοῦ Χρονικοῦ ἀναγράφονται μόνον τὰ σύμφωνα τῆς λέξης Σταυροπόλεως.

μισό του 18ου αϊ. γνωστός είναι ο Ίωαννίκιος (1726-1742)³⁵, γιός του Εύσταθίου Παγούνη (ή Πογώνη³⁶), από την Οστανίτσα ή Οστανίτσα Κόνιτσας (σήμερα Αϊδονοχώρι). Ο ίδιος με χρυσόβουλλο, έπικυρωμένο από τον οίκουμενικό πατριάρχη Σεραφείμ Α΄ στις 20 Νοεμβρίου 1733, διέθεσε στη μονή Ταξιαρχών στην Οστανίτσα, έπονομαζόμενη Γκούρα, τὰ έσοδα πανδοχείου και οίνοπωλείου καθώς και παραπλήσιου ναού προς τιμήν των Ταξιαρχών, που ο ίδιος άνήγειρε στο Βουκουρέστι κοντά στον ναό της Γεννήσεως του Χριστού³⁷. Ο Ίωαννίκιος άπεβίωσε το έτος 1742³⁸, ή φήμη όμως ενός μεγάλου δωρητή θα επέτρεπε σε κάποιον άνεψιό του άκόμη και μετά από είκοσι χρόνια να υπογράψει ως άνεψιός του Σταυροπόλεως. Η διαφορά ηλικίας των δύο άνδρων πάντως δεν είναι άπαγορευτική, για να θεωρηθούν ως θείος και άνεψιός. Ο ναός των Ταξιαρχών που κτίστηκε από

35. Γι' αυτόν βλ. Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays roumains*, Ιωάννινα 1984, σ. 18-22, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Για τον τίτλο του ως μητρ. Σταυροπόλεως βλ. στο ίδιο, σ. 21 και σημ. 31. Για την παλαιά μητρόπολη Σταυροπόλεως και Καρίας βλ. Β. Μυστακίδης, έφ. *Νεολόγος* 1882, άρ. 3934 (μη προσιτό σε μένα)· πβ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συμπλήρωμα της Δυμονταίου συλλογής των Θρακικών άρχαιοτήτων και έπιγραφών», *Θρακική Έπετηρίς*, 1 (1897), σ. 5-16 [σε ήλεκτρονική μορφή: <http://alex.eled.duth.gr>].

36. Ο Λαμπρίδης, *Ήπειρωτικά μελετήματα*, δ.π., σ. 32-33 τον γνωρίζει ως Παγούνη, όμως στην έκδοση έπιγραφής που σώζεται στη μονή Σταυροπόλεως τον άναφέρει ως Πογώνη· πβ. Camariano-Cioran, *L'Épire*, δ.π., σ. 18 και σημ. 24α.

37. Το έγγραφο, που περιέχεται στον κώδ. 974 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας, φ. 417-424, εξέδωσε ο άρχιμ. Κ. Δελικάνης, *Πατριαρχικά έγγραφα*, τ. 3, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 431-436 (με δύο μικρά κενά στο τέλος και ήμερομηνία 8 Νοεμβρίου 1733) και ο Ν. Iorga στο Eud. Hurmuzaki, *Documente privoitoare la Istoria Românilor*, τ. 14, II, *Documente Grecești*, Βουκουρέστι 1917, σ. 1080-1085. Το έγγραφο άναφέρουν επίσης οι Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, δ.π., σ. 525· άρχιμ. Ίωακείμ Φορόπουλος, «Έγγραφο του Πατριαρχικού Άρχιεπισκοπείου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 24 (1900), σ. 298· Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των έν Αθήναις Βιβλιοθηκών πλην της Έθνικής», *Νέος Έλληνομνήμων*, 17 (1923), σ. 411 (κώδ. 24 της βιβλιοθήκης Σπ. Λάμπρου)· Τρ. Εθαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, δ.π., τ. 1, σ. 191· Camariano-Cioran, *L'Épire*, δ.π., σ. 21 σημ. 3. Ός έπιτρόπους για τη διαχείριση των χρημάτων ο Ίωαννίκιος όρισε τους άδελφούς του Παναγιώτη και Νικόλαο, τον εκάστοτε άρχιεπίσκοπο Πωγωνιανής και τέλος τον «στάρωσαν των έν Βουκουρεστίω τιμίων πραγματευστών». Σύμφωνα με έπιθυμία του, που άναφέρεται στο άνωτέρω έγγραφο, θα καταβάλλονταν είκοσι γρόσια στον δάσκαλο του σχολείου της Οστανίτσας.

38. Ο Ίωαννίκιος άναφέρεται και ως παραλήπτης έπιστολής του πατριάρχη Άντιοχείας Σιλβέστρου με χρονολογία 10 Φεβρουαρίου 1739. Η έπιστολή περιέχεται στον κώδ. Hierosolymitanus 124· βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, δ.π., τ. 1, σ. 217· πβ. άρχιμ. Κλήμης Καρναπάς, «Ο πατριάρχης Άντιοχείας Σίλβεστρος ο Κύπριος», *Νέα Σιών*, 6, τχ. 9-10 (Σεπτ.-Όκτ. 1907), σ. 856.

τον Ίωαννίκιο το 1724, εξέλιχθηκε στη μονή Σταυροπόλεως —ή όνομασία πιθανώς από τον τίτλο του Ίωαννικίου— με πρώτο ήγούμενο τον ίδιο³⁹. Τον διαδέχθηκε κάποιος Παρθένιος (1742-1749), ενώ την έποχή κατά την όποία ο Παρθένιος Πωγωνιανής γράφει το Χρονικό (1763) ήγούμενος της μονής Σταυροπόλεως είναι ο Ματθαίος Ίεραπόλεως (1749-1763)⁴⁰, ο όποιος όμως, φέροντας τον τίτλο Ίεραπόλεως και όχι Σταυροπόλεως, δεν μπορεί να είναι ο θείος του Παρθενίου. Πιθανώς ο Παρθένιος να έννοεί κάποιον Ιεράρχη, ο όποιος αυτήν την έποχή (1763) έφερε τον τίτλο Σταυροπόλεως, δεν ύπάρχει όμως μαρτυρία ούτε είναι γνωστό εάν ή θέση αυτή είχε πληρωθεί από κάποιον Ιεράρχη. Όσον άφορά το διαφορετικό έπώνυμο του Παρθενίου (*Τσιούσης*) από αυτό του Ίωαννικίου (*Παγούνης* ή *Πογώνης*), αυτό εξηγείται, άν θεωρηθεί ότι το έπώνυμο *Πογώνης* είναι δηλωτικό καταγωγής⁴¹. Η καταγωγή, λοιπόν, του Παρθενίου Πωγωνιανής πρέπει να είναι ή Οστανίτσα ή ή Δεπαλίτσα, ενώ κάποιιο συγγενείς του φαίνεται ότι ήταν έγκατεστημένοι στο Βουκουρέστι, όπως και πολλοί ήπειρώτες έμποροι. Οί έμποροι άπόδημοι άποτελούσαν σημαντικό κομμάτι της βλαχικής κοινωνίας, είχαν έπαφες με την πολιτική έξουσία και ένδιαφέρονταν για την πατρίδα τους, όπως δείχνει και ή δωρεά του Ίωαννικίου. Τόπος συγγραφής του Χρονικού είναι το Βουκουρέστι, καθώς οί άρχιεπίσκοποι Πωγωνιανής ήταν πιθανώς έγκατεστημένοι εκεί κατά τον 18ο αϊ., λόγω της διαμονής στη Βλαχία πολλών πωγωνιωτών εμπόρων, οί όποιοι άποτελούσαν το πιό εύρωστο τμήμα του ποιμνίου της Πωγωνιανής⁴². Ο Παρθέ-

39. Η μονή ιδρύθηκε το 1724· βλ. την κτιτορική έπιγραφή της μονής στο Camariano-Cioran, *L'Épire*, δ.π., σ. 19. Η μονή άργότερα άνακαινίσθηκε και ύπάρχει και σήμερα, ενώ από το άρχικες κτηριακές έγκαταστάσεις σώζεται μόνον ο ναός των Ταξιαρχών· βλ. τον ιστότοπο της μονής www.stavropoleos.ro. Για τη μονή βλ. Ρ. V. Nasturel, *Biserica Stavropoleos din București dupa documente din arhivele statului si vederi fotografice*, Βουκουρέστι 1906 (μη προσιτό σε μένα)· πβ. Β. Άπ. Δήμου, *Η Ίερά Μονή Ταξιαρχών Γκούρας και τα εις Βλαχίαν Μετόχια αυτής Βάλιας και Σταυροπόλεως*, Ιωάννινα 1983.

40. Βλ. γι' αυτός Camariano-Cioran, δ.π., σ. 23.

41. Στην έπιγραφή της μονής Σταυροπόλεως άναγράφεται εκτός των άλλων: κλεινός Ίωαννίκιος, σεπτός τ' Άρχιερεύς τε, / της πάλαι Σταυροπόλεως, υιοῦ τοῦ Εύσταθίου, / Πογώνη εκ Πογωνιανής εκ κάμης δ' Οστανίτσας. Βλ. Λαμπρίδης, *Ήπειρωτικά μελετήματα*, δ.π., σ. 33.

42. Βλ. Δήμου, *Συμβολή*, δ.π., σ. 21 και σημ. 1· Γερμανός Σάρδεων, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, δ.π., σ. 86 (τόμος ένωτικός έπαρχιών Πωγωνιανής και Βελλάς του 1834)· Σούλης, *Πωγωνιανή*, δ.π., σ. 950. Στις άρχές του 18ου αϊ. μαρτυρείται στη βλαχική αύλή ο Εϋθύμιος Πωγωνιανής από τη Δεπαλίτσα (Διπολίτζα) —έξελέγη το 1702, βλ. Δήμου, δ.π., σ. 238—, ο όποιος ύπήρξε μάλιστα πνευματικός της κόρης Σάφρα του Ι. Κ. Μπα-

νιος γράφει (στ. 67-68) ότι μερικοί από αυτούς [= Πωγωνιώτες] έβρίσκονται διαπραγματείαν και εις τὰ μέρη τῆς οὐγγροβλαχίας. Ίσχυρή μαρτυρία για τὴν παρουσία ἡπειρωτῶν ἐμπόρων παρέχει καὶ τὸ ἀνωτέρω πατριαρχικό ἔγγραφο τοῦ 1733⁴³.

Συνεπῆς στὴν πληροφόρηση τοῦ ἀναγνώστη, πέραν τίτλου, ὑπογραφῆς, τόπου καὶ χρόνου συγγραφῆς, ὁ Παρθένιος ἀναφέρει καὶ τὶς πηγές του (στ. 69-73): *Εἰς δέ τοῦς ἀχλῖθ⁴⁴ χρόνους ἀπο χριστου ἦλθεν εἰς αὐτὰ τα μέρη ὁ μακαριστάτος πατριάρχης ἀλεξανδρίας κύριος μήτροφάνης καὶ ἐδιήγῃθιν εἰς τοῦς πραγματευτάδαις ἐκεῖνα ὁποῦ εὐσυνέβηκαν τοῦ βασιλέως ... Καὶ δια τὸ κτήσιμα τοῦ περηφῆμου Ναοῦ πῶς τὰ ἐβρήκεν εἰς κάποιον ἱστορικόν βιβλίον εἰς τὴν ἀλέξανδριαν.* Ὁ Παρθένιος ἄκουσε τὴ διήγηση ἀπὸ τοὺς ἐγκατεστημένους στὴ Βλαχία ἐμπόρους τῆς Πωγωνιανῆς, οἱ ὁποῖοι ἐπικαλοῦνταν γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἱστορίας τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μητροφάνη Κριτόπουλο (1636-1639)⁴⁵. Πράγματι, ὁ Μητροφάνης πέρασε ἀπὸ τὴ Βλαχία τὸ ἔτος 1639, ὅπου καὶ πέθανε στὶς 20 Μαΐου τοῦ ἰδίου ἔτους (Tirgoviste)⁴⁶, καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς λόγος ἀμφισβήτησης τῆς μεσολάβησης τοῦ Κριτόπουλου στὴν προφορικὴ παράδοση τοῦ Χρονικοῦ, καθὼς ἡ ἀναφορά εἶναι πολὺ συγκεκριμένη. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἱστορικὸν βιβλίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φέρεται ὁ Μητροφάνης νὰ ἔχει ἀντλήσει τὶς πληροφορίες του⁴⁷, ἡ ἐπὶ κλήσῃ του ἀπὸ

σαράμπα· βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες λόγοι στὴ Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 145 καὶ σημ. 3 με βιβλιογραφία. Ἐπίσης, κάποιος Ματθαῖος ἀπὸ τὴν Πωγωνιανὴ διετέλεσε ἐφημέριος τῶν πραγματευτῶν στὸ Σιμπίου στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα· βλ. Α. Ε. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 83, 105.

43. Βλ. παραπάνω, σημ. 37. Ἡ παρουσία ἡπειρωτῶν στὴ Βλαχία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 17ο αἰ., οἱ ἐπαφές ὅμως Βλαχίας καὶ Πωγωνιανῆς εἶναι παλαιότερες· βλ. Camariano-Cioran, *L'Épire*, ὁ.π., σ. 97 κ.έ.

44. Ὁ Βασιλειάδης, *Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πωγωνιανῆς*, ὁ.π., σ. 182 ἀνέγνωσε στὸν ἀπολεσθέντα κώδικα, ποὺ περιεῖχε τὸ ἴδιο κείμενο, τὴ χρονολογία 1039· πβ. Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτον βυζαντινὸν κτιτορικόν», ὁ.π., σ. 290-291.

45. Γιὰ τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο βλ. G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σ. 219-229 (ἑλλ. μετάφρ. π. Γ. Μεταλληνός), ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία· πβ. Ζακυθηνός, ὁ.π., σ. 290-291.

46. Οἱ ἐπισκέψεις ἐκπροσώπων τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας στὴ Βλαχία, ὅπως καὶ αὐτοῦ τῶν Ἱεροσολύμων, ἦταν συχνές, λόγω καὶ τῆς παρουσίας τοῦ πατριαρχείου στὴ Βλαχία· βλ. Δ. Ἰωνέσκου, «Αἱ σχέσεις τῶν ρουμανικῶν χωρῶν μετὰ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, 55 (1973), σ. 199-209 καὶ 56 (1974), σ. 56-97, 287-329.

47. Ὁ Κριτόπουλος ἦταν εὐρυμαθῆς καὶ εἶχε συλλέξει πολλὰ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας κατὰ τὴν πολυετῆ παραμονή του στὴ Δ. Εὐρώπη.

τὸν τελευταῖο φαίνεται πιστευτὴ, ἢ ὑπαρξή του ὅμως θεωρεῖται ἀβέβαιη, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ δηλαδὴ ἂν ἡ παραπομπὴ στὸ βιβλίον ἦταν μιὰ ἀπλή ἐμπνευση, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Μητροφάνη πρὸς τεκμηρίωση τῆς διήγησῆς του, ἢ ἂν ἡ πηγὴ ἦταν ὄντως πραγματικὴ. Στὴν πρώτη περίπτωση πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Κριτόπουλος εἶτε εἶχε συγκεκριμένο λόγο νὰ ἐφεύρει κάποια φανταστικὴ ἱστορία, ὥστε διηγούμενος τὴν ἀνωτέρω ἱστορία νὰ ἐπιδιώκει τὴν εὐνοια καὶ τὸν ἐντυπωσιασμὸ τῶν Πωγωνιωτῶν, εἶτε προέβη στὴ μυθοπλασία ἀπὸ ἠθικοδιδασκτικὴ διάθεση. Ἄν ἰσχύει ἡ δευτέρη περίπτωση – ἂν τὸ βιβλίον ἦταν ὄντως ὑπαρκτό–, ἡ πηγὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πιθανῶς σὲ κάποιον λαοθάλλον χειρόγραφο τῆς Ἀλεξανδρείας⁴⁸. Τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ὑπαρξῆς ἢ μὴ τοῦ ἱστορικοῦ βιβλίου εἶναι καίριο, καθὼς ἀπὸ τὴν ἀπάντησή του ἐξαρτᾶται ἡ πατρότητα τῆς ἱστορίας περὶ τοῦ θαυμαστοῦ γεγονότος ποὺ συνέβη στὸν Πωγωνάτο καθὼς καὶ ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας τῆς διήγησης, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μεταγενέστερος τοῦ θρύλου τῆς προέλευσης τοῦ ὀνόματος τῆς Πωγωνιανῆς ἀπὸ τὸν Πωγωνάτο.

Σύμφωνα με τὴ διήγηση⁴⁹ ὁ Πωγωνάτος κατὰ τὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία⁵⁰ στρατοπέδευσε στὴν Πωγωνιανή, καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ βασιλικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι δοσμένη ἀπὸ τὸν θεό, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δυναστικὴ διαδοχὴ καὶ τὴ φρόνηση (στ. 12-15). Ὁ θεός, γιὰ νὰ παραδειγματίσει τὸν ἀλαζόνα βασιλιά, ἀποστέλλει ἕναν ἄγγελό του, ὁ ὁποῖος ἔχοντας τὴ μορφή τοῦ Πωγωνάτου, ὅταν ὁ τελευταῖος μπαίνει στὸ λουτρό, ἐνδύεται τὰ βασιλικά του ρούχα, ἀφήνοντας τὸν βασιλιά γυμνὸ καὶ περιγέλο τῶν στρατιωτῶν, ποὺ δὲν ἀναγνωρίζουν στὸν γυμνὸ ἄνδρα τὸν Πωγωνάτο, τὸν ὁποῖο ὑποκατέστησε ὁ ἄγγελος. Ὁ ἄγγελος –ὡς βασιλιάς πλέον– δέχεται τὸν γυμνὸ Πωγωνάτο στὴ βασιλικὴ σκηνὴ καὶ τοῦ φανερώνει τὸ συμβᾶν νοθε-

48. Μεταξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας δὲν ἀνευρέθη –βάσει τοῦ ἐλέγχου τοῦ καταλόγου– κάποιο χειρόγραφο με τὴν ἀνωτέρω διήγηση· βλ. Θ. Δ. Μοσχονάς, *Κατάλογοι τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης*, τ. 1, *Χειρόγραφα*, Ἀλεξάνδρεια 1945, Salt Lake City 21965.

49. Τὸ Χρονικὸ εἶναι σύντομο (δύο-τρὶς σελίδες τυπωμένου κειμένου, ἑπτὰ σελίδες στὸ χειρόγραφο), ἢ γλώσσα τοῦ κειμένου εἶναι ἡ κοινὴ καθομιλουμένη με πλῆθος ὀρθογραφικῶν λαθῶν, ἐνῶ πνεύματα καὶ τόνοι τίθενται κατὰ βούλησιν. Τὸ ὕφος εἶναι προφορικὸ –ὕφος λαϊκοῦ ἀναγνώσματος–, χωρὶς νὰ λείπουν κάποιες φράσεις ἐπιρρεασμένες ἀπὸ τὴ λόγια ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα. Ἡ γραφὴ εἶναι ἀκομψὴ ἀλλὰ χωρὶς ἰδιαίτερα προβλήματα ἀνάγνωσης.

50. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν προϋπάρχοντα θρύλο, τὸ Χρονικὸ ἀναφέρεται σὲ διέλευση τοῦ Πωγωνάτου κατὰ τὴ μετάβαση στὴ Σικελία καὶ ὄχι κατὰ τὴν ἐπάνοδο (βλ. στ. 2-4).

τώντας τον πρὸς ταπεινώση. Ὁ Πωγωνάτος μεταμεληθεὶς κατεδάφισε τὸ λουτρό καὶ ἀνήγειρε στὴ θέση του ναὸ πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, τὸν ὁποῖο σκέπασε μὲ μολύβι (στ. 60-63) – ὑπονοεῖται ἡ μονὴ Μολυβδοσκεπάστου. Ὁ ναὸς ἦταν θαυματουργός, γι' αὐτὸ ὅσοι τὸν ἐπισκέπτονταν μὲ πίστη εὕρισκαν ἴαση (στ. 63-64). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔλαβε ἡ περιοχή τὸ ὄνομα Πωγωνιανή (στ. 64-65). Λόγω τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ναοῦ μάλιστα ἀυξήθηκε ὁ πληθυσμὸς τῆς περιοχῆς, ἐνῶ κάποιοι ἀπεδήμησαν στὴν Οὐγγροβλαχία (στ. 66-67).

Ἡ διήγηση τοῦ Παρθενίου προέρχεται ἀπὸ δεύτερο ἢ τρίτο χέρι, καθὼς ἀπὸ τὴν ὑποτιθέμενη πρώτη πηγὴ, τὸ λανθάνον ἱστορικὸν βιβλίον, ὡς τὸν Παρθένιο μεσολαβοῦν ὁ Κριτόπουλος καὶ οἱ ἡπειρωτὲς ἔμποροι τῆς Βλαχίας. Τὰ κύρια σημεῖα τοῦ Χρονικοῦ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη πηγὴ (ὄνομασία Πωγωνιανῆς ἀπὸ Πωγωνάτο, ἐκστρατεία στὴ Σικελία, διέλευση ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή, θαυμαστὸ γεγονός, ἀνέγερση ναοῦ), λεπτομέρειες ὅμως στὴν περιγραφή ἐγκατάστασης (λουτρό, σκηνές) καὶ τῶν χαρακτήρων μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Παρθένιο, ὁ ὁποῖος παρουσίασε τὴ διήγηση μὲ δικό του ὕφος. Ἀπὸ τὸν ἴδιο πρέπει νὰ προέρχονται καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ συγκέντρωση πληθυσμοῦ στὴν Πωγωνιανή λόγω τοῦ θαυματουργοῦ ναοῦ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀποδημία πωγωνιωτῶν ἐμπόρων στὴ Βλαχία.

Τὸ Χρονικὸ δέχεται ὡς ἀπαραίτητα δεδομένα τόσο τὴ διέλευση τοῦ Πωγωνάτου ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή ὅσο καὶ τὴν ὀνοματοθεσία – τὸ Χρονικὸ γράφτηκε ἀκριβῶς γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὸν ἀνωτέρω θρύλο. Ἡ ἴδρυση τοῦ ναοῦ παραλληλίζεται καθ' ὑπερβολὴν μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο (στ. 8-9). Σὲ αὐτὲς τὶς δύο περιπτώσεις ὅμως οἱ ἰδρυτὲς εὐθύνονται ἄμεσα γιὰ τὴ δημιουργία μετὰ ἀπὸ ἐπιλογὴ χώρου καὶ σχεδιασμὸ δύο μεγαλουπόλεων-πρωτευουσῶν σὲ σπουδαῖα γεωστρατηγικὰ σημεῖα, ἐνῶ ὁ Πωγωνάτος διερχόμενος –κατὰ τὸ Χρονικὸ– ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή, ἔκτισε ἀπλῶς ἕναν ναὸ καὶ ὄχι πόλη. Ἐξ ἄλλου, στὸ Χρονικὸ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ἡ ὀνομασία στὴν περιοχή δόθηκε ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Πωγωνάτο, ἀλλὰ ὑπονοεῖται ὅτι δόθηκε πιθανῶς ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Μέσω ὅμως τῆς σύγκρισης καὶ ἐξίσωσης μὲ δύο μεγάλες προσωπικότητες τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, οἱ ὁποῖοι ἀπέκτησαν μάλιστα τὸν τίτλο *Μέγας*, ἡ ἔμμεση σχέση τοῦ Πωγωνάτου μὲ τὴν Πωγωνιανή ἀναβαθμίζεται, ἐνῶ ἐξυψώνεται τόσο ἡ σχετικὰ μικρὴ του φήμη ὅσο καὶ ἡ φήμη τῆς Πωγωνιανῆς, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐμφανίζεται ἀντάξια τῶν δύο μεγάλων ἐλληνικῶν κέντρων.

Στὴ διήγηση ὁ Παρθένιος δηλώνει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν πρόθεσή του νὰ τεκμηριώσει τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας τῆς Πωγωνιανῆς τόσο μὲ τὸν τίτλο (*Ἱστορία κατὰ ποῖον τρόπον ἔχει τὴν ὀνομασίαν ἢ ἐπαρχία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πωγωνιανῆς*) ὅσο καὶ μὲ τὴν πρώτη φράση (*Ἡ ὀνομασία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἐτούτης ἔγινεν εἰς τοῦτον τὸν τρόπον*). Τὴ διήγηση μονοπωλεῖ ὅμως τὸ θαυμαστὸ γεγονός τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀγγέλου, καθὼς αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀνέγερση τῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας. Ἔτσι, τὸ ἠθικοδιδασκτικὸ ὕφος μετατοπίζει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας στὸ πάθημα τοῦ Πωγωνάτου. Βασικὴ λεπτομέρεια τῆς διήγησης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πωγωνάτος ἀντιμετωπίζεται ὡς ἱστορικὸ πρόσωπο μόνον ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς βασιλιά, ἐνῶ ἐξοβελίζεται ἡ πραγματικὴ του ἱστορικὴ εἰκόνα βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἔρευνας. Εἶναι ἄλλωστε ἀμφίβολο τὸ κατὰ πόσον γνώριζε ὁ χρονικογράφος κάποια στοιχεῖα γιὰ τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τοῦ Πωγωνάτου, ὁ ὁποῖος πάντως ἀπέκτησε στοὺς μεταγενέστερους φήμη εὐσεβοῦς αυτοκράτορα⁵¹. Ἔτσι, ὁ Πωγωνάτος παρουσιάζεται ἀπο-χαρακτηρισμένος, καὶ τὸ μόνο ποὺ ἀπομένει ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Πωγωνάτο εἶναι τὸ ὄνομα καὶ ἡ βασιλικὴ του ιδιότητα. Ἡ λειτουργία δηλ. τοῦ Πωγωνάτου ὡς ἥρωα τῆς προκειμένης διήγησης ἀποτελεῖ αὐθαίρετη παραποίηση τοῦ χαρακτήρα τοῦ αυτοκράτορα καὶ αὐθαίρετη δραματοποίηση τῆς συγκεκριμένης φανταστικῆς δράσης του. Τὰ ὑπόλοιπα πρόσωπα παρουσιάζονται τυποποιημένα: Οἱ στρατιῶτες ἀποτελοῦν ἀπρόσωπο σύνολο, ὁ ἄγγελος ὑποδηλώνει τὴ θεϊκὴ παντοδυναμία καὶ φιλευσπλαχνία, ὁ θεὸς ἐμφανίζεται ὡς παιδαγωγός, νοθετῶν καὶ παιδεύων πρὸς ὄφελος τοῦ παιδευομένου, ἐπιθυμῶν τὴ σωτηρία κάθε ἀνθρώπου, καὶ μὲ πρόθεση νὰ συνετίσει τὸν βασιλιά, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὡς πηγὴ κάθε ἐξουσίας ἐπέλεξε⁵². Ὁ συγγραφέας δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ λεπτομέρειες στὴν περιγραφή τοῦ χώρου ἢ τοῦ στρατεύματος –ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι οἱ σκηνές τῶν στρατιωτῶν ἦταν στημένες στὴν πεδιάδα⁵³–, ἀλλὰ ἐστιάζει τὴν προσοχὴ στοὺς δύο πρωταγωνιστές, τὸν Πωγωνάτο καὶ τὸν ἄγγελο, καθὼς καὶ στὰ στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ γεγονός. Ἔτσι, ἀναφέρει τὴ συνήθεια τοῦ λουτροῦ τοῦ Πωγωνάτου, τὰ

51. Γιὰ τὴν ὑστεροφημία του βλ. Λεοντίνη, *Κωνσταντῖνος Δ'*, ὁ.π., σ. 253-261.

52. *Ἀπο ἐτούτην τὴν κακὸδοξον καὶ ἐναντίαν γνώμην θέλοντας ὁ θεὸς νὰ τὸν εὐγάλη ... (στ. 17-18) ὁ ἄγγελος τοῦ θεοῦ βαμβεῶνοντάς τον με νοθετικά λόγια νὰ ἀποβλέπη πάντοτε εἰς τὴν θεῖαν διδασκαλίαν τῆς θείας γραφῆς καὶ ὄχι εἰς τὴν ματεῶτητα τοῦ κόσμου ... (στ. 52-54) ὁ βασιλεὺς πρωτοῦ νὰ τὸν πεδέυση ὁ θεός ... (στ. 74).*

53. Βλ. στ. 21-22.

βασιλικά του ρούχα, τούς υπηρέτες που περιμένουν έξω από το λουτρό, και τον άγγελο που ένδύεται τα βασιλικά ρούχα και έγκαθίσταται στη βασιλική σκηνή⁵⁴.

Ο Πωγωνάτος παρουσιάζεται αρχικά ως άλαζών και άφρων, καθώς δεν δέχεται τη θείκη βούληση για τη βασιλική έξουσία, αλλά υποστήριζε τη φρόνηση και η δυναστική τάξη αποφασίζουν για τη βασιλική διαδοχή⁵⁵. Ο χρονικογράφος ψέγει αυτήν την κακοδοξία μόνον ως προς το δεύτερο μέρος, παραπέμποντας σε τρία χωρία της Βίβλου, τα οποία τονίζουν την προέλευση της έξουσίας από τον θεό⁵⁶. Η ύβρις επέφερε και την άτη. Ο άγγελος του Κυρίου αποδεικνύει τη θείκη παντοδυναμία, καθώς και τη θείκη προέλευση της έξουσίας. Η πολιτική έξουσία ανήκει στον θεό, και αυτός την εμπιστεύθηκε στους βασιλείς, οι όποιοι όμως πρέπει να υπακούουν σε αυτόν και να κυβερνούν βάσει του νόμου του θεού. Έτσι, ο θεός δια του άγγελου καθιστά τον πρώτο έσχατο, δεν αίρει όμως την εμπιστοσύνη του προς τον μεταμεληθέντα βασιλιά (στ. 56-57). Ο θεός αίρει τη χάρη του από τον Πωγωνάτο λόγω του άλαζονικού έγώ, και δεν επιτρέπει απλώς να συμβεί κάποια δυσκολία ή δυσάρεστο γεγονός στον βασιλιά, αλλά έπεμβαίνει άμεσα δια του άγγελου. Η άπλοϊκή υπερβολή ως προς τη θείκη δράση και παρέμβαση είναι άπαραίτητη στον συγγραφέα της διήγησης, ώστε η μεταμέλεια του βασιλιά να προκληθεί *hinc et nunc*, και αυτός να άνεγείρει τον ναό, πριν προλάβει να απομακρυνθεί από την περιοχή!

Μέσω της επέμβασης του άγγελου το έγώ του βασιλιά έμπαιζεται, ώστε αυτός συνειδητοποιεί την ύβρη του. Η επίγνωση της άμαρτίας προκαλεί την ψυχική συντριβή του βασιλιά και τα έξαγνιστικά δάκρυα μετανοίας (στ. 41-42). Ο θεός ταπεινώσε τον βασιλιά, και αυτός ενεργεί πλέον με τα-

54. Βλ. στ. 22-24, 28-30.

55. Βλ. στ. 12-15. Η φράση *ήθέλησεν* [= ο Πωγωνάτος] να εύγλη από την εκλήσσαν τó ριτόν όπου λέγει καθείλε δυνάστας από θρόνον και ήψωσε ταπεινούς (στ. 74-76) άναφέρεται προφανώς στην εκκλησία γενικά και όχι τούς ναούς ή κάποιον ναό.

56. στ. 16: *δι εμοῦ βασιλείς, ανίσσουσιν* («Δι' έμοῦ βασιλείς βασιλεύουσιν και οι δυνάσται γράφουσιν δικαιοσύνην. Δι' έμοῦ μεγιστάνες μεγαλύνονται και τύραννοι δι' έμοῦ κρατοῦσι γής», Παροιμ. 8.15-16), στ. 54-55: *κάθε έξουσία είναι δέδομένη από τον θεόν καθώς λέγει ο μακάριος πάνλος* («οῦ γάρ εστιν έξουσία ει μη υπό θεοῦ, αί δέ οὔσαι υπό θεοῦ τεταγμέναι εισίν», Ρωμ. 13.1. κ.έ.), στ. 19-20: *κανένα τέλειον χαρίσμα δεν ήμπορεί να είναι παρά εκ του πατρὸς τῶν φῶτων* καθώς λέγει ο θεός Ιάκωβος («πάσα δόσις αγαθή και πᾶν δῶρημα τέλειον άνωθέν εστιν καταβαίνον από του πατρὸς τῶν φῶτων», Ίακ. 1.17).— Η ιδέα περι «έλέω θεοῦ βασιλείας» αποτέλεσε θεμελιώδη άρχή του βυζαντινού κράτους.

πεινοφροσύνη: Μετά τον αρχικό συγκλονισμό μαθητεύει και υπακούει στον άγγελο, που τον νοθετεί — ο βασιλιάς ως υπήκοος και υπάκουος στον θεό. Έτσι, ο θεός, που δεν έξουθενώνει τούς ταπεινούς⁵⁷, φέρεται εύσπλαγχνικά προς τον Πωγωνάτο. Ο έμπαιγμός ήταν άρκετός. Άπαιτείται όμως και έμπρακτη απόδειξη της μεταμέλειας. Αυτή θεωρείται δεδομένη μετά από το πάθημα, αλλά η διήγηση έχει άνάγκη από άμεσα δείγματα. Έτσι, προς δόξαν θεοῦ κτίζει ναό άντι τῶν λουτρῶν, αποδεικνύοντας ότι λατρεύει τον θεό και όχι το ίδιο σώμα και το έγώ του.

Η τιμωρία του νεαροῦ βασιλιά — προφανώς ο συγγραφέας της διήγησης δεν γνώριζε ότι αυτός τότε ήταν δεκαοκτώ ετών⁵⁸ — περιορίζεται στην ψυχική άναταραχή του τελευταίου από το παράδοξο γεγονός καθώς και από τον έμπαιγμό του από τούς στρατιῶτες του, οι όποιοι στην παρούσα περίπτωση συμμετέχουν άκούσια στο θείο σχέδιο. Η βασιλική φήμη τελικά διασώζεται, καθώς κανείς άνθρωπος δεν άντιλαμβάνεται το πάθημα και τον έξευτελισμό του βασιλιά πλὴν του ίδιου. Η πλήρης άποκατάσταση του βασιλιά συντελείται με την άνεγερση του ναοῦ (στ. 60-63), χωρίς όμως επ' αυτού να αναφέρεται οιαδήποτε περαιτέρω λεπτομέρεια. Το πάθημα του Πωγωνάτου αντίκειται στην άρχική έξίσωσή του με τούς μεγάλους βασιλείς, επί πλέον όμως η ίδρυση της Μολυβδοσκεπάστου δεν συνδέεται με κάποια ήρωική πράξη αλλά άντιθετα με την ταπεινώση ενός βασιλιά. Η άποηρωοποίηση της προέλευσης άντισταθμίζεται με την άναγωγή της ίδρυσης της Μολυβδοσκεπάστου στη θείκη επέμβαση και τον έξαγνισμένο πλέον βασιλιά.

Η κατασκευή της «λογικῆς» αίτιολόγησης του θρύλου είναι προφανής, και στηρίζεται στο μάθημα που έδωσε ο άγγελος στον Πωγωνάτο. Η μεταμέλεια και εύλάβεια του Πωγωνάτου όδήγησαν στην άνεγερση της Μολυβδοσκεπάστου, η οποία λόγω της ιαματικής φήμης ειλκυσε πολλούς νέους επήλυδες, ώστε η περιοχή να αύξηθει πληθυσμιακά. Κατ' αυτόν τον άπλοϊκό αλλά βολικό τρόπο, έξηγείται έμμεσα και η ίδρυση νέων οικισμών στην περιοχή ήδη κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Στον προϋπάρχοντα θρύλο περι της όνοματοδοσίας από βυζαντινό αυτοκράτορα, το Χρονικό παρέχει επί πλέον την αίτιολόγηση τόσο της όνοματοδοσίας όσο και της

57. Πβ. Ψαλμ. 50.19: «καρδίαν συντετριμμένην και τεταπεινωμένην ο θεός οὐκ έξουθενώσει».

58. Στράτος, *Κωνσταντίνος Δ'*, ό.π., σ. 7· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ίστορία*, ό.π., τ. 2, σ. 63 και σημ. 1.

ανάπτυξης της περιοχής. Ἡ ανέγερση τοῦ περίφημου ἱεροῦ δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιον βασιλιά, τὸν ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς κοινούς θνητούς, κάποιον βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. Ὁ Πωγωνάτος δὲν ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πλέον φημισμένους αὐτοκράτορες, ἡ ὁμοιότητα ὁμῶς τοῦ ὀνόματός του μὲ τὴν περιοχή καὶ ἡ ὑποτιθέμενη ἐκστρατεία του στὴ Σικελία ταίριαζε στὴ δημιουργία τοῦ θρύλου – μὲ τὴ μικρὴ ἀθαιρεσία περὶ τῆς διέλευσης ἀπὸ τὴν περιοχή καὶ ὄχι μὲσω θαλάσσης. Καθὼς ὁ Πωγωνάτος δὲν ἔδωσε κάποια μάχη στὴν περιοχή, ὥστε στὴ συνέχεια νὰ ἀνεγείρει ναὸ πρὸς εὐχαριστία γιὰ τὴ νίκη, ἐφευρέθηκε ψυχωφελῆς διήγηση μὲ θύμα τὸν ἴδιο. Ἔτσι, στὴ θέση κάποιας ἡρωικῆς προέλευσης τοῦ ὀνόματος τέθηκε ἄλλη ἠθικοθρησκευτικὴ. Στὰ ἐπιχειρήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας, δηλαδή ἡ διέλευση ἀπὸ τὴν περιοχή βάσει βυζαντινῶν πηγῶν καὶ ἡ ὁμοιότητα τοῦ ὀνόματος, προστέθηκε τὸ θαῦμα τοῦ ἀγγέλου ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ανέγερση τῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ «ἐξηγεῖ» τὴν προέλευση τῆς ὀνομασίας Πωγωνιανῆ. Χωρὶς τὸ Χρονικὸ θὰ ὑπῆρχε κενὸ στὸν θρύλο, καθὼς ἡ ανέγερση ναοῦ ἀπὸ κάποιον αὐτοκράτορα σὲ κάποιο μέρος ποὺ κατασκηνώνει χρῆζει αἰτιολόγησης. Ἡ περιοχή, λοιπόν, μπορούσε νὰ καυχᾶται γιὰ τὴν ἴδρυσή της ἀπὸ θέλημα καὶ παρέμβαση τοῦ θεοῦ – ἔστω καὶ ἔμμεσα –, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τὴ Θεομήτορα, ἐνῶ ὁ γήινος ἐκφραστὴς τῆς θεϊκῆς βούλησης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος τῶν θνητῶν, ὄχι ὡς ἥρωας πολεμικῶν κατορθωμάτων ἀλλὰ ὡς πιστὸς βασιλιάς μὲ ψυχικὰ χαρίσματα.

Οἱ ἀθαιρεσίες καὶ οἱ ὑπερβολὲς τῆς διήγησης δὲν ἀντέχουν στὴν ἀπλῆ κριτικὴ: ἀνιστόρητη διέλευση Πωγωνάτου ἀπὸ τὴν περιοχή, κατασκευάσιμα χαρακτήρα του, ὑπερβολικὴ θεϊκὴ ἐπέμβαση μὲσω τοῦ ἀγγέλου, ἀθαιρετὴ χρονολόγηση ἀνέγερσης Μολυβδοσκεπάστου, σύνδεση μὲ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, αὔξηση πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς μετὰ τὴν ἀνέγερση τῆς μονῆς. Ἡ τελευταία ἀθαιρεσία σχετίζεται μὲ τὴν «αὐτονόητη» ὀνοματοδοσία τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Πωγωνάτο ἐξ αἰτίας τοῦ παθήματός του. Ἀκόμη δηλ. καὶ ἂν θεωρηθεῖ πραγματικὴ ἡ διήγηση, παραμένει κάποιο κενὸ ὡς πρὸς τὴν ὑποτιθέμενη διαδικασία τῆς ὀνοματοδοσίας ἀπὸ τὸν Πωγωνάτο.

Βάσει τῶν ἀνωτέρω, τὸ Χρονικὸ τῆς Πωγωνιανῆς θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ *Τὸ πάθημα τοῦ ἀλαζόνα βασιλιᾶ*, καθὼς ἡ διήγηση περιστρέφεται ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα. Ἡ ἐπιμονὴ τῆς διήγησης στὴν αἰτία καὶ ὄχι στὴ διαδικασία τῆς ὀνοματοδοσίας ἐξηγεῖται μὲ τὴν προσπάθεια δικαιολόγησης τοῦ προϋπάρχοντος θρύλου, καθὼς ἡ σύνδεση τῆς Πωγω-

νιανῆς μὲ τὸν Πωγωνάτο λόγω τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ἀνωτέρω θρυλουμένου συμβάντος θεωροῦνταν αὐτονόητο ἐπακόλουθο. Ἡ ὀνομασία τῆς διήγησης ὡς Χρονικὸ δὲν δικαιολογεῖται, καθὼς αὐτὴ δὲν παρουσιάζει οὔτε τὴ μορφή οὔτε τὸ περιεχόμενο ἐνὸς ἱστορικοῦ κειμένου, ἔστω καὶ ὡς ἀθαιρετῆς διήγησης. Τὸ ἀνωτέρω Χρονικὸ ἀποτελεῖ λαϊκὴ ἠθικοδιδασκτικὴ διήγηση μὲ ὁμοιότητες μὲ ψυχωφελῆ διδακτικὰ συναξάρια⁵⁹. Στὴ διήγηση τὸ θαῦμα καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη συνδυάζονται μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα καὶ ἔμμεσα μὲ τὴν προσπάθεια ἀναγωγῆς τῆς ἴδρυσης κάποιας πόλης-περιοχῆς τὸ δυνατὸν παλαιότερα⁶⁰. Ἡ θεϊκὴ καὶ αὐτοκρατορικὴ καταγωγή εἶναι ἡ ἀνώτερη ποὺ μπορεῖ νὰ προβάλει κάποια περιοχή ἢ ἄνθρωπος, ἐνῶ ταυτόχρονα μιὰ τέτοιου εἴδους καταγωγή τονώνει τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ τὴν τοπικὴ ὑπερηφάνεια. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποδεικνύει καὶ ἡ πεισματικὴ ἐπιβίωση τοῦ θρύλου γιὰ τὴν ὀνομασία τῆς Πωγωνιανῆς – καὶ παρὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα – ἔως καὶ σήμερα, τὴν ὁποία στήριξε καὶ ἡ διήγηση τοῦ Παρθενίου.

59. Αὐτὸ ἐπισημαίνει καὶ ὁ Βρανούσης, *Χρονικὰ Ἠλείου*, ὁ π., σ. 169.

60. Στὸν Κωνσταντῖνο Δ' (ὡς Πωγωνάτο) ἀποδίδεται ἀθαιρετὰ καὶ ἡ ἴδρυση τῆς μονῆς Ἰψηλῆς Πέτρας (Τσέπου) τῆς Ἠλείου (βλ. Α. Βρανούσης, «Ἡ ἐν Ἠλείῳ μονὴ Σωσίνου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 6 [1956], σ. 101, σημ. 4), τῆς μονῆς Βοτσᾶς (βλ. Φιλ. Α. Βιτάλης, «Βοτσᾶς, Μονή», λῆμα στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, στ. 965) καὶ τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως (βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα στὴν Κλειδωνιὰ Κονίτσης», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 19 [1975], σ. 8, 15).

[ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΠΩΓΩΝΙΑΝΗΣ]

1 4^ο † Ἱστορία κατὰ ποῖον τρόπον ἔχει τὴν ονόμασιν ἢ Ἐπαρχία
τῆς ἀρχιεπίσκοπῆς Πώγωνανῆς.

Ἡ ονόμασι τῆς ἀρχιεπίσκοπῆς ἐτοῦτης ἐγένεν εἰς τοῦτον τὸν τρόπον.
Παγένοντάς ὁ βασιλεὺς κωνσταντίνος ὁ πώγωνάτος ἐναντιὰ τῶν σικελῶν
5 ἀπο τῶνδ' εἰς τῶνδ' ἀμνοντάς τὸν δρόμον του ἦλθεν κ(αὶ) εἰς τὸν
τῶνδ' ὅπου ὀνομάζεται τὴν σήμερον πωγωνίαν ὁ ὁποῖός τῶνδ' ἔλαβεν
τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τὸν αὐτὸν πωγωνάτον ὅπου ἔδωσεν τῶ ὄνομά του
δια φιλοτίμιαν νὰ ὀνομάζεται ἐτῆς καθῶς ὁ βασιλεὺς κωνσταντίνος ὀνο-
μασεν ἢν κωνσταντινοῦπολιν καὶ ὁ ἀλέξανδρος τὴν ἀλεξάνδριαν κ(αὶ)
10 ἄλλοι πολλοὶ βασιλεῖς ὅπου ἐκάμασιν χῶραις καὶ δια ἐνθήμισιν ταῖς ὀνο-
μασαν εἰς τα ὀνόματά τους, λοιπῶν ἐρχῶμενος ὁ βασιλεὺς εἰς τὸν τῶνδ'
ἐτοῦτον, κ(αὶ) ὅς ἄγνωστος λογιάζωντας πῶς οἱ ἐξουσίαις κ(αὶ) οἱ βασι-
λεῖαις δὲν εἶναι ἀπο τὸν θεόν ἀλλὰ νικόμενος μὲ καύχισιν κ(αὶ) ὑπε-
ριφανίαν ἔλεγεν πῶς δὲν εἶναι ἀπο τὸν θεόν μόνον κατά διάδοχῆν κ(αὶ)
15 τῆς φρονίσεως καὶ δὲν ἤθελε νὰ ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν θεῖαν γράφην ὅπου λέ-
γει δι ἐμοῦ βασιλεῖς, ἀνάσσουσιν:— |

Ἄπο ἐτοῦτην τὴν κακὸδοξον καὶ ἐναντεῖαν γνώμην θέλοντας ὁ θεὸς νὰ
τὸν εὐγάλη καὶ νὰ τὸν φανερωσῇ [ec: βαιβεῶσι ac] κ(αὶ) νὰ τοῦ βαιβεῶσι
πῶς κανένα τέλειον χαρίσμα δὲν ἴσχυται νὰ εἶναι παρὰ ἐκ τοῦ πατρὸς τῶν
20 φῶτων καθῶς λέγει ὁ θεὸς Ἰάκωβος, εἰς τὸν τῶνδ' ὅπου ἔκτισεν ἡστερα
τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν λουτρῶν καὶ ὁ βασιλεὺς ἔχωντας τὰ τζατύρια του εἰς
τὸν κάμπον, μιὰν τῶν ἡμέρων παγένοντάς εἰς τὸν λουτρόν κ(αὶ) ἐμπένο-
ντας μέσα ἐνδεδιμένους τα βασιλεῖκα τοῦ ρούχα καὶ με το διάδιμά του κατὰ
τὴν συνήθειαν εὐγάνοντας τὰ ρούχα του ἐμπήκε γυμνὸς μέσα εἰς τῶ
25 λουτρόν, οἱ δὲ ὑπερέται τοῦ βασιλέως ἔμενον ἔξω κάρτερόντας τὸν νὰ εὐγη
ἀπο το λουτρόν, καὶ καθῶς τὸν ἐκαρτεροῦσασι, ὡς θαυμαστά τα ἔργα σου
5^ο χριστὲ βασιλεῦ:— |

Παρευθῆς ἄγγελος τοῦ θεοῦ εὐγῆκεν ἀπο το λουτρόν ὅμοιος εἰς τὴν
ἡλικίαν καὶ εἰς τῶ πρόσωπον με τὰ βασιλεῖκα ἐνδεδιμένους μὲ ὅλλα τὰ
30 ἐνδύματα τοῦ βασιλέως καὶ παγένον εἰς το ἴδιον τζατύρι τοῦ βασιλέως ὅλλοι
εἰ στρατιῶται ἐπίγασιν με τοῦ λόγου του:—

Εὐγένοντας ὁ βασιλεὺς κωνσταντίνος ἀπὸ τὸν λουτρόν καὶ μὴ ευρή-
σκόντας τὰ βασιλεῖκα τοῦ ἐνδύματα οὐδέ τοὺς ὑπερέτας ἐστάθη γῆμνός
χωρὶς ρούχα καὶ ὑπερέτας κ(αὶ) παγένοντας εἰς ἓνα μέρος καὶ εἰς ἄλλο
35 ἐντρέπετον καὶ ἐθαύμαζε, ἀλλὸς ἐξάλλου ἐγένετω ποῖως ἀκούοντας τέτιας
λογῆς τρομακτικὸν πράγμα δὲν ἤθελε θαυμάσι ποῖως γνῶστικῶς ἢ καὶ
ἄγνωστος ἦδεν εἰ ἤκουσεν πωταὶ τιούτον πράγμα, ὃ τῶν ὑπερθαυμάτων
5^ο τοῦ θεοῦ ἐκεῖνος ὅπου ἦτον ἐνδεδιμένος βασιλεῖκα ἐνδύματα | καὶ ὡς
αὐτῶκράτωρ, βασιλεὺς ἐβάστα βασιλεῖκὸν σκήπτρον εἰς τὰ χερσὶά του πα-
40 ρευθὺς γυμνὸς ἀπο ὅλα ἐφάνικεν:—

Καὶ διαλογιζόμενος ἔλεγεν τῇ ἔπαθα ὁ ταλέπωρος καὶ ἀρχήνησεν νὰ
κλήη ὡσάν μωρόν παιδί καὶ μὲ κλαυστικὴν φωνήν νὰ λέγη δὲν εἶμαι ἐγῶ
ὁ βασιλεὺς ποῦ εἶναι τὰ βασιλεῖκα μου ἐνδύματα ποῦ εἶναι οἱ στρατιῶται
μου τα ὅποια ἀκούωνται οἱ στρατιῶται του τὸν ἠβρίζασιν, ἔβλε<πε> τὸν
45 βασιλέα εἰς το τζατύρι πῶς εἶτον ὅμοιος μὲ τοῦ λόγου του καὶ ἀμέτρικος
φῶβος τὸν ἔπιανε λέγοντας τι εἶτον τοῦτον ὅπου μοῦ ἐσυναίβηκεν.

Τότῃ δὴ τότε ὁ βασιλεὺς ὅπου ἐπέμνηκεν ἀπο τὸν θ(εὸ)ν ἤγουν ὁ
6^ο ἄγγελος τοῦ θ(εοῦ) τὸν ἔκραξεν κατὰ μόνας, | μέσα εἰς τὸ τζατύρι καὶ τὸν
ἐρωτήτησεν, ποῖως εἶναι καὶ πῶς ἐγένεν ἐτῆς ὁ δὲ κωνσταντίνος
θαυμάζωντας καὶ τρωμάζωντας τὴν θεωρίαν τοῦ βασιλέως ὡσάν ὄνηρον
50 καὶ ὄχι κατὰ ἀλήθειαν ἐκεῖνο ὅπου τοῦ ἐσυνέβη ἐλογιάζεν:—

Ἦμος ὁ ἄγγελος τοῦ θεοῦ βαιβεῶνοντάς τον με νουθητικά λόγια νὰ
ἀποβλέπη πάντοτε εἰς τὴν θεῖαν διδασκαλίαν τῆς θεῖας γραφῆς καὶ ὄχι εἰς
τὴν ματεῶτητα τοῦ κόσμου:— καὶ πῶς κάθε ἐξουσία εἶναι δέδομένη ἀπὸ
55 τὸν θ(εὸ)ν καθῶς λέγει ὁ μακάριος πᾶυλος παρευθῆς ἐγένεν ἀφαντος κ(αὶ)
πάλην ὁ βασιλεὺς κωνσταντῆνος τὴν πρῶτην του ἀξίαν καὶ τὰ σκήπτρα
τῆς βασιλείας ἐδέχθηκεν:—

Μανθάνωντας δὲ πῶς ἐκεῖνο ὅπου τοῦ ἐσυνέβη ἦτον δια τὴν ἀγνωσίαν
6^ο του καὶ τὴν κακοδοξίαν του παρευθῆς:— |

Τὸν λουτρόν ἐκεῖνον καταχαλόντας τον ἔκτισεν ἐκ βάρων θεμελίων
Ναόν περιβόητον καὶ θαύμασιῶτατον με τρούλαις μεγαλῶταταις σκέπα-
σμαιναις ὄλαις ἀπο μολῆβι τιμώμενος καὶ δοξάζωμενος εἰς τῶ ὄνομά τῆς
μητρὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ). ὁ ὁποῖός καθημερινὸν πηγάζει
15 ἰάτρ(α)ν εἰς ἐκεῖνους ὅπου μὲ πλοστην πίνεγούσιν καὶ ἀπο τότε τὰ χωρία
65 τῆς πωγωνιανῆς ὀνομάστησαν, ἀπὸ τον πώγωνάτον εἰς τὴν σήμερον:—

Δια το ὅποῖον μαζωνόμενοι πολλοὶ ἀπο διάφοραις χῶραις ἐκατοίκου-
σιν καὶ μερικὸι ἀπο αὐτοῦς ἐβρήσκονται δια πραγματεῖαν καὶ εἰς τα μέρη
τῆς οὐκροβλαχίας:—

Εἰς δὲ τοὺς ἀχλῦ χρόνους ἀπο Χ(ριστο)ν ἦλθεν εἰς αὐτὰ τα μέρη ὁ μα-
 70 καριστάτος π(ατ)ρίαρχης ἀλεξανδρίας κύριος μήτροφάνης καὶ ἐδύγηθην
 71 εἰς τοὺς πραγματευτάδαις ἐκεῖνα ὅπου εἰσνέβηκαν τοῦ βασιλέως:— Ι

Καὶ δια τὸ κτήσιμα τοῦ περήφημου Ναοῦ πῶς τὰ ἐβρήκεν εἰς κάποιον
 ἱστορικὸν βιβλίον εἰς τὴν ἀλεξάνδριαν:—

Οὗτος ὁ βασιλεὺς πρωτοῦ νά τόν πέδεύσι ὁ θ(εὸς) ἠθέλησεν νὰ εὐγάλη
 75 ἀπο τὴν ἐκλήσσιαν τὸ ρητόν ὅπου λέγει καθεῖλε δυνάστας ἀπο θρόνων
 κ(αὶ) ὕψωσε ταπεινοῦς ἀλλὰ ὁ θ(εὸς) ὅπου ἠκονομά πάντα πρὸς τὸ συμ-
 φέρον τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων κ(αὶ) θέλει πάντας σώθειναι κ(αὶ)
 εἰς ἐπίγνωσιν ἀλήθειας ἐλθεῖν τρωποῖς οἷς εἶδεν ἀποστρέφων αὐτῶν τῆς
 80 ἀμῆν. κακοδοξίας ἀνεκαλέσατο εἰς δόξαν τοῦ ενός ἐν τριάδι ὑμνουμένου θ(εο)ῦ

ἐγράφει παρὰ τῆς ἐμοῖς ταπεινότητος πῶγωνιᾶνῆς παρθενίου κ(αὶ)
 ἀνεψιῶς του στ<αυ>ρ<ο>π<ό>λ<εως> 1763 ὀκτώμβρη 23 ἐν βουκουρε-
 στίῳ τῆς ουκρο<ο>βλαχίας ἔγραψα εἰς ἐνθήμερον.

16 Παροιμ. 8.15 || 19-20 Ἰακ. 1.17 || 54-55 Ρωμ. 13.1. κ.έ. || 75-76 Λουκ. 1.52,
 πβ. Σειρ. 10.14, Ἰωβ 12.19, 5 Ἐζ. 21.31 || 77-78 Τιμ. Α' 2.4

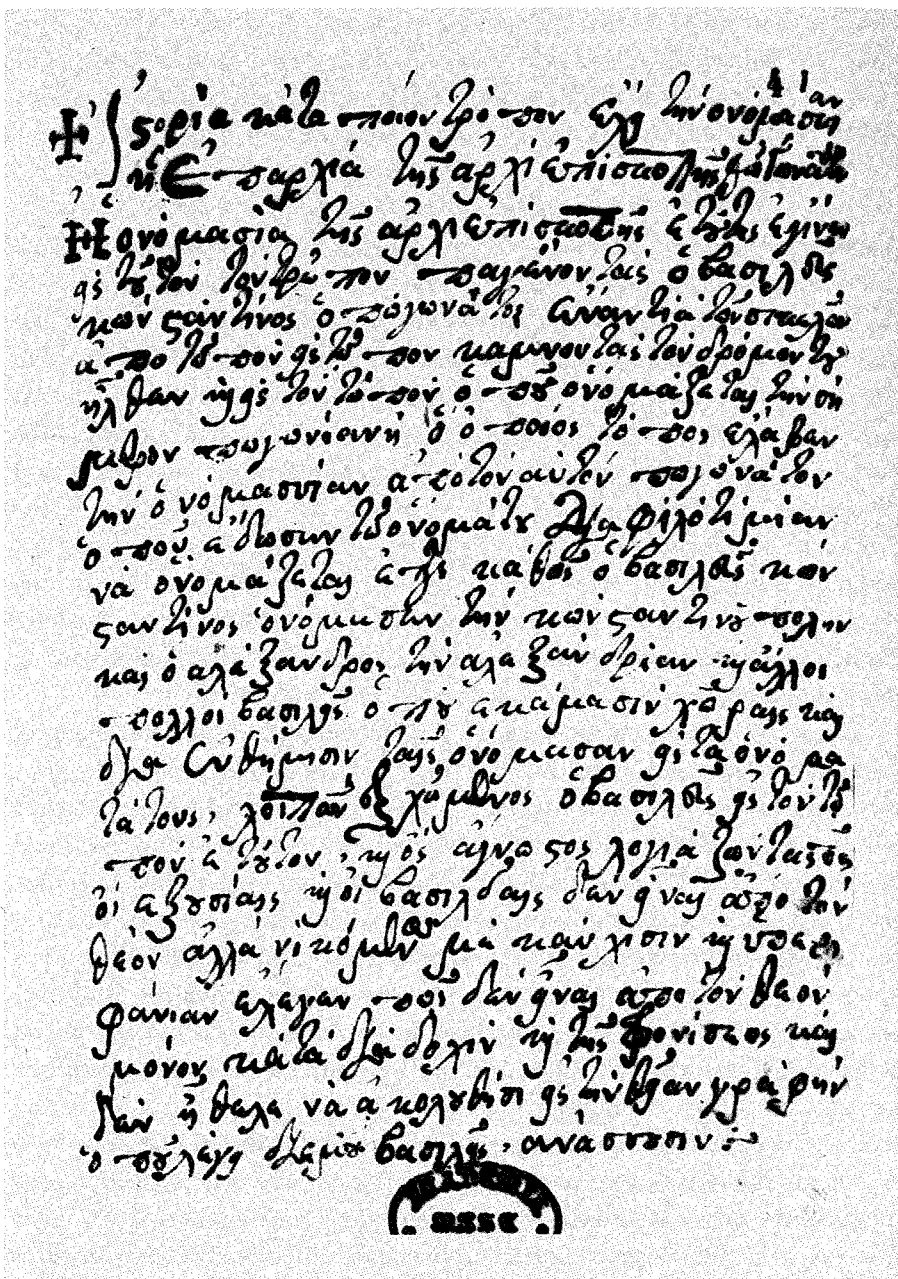
Chariton Karanasios

The Chronicle of Pogoniani

ABSTRACT

According to the text of the cod. Bucur. gr. 305, ff. 4^r-7^r—named *Chronicle of Pogoniani* by Leandros Vranoussis, who discovered it—the region of Pogoniani in Epirus took its name after the Byzantine Emperor Constantine IV, known also as Pogonatus. In the year 669 A.D. on his way to Sicily to repress a revolt against the throne, the Emperor camped in the region that later on took the name of Pogoniani. There he alleged that kingship was not bestowed by God but was instead conditioned by succession and prudence. To punish him God sent an angel, who miraculously took the Emperor's appearance and stole his clothes—the naked king becoming the laughing stock of his soldiers who hardly recognized him. Constantine regretted bitterly his arrogance and, finally, God reinstated him. Grateful Constantine ordered the construction of the temple of Molyvdoskepastos in that same place and the region was named after him.

The story was written in Bucarest in 1763 by Parthenios, Archbishop of Pogoniani who, using older sources, intended hereby to explain the provenance of the name of the region. To prove his case, Parthenios, assumed without any assessment the legend on Constantine's expedition to Sicily and his passage from Epirus. However, this legend has been defied by historians, especially the part of it concerning the Emperor's passage from Epirus. In his story Parthenios utilized another legend, that on the miraculous appearance of the angel and the construction of the temple of Molyvdoskepastos. Still it is renowned that the church was not built before the end of the 13th century. The Chronicle of Pogoniani is a popular moralistic narration, in which the miracle and the religious belief are being connected with the imperial idea, so as to justify the name of a region and at once to accentuate the significance of the region's history. The divine and imperial intervention were considered as the highest glory for a region, and it is for that reason that the legend connecting the name of the region with Emperor Pogonatus still survives as certainty among the population of Pogoniani.

Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας, κώδ. 305, φ. 4^ν.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ

ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ
 ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
 Η LEVANT COMPANY ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1792-1825

Το 1575 οι Edward Osborne και Richard Staper, εξέχοντα μέλη της εμπορικής κοινότητας του Λονδίνου, απέστειλαν στην Κωνσταντινούπολη πράκτορές τους για να διερευνήσουν τις δυνατότητες ανάπτυξης του αγγλικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αποστολή στέφθηκε με επιτυχία, καθώς οι απεσταλμένοι των δύο εμπόρων επέτυχαν να εξασφαλίσουν άδεια παραμονής στη χώρα, επίσης την προστασία των οθωμανικών αρχών καθώς και μία γενική δέσμευση των τελευταίων για τη διασφάλιση συνθηκών ελεύθερης διακίνησης εμπορευμάτων από και προς την Αγγλία. Ακολούθησε η επίσημη διατύπωση ενός κειμένου διομολογήσεων, που επικυρώθηκε από τον σουλτάνο Μουράτ Γ' και τη βασιλίσ-

Η παρούσα εργασία είναι αποτέλεσμα της επεξεργασίας αρχειακού υλικού που βρίσκεται στο Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών (KEMNE) σε μικροταινίες, και αποτελεί δωρεά του ακαδημαϊκού καθηγητή κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου. Το υλικό αυτό, προέρχεται από το Public Record Office του Λονδίνου (σήμερα National Archives) όπου, κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1940, ο Μ. Β. Σακελλαρίου διεξήγαγε εκτεταμένη έρευνα στην αλληλογραφία Βρετανών πρέσβων και προξένων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την περίοδο 1630-1821. Η έρευνα απέδωσε εννέα μικροταινίες που περιελάμβαναν 10.000 σελίδες εγγράφων από τις αρχειακές ενότητες State Papers 97/15-60 και State Papers 105/126-138 (στο εξής: SP). Το αρχειακό υλικό συμπληρώθηκε με τη φωτογράφιση εγγράφων από τις ενότητες SP 105/120-125 και 136-142 κατά τη διάρκεια ερευνητικής αποστολής της υπογράφουσας στο Λονδίνο τον Νοέμβριο του 2006. Η συγκέντρωση, επεξεργασία και επιστημονική αξιοποίηση του ανωτέρω αρχειακού υλικού εντάσσεται στο πρόγραμμα του KEMNE της Ακαδημίας Αθηνών υπό τον τίτλο Διπλωματία και Εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο, 17ος-19ος αιώνας (υπεύθυνη: Δέσποινα Βλάμη). Σκοπός του προγράμματος είναι η αξιοποίηση του αρχειακού υλικού που αφορά τη δραστηριότητα κεντρικών και περιφερειακών πρακτορείων της Levant Company (Κωνσταντινούπολη, Λάρινα κλπ.) καθώς και τις αντιπροσωπείες της Εταιρείας σε νησιά του Αιγαίου (Τένεδος, Τήνος, Σκόπελος κλπ.) με στόχο την αποτίμησή της συνολικής δράσης της Levant Company στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

σα Ελισάβετ, στο οποίο σε είκοσι δύο άρθρα προσδιορίζονταν επακριβώς το προνομιακό καθεστώς των εμπόρων που θα συναλλάσσονταν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹. Άμεση συνέπεια της σύναψης των διομολογήσεων ήταν η εκχώρηση από τις αγγλικές αρχές της αποκλειστικότητας στη διεξαγωγή του εμπορίου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε δώδεκα Άγγλους εμπόρους, οι οποίοι απετέλεσαν και τον πρώτο πυρήνα μιας προνομιούχου εταιρείας, που έγινε γνωστή ως Levant Company (Εταιρεία της Ανατολής)². Παράλληλα, κατέστη αναγκαίος ο διορισμός ενός πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και η ανάπτυξη ενός δικτύου προξένων, οι οποίοι καλούνταν να αναλάβουν διπλό ρόλο: ως διορισμένοι εκπρόσωποι του αγγλικού στέμματος και της κυβέρνησης θα αποτελούσαν φορείς της αγγλικής κυριαρχίας και θα μετέφεραν την πολιτική βούληση των αγγλικών αρχών στην Ύψηλή Πύλη, ενώ ταυτόχρονα ως εταιρείοι/μέλη της Levant Company, η οποία θα χρηματοδοτούσε και θα επέβλεπε το έργο τους, θα αναλάμβαναν την εφαρμογή των διομολογήσεων, την υποστήριξη του εμπορίου και την ομαλή διαβίωση των Άγγλων (Βρετανών από τον 18ο αι.) υπηκόων επί οθωμανικού εδάφους.

Το 1582 ο διορισμός κατόπιν βασιλικής εντολής του William Harborne ως «true and undoubted orator, messenger, deputie and agent» του αγγλικού στέμματος στην Κωνσταντινούπολη³ και στη συνέχεια η τοποθέ-

1. Βλ. D. MacPherson, *Annals of Commerce... containing... Mr. Anderson's History of Commerce from 1492 to the end of reign of George III*, τ. II, Λονδίνο 1805, σ. 165.

2. Γενικά για την ιστορία της Levant Company βλ. M. Epstein, *The early history of the Levant Company*, Λονδίνο 1908, καθώς και το κλασικό έργο του A. Wood, *A history of the Levant Company*, Λονδίνο 1964. Βλ. επίσης G. Ambrose, *The Levant Company, 1640-1753*, αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, 1935. Σχετικά με την οργάνωση της εταιρείας βλ. και E. Lipson, *Economic History of England. The age of mercantilism*, τ. 2, Λονδίνο 1931, σ. 335-344. Για την πρώιμη ιστορία των αγγλο-οθωμανικών σχέσεων βλ. D. Goffman, *Britons in the Ottoman Empire 1642-1660*, Ουάσιγκτον 1998.

3. Βλ. S.A. Skilliter, *William Harborne and the trade with Turkey, 1578-1582: a documentary study of the first Anglo-Ottoman relations*, Οξφόρδη 1977. Περιορισμένη αλλά ενδιαφέρουσα είναι η βιβλιογραφία για τους Άγγλους πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη, που συμπληρώνεται και από έργα των ίδιων των πρέσβων, στα οποία οι συγγραφείς περιγράφουν τη ζωή, τη δράση και τις εντυπώσεις τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μεταξύ αυτών βλ. Sir Thomas Roe, *The negotiations of Sir Thomas Roe, in his embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628 inclusive*, Λονδίνο 1740· Sir Robert Sutton, *The dispatches of Sir Robert Sutton, ambassador in Constantinople (1710-1714)*, Λονδίνο 1953· G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople: a record of Sir John Finch's embassy 1674-1681*, Λονδίνο 1908. Για τα τέλη του 19ου αι. βλ. C.L. Smith, *The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1891*, Λονδίνο 1957.

τηση προξένων σε λιμάνια και εμπορικά κέντρα της Μ. Ασίας, της Μέσης Ανατολής, της Βόρειας Αφρικής και της Πελοποννήσου, σηματοδότησε και την έναρξη λειτουργίας επί τόπου εμπορικών πρακτορείων (factories)⁴. Στις περιοχές αυτές κατέφθασαν και εγκαταστάθηκαν έμποροι/μέλη της Levant Company καθώς και πράκτορές τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο άρχισε να διαμορφώνεται η δομή και η οργάνωση ενός μονοπωλιακού συστήματος εκμετάλλευσης, ενώ παράλληλα διαγράφονταν οι βασικοί συντελεστές του. Αν και το σύστημα αυτό εκτεινόταν εντός των γεωγραφικών ορίων της Ανατολικής Μεσογείου, ενεργοποίησε σχέσεις και συσχετισμούς που το προέκτειναν σε όλη την ακτίνα δράσης του βρετανικού εμπορίου για χρονικό διάστημα δυόμισυ αιώνων. Στις 19 Μαΐου του 1825 η Levant Company διαλύθηκε με κυβερνητική απόφαση η οποία επικυρώθηκε από τη Βουλή. Είχαν προηγηθεί αρκετές δεκαετίες σφοδρής αμφισβήτησης του ρόλου και της αποτελεσματικότητας των μηχανισμών της από τους υποστηρικτές των αρχών του ελεύθερου εμπορίου. Ταυτόχρονα στις αρχές του 19ου αιώνα είχαν πλέον ωριμάσει οι συνθήκες για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας κρατικής πολιτικής εμπορίου, την οποία υποστήριζαν και πολλοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι⁵.

Η μελέτη της οργάνωσης και της εξέλιξης της Levant Company αποκαλύπτει ότι στη μακρά ιστορία της η Εταιρεία έδρασε σε δύο διαφορε-

4. Για το πρακτορείο στο Χαλέπι βλ. R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the eighteenth century*, Λονδίνο 1967. Για την Κύπρο βλ. Sir H.C. J. Lukes, *Cyprus under the Turks, 1571-1878: a record based on the archives of the English Consulate in Cyprus under the Levant Company and after*, Οξφόρδη 1921. Για τη Σμύρνη βλ. Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*, Οξφόρδη 1989, καθώς και εκτενή αναφορά στο Elena Frangakis-Syrett, *The commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1992. Ο Άγγλος πρόξενος στη Σμύρνη και εκπρόσωπος της Levant Company τον 17ο αι. Sir Paul Rycout είναι και ο συγγραφέας δύο πολύ σημαντικών πραγματειών σχετικών με την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Sir Paul Rycout, *The History of the Turkish Empire: from the year 1623 to the year 1677; containing the reigns of the three last emperours, viz. Sultan Morat or Amurat IV, Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV his son, the XIII, emperor now reigning*, Λονδίνο 1680· ο ίδιος, *The present state of the Ottoman Empire: containing the maxims of the Turkish politie, the most material points of the Mahometan religion, their sects and heresies, their convents and religious votaries. Their military discipline, with an exact computation of their forces both by land and sea. Illustrated with divers pieces of sculpture, representing the variety of habits amongst the Turks*, Λονδίνο 1668.

5. Μεταξύ αυτών και ο William Huskisson, πρόεδρος του Board of Trade από το 1823. Ο Huskisson υπήρξε ο βασικός εισηγητής μιας εμπνευσμένης πολιτικής ελεύθερου εμπορίου και βασικός υπαίτιος της διάλυσης της Εταιρείας· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 199.

τικά αλλά αλληλένδετα επίπεδα. Ως θεσμός με διττή οικονομικοπολιτική εξουσία υποστήριξε σταθερά τα οικονομικά κίνητρα που οδήγησαν στην ίδρυσή της, επιδιώκοντας να διασφαλίσει στα μέλη της την αποκόμιση μέγιστου κέρδους με ελάχιστο κόστος, ενώ παράλληλα λειτούργησε ως προστατευτική ασπίδα των Άγγλων εμπόρων εντός ενός περιβάλλοντος συχνά εχθρικού και μονίμως απρόβλεπτου, όπως αυτό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο που εισήγαγε το καταστατικό της Εταιρείας κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και διαδικασιών που αφορούσαν την οργάνωση και την ιεραρχία, τους διοικητικούς μηχανισμούς, τη διεξαγωγή του εμπορίου και τη λειτουργία των πρακτορείων στην Ανατολή, τη διαχείριση και τα οικονομικά της Εταιρείας αλλά και διμερείς σχέσεις των εταίρων/εμπόρων. Η Εταιρεία ήταν ιδιαίτερα αυστηρή σε ό,τι αφορούσε την τήρηση κανονισμών, ρυθμίσεων και συμβάσεων, και γενικά αντιστεκόταν σθεναρά σε κάθε παρέμβαση που επεδίωκε να αλλάξει ή να αλώσει το προνομιακό καθεστώς του μονοπωλίου που της είχε αναγνωρισθεί. Σε ένα δεύτερο επίπεδο η Levant Company αποτελούσε ένα σύνολο προσώπων που συνδέονταν και σχετιζόνταν μεταξύ τους μέσω μιας πληθώρας συμβατικών και μη συμβατικών σχέσεων. Σε αυτό το επίπεδο αξιωματούχοι και αντιπρόσωποι της Εταιρείας αναλάμβαναν να αναμετρηθούν και να διεκπεραιώσουν πληθώρα θεμάτων πολιτικού, οικονομικού, επιχειρηματικού, διπλωματικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος, ενώ συχνά ήταν αναγκασμένοι να προσαρμοσθούν σε ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων και συγκυριών εναρμονίζοντας κανόνες και διαδικασίες με το απρόβλεπτο και το τυχαίο.

Η μελέτη της Εταιρείας σε τοπική κλίμακα, μέσω της παρατήρησης των εμπορικών πρακτορείων που διατηρούσε στην Ανατολή και των μικρών κοινωνιών που διαμορφώθηκαν εντός και πέριξ αυτών, επιτρέπει να διαφανεί με μεγαλύτερη σαφήνεια η συναρμογή των δύο προαναφερθέντων επιπέδων δράσης. Ταυτοχρόνως, η ιδιαίτερη ιστορία κάθε πρακτορείου συναρτάται οργανικά και σχετίζεται θεματικά αφενός με την ιστορία της Εταιρείας και αφετέρου με την ιστορία της τοπικής κοινωνίας εντός της οποίας λειτούργησε, δηλ. με τις τοπικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες και την εξέλιξή τους στη διάρκεια του χρόνου.

Στη συνέχεια επιχειρείται μία πρώτη προσέγγιση της οργάνωσης και της λειτουργίας της Εταιρείας μέσω της διερεύνησης της δραστηριότητας ενός εκ των πρακτορείων της στην Ανατολή, του πρακτορείου της Θεσσαλονίκης. Στην πρώτη ενότητα αναλύονται οι παράγοντες που προσδιό-

ρισαν τη θεσμική υπόσταση της Εταιρείας, και επομένως την οργάνωση και τη δράση της στην Ανατολή. Στη δεύτερη ενότητα ερευνάται η ιστορία του πρακτορείου της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο 1792-1825⁶. Ορισμένα από τα θέματα που αναλύονται στην προοπτική μιας διεξοδικότερης μελέτης είναι οι συνθήκες εγκατάστασης του πρακτορείου στο λιμάνι από το 1715, η οργάνωση και η εξέλιξή του, οι σχέσεις του προξένου με τα μέλη του πρακτορείου καθώς και με τη διοίκηση της Εταιρείας και με τις τοπικές αρχές, και τέλος η μεγάλη ανάπτυξη του βρετανικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αι., η οποία μετέβαλε δραστικά, αν και περιστασιακά, τον όγκο και την αξία των συναλλαγών που διεξήγαν Βρετανοί έμποροι μέσω του συγκεκριμένου λιμανιού.

A. Η LEVANT COMPANY

Η διερεύνηση της οργάνωσης και δράσης της Levant Company, ενός σύνθετου και ιδιότυπου θεσμού, μέσω της μελέτης των επιχειρησιακών απολήξεών του, δηλαδή των πρακτορείων κόμβων του μηχανισμού λειτουργίας, απαιτεί προηγουμένως σύντομη αναφορά στους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης της εταιρικής ταυτότητάς του⁷.

Ο πρώτος παράγοντας μεταξύ αυτών και γενεσιουργός αιτία της Εταιρείας ήταν η παραχώρηση από το αγγλικό κράτος του προνομίου μονοπωλιακής εκμετάλλευσης του εμπορίου της Ανατολής σε ομάδα Άγγλων εμπόρων. Το μονοπώλιο καθόρισε τα γεωγραφικά όρια εντός των οποίων τα επιλεγμένα μέλη της Εταιρείας εμπορεύονταν κατ' αποκλειστικότητα, κατέστησε αναγκαία την εγκατάσταση αξιωματούχων σε σημαντικά λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου στην οθωμανική επικράτεια με αρμοδιότητα επίβλεψης, προστασίας και φορολόγησης της διακίνησης εμπορευμάτων και οδήγησε στην οργάνωση ενός συστήματος διακίνησης φορτίων μέσω του θεσμού των Γενικών Πλοίων. Δεύτερος παράγοντας που

6. Για την περίοδο 1792-1825 σώζεται η αλληλογραφία του προξένου στη Θεσσαλονίκη με την Εταιρεία, με άλλες προξενικές αρχές και ιδιώτες· πρόκειται για την ενότητα State Papers 105/120-142.

7. Για τη διαμόρφωση και εξέλιξη καθώς και τους μηχανισμούς λειτουργίας σύνθετων οικονομικών θεσμών με αναφορά σε ιστορικά παραδείγματα από τον Μεσαίωνα έως τα νεώτερα χρόνια βλ. D. C. North, «Institutions», *The Journal of Economic Perspectives*, τ. 5, αρ. 1 (χειμώνας 1991), σ. 97-112 (ιδιαίτερα σ. 105-108) και A. Greif, *Institutions and the Path to Modern Economy. Lessons from Medieval Trade*, Cambridge 2006.

προσδιόρισε την οργάνωση και τη λειτουργία της Εταιρείας ήταν η ιδιότυπη μορφή εταιρικής οργάνωσης, η οποία προκρίθηκε ως το καταλληλότερο θεσμικό πλαίσιο για τη διαχείριση του μονοπωλιακού προνομίου της. Τρίτος και τελευταίος παράγοντας, που ωστόσο συνδέεται με τους δύο παραπάνω, ήταν η ειδική σχέση μεταξύ του αγγλικού κράτους και της Εταιρείας, σχέση που διαμορφώθηκε από την εποχή ίδρυσης της Εταιρείας. Η σχέση αυτή προσδιόρισε εξ αρχής τη διττή φύση – πολιτική-διπλωματική και οικονομική – της εξουσιοδότησης που έλαβε η Εταιρεία καθώς και τον «εθνικό» χαρακτήρα της, που ενέδουε τις πρακτικές της στον χώρο του διεθνούς εμπορίου με τον μανδύα της νομιμότητας, ακόμη, καθιστούσε τους αξιωματούχους της αρμόδιους διπλωματικούς εκπροσώπους του αγγλικού στέμματος και, τέλος, της εξασφάλιζε διπλωματική ασυλία. Επρόκειτο, επίσης, για μία σχέση εξάρτησης, καθώς η Εταιρεία δεν έπαψε καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της να υπόκειται στους νόμους που καθόριζαν τη ναυτιλιακή πολιτική, τις διεθνείς σχέσεις καθώς και το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο του αγγλικού κράτους. Παράλληλα, μεταξύ διοίκησης της Εταιρείας και κυβερνήσεων υπήρχε ένας ανοιχτός διάυλος επικοινωνίας, ώστε αρκετοί αξιωματούχοι της κυβέρνησης κατελάμβαναν τις ανώτατες βαθμίδες στη διοίκηση της Εταιρείας, και αντιστρόφως.

1. Η Οργάνωση της Levant Company

Έχει υποστηριχθεί ότι η Levant Company λειτούργησε αρχικά ως ανώνυμη εταιρεία, υιοθετώντας έναν τύπο οργάνωσης που απαντά συχνά αυτήν την εποχή σε εταιρείες ανάλογου αντικειμένου⁸. Η πληροφορία αυτή παραμένει ανεπιβεβαίωτη σε ό,τι αφορά τα πρώτα περίπου δέκα χρόνια της ίδρυσής της, καθώς από το 1590 και μετά είναι γνωστό ότι η Εταιρεία οργανώνεται πλέον σε προνομιούχο «ελεγχόμενη» εταιρεία, που αναφέ-

8. Βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 127-128. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση των χαρακτηριστικών μιας σειράς ανάλογων προνομιούχων εταιριών (chartered companies) που ιδρύθηκαν μεταξύ 16ου-17ου αι. (Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, Muscovy Company, Εταιρεία του Κόλπου Hudson του Καναδά, Βασιλική Αφρικανική Εταιρεία) και τη σύγκρισή τους με πολυεθνικές εταιρείες του 19ου αι., καθώς και τις σύγχρονες εταιρείες βλ. Ann M. Carlos – St. Nicholas, «Giants of an Earlier Capitalism: The Chartered Trading Companies as Modern Multinationals», *The Business History Review*, τ. 62, αρ. 3 (φθινόπωρο 1988), σ. 398-419. Για μία παλαιότερη μελέτη των προνομιούχων εταιριών βλ. S. Cawston – A.H. Keane, *The Early Chartered Companies*, Λονδίνο 1896.

ρεται ως regulated company⁹. Σε αυτόν τον τύπο οργάνωσης, που απείχε κατά πολύ από τον τύπο της ανώνυμης εταιρείας, τα μέλη συνέχιζαν τη δραστηριότητά τους ως ανεξάρτητοι έμποροι, ιδιοκτήτες ή συνεταιίροι αγγλικών εμπορικών οίκων. Ωστόσο, ο όρκος που έδιναν αμέσως μετά την εκλογή τους, τους καθιστούσε υπόλογους στη Levant Company, της οποίας την οργάνωση και τους κανόνες όφειλαν να σέβονται κατά τη διεξαγωγή του εμπορίου, αποδεχόμενοι τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που όριζε το καταστατικό¹⁰. Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών λειτουργίας της Εταιρείας το δικαίωμα της μονοπωλιακής εκμετάλλευσης του εμπορίου της Ανατολής, που είχε εκχωρηθεί στα μέλη της από το κράτος, ανανεωνόταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Μόνο το 1605 (14 Δεκεμβρίου) στον καταστατικό χάρτη της Εταιρείας που δημοσιεύθηκε κατοχυρωνόταν πλέον «για πάντα» το μονοπώλιο των εταίρων/μελών της.

9. Αυτός ο τύπος οργάνωσης έκανε τη Levant Company να διαφέρει ουσιαστικά από τις άλλες προνομιούχες εταιρείες που ιδρύθηκαν στην Αγγλία την ίδια εποχή και λίγο αργότερα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι την οργάνωση της Levant Company επέκριναν τα μέλη της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, αντικρούοντας με απτά επιχειρήματα την ίδρυση μιας regulated company, που θα αναλάμβανε την εκμετάλλευση του εμπορίου στις Ινδίες. Σε επιστολή τους το 1696 αναφερόταν ότι μία «ελεγχόμενη» προνομιακή Εταιρεία σε καμία περίπτωση δεν θα εξασφάλιζε την επέκταση των επιχειρήσεων γεωγραφικά, και αυτό αποδεικνυόταν περίτρανα από τη δραστηριότητα της Levant Company. Όπως υποστήριζαν οι ιθύνοντες της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, είχε παρατηρηθεί, ότι οι ανεξάρτητοι έμποροι που ανήκαν σε μία «regulated» Εταιρεία, αντί να αποστέλλουν τα εμπορεύματά τους σε άγνωστα μέρη χωρίς την εξασφάλιση της πώλησης, προτιμούσαν να συναλλάσσονται με εμπόρους σε συγκεκριμένα γνωστά εμπορικά κέντρα, δίνοντας πάντοτε προτεραιότητα στο προσωπικό τους συμφέρον· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 127-128. Για την ιστορία της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών βλ. K. N. Chandhuri, *The English East India Company: the Study of an Early Joint Stock Company, 1600-1640*, Νέα Υόρκη 1965· ο ίδιος, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Νέα Υόρκη 1978· ο ίδιος, «The English East India Company in the 17th and the 18th century: a Pre-Modern Multinational Organization», στο L. Blusse – F. Gaastra (εκδ.) *Companies and Trade*, Χάγη 1981, σ. 29-46.

10. Μία διαφορετική μορφή οργάνωσης προκρίθηκε για τη διαχείριση του εμπορίου στην Πελοπόννησο. Μεταξύ του 1611 και του 1613, και αργότερα το 1632, το αγγλικό εμπόριο στην Πελοπόννησο έγινε αντικείμενο υπενοικίασης, ενώ από το 1674 κ.ε. αποφασίστηκε ότι το εμπόριο στην Πελοπόννησο και τα νησιά (Κεφαλληνία και Ζάκυνθος) θα αναλάμβανε ανώνυμη εταιρεία για περίοδο τριών ετών. Τα κέρδη της Εταιρείας αυτής, που θα λειτουργούσε εντός της Levant Company με μετόχους κάποιους εταίρους της, θα διοχετεύονταν στα ταμεία της Εταιρείας. Από το 1657 ακολούθησε η ανανέωση του συμβολαίου της μετοχικής Εταιρείας κάθε τρία ή πέντε χρόνια· βλ. και παρακάτω σ. 151.

Η Εταιρεία ανακηρυσσόταν νομικό πρόσωπο υπό την ονομασία «Ο Κυβερνήτης και η Εταιρεία των Εμπόρων της Αγγλίας που εμπορεύονται στις θάλασσες της Ανατολής». Το καταστατικό του 1605 ρύθμιζε λεπτομερώς θέματα οργάνωσης και διοίκησης. Στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας βρισκόταν ο Κυβερνήτης (Governor), και ακολουθούσαν ο αναπληρωτής Κυβερνήτης (Deputy Governor) και το δεκαοκταμελές Σώμα των Βοηθών (Assistants). Η διοίκηση της Εταιρείας είχε ενιαύσια θητεία και εκλεγόταν από τη Γενική Συνέλευση των μελών που ελάμβανε χώρα στο Λονδίνο το πρώτο δεκαπενθήμερο του Φεβρουαρίου. Η εκλεγμένη διοίκηση της Εταιρείας (Κυβερνήτης, αναπληρωτής, Σώμα Βοηθών) συμμετείχε από κοινού με τα μέλη/εταίρους στο Γενικό Δικαστήριο (General Court), που είχε ευρείες εκτελεστικές, νομοθετικές και δικαστικές αρμοδιότητες, και συγκαλούνταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα¹¹. Το Γενικό Δικαστήριο επεξεργαζόταν, επικύρωνε και εξέδιδε κανονισμούς και διατάγματα, ενώ καθόριζε το ύψος τελών και δασμών που κατέβαλλαν τα μέλη στο Λονδίνο καθώς και οι πράκτορές τους στην Ανατολή. Είχε επίσης αρμοδιότητα διορισμού και παύσης των αξιωματούχων της Εταιρείας και εξουσία επιβολής ποινών σε Άγγλους εμπόρους που παραβίαζαν το μονοπώλιο της, σε μέλη και πράκτορες που δεν εφάρμοζαν τους κανονισμούς ή δεν κατέβαλλαν τις οφειλές τους, σε πρόξενους και υπαλλήλους που δεν ήταν συνεπείς στην άσκηση των καθηκόντων τους¹². Η Εταιρεία, αντίστοιχα, ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει στους διάφορους αξιωματούχους της στην Ανατολή μισθούς και οδοιπορικά¹³, ενώ σε ειδικές περιπτώσεις καταστροφών κατέβαλλε αποζημιώσεις¹⁴.

11. Στις συνεδριάσεις προηγείτο προκαταρκτική επεξεργασία των ιδίων θεμάτων από μία μόνιμη επιτροπή της Εταιρείας, το Δικαστήριο των Βοηθών (Court of Assistants), στην οποία συμμετείχαν ο αναπληρωτής Κυβερνήτης, ο Διαχειριστής (Husband), ο Λογιστής και το Σώμα των Βοηθών. Για την οργάνωση της Levant Company βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 205-228 και Anderson, *ό.π.*, 117 κ.αλ.

12. Το πεδίο των θεμάτων που προσκομίζονταν στο Γενικό Δικαστήριο προς συζήτηση ήταν ευρύ. Περιελάμβανε αναφορές διαπραγματεύσεων μεταξύ της Εταιρείας και της κυβέρνησης καθώς και των κυβερνήσεων των χωρών, όπου η Εταιρεία ήταν διαπιστευμένη και διατηρούσε πρακτορεία, την επιλογή των πλοίων που θα μίσθωνε η Εταιρεία για τη μεταφορά εμπορευμάτων και τον καθορισμό των ημερομηνιών απόπλου, την αποδοχή νέων μελών-εταίρων κλπ.

13. Βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 86-87.

14. Βλ. παρακάτω, σ. 201.

2. Γεωγραφική επέκταση του μονοπωλίου και πρακτορεία

Το προνόμιο της μονοπωλιακής εκμετάλλευσης του αγγλικού εμπορίου στην Ανατολή που το αγγλικό στέμμα εκχώρησε στη Levant Company από τον 16ο αι. κ.ε. είχε εφαρμογή σε ένα σαφώς οριοθετημένο γεωγραφικό χώρο, που περιελάμβανε τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Την εγκατάσταση του Harborne ως πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη το 1582 ακολούθησε ο διορισμός από τον ίδιο τον Harborne ένα χρόνο αργότερα τριών προξένων, που καλούνταν να εκπροσωπήσουν την Εταιρεία στις νοτιοανατολικές ακτές της Μεσογείου και στη Βόρεια Αφρική. Επρόκειτο για τους εμπόρους Harvey Millers, που ανέλαβε καθήκοντα προξένου σε Κάιρο, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτο και άλλες παρακείμενες περιοχές, τον Richard Foster, στον οποίο ανατέθηκε η περιοχή που περιελάμβανε το Χαλέπι, τη Δαμασκό, το Αμάν, την Τρίπολη, την Ιερουσαλήμ και όλα τα άλλα λιμάνια Συρίας, Παλαιστίνης και Ιορδανίας, και τέλος τον John Tipton, που διορίστηκε πρόξενος σε Αλγέρι, Τούντζι και Τρίπολη της Λιβύης¹⁵. Στα χρόνια που ακολούθησαν τα πρακτορεία στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη¹⁶ και στο Χαλέπι¹⁷ αποτέλεσαν πόλους ανάπτυξης της δραστηριότητας της Εταιρείας στην Ανατολική Μεσόγειο. Ένας ακόμη βασικός άξονας του αγγλικού εμπορίου αναπτύχθηκε κατά μήκος του Ιονίου πελάγους με αντικείμενο την εξαγωγή σταφίδας και επιχειρησιακό κέντρο την Πάτρα, όπου και εγκαταστάθηκε απεσταλμένος της Εταιρείας, που έφερε τον τίτλο «γενικός πρόξενος της Πελοποννήσου»¹⁸. Από οικονομική και γεωπολιτική άποψη η περιοχή αυτή παρέμεινε εξαιρετικά σημαντική για τη Βρετανία και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα¹⁹.

15. Βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 15.

16. Το πρακτορείο της Σμύρνης ιδρύθηκε τον 17ο αιώνα. Ήδη το 1653 ο Chevalier d'Arvieux χαρακτήριζε την αγγλική παρουσία στην πόλη ως «ακμάζουσα»· βλ. Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 76, από τα απομνημονεύματα του Chevalier Laurent d'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux*, τ. 1, Παρίσι 1735, σ. 112.

17. Για την ιστορία του πρακτορείου στο Χαλέπι βλ. R. Davies, *ό.π.*

18. Έως τα τέλη του 18ου αι. ο γενικός πρόξενος της Πελοποννήσου ήταν Βρετανός υπήκοος. Πρόξενος διορίστηκε και στη Ζάκυνθο με απευθείας ανάθεση από το αγγλικό στέμμα· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 70-71.

19. Για τη δραστηριότητα των Άγγλων στην περιοχή και τις ανταγωνιστικές σχέσεις τους με τους κυρίαρχους Βενετούς βλ. Maria Fusaro, *Una guerra commerciale tra Venezia e l'Inghilterra (1540-1640)*, Βενετία 1996· επίσης της ίδιας «Commercial Networks of Cooperation in the Venetian Mediterranean: the English and

Η Εταιρεία ακολούθησε από πολύ νωρίς προστατευτική πολιτική συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων της γύρω από έναν μικρό αριθμό επιχειρησιακών κέντρων (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Χαλέπι)²⁰. Η περιορισμένη επέκταση των επιχειρήσεων απλοποιούσε την οργάνωση των θαλάσσιων μεταφορών, τη σύνταξη και τον έλεγχο των λογαριασμών και διευκόλυε τον συντονισμό και την παρακολούθηση προξένων και πρακτόρων²¹. Ωστόσο, από τα μέσα του 17ου αι. παρατηρείται επέκταση του δικτύου εκπροσώπησής της σε μικρές και μεγάλες πόλεις-λιμάνια μέσω της ίδρυσης υποπροξενείων ή μέσω απλής ανάθεσης καθηκόντων αντιπροσώπων σε τοπικούς παράγοντες, κυρίως ελληνικής ή ιταλικής καταγωγής. Από τα τέλη του 17ου αι. υποπροξενεία ιδρύθηκαν σε Πάρο, Μύκονο, Τήνο, Μήλο, Ίο, Μυτιλήνη, Χίο και στην Κρήτη. Έλληνες υπηρετούσαν ως υποπρόξενοι στη Σύρο, τη Ζέα και το Ναύπλιο. Το 1677 η Εταιρεία αποφάσισε να διορίσει πρόξενο και στην Αθήνα, θέση που κατέλαβε ο Lancelot Hobson, με αντικαταστάτη το 1700 τον Benjamin Jones, ενώ στα χρόνια που ακολούθησαν το συγκεκριμένο αξίωμα ανέλαβαν ελληνικής καταγωγής Οθωμανοί υπήκοοι²². Στη Χίο υποπροξενείο ιδρύθηκε το 1687, που υπαγόταν στη δικαιο-

the Greeks, a Case Study», στο D. R. Curto & A. Molho (εκδ.), *Commercial Networks in the Early Modern World*, EUI Working Paper, HEC No 2, Φλωρεντία 2002, σ. 121-147, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στην εμπορική συνεργασία Άγγλων και Ελλήνων. Το προξενείο στην Πάτρα εξακολούθησε να λειτουργεί χωρίς διακοπή έως τον 19ο αιώνα. Αντίθετα, φαίνεται ότι γύρω στα τέλη του 17ου αι. διεκόπη η λειτουργία της μετοχικής ανώνυμης εταιρείας που λειτουργούσε εντός της Levant Company και είχε αναλάβει τη διακίνηση της σταφίδας. Οι τελευταίες πληροφορίες που την αφορούν χρονολογούνται στο 1685· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 120-121. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι απολύτως εξακριβωμένο ποιο μερίδιο επί των εμπορικών συναλλαγών της Αγγλίας με την Πελοπόννησο αντιστοιχούσε στη Levant Company και ποιο σε ανεξάρτητα συμφέροντα· βλ. στο ίδιο, σ. 164.

20. Βάσει απόφασης του 1683 η Εταιρεία δεν ήταν υπεύθυνη για τις εμπορικές συναλλαγές των μελών της εκτός Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης και Χαλεπιού. Όσοι πράκτορες και έμποροι αποφάσιζαν να εγκατασταθούν εκτός των περιοχών αυτών επιβαρύνονταν με δικά τους έξοδα και έφεραν προσωπική ευθύνη. Επίσης, εφόσον οι πρόξενοι αποφάσιζαν να προστατέψουν κάποιους εμπόρους εκτός ορίων των παραπάνω περιοχών, αυτό θα γινόταν μόνο με δική τους επιβάρυνση και ευθύνη· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 127-128.

21. Οι Άγγλοι έμποροι προέκριναν μία στρατηγική ασφαλούς και υψηλού κέρδους, που συνδυαζόταν με περιορισμένες προμήθειες, παρά την επέκταση των επιχειρήσεών τους, η οποία ενείχε τον κίνδυνο κορεσμού της βρετανικής αγοράς και ζημιάς λόγω πλεονάσματος εμπορευμάτων στις αποθήκες· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 127.

22. Στο ίδιο, σ. 122.

οδοσία του προξενείου της Σμύρνης. Το ίδιο ίσχυσε και στην περίπτωση του υποπροξενείου της Λάρνακας, το οποίο έως το 1722 εξαρτιόταν από το προξενείο στο Χαλέπι²³. Το 1718 εγκαινιάστηκε προξενείο στη Θεσσαλονίκη, ενώ ένα ακόμη προξενείο άνοιξε στην Άρτα το 1769. Στις ακτές της Συρίας (Τρίπολη, Λατάκεια, Jaffa, Acre, Βηρυτό) και στην Αίγυπτο η Εταιρεία εξακολουθούσε να εκπροσωπείται και κατά τον 19ο αι., όπως και στα Δαρδανέλλια, το Βουκουρέστι και την Αδριανούπολη²⁴.

3. Μέλη/εταίροι, πράκτορες και προστατευόμενοι

Η διαδικασία εισαγωγής μελών στη Levant Company ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον μονοπωλιακό χαρακτήρα του προνομίου που της είχε εκχωρηθεί. Το θέμα έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα, καθώς συνδέθηκε άμεσα με την έντονη κριτική εις βάρος της Εταιρείας από τον 18ο αι. κ.ε. Κατά καιρούς καταβλήθηκαν προσπάθειες ώστε να προσδιορισθεί ο ακριβής αριθμός των εμπορικών οίκων που εντάχθηκαν ως εταίροι/μέλη στην Εταιρεία καθώς και των πρακτόρων τους στα λιμάνια της Ανατολής. Τα αποτελέσματα που έχουν προκύψει από τις έρευνες αφορούν όμως μόνον συγκεκριμένες περιόδους, για τις οποίες έχει διασωθεί σχετικό αρχειακό υλικό. Από την άλλη πλευρά είναι σαφές ότι τον υπολογισμό σε απόλυτα αριθμητικά μεγέθη του δυναμικού της Εταιρείας καθιστά αδύνατο ο ευμετάβλητος και συγκυριακός χαρακτήρας της παραμονής ορισμένων πρακτόρων στην Ανατολή, επίσης η συχνή αλλαγή στρατηγικής συναλλαγών από πολλούς εμπορικούς οίκους λόγω της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας, ακόμη το σημαντικό ποσοστό εμπορικών οίκων που εξασκούσαν εμπόριο εκτός Εταιρείας, είτε καταβάλλοντας σημαντικό πρόστιμο είτε παράνομα, και τέλος ο μεγάλος αριθμός εμπόρων και κυβερνητών, ελληνικής, ολλανδικής, αυστριακής, ιταλικής και εβραϊκής καταγωγής, που εξασφάλιζαν αγγλική προστασία, εμπορεύονταν ή μετέφεραν εμπορεύματα ως Άγγλοι υπήκοοι και κατέβαλλαν προξενικούς δασμούς και ειδικά τέλη στα αγγλικά προξενεία.

23. Στο ίδιο, σ. 163-164. Το 1799 διορίστηκε πρόξενος στην Κύπρο ο Βενετός υπήκοος Antonio Vondiziano, ο οποίος παρέμεινε στη θέση αυτή έως τη διάλυση της Εταιρείας. Συνοπτική αναφορά στην εκπροσώπηση της Εταιρείας στην Κύπρο στο Sir H.C. J. Luke, *ό.π.*, και Sir G. F. Hill, *A History of Cyprus. The Ottoman province, the British colony, 1571-1948*, τ. 4, Λονδίνο 1952.

24. Wood, *ό.π.*, σ. 122-123, 164, 196, 213.

Για να γίνει δεκτός ένας έμπορος στη Levant Company ως μέλος έπρεπε να καταβάλει ως δικαίωμα εισόδου ποσόν, το οποίο κατά τη δεκαετία του 1590 ανερχόταν στις 150 λίρες στερλίνες²⁵. Κατά τα επόμενα χρόνια το ποσόν αυτό μειώθηκε σε 25 λίρες στερλίνες για όσους εμπόρους ήταν κάτω των 27 ετών και 50 λίρες στερλίνες για τους άνω των 27 ετών. Τον Απρίλιο του 1661 η Εταιρεία ψήφισε ένα νέο καταστατικό, το οποίο παρέμεινε σε ισχύ έως τη διάλυσή της το 1825. Το νέο καταστατικό εισηγήθηκε νέα διάταξη σχετικά με το δικαίωμα εισόδου στην Εταιρεία. Σύμφωνα με αυτή, απαραίτητη προϋπόθεση για την εισδοχή στην Εταιρεία για έναν έμπορο του Λονδίνου ήταν η απόκτηση του τίτλου του δημότη, εκτός και εάν ο ενδιαφερόμενος ανήκε στην αριστοκρατία ή στην ανώτερη τάξη και ήταν εγκατεστημένος στο Λονδίνο ή εντός ακτίνας είκοσι μιλίων από αυτό. Η διάταξη αυτή επιβεβαίωσε τον εκλεκτικό χαρακτήρα της Εταιρείας σε ό,τι αφορούσε την κοινωνική, οικονομική αλλά και γεωγραφική προέλευση των μελών της, ενώ το Λονδίνο αναδεικνυόταν σε αποκλειστικό και επιβεβλημένο τόπο προέλευσης των εμπορικών επιχειρήσεων που εμπλέκονταν με το εμπόριο της Ανατολής²⁶.

Εντέλει, το 1753 με κοινοβουλευτική πράξη καταργήθηκαν όλοι οι περιορισμοί που απέκλειαν την είσοδο στην Εταιρεία στους εμπόρους λιανικής πώλησης και οι οποίοι απαιτούσαν από τους εμπόρους του Λονδίνου την κατοχή του τίτλου του δημότη. Σύμφωνα με τον νέο κανονισμό, η πρόσβαση στην Εταιρεία ήταν ελεύθερη με την καταβολή του ποσού των 20 λιρών στερλινών. Επιπλέον, δικαίωμα εισόδου στην Εταιρεία αποκτούσαν για πρώτη φορά και οι Βρετανοί υπήκοοι εβραϊκής καταγωγής²⁷

25. Το 1592 η Εταιρεία παραχώρησε το δικαίωμα της αποκλειστικότητας στη διεξαγωγή του αγγλικού εμπορίου στη βενετική και την οθωμανική επικράτεια σε 53 εμπόρους, ενώ άλλοι 20 επρόκειτο να συμπεριληφθούν στον κατάλογο μελών της, εφόσον έκαναν χρήση του δικαιώματος αυτού εντός δύο μηνών και κατέβαλαν συγκεκριμένο ποσόν στην Εταιρεία. Κατά την δεκαετία του 1670 η Εταιρεία έφθασε στο ανώτατο όριο συμμετοχής εταίρων (400)· βλ. Davies, *ό.π.*, σ. 61.

26. Βλ. στο ίδιο, σ. 67-74. Στη βάση αυτής της αποδοχής, που ίσχυε και για άλλες προνομιούχες Εταιρείες της εποχής, αναπτύχθηκε η προβληματική που αφορά την ανάδειξη στον χώρο του αγγλικού εμπορίου των Gentlemen Merchants· βλ. S. Mentz, *The English Gentleman Merchant at Work. Madras and the City of London 1660-1740*, Κοπεγχάγη 2005, σ. 68-70· πβ. H. V. Bowen, *Elites, Enterprises and the making of the British Overseas Empire, 1688-1775*, Λονδίνο 1996.

27. Έως εκείνη τη στιγμή τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας δεν γίνονταν δεκτά στην Εταιρεία. Πίσω από τη στάση αυτή κρυβόταν ο φόβος των Χριστιανών εμπόρων ότι η ελεύθερη είσοδος των Εβραίων Βρετανών υπηκόων στην Εταιρεία θα οδηγούσε

αλλά και όσοι είχαν αποκτήσει τη βρετανική υπηκοότητα. Η νέα διάταξη επέτρεψε την είσοδο στην Εταιρεία μεγαλύτερου αριθμού εμπόρων. Οι περισσότεροι μεταξύ των νέων εταίρων ήταν έμποροι που είχαν ήδη καθιερωθεί σε άλλους τομείς επιχειρήσεων²⁸. Η είσοδός τους στην Εταιρεία δεν φαίνεται να μετέβαλε ουσιαστικά τον τρόπο ανάπτυξης των σχέσεων μεταξύ εμπόρων-μελών ούτε και την ύπαρξη μιας εσωτερικής ιεραρχίας, η οποία αφενός καθόριζε την πολιτική εμπορίου της Εταιρείας και αφετέρου μέσω προσωπικών σχέσεων προωθούσε συγκεκριμένες προσωπικότητες σε σημαντικές θέσεις στο Λονδίνο και στην Ανατολή. Η «φιλία» ισχυρών παραγόντων της διοίκησης ή γνωστών και επιτυχημένων εμπόρων-μελών αποτελούσε το εχέγγυο για την ανέλιξη ενός αξιωματούχου στην διοικητική ιεραρχία, την εξασφάλιση των καλύτερων θέσεων εν μέσω πολλών υποψηφίων, τη διασφάλιση ευνοϊκής μεταχείρισης και ειδικών προνομίων, ακόμη και την παραγραφή αδικημάτων, σύμφωνα με τους κανονισμούς της Εταιρείας²⁹.

Μεταξύ των προσώπων που είχαν εξασφαλίσει το δικαίωμα εμπορίας στην Ανατολή συμπεριλαμβάνονται και οι κυβερνήτες των αγγλικών εμπορικών πλοίων³⁰ και όσοι ξένοι υπηκοοί ελάμβαναν την άδεια χρήσης του μονοπωλίου της Εταιρείας και εμπορίας υπό αγγλική σημαία και προστασία³¹. Οι τελευταίοι ήταν έμποροι, υπηκοοί χωρών που είχαν συνάψει διομολογήσεις με

στη μονοπώληση των εμπορικών συναλλαγών από αυτούς, καθώς θα είχαν το πλεονέκτημα της συνεργασίας με τους ομοεθνείς τους σε οθωμανικό έδαφος. Για τον λόγο αυτό, στην κοινοβουλευτική πράξη του 1753 δηλώνονταν ρητά, ότι οι Εβραίοι εταίροι δεν επιτρεπόταν να προσλάβουν Εβραίους πράκτορες στην Ανατολή· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 155.

28. Μετά από τη μεταρρύθμιση του συστήματος εισαγωγής μελών το 1753, ο αριθμός των νέων μελών/εταίρων φαίνεται ότι αυξήθηκε σημαντικά. Μεταξύ του 1754 και του 1794 εισήλθαν στην Εταιρεία 352 νέα μέλη, ενώ ως το 1797 τα νέα μέλη είχαν φθάσει τα 400· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 157. Για τα προηγούμενα χρόνια βλ. Davies, *ό.π.*, σ. 61.

29. Βλ. παρακάτω, σ. 207, την περίπτωση Charnaud σχετικά με την καταβολή δασμών.

30. Οι κυβερνήτες πλοίων είχαν ειδική άδεια από την Εταιρεία (Anderson, *ό.π.*, σ. 136-138), ενώ το ίδιο ίσχυε και για την Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών· βλ. H. V. Bowen, «Privilege and Profit: the Commanders of East Indiamen and Private British Exports to Asia, c. 1760-1813», *Proceedings of the 4th International Congress of Maritime History, Corfu, Greece, 23-27 June 2004*, International Maritime Economic History Association (σε CD).

31. Τον Απρίλιο του 1661 η Εταιρεία ψήφισε νέο καταστατικό –παρέμεινε σε ισχύ ως τη διάλυσή της (1825)–, που διευθετούσε τη συμμετοχή ξένων υπηκόων στη διεξαγωγή του βρετανικού εμπορίου στην Ανατολή· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 95.

το Οθωμανικό κράτος, ωστόσο επεδίωκαν να συναλλάσσονται μέσω Άγγλων πρακτόρων ή ναυλώνοντας αγγλικά πλοία³². Ιδιαίτερη κατηγορία «ξένων» εμπόρων ήταν οι Οθωμανοί υπήκοοι, κυρίως Έλληνες, Εβραίοι και Αρμένιοι, στους οποίους η αγγλική προστασία εξασφάλιζε απαλλαγές από τη φορολογία, εμπορικά προνόμια και ως έναν βαθμό προσωπική ασφάλεια³³.

Σύμφωνα με τον κανονισμό της Εταιρείας, στα μέλη απαγορευόταν η συνεργασία με Άγγλους εμπόρους και αγγλικές εμπορικές εταιρείες που δεν ανήκαν στη Levant Company³⁴. Ωστόσο, όπως προκύπτει για τους εμπόρους που δεν συμμετείχαν στην Εταιρεία, υπήρχαν διέξοδοι στο εμπόριο της Ανατολής, είτε μέσω της παραβίασης των κανονισμών σε συνεργασία με μέλη της Εταιρείας, είτε μέσω της καταβολής προστίμου 20% επί της αξίας των εισαγόμενων ή εξαγόμενων εμπορευμάτων³⁵.

4. Εμπορεύματα – Ναυτιλία – Δασμοί

Στα πρώτα χρόνια ίδρυσης της Εταιρείας υφάσματα και κασσίτερος εξαγόταν σε μεγάλες ποσότητες από τους εμπόρους/μέλη της Levant Company στην Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Συρία και την Αίγυπτο, όπου και ανταλλάσσονταν με ακατέργαστο μετάξι, βαμβακερά, μοχέρ και μάλλινα νήματα, χαλιά, φαρμακευτικές ουσίες και βαφές, μπαχαρικά και σταφίδες³⁶. Ωστόσο, η ίδρυση της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών και η ανάπτυξη της δραστηριότητάς της από τον 17ο αι. κ.ε. επηρέασε αποφασιστικά το είδος και τις ποσότητες των εμπορευμάτων που διακινού-

32. Όσοι εμπορεύονταν υπό την προστασία του αγγλικού κράτους κατέβαλλαν στα κατά τόπους αγγλικά προξενία έναν ειδικό δασμό, τον «προξενικό δασμό ξένων» βλ. και παρακάτω, σ. 159.

33. Βλ. Anderson, *ό.π.*, σ. 124.

34. Όπως προκύπτει από την έως σήμερα έρευνα καθώς και από την αλληλογραφία της διοίκησης με το προξενείο στη Θεσσαλονίκη, η Εταιρεία σε αρκετές περιπτώσεις ενεθάρρυνε και σε κάθε περίπτωση δεν απέτρεπε τη συνεργασία των Άγγλων εμπορικών πρακτόρων με εμπόρους ξένης υπηκοότητας, επομένως με μη-εταίρους. Βλ. και παρακάτω, σ. 185.

35. Βλ. παρακάτω, σ. 203.

36. Ενώ η εξαγωγή σύκων και σταφίδων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία απαγορευόταν, με την ανανέωση των διομολογήσεων το 1675 οι Οθωμανοί έδωσαν άδεια στους Άγγλους να φορτώνουν ετησίως δύο πλοία με τα παραπάνω προϊόντα, φαινομενικά για χρήση του βασιλιά της Αγγλίας. Ο Κάρολος Β' παραχώρησε το δικαίωμα αυτό στην Εταιρεία. Κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων ο περιορισμός των δύο πλοίων λησμονήθηκε, ώστε η εξαγωγή σταφίδας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς την Αγγλία αυξήθηκε δραστικά: βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 98.

σαν στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου οι Άγγλοι έμποροι³⁷. Καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αι. η ανταλλαγή μάλλινων υφασμάτων με μετάξι παρέμεινε η κυρίαρχη εμπορική συναλλαγή στα πρακτορεία της Εταιρείας στην Ανατολή³⁸, ενώ, εκτός από τις μεγάλες ποσότητες μάλλινων υφασμάτων (ποιότητες λόντρο, μοχέρ, κασιμίρ), στην Ανατολή διοχετεύονταν και σημαντικές ποσότητες λινών υφασμάτων, αποικιακών προϊόντων (λουλάκι, πιπέρι, ζάχαρη, πιπερόριζα, ινδόκοκκος), ειδών ωρολογοποιίας και κοσμημάτων, μολύβδου, κασιτέρου και σιδήρου, πυροβόλων όπλων καθώς και δυναμίτιδας (Πίν. 1)³⁹. Η αλματώδης ανάπτυξη της βρετανικής κλωστοϋφαντουργίας από τα τέλη του 18ου αι. αποτυπώθηκε και στην τεράστια αύξηση της αξίας εξαγωγών βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων στην Ανατολή⁴⁰. Από τα τέλη του 18ου αι., ο όγκος, η αξία και το είδος των εμπορευμάτων και προϊόντων που διακινήθηκαν από την Εταιρεία μεταξύ Βρετανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που συνδέθηκαν με την άνοδο του Ναπολέοντα και τους γαλλικούς πολέμους στην Ευρώπη⁴¹.

37. Από τα τέλη του 17ου αι. άρχισαν να συρρέουν στην αγορά του Λονδίνου μπαχαρικά, φαρμακευτικές ουσίες, ακατέργαστο μετάξι, διάφορα προϊόντα κατεργασμένου μεταξίου και φθηνά υφάσματα κάμποτ, δημιουργώντας αφενός πλεόνασμα εμπορευμάτων και αφετέρου υποσκελίζοντας τα αντίστοιχα εμπορεύματα της Ανατολής εξαιτίας της καλύτερης ποιότητας και της χαμηλής τιμής τους. Για το αγγλικό εμπόριο στην Ανατολή κατά τον 17ο αι. βλ. γενικά C. Matterson, *English Trade in the Levant, 1693-1753*, αδημοσίευτη διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Harvard, 1936. Επίσης Sir W. Foster, *England's quest of Eastern Trade*, Λονδίνο 1933.

38. Η απαγόρευση αποστολής νομισμάτων και ράβδων χρυσού και αργύρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία προσδιόρισε για πολλά χρόνια τη μορφή των εμπορικών ανταλλαγών των Βρετανών, που ήταν υποχρεωμένοι να ανταλλάσσουν εμπορεύματα αντί να καταβάλλουν αντίτιμο. Τα εμπορεύματα που αποστέλλονταν προς πώληση, ώστε με το κέρδος από αυτά να αγοραστούν άλλα εμπορεύματα, ονομάζονταν «money goods». Για την εξελιγμένη αυτή πρακτική, που εφαρμόστηκε κατά τον 18ο αι. στο Χαλέπι, εμπορικό κόμβο ανταλλαγής βρετανικών μάλλινων υφασμάτων με μετάξι της Ανατολής, βλ. Davies, *ό.π.*, σ. 32-35, 69, 77-78 κ.αλ. και Wood, *ό.π.*, σ. 152.

39. Βλ. F. Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce...*, 1787-1797, τ. II, Παρίσι 1800 (μετάφραση Ελένη Γαρίδη, Αθήνα 1974, σ. 169-189).

40. Από 355.060 λίρες στερλίνες κατά το 1780 η αξία ανήλθε το 1791 στις 1.875.046 λίρες στερλίνες, ενώ το 1801 έφθασε στις 7.000.000 λίρες στερλίνες και το 1825 στις 30.795.000 λίρες στερλίνες: βλ. E. Lipson, *Economic History of England. The age of mercantilism*, τ. II, Λονδίνο 1948, σ. 96. Γενικά για τη δραστηριότητα των Βρετανών εμπόρων υφασμάτων στην Ανατολή τον 18ο αι. βλ. Davies, *ό.π.*, σ. 26-43.

41. Βλ. παρακάτω, σ. 202.

Το μονοπωλιακό προνόμιο που είχε εκχωρηθεί στην Εταιρεία επεκτεινόταν και στην οργάνωση της μεταφοράς φορτίων από και προς την Ανατολή. Για μεγάλα χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια της ιστορίας της η Εταιρεία έκανε χρήση του θεσμού των Γενικών Πλοίων, ενός θεσμού που δέχθηκε σφοδρή κριτική από τους υπέρμαχους του ελεύθερου εμπορίου από τον 18ο αιώνα. Επρόκειτο για πλοία, τα οποία ναύλωνε ετησίως η ίδια η Εταιρεία, ενώ η διοίκησή της αποφάσιζε την κατανομή των φορτίων εντός αυτών καθώς και τη συγκεκριμένη ημερομηνία απόπλου τους. Όσα μέλη της Εταιρείας έκαναν χρήση των Γενικών Πλοίων απαγορευόταν να ναυλώσουν παράλληλα και ιδιωτικά πλοία· σε αντίθετη περίπτωση κατέβαλλαν πρόστιμο 20% επί της αξίας των εμπορευμάτων τους⁴². Εφόσον μέλη της Εταιρείας επιθυμούσαν να ναυλώσουν αποκλειστικώς ιδιωτικά πλοία για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους, αναλάμβαναν προσωπικά τη συναλλαγή και επέλεγαν πότε και ποιο πλοίο θα χρησιμοποιούσαν. Ωστόσο, ήταν υποχρεωμένοι να ενημερώνουν εμπεριστατωμένως την Εταιρεία για τη δραστηριότητά τους και να καταβάλλουν τα δέοντα τέλη και δασμούς. Το σύστημα των Γενικών Πλοίων εγκαταλείφθηκε το 1625, και ίσχυσε κατά περιόδους παράλληλα και εναλλακτικά με τη χρήση ιδιωτικών πλοίων έως τα τέλη του 17ου αιώνα. Στις αρχές του 18ου αι. η Εταιρεία εισήγαγε κανονισμό που όριζε ότι εφεξής το εμπόριο της Εταιρείας θα διεξαγόταν αποκλειστικά με το ετήσιο σύστημα των Γενικών Πλοίων. Η απόφαση αυτή προκάλεσε πολλές διαμαρτυρίες, και αποτέλεσε το έναυσμα για τον λεγόμενο «πόλεμο των φυλλαδίων», όταν πολλά επικριτικά υπομνήματα πολιτικών, κυβερνητικών αξιωματούχων και μελών της βρετανικής εμπορικής κοινότητας υποβλήθηκαν στην κυβέρνηση⁴³. Το σύστημα των Γενικών Πλοίων εγκαταλείφθηκε οριστικά το 1744 κατόπιν αναθεώρησης των κανονισμών της Εταιρείας.

42. Τα Γενικά Πλοία έκαναν συχνά στάσεις σε πορτογαλικά και ισπανικά λιμάνια, στο Λιβόρνο και αργότερα στη Μάλτα, ενώ συχνά λιμάνια προσέγγισης ήταν η Κρήτη, η Κύπρος καθώς και η Τένεδος για όσα πλοία κατευθύνονταν προς τα Δαρδανέλια και τη Κωνσταντινούπολη. Για τον θεσμό των Γενικών Πλοίων βλ. Anderson, *ό.π.*, σ. 130-152. Γενικά για τη ανάπτυξη της αγγλικής ναυτιλίας τον 17ο και 18ο αι. βλ. R. Davies, *The rise of the English Shipping Industry in the 17th and 18th centuries*, Newton Abbot 1972.

43. Μεταξύ των επικριτών της Εταιρείας ήταν και ο Adam Smith, που υποστήριζε ότι αυτή ασκούσε ένα «αυστηρό και καταπιεστικό μονοπώλιο»· βλ. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (Everyman's Library), τ. 2, Λονδίνο 1953, σ. 224. Η Εταιρεία υπερασμύθηκε της πολιτικής της με το επιχείρημα ότι τον συγκεκριμένο κανονισμό είχε

Η Εταιρεία διατήρησε ως τη λήξη της λειτουργίας της το δικαίωμα να φορολογεί το βρετανικό εμπόριο στην Ανατολή, επιβάλλοντας προξενικούς δασμούς, τέλη και πρόστιμα στους συντελεστές του. Τα μέλη της Εταιρείας κατέβαλλαν στο Λονδίνο, όπου και η έδρα της επιχείρησης, ποσοστό 2% επί της αξίας των συναλλαγών τους στην Ανατολή (εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα). Σε ό,τι αφορά τους προξενικούς δασμούς που κατέβαλλαν στα πρακτορεία της Ανατολής οι εμπορικοί πράκτορες ως αντιπρόσωποι των βρετανικών εμπορικών εταιριών, αυτοί υπολογίζονταν αρχικά ως ποσοστό 2% επί της αξίας των εμπορευμάτων, τόσο για τα εισαγόμενα όσο και για τα εξαγόμενα προϊόντα. Το ποσοστό αυτό δεν παρέμεινε σταθερό, αλλά κυμαινόταν αναλόγως των αναγκών της Εταιρείας και των συνθηκών του εμπορίου. Τυχόν παραβίαση των κανονισμών της Εταιρείας από μέλη ή μη μέλη επέσυρε πρόστιμο 20% επί της αξίας των εισαγόμενων ή εξαγόμενων φορτίων⁴⁴. Εμποροι ξένης υπηκοότητας και κυβερνήτες εμπορικών πλοίων είχαν τη δυνατότητα να συναλλάσσονται ή να μεταφέρουν εμπορεύματα υπό αγγλική σημαία με την καταβολή του προξενικού τέλους «των ξένων», το οποίο αποτέλεσε σημαντική πηγή εσόδων για την Εταιρεία καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της. Τα «τέλη των ξένων», όπως και οι ναύλοι και τα όρια χωρητικότητας που αφορούσαν εμπόρους ξένης υπηκοότητας εμπορευομένους υπό αγγλική προστασία, επιδέχονταν συχνά αναπροσαρμογές⁴⁵. Τα μέλη της Εταιρεί-

επιβάλει ο κορεσμός της αγοράς από εμπορεύματα που έφθαναν από την Ανατολή με πολλούς διαφορετικούς τρόπους· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 136.

44. Ανάλογα με τις συνθήκες του εμπορίου και τις ανάγκες της Εταιρείας, το ποσοστό αυτό ήταν δυνατό να μεταβληθεί έως το σημείο να διπλασιαστεί, όπως συνέβη στη δεκαετία του 1740. Σχετικά με τους δασμούς που κατέβαλλαν οι πράκτορες, κατά την περίοδο της Παλινόρθωσης (1660) και της Ένδοξης Επανάστασης (1688) το ύψος τους μειώθηκε στο 1%, ενώ κατά περιόδους στα μέσα του 18ου αι. ανήλθε στο 10%. Γενικά για την πολιτική δασμών της Εταιρείας βλ. Anderson, *ό.π.*, σ. 117-130 και Wood, *ό.π.*, σ. 205-213.

45. Καθ' όλη αυτή την περίοδο η Εταιρεία βρισκόταν σε δίλημμα ανάμεσα αφενός στην επιθυμία της να επεκτείνει την επιρροή της και τη δικαιοδοσία της στους εμπόρους ξένης υπηκοότητας, ώστε να εισπράττει τα σημαντικά τέλη των ξένων, και αφετέρου στη διστακτικότητά της να αναλάβει την ευθύνη των ξένων, των φορτίων και των πλοίων τους. Το 1661 τα τέλη των ξένων διπλασιάστηκαν, ενώ το 1676 μειώθηκαν μαζί με τις τιμές των ναύλων και τη μετατροπή των ορίων χωρητικότητας που αφορούσαν τους εμπόρους ξένης υπηκοότητας εμπορευομένους υπό αγγλική σημαία. Τα νέα μέτρα είχαν μεγάλη επιτυχία και προσέλκυσαν Εβραίους, Αρμένιους, Λιβονέζους, ακόμη και Ολλανδούς, που στράφηκαν στην αγγλική εμπορική ναυτιλία για μεταφορές στη Μεσόγειο· βλ. Anderson, *ό.π.*, σ. 122-124.

ας, όπως και όλοι οι άλλοι έμποροι αγγλικής ή ξένης υπηκοότητας, κατέβαλλαν, τέλος, τελωνειακούς δασμούς στο λιμάνι του Λονδίνου⁴⁶.

Το ύψος των προξενικών δασμών που κατέβαλλαν στους αξιωματούχους της Εταιρείας οι Άγγλοι πράκτορες στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα τέλη που οι έμποροι προϊστάμενοί τους κατέβαλλαν στο Λονδίνο (επίσης ως ποσοστό επί της αξίας των συναλλαγών τους στην Ανατολή), και όλα τα πρόστιμα που επέβαλλε η Εταιρεία στα μέλη και τα μη μέλη της, εφόσον παραβίαζαν τους κανονισμούς και το μονοπώλιο της (ποσοστό 20% επί της αξίας των διακινούμενων εμπορευμάτων), προσδιορίζονταν από Τιμολόγια Δασμών (Tariffs) επικυρωμένων από τις οθωμανικές αρχές και τις αντίστοιχες αρχές των ξένων εμπορευόμενων εθνών. Τα τιμολόγια αυτά ρύθμιζαν το ύψος του τελωνειακού δασμού, το οποίο οι Άγγλοι (ή έμποροι άλλων εθνότητων) κατέβαλλαν στις οθωμανικές τελωνειακές αρχές. Για κάθε εισαγόμενο εμπόρευμα το ύψος του δασμού καθοριζόταν σε μετρητά (3% ως ποσοστό επί της αξίας του σύμφωνα με τις διομολογήσεις που είχαν υπογράψει οι Άγγλοι)⁴⁷, και αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένη μονάδα βάρους του εμπορεύματος και συγκεκριμένη αξία/τιμή, την οποία ο έμπορος ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει. Τα τιμολόγια αυτά αναπροσαρμόζονταν ανάλογα με τις μεταβολές των τιμών αλλά και τις παρεμβάσεις προς τις οθωμανικές αρχές των ξένων εμπόρων, που επεδίωκαν την εξομοίωση των δασμών για όλους τους ξένους υπηκόους⁴⁸.

46. Ο περιορισμός του εμπορίου της Εταιρείας στο λιμάνι του Λονδίνου προκάλυψε σφοδρή κριτική εντός και εκτός της Εταιρείας, καθώς στο Λονδίνο το κόστος των αχθοφόρων, της φόρτωσης, του ανεφοδιασμού, των εργατικών και τελωνειακών δασμών ήταν πολύ υψηλότερο από ό,τι σε άλλα λιμάνια. Ωστόσο, παρά την απειλευθέρωση της εισόδου νέων εταιρών στην Εταιρεία και την κατάργηση της γενικής ναυτιλίας, το εμπόριο της Εταιρείας δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα προς άλλα λιμάνια της Βρετανίας: βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 152.

47. Ορισμένα άρθρα της συμφωνίας προσδιόριζαν τη μέθοδο εισπραξής του τελωνειακού δασμού. Άλλα άρθρα εξίσωναν τα τέλη αγκυροβόλησης που κατέβαλλαν τα αγγλικά πλοία σε όλα τα λιμάνια της Ανατολής. Οι διομολογήσεις ανανεώθηκαν το 1675, ωστόσο, το ποσοστό του 3% παρέμεινε σταθερό: για τα τέλη και τους φόρους που κατέβαλλαν οι Άγγλοι στα λιμάνια της Ανατολής βλ. Ν. Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 96-97, για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, και Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 27-28, γι' αυτό της Σμύρνης. Γενικά βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 98.

48. Βλ. παρακάτω, Πίν. 2, όπου Τιμολόγιο Δασμών (Tariff) του 1805 που καθόριζε τα τέλη που κατέβαλλαν οι Βρετανοί έμποροι στις οθωμανικές αρχές.

Παρά τις μεγάλες αποστάσεις που χώριζαν τη διοίκηση από τα πρακτορεία και τους εκεί διαπιστευμένους αξιωματούχους, το σύστημα της Εταιρείας για τον έλεγχο των εσόδων της απο δασμούς, τέλη και πρόστιμα ήταν πολυεπίπεδο, περίπλοκο και αρκετά αποτελεσματικό. Έτσι σπανίως παρέμενε στο σκοτάδι και ατιμώρητη η παραβίαση των κανονισμών της Εταιρείας καθώς και η καταπάτηση του όρκου πίστης και ειλικρινείας, που είχαν δώσει εταίροι και αξιωματούχοι. Ωστόσο, παρόμοια περιστατικά δεν ήταν σπάνια, ενώ ορισμένα από αυτά παρέμεναν στην αφάνεια, αφήνοντας κάποια υπόνοια σχετικά με το κατά πόσον η Εταιρεία έδειχνε μεγαλύτερη ανεκτικότητα σε κάποιες ειδικές περιπτώσεις⁴⁹.

5. Η σχέση της Levant Company με το κράτος

Η εξουσία της Levant Company πήγαζε από τη σχέση της με το αγγλικό στέμμα και το κράτος. Επρόκειτο για μία σχέση εξάρτησης και συνεργασίας, που εξυπηρετούσε καταρχάς τα συμφέροντα κάθε πλευράς καθώς και την κοινή προοπτική της ανάπτυξης του αγγλικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Εταιρεία παρέμεινε ως τη διάλυσή της πιστή στις επιταγές του στέμματος και στην κυβερνητική πολιτική που εκφραζόταν από τις αποφάσεις του Ανακτοβουλίου (Privy Council) και του Κοινοβουλίου, ενώ κατά περιόδους διοικήθηκε από κυβερνητικά στελέχη ή μέλη του αγγλικού πολιτικού και κοινωνικού κατεστημένου⁵⁰. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δύο από τους μακροβιότερους υπουργούς Εξωτερικών της Βρετανίας στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι., ο Francis Duke of Leeds (7 χρόνια) και ο William Lord Grenville (10 χρόνια), υπηρέτησαν για πολλά χρόνια και ως Κυβερνήτες της Levant Company⁵¹.

49. Βλ. σχετικά Anderson, *ό.π.*, σ. 120-121.

50. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Sir Isaac Pennington, επιτυχημένου εμπόρου, ο οποίος διορίστηκε Κυβερνήτης της Εταιρείας το 1644, και κατείχε παράλληλα και μία πληθώρα αξιωμάτων: βλ. C. Hill, *The Century of Revolution, 1603-1714*, Λονδίνο 1974, σ. 60, επίσης αναφορά στο Gigliola Pagano De Divitiis, «Arthur Pennington: an English Catholic, Alchemist, and Merchant in seventeenth century Italy», *Proceedings of the 4th International Congress of Maritime History, Corfu, Greece, 23-27 June 2004*, International Maritime Economic History Association (σε CD).

51. Βλ. E. Ingram (εκδ.), *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution. Allan Cunningham. Collected Essays*, τ. 1, Λονδίνο-Πόρτλαντ 1993, σ. 56. Ο William Lord Grenville υπήρξε και ο τελευταίος Κυβερνήτης της Εταιρείας: ανέλαβε καθήκοντα το 1799.

Τα όρια της άτυπης εξουσιοδότησης που είχε λάβει η Εταιρεία από τον 16ο αι. να εκπροσωπεί διπλωματικά την Αγγλία σε οθωμανικό έδαφος μεταβάλλονταν ανάλογα με τις συγκυρίες και τις πολιτικές σκοπιμότητες. Τη διάθεση και την ικανότητα των αγγλικών αρχών να αναλάβουν αποκλειστικά τις διεθνείς σχέσεις της χώρας αποδεικνύει ακριβώς και η σταδιακή συρρίκνωση της εξουσίας της Εταιρείας πάνω στον πρέσβη στη Κωνσταντινούπολη⁵². Από το 1691 και εξής η Levant Company δεν αποφάσιζε πλέον ποιος θα αναλάμβανε τη θέση του Βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, αν και η κατάσταση των υποψηφίων που επιλέγονταν από τον θρόνο υποβάλλονταν στη διοίκηση της Εταιρείας προς προεπιλογή. Τα μέλη της Εταιρείας ενημερώνονταν για την τελική επιλογή του βασιλιά και εξέλεγαν το συγκεκριμένο άτομο, ενώ ταυτόχρονα τον δέχονταν ως μέλος της Εταιρείας⁵³. Κατά τη διάρκεια των πολέμων του 18ου αι. άρχισε να δίνεται περισσότερη έμφαση στις διπλωματικές αρμοδιότητες του πρέσβη εις βάρος του ρόλου του ως εκπροσώπου και μέλους της Levant Company. Έως στις αρχές του 19ου αι. ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είχε μετατραπεί από εμπορικό πράκτορα με αρμοδιότητες πρέσβη σε υπάλληλο του θρόνου απεσταλμένο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με αρμοδιότητα σε διπλωματικές και πολιτικές υποθέσεις. Στις 6 Ιουνίου 1804 κοινοποιήθηκε η απόφαση του βασιλιά να διορίσει στην Κωνσταντινούπολη πρέσβη τον Charles Arbuthnot, ενώ παράλληλα δόθηκαν οδηγίες στη Levant Company για την τοποθέτηση στην ίδια πόλη ενός γενικού προξένου, ο οποίος θα αναλάμβανε όλες τις εμπορικές υποθέσεις, ώστε εφεξής ο πρέσβης να ασχολείται αποκλειστικά με την πολιτική και διπλωματική εκπροσώπηση του κράτους. Οι πρόξενοι, υποπρόξενοι και αντιπρόσωποι (agents) παρέμειναν υπό τον έλεγχο της Εταιρείας έως την επίσημη ανακοίνωση της Εταιρείας το 1825, βάσει της οποίας ετίθεντο

52. Ο Άγγλος μονάρχης άρχισε να παρεμβαίνει συστηματικά στη διοίκηση και στην πολιτική της Εταιρείας, ιδιαίτερα μετά το τέλος του εμφυλίου και την επικράτηση της δημοκρατίας, γεγονός που διέψευσε τις προσδοκίες εμπόρων και πρακτόρων στην Ανατολή: βλ. Goffman, *ό.π.*, σ. 137-138.

53. Η επιλογή του εκπροσώπου του κράτους και της Εταιρείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον βασιλιά επιδείνωσε σε αρκετές περιπτώσεις τις σχέσεις των πρακτόρων και εμπόρων της Εταιρείας με τον πρέσβη, οι οποίοι έβλεπαν κάθε παρέμβασή του στη ζωή και στη δραστηριότητα των πρακτορείων ως κρατική και επομένως αυθαίρετη: πβ. Goffman, *ό.π.*, σ. 137-143 την αντίδραση του πρακτορείου της Σμύρνης κατά της προσπάθειας του πρέσβη Sir Thomas Bendysh (1647-1661) να το θέσει υπό τον απόλυτο έλεγχό του.

υπό την εξουσία του Υπουργείου Εξωτερικών. Στο διάστημα αυτό διατήρησαν το προνόμιο να εκπροσωπούν τη χώρα τους σε τοπικό επίπεδο και πάντα υπό την επίβλεψη του πρέσβη, και από το 1804 κ.ε. του γενικού προξένου.

Το στέμμα και οι βρετανικές αρχές δεν παρέλειπαν με κάθε ευκαιρία να δηλώνουν την υποστήριξή τους στη Levant Company⁵⁴. Η επιβίωση της Εταιρείας και η διατήρηση του προνομίου της εν μέσω της κρίσης του 18ου αι. αποτελεί απτή απόδειξη των ισχυρών ερεισμάτων της στο στέμμα και στο Κοινοβούλιο, αλλά και της προσωπικής επιρροής των μελών και των αξιωματούχων της στους πολιτικούς κύκλους και στην αυλή.

Ωστόσο, η «κλειστή» οργάνωση της Εταιρείας, τα αποκλειστικά δικαιώματα των μελών εταιρών της και η καταβολή υψηλών προξενικών δασμών από τους εμπόρους εντός και εκτός της Εταιρείας δεν έπαψαν να βρίσκονται στο κέντρο των συζητήσεων και να προκαλούν έντονη δυσαρέσκεια, ιδιαίτερα στους κύκλους που είχαν μυηθεί στις ιδέες του οικονομικού φιλελευθερισμού, οι οποίοι αντιμετώπιζαν με καχυποψία αλλά και υποτίμηση, ως υπέρτατο δείγμα προστατευτισμού, την ανάθεση των συμφερόντων μιας ολόκληρης χώρας στα χέρια μιας εμπορικής Εταιρείας⁵⁵. Η μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη της Βρετανίας από τον 18ο αι. κ.ε. και η αυξανόμενη ισχύς του κράτους εντός και εκτός της χώρας καθιστούσε πλέον ξεπερασμένη την παροχή μονοπωλίων σε μη κρατικούς φορείς, όπως είχε συμβεί τον 16ο αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι τα πρώτα αποφασιστικά βήματα για την κατάργηση της Levant Company προήλθαν τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. από ένα μέλος της κυβέρνησης, τον θερμό υποστηρικτή των ιδεών του ελεύθερου εμπορίου και πρόεδρο του Board of Trade (Επιτροπή Εμπορίου), William Huskisson⁵⁶.

Το 1825 με μία σύντομη και ψυχρή εγκύκλιο, που απεστάλη στους προξένους της, η Εταιρεία ανακοίνωσε επίσημα την παράδοση της εξου-

54. Δεν έλειπαν βέβαια οι νοθεσίες, οδηγίες και επιπλήξεις, οι οποίες κατά καιρούς διατυπώνονταν στην Εταιρεία από το Ανακτοβούλιο και από το Κοινοβούλιο, όπως το 1790, όταν το Κοινοβούλιο επέπληξε την Εταιρεία για «απερίσκεπτες πράξεις» και «ασύνετους κανονισμούς», που συνδέονταν με την προσαύξηση των δασμών και των τελών που επέβαλε στο εμπόριο του ακατέργαστου βαμβακιού (βλ. Ingram, *ό.π.*, σ. 71). Σε αυτή την περίπτωση οι υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου είχαν την προσδοκία ότι η Εταιρεία όδευε προς το τέλος της, αλλά διαψεύστηκαν από την επιβίωση του μονοπωλίου της για άλλα σαράντα περίπου χρόνια.

55. Wood, *ό.π.*, σ. 186.

56. Στο ίδιο, σ. 199-201.

Τα όρια της άτυπης εξουσιοδότησης που είχε λάβει η Εταιρεία από τον 16ο αι. να εκπροσωπεί διπλωματικά την Αγγλία σε οθωμανικό έδαφος μεταβάλλονταν ανάλογα με τις συγκυρίες και τις πολιτικές σκοπιμότητες. Τη διάθεση και την ικανότητα των αγγλικών αρχών να αναλάβουν αποκλειστικά τις διεθνείς σχέσεις της χώρας αποδεικνύει ακριβώς και η σταδιακή συρρίκνωση της εξουσίας της Εταιρείας πάνω στον πρέσβη στη Κωνσταντινούπολη⁵². Από το 1691 και εξής η Levant Company δεν αποφάσιζε πλέον ποιος θα αναλάμβανε τη θέση του Βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, αν και η κατάσταση των υποψηφίων που επιλέγονταν από τον θρόνο υποβάλλονταν στη διοίκηση της Εταιρείας προς προεπιλογή. Τα μέλη της Εταιρείας ενημερώνονταν για την τελική επιλογή του βασιλιά και εξέλεγαν το συγκεκριμένο άτομο, ενώ ταυτόχρονα τον δέχονταν ως μέλος της Εταιρείας⁵³. Κατά τη διάρκεια των πολέμων του 18ου αι. άρχισε να δίνεται περισσότερη έμφαση στις διπλωματικές αρμοδιότητες του πρέσβη εις βάρος του ρόλου του ως εκπροσώπου και μέλους της Levant Company. Έως στις αρχές του 19ου αι. ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είχε μετατραπεί από εμπορικό πράκτορα με αρμοδιότητες πρέσβη σε υπάλληλο του θρόνου απεσταλμένο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με αρμοδιότητα σε διπλωματικές και πολιτικές υποθέσεις. Στις 6 Ιουνίου 1804 κοινοποιήθηκε η απόφαση του βασιλιά να διορίσει στην Κωνσταντινούπολη πρέσβη τον Charles Arbuthnot, ενώ παράλληλα δόθηκαν οδηγίες στη Levant Company για την τοποθέτηση στην ίδια πόλη ενός γενικού προξένου, ο οποίος θα αναλάμβανε όλες τις εμπορικές υποθέσεις, ώστε εφεξής ο πρέσβης να ασχολείται αποκλειστικά με την πολιτική και διπλωματική εκπροσώπηση του κράτους. Οι πρόξενοι, υποπρόξενοι και αντιπρόσωποι (agents) παρέμεναν υπό τον έλεγχο της Εταιρείας έως την επίσημη ανακοίνωση της Εταιρείας το 1825, βάσει της οποίας ετίθεντο

52. Ο Άγγλος μονάρχης άρχισε να παρεμβαίνει συστηματικά στη διοίκηση και στην πολιτική της Εταιρείας, ιδιαίτερα μετά το τέλος του εμφυλίου και την επικράτηση της δημοκρατίας, γεγονός που διέφευσε τις προσδοκίες εμπόρων και πρακτόρων στην Ανατολή· βλ. Goffman, *ό.π.*, σ. 137-138.

53. Η επιλογή του εκπροσώπου του κράτους και της Εταιρείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον βασιλιά επιδείνωσε σε αρκετές περιπτώσεις τις σχέσεις των πρακτόρων και εμπόρων της Εταιρείας με τον πρέσβη, οι οποίοι έβλεπαν κάθε παρέμβασή του στη ζωή και στη δραστηριότητα των πρακτορείων ως κρατική και επομένως αυθαίρετη· πβ. Goffman, *ό.π.*, σ. 137-143 την αντίδραση του πρακτορείου της Σμύρνης κατά της προσπάθειας του πρέσβη Sir Thomas Bendysh (1647-1661) να το θέσει υπό τον απόλυτο έλεγχό του.

υπό την εξουσία του Υπουργείου Εξωτερικών. Στο διάστημα αυτό διατήρησαν το προνόμιο να εκπροσωπούν τη χώρα τους σε τοπικό επίπεδο και πάντα υπό την επίβλεψη του πρέσβη, και από το 1804 κ.ε. του γενικού προξένου.

Το στέμμα και οι βρετανικές αρχές δεν παρέλειπαν με κάθε ευκαιρία να δηλώνουν την υποστήριξή τους στη Levant Company⁵⁴. Η επιβίωση της Εταιρείας και η διατήρηση του προνομίου της εν μέσω της κρίσης του 18ου αι. αποτελεί απτή απόδειξη των ισχυρών ερεισμάτων της στο στέμμα και στο Κοινοβούλιο, αλλά και της προσωπικής επιρροής των μελών και των αξιωματούχων της στους πολιτικούς κύκλους και στην αυλή.

Ωστόσο, η «κλειστή» οργάνωση της Εταιρείας, τα αποκλειστικά δικαιώματα των μελών εταιρών της και η καταβολή υψηλών προξενικών δασμών από τους εμπόρους εντός και εκτός της Εταιρείας δεν έπαψαν να βρίσκονται στο κέντρο των συζητήσεων και να προκαλούν έντονη δυσανεξία, ιδιαίτερα στους κύκλους που είχαν μνηθεί στις ιδέες του οικονομικού φιλελευθερισμού, οι οποίοι αντιμετώπιζαν με καχυποψία αλλά και υποτίμηση, ως υπέρτατο δείγμα προστατευτισμού, την ανάθεση των συμφερόντων μιας ολόκληρης χώρας στα χέρια μιας εμπορικής Εταιρείας⁵⁵. Η μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη της Βρετανίας από τον 18ο αι. κ.ε. και η αυξανόμενη ισχύς του κράτους εντός και εκτός της χώρας καθιστούσε πλέον ξεπερασμένη την παροχή μονοπωλίων σε μη κρατικούς φορείς, όπως είχε συμβεί τον 16ο αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι τα πρώτα αποφασιστικά βήματα για την κατάργηση της Levant Company προήλθαν τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. από ένα μέλος της κυβέρνησης, τον θερμό υποστηρικτή των ιδεών του ελεύθερου εμπορίου και πρόεδρο του Board of Trade (Επιτροπή Εμπορίου), William Huskisson⁵⁶.

Το 1825 με μία σύντομη και ψυχρή εγκύκλιο, που απεστάλη στους προξένους της, η Εταιρεία ανακοίνωσε επίσημα την παράδοση της εξου-

54. Δεν έλειπαν βέβαια οι νοθεσίες, οδηγίες και επιπλήξεις, οι οποίες κατά καιρούς διατυπώνονταν στην Εταιρεία από το Ανακτοβούλιο και από το Κοινοβούλιο, όπως το 1790, όταν το Κοινοβούλιο επέπληξε την Εταιρεία για «απερίσκεπτες πράξεις» και «ασύνετους κανονισμούς», που συνδέονταν με την προσαύξηση των δασμών και των τελών που επέβαλε στο εμπόριο του ακατέργαστου βαμβακιού (βλ. Ingram, *ό.π.*, σ. 71). Σε αυτή την περίπτωση οι υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου είχαν την προσδοκία ότι η Εταιρεία όδευε προς το τέλος της, αλλά διαφεύστηκαν από την επιβίωση του μονοπωλίου της για άλλα σαράντα περίπου χρόνια.

55. Wood, *ό.π.*, σ. 186.

56. Στο ίδιο, σ. 199-201.

σίας και των δικαιοδοσιών της στο βρετανικό Στέμμα, την απαλλαγή των εκπροσώπων της στην Ανατολή από κάθε υποχρέωση, ενώ τους ενημέρωνε ότι πλέον θα ελάμβαναν οδηγίες από το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών⁵⁷.

B. ΤΟ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΟ ΤΗΣ LEVANT COMPANY ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (1792-1825)

Η αλληλογραφία του βρετανικού προξενείου της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο 1792 έως 1825 σώζεται στο αρχείο της Levant Company που φυλάσσεται στα Εθνικά Αρχεία (National Archives) στο Λονδίνο. Τα έγγραφα έχουν χρονική συνέχεια, και η παραπάνω ενότητα χαρακτηρίζεται από σχετική πληρότητα, παρά το γεγονός ότι απουσιάζουν για τις περιόδους 1792-1813 και 1819-1825 τα Manifests ή οι Δηλώσεις Φορτίων που μετέφεραν τα πλοία και οι Καταστάσεις Προξενικών Δασμών⁵⁸. Παρά τη σημαντική αυτή έλλειψη, η αλληλογραφία μεταξύ του προξενείου Θεσσαλονίκης και της Εταιρείας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Καταρχάς αποκαλύπτει, έστω και αποσπασματικά, τον τρόπο λειτουργίας ενός πρακτορείου κατά τη διάρκεια μιας μακράς και πολυτάραχης περιόδου, επίσης τις σχέσεις του πρακτορείου-προξενείου με τη διοίκηση της Εταιρείας στο Λονδίνο και με τους αξιωματούχους της Εταιρείας σε άλλα σημεία της Ανατολής, και τέλος τον τρόπο με τον οποίο το συγκεκριμένο πρακτορείο ήταν ενταγμένο στην τοπική κοινωνία ενός κοσμοπολίτικου λιμανιού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο αποτελούσε χώρο επαφής, σύγκρουσης και συνεργασίας δύο διαφορετικών κόσμων. Κατ' αυτόν τον τρόπο το παραπάνω αρχείο αποτελεί βασική πηγή για την αποσαφήνιση της ταυτότητας και της οργάνωσης της Levant Company, αποκαλύπτοντας σε μικροκλίμακα τα διάφορα επίπεδα λειτουργίας της καθώς και τη διάσταση ανάμεσα στο αυστηρό θεσμικό-κανονιστικό πλαίσιο και στην πολυδιάστατη και απρόβλεπτη καθημερινότητα, που βίωναν οι αξιωματούχοι και οι πράκτορες στην Ανατολή.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην καθυστερημένη ίδρυση του πρα-

57. SP 105/125, σ. 228-230: Εγκύκλιος της Εταιρείας προς πρόξενο Barker (Χαλέπι), πρόξενο Werry (Σμύρνη), πρόξενο Charnaud (Θεσσαλονίκη), πρόξενο Duveluz (Αδριανούπολη), πρόξενο Abbott (Acre), υποπρόξενο Green (Πάτρα), αντιπρόσωπο Vondiziano (Κύπρος), αντιπρόσωπο Puvlovitch (Δαρδανέλλια).

58. Σχετικά με τις Δηλώσεις Φορτίου βλ. και παρακάτω, σ. 180.

κτορείου στη Θεσσαλονίκη, στα πρόσωπα που συνδέθηκαν με αυτό, καθώς στους δύο ευδιάκριτους τομείς δραστηριότητας και αρμοδιοτήτων της προξενικής αρχής, το εμπόριο και τη διπλωματία. Το πρακτορείο αυτό, που λειτούργησε περιφερειακά σε σχέση με τα δύο βασικά επιχειρησιακά κέντρα της Εταιρείας (Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη), βρέθηκε στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. μέσα σε μία αναπάντεχη δίνη, που προκάλεσαν οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Η συγκυρία αυτή, που επιφύλαξε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης έναν σύντομο πρωταγωνιστικό ρόλο στο διεθνές και στο βρετανικό εμπόριο, επέφερε δραστική αλλαγή της εικόνας και του ρόλου του τοπικού πρακτορείου, ενώ είχε και απροσδόκητες επιπτώσεις στην οργάνωση και στη λειτουργία του.

1. Η καθυστέρηση της ίδρυσης του πρακτορείου

Η Levant Company εγκαινίασε το πρακτορείο της στη Θεσσαλονίκη το 1715 με τον διορισμό του εμπόρου Richard Kemble στη θέση του προξένου. Η καθυστέρηση της ένταξης του λιμανιού της Θεσσαλονίκης στο δίκτυο της Εταιρείας⁵⁹ φαίνεται ότι οφείλεται σε συγκεκριμένες αιτίες, που σαφώς δεν σχετίζονταν με την έλλειψη αγγλικού επιχειρηματικού ενδιαφέροντος για το συγκεκριμένο λιμάνι. Σημείο συνάντησης θαλάσσιων και χερσαίων δρόμων, που ένωναν την Ανατολική Μεσόγειο με την Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, καθώς και κεντρική αγορά διακίνησης της παραγωγής μιας πλούσιας ενδοχώρας, η Θεσσαλονίκη εξελίχθηκε από πολύ νωρίς σε κέντρο του μεσογειακού και ηπειρωτικού εμπορίου. Ήδη από τα τέλη του 17ου αι. οι βασικοί αντίπαλοι του αγγλικού εμπορίου στην Ανατολή, Γάλλοι και Ολλανδοί, είχαν εγκατασταθεί στην πόλη, γεγονός που καθυστερούσε πρόκληση προς διερεύνηση των συνθηκών εγκατάστασης ενός πρακτορείου. Ορισμένοι ανεξάρτητοι Άγγλοι έμποροι μάλιστα είχαν ήδη εγκατασταθεί στο λιμάνι την εποχή αυτή υπό την προστασία του Γάλλου προξένου⁶⁰.

59. Κατά την εποχή αυτή η Εταιρεία εκπροσωπείται ήδη στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στις ακτές της Συρίας, στο Αιγαίο, στην Αθήνα, στην Πελοπόννησο, στα Επτάνησα και στις ακτές της Αιγύπτου· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 122.

60. Βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 195-198 και M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIII siècle*, Αθήνα 1939, σ. 11. Σχετικά με τις ιδιαίτερα σημαντικές εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Θεσσαλονίκης και Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα, καθώς και τη λειτουργία και οργάνωση βενετικού προξενείου στην πόλη, βλ. Μυρσίνη Κ. Αθανασιάδου, *Εμπορικές σχέσεις Θεσσαλονίκης - Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2006.

Το θέμα της εκπροσώπησης των συμφερόντων της Εταιρείας στη Θεσσαλονίκη απασχόλησε, όπως ήταν φυσικό, τη διοίκηση και τα μέλη της, και πυροδότησε συζητήσεις στα κεντρικά όργανά της, με αποτέλεσμα την πρόταση διορισμού του εμπόρου Lancelot Hobson ως προξένου στην πόλη. Ο Hobson, ο οποίος είχε ήδη διατελέσει πρόξενος απεσταλμένος της Εταιρείας στην Αθήνα, φέρεται να εποφθαλμιούσε τη συγκεκριμένη θέση, πληροφορία που μετέφερε στον πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Sir William Trumbull ο αναπληρωτής Κυβερνήτης της Εταιρείας Sir William Hussey το 1690⁶¹. Σε επιστολή του προς τον Trumbull ο Hussey αναφερόταν εκτενώς στους λόγους για τους οποίους η ίδρυση πρακτορείου στη Θεσσαλονίκη δεν ήταν επιβλητική αλλά και ευκταία. Όπως υποστήριζε, μία τέτοια ενέργεια προσέκρουε στη βασική αρχή της Εταιρείας για ελεγχόμενη επέκταση των δραστηριοτήτων της στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, αρχή που εκδηλωνόταν στην εφαρμογή μιας πολιτικής συγκέντρωσης του δυναμικού της Εταιρείας σε συγκεκριμένα κομβικά γεωγραφικά σημεία, όπου λειτουργούσαν επιχειρησιακά κέντρα της Εταιρείας με ευρύ κύκλο δραστηριοτήτων και ισχυρή παρουσία επιλεγμένων πρακτόρων⁶².

Ως δεύτερο και σημαντικό πρόσκομμα στην εκπροσώπηση της Εταιρείας στη Θεσσαλονίκη ο Hussey παρουσίαζε την αντίδραση του πρακτορείου της Σμύρνης. Η δήλωσή του αυτή επιβεβαιώνει τον έντονα ανταγωνιστικό χαρακτήρα των σχέσεων εντός της Εταιρείας και αποδεικνύει ότι ισχυρά προσωπικά ή ομαδικά συμφέροντα ήταν δυνατόν μέσω συγκεκριμένων καναλιών εξουσίας να επιβληθούν και να υπονομεύσουν την εικόνα της Εταιρείας ως ανεξάρτητης αρχής με πρωταρχικό στόχο τη χάραξη και υλοποίηση μιας αγγλικής εμπορικής πολιτικής⁶³, που θα εξυπηρετούσε, ωστόσο, ευλαβικά τα επιχειρηματικά συμφέροντα των μελών της⁶⁴. Δε-

61. Ο Sir William Trumbull διατέλεσε πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο 1686-1691, ενώ το 1696 εκλέχθηκε Κυβερνήτης της Levant Company και παρέμεινε στη θέση αυτή έως το 1710· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 109, 122, 125, *κ.αλ.* Για τον Sir William Hussey βλ. στο *ίδιο*, σ. 122, 126, 131, *κ.αλ.*

62. Βλ. και παραπάνω, σ. 151.

63. Ωστόσο η χρήση του επιθετικού προσδιορισμού *national* (εθνικός-ή) σε ότι αφορούσε την πολιτική της Εταιρείας στην Ανατολή συναντάται στην εσωτερική της αλληλογραφία με αξιωματούχους της από τις αρχές του 19ου αιώνα κυρίως· βλ. παρακάτω, σ. 186.

64. Την ύπαρξη κέντρων εξουσίας εντός της Εταιρείας που προωθούσαν προσωπικά συμφέροντα κατήγγειλαν εμπορικοί κύκλοι της Βρετανίας και κρατικοί αξιωμα-

δομένης της σταθερής πρωτοκαθεδρίας του πρακτορείου της Σμύρνης από πλευράς όγκου και αξίας εμπορικών συναλλαγών των Άγγλων στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου –πρωτοκαθεδρία που αντανακλούνταν στον αριθμό και την ισχύ των Άγγλων πρακτόρων που εγκαταστάθηκαν εκεί έως τη διάλυση της Εταιρείας–, πιθανώς το γεγονός αυτό αποτέλεσε τη βασική αιτία για την αποφυγή ίδρυσης πρακτορείου στη Θεσσαλονίκη⁶⁵.

Εν τούτοις, είναι γεγονός ότι από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του και καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης ανέπτυξε μία ειδική και πολύπλευρη σχέση με αυτό της Σμύρνης. Ως τόπος εγκατάστασης μιας από τις μεγαλύτερες και πλέον ακμάζουσες βρετανικές εμπορικές κοινότητες στην Ανατολή, η Σμύρνη απετέλεσε σταθμό –προσωρινό ή μόνιμο– πολλών Βρετανών πρακτόρων, πριν κατευθυνθούν προς άλλα πρακτορεία της Εταιρείας⁶⁶. Κατ' αυτόν τον τρῶ-

τούχοι ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης του εμπορίου. Όπως διατεινόταν, τη διαχείριση του εμπορίου της Ανατολής είχε αναλάβει μία ομάδα μεγαλοαστών Λονδρέζων εμπόρων και οι «φιλοι» τους. Οι υποστηρικτές της Εταιρείας αντέτειναν ότι η Εταιρεία αριθμούσε πολλά μέλη που εμπορευόνταν σε συνθήκες ανταγωνισμού και δεν απάρτιζαν μία «επικερδή συνομωσία» αλλά αντίθετα προωθούσαν το αγγλικό εμπόριο. Πιθανό άνοιγμα της Εταιρείας θα είχε ως συνέπεια την εγκατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενός μεγάλου αριθμού εμπόρων, μικροεμπόρων και πρακτόρων τους, γεγονός που θα προκαλούσε συνεχείς διαφορές με τους Τούρκους, ώστε να κινδυνεύσουν οι διομολογήσεις· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 153-154. Για την ανταγωνιστικότητα που χαρακτήριζε τις σχέσεις των Άγγλων επί Οθωμανικού εδάφους βλ. Goffman, *ό.π.*, σ. 45-67, όπου αναφορά σε περιστατικά που δίχασαν τα μέλη των αγγλικών εμπορικών κοινοτήτων-πρακτορείων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταξύ του 1642 και του 1660. Μεταξύ αυτών ενδεικτική είναι η υπόθεση της διαμάχης δύο πρακτόρων στη Σμύρνη (Frances Reade και Richard Lawrence) καθώς και η σύγκρουση δύο φιλόδοξων διεκδικητών του Γενικού Προξενείου της Εταιρείας στην Πελοπόννησο (Gyles Ball και Henry Hyde).

65. Γενικά για το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αι. βλ. Frangakis-Syrett, *ό.π.* Ειδικότερα για το βρετανικό εμπόριο στη Σμύρνη και τη λειτουργία του πρακτορείου της Levant Company εκεί βλ. στο *ίδιο*, σ. 155-187.

66. Στη Σμύρνη, κέντρο του διεθνούς εμπορίου και κομβικό σημείο στο πλέγμα των αγγλικών εμπορικών συναλλαγών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το αγγλικό πρακτορείο αποτελούσε ένα είδος επιχειρησιακού σημείου αναφοράς για τα υπόλοιπα πρακτορεία. Πολλοί πράκτορες και έμποροι είχαν ξεκινήσει από τη Σμύρνη για να εγκατασταθούν σε άλλα πρακτορεία της Μεσογείου, ενώ αρκετοί από αυτούς διατηρούσαν εμπορικές και οικογενειακές επαφές στο λιμάνι. Στη Σμύρνη διοχετεύονταν συναλλαγματικές από τα άλλα πρακτορεία (βλ. και παρακάτω), και εκεί κατέληγαν τα περισσότερα ταξίδια των αγγλικών εμπορικών πλοίων στην Ανατολική Μεσόγειο. Το 1661 49 πράκτορες έδωσαν «όρκο ειλικρίνειας» ενώπιον του Άγγλου προξέ-

πο, το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή του και εξής συγκέντρωσε μέλη της βρετανικής εμπορικής κοινότητας της Σμύρνης, ενώ κατά περιόδους, ιδιαίτερα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., συνδέθηκε στενά με τα εμπορικά-επιχειρηματικά συμφέροντα του μεγάλου διεθνούς λιμανιού. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τόσο ο πρώτος Βρετανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Richard Kemble, όσο και ο μακροβιότερος πρόξενος στο λιμάνι Francis Charnaud⁶⁷ προέρχονταν από τη Σμύρνη, με την οποία τους συνέδεαν επιχειρηματικοί και οικογενειακοί δεσμοί. Ο Charnaud μετέβαινε συχνά στη Σμύρνη. Έτσι, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι δύο μόλις χρόνια μετά τον διορισμό του στη Θεσσαλονίκη και αμέσως μετά την ανακοίνωση του θανάτου του προξένου στη Σμύρνη Anthony Hayes, ο Charnaud μέσω «φίλων» στο Λονδίνο υπέβαλε υποψηφιότητα για το συγκεκριμένο αξίωμα. Η υποψηφιότητά του δεν κατέληξε στην εκλογή του, καθώς την ίδια θέση διεκδίκησε με επιτυχία ο ισχυρότερος εντός της Εταιρείας Sir Francis Werry⁶⁸.

Η σχέση μεταξύ των δύο πρακτορείων διαμορφώθηκε μέσω της κατεύθυνσης και των συγκυριών του εμπορίου. Η Θεσσαλονίκη παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζομένης περιόδου βασικός συντελεστής στο δίκτυο εσωτερικού εμπορίου που αναπτύχθηκε γύρω από τη Σμύρνη, η οποία αποτελούσε τη μεγάλη αποθήκη εμπορευμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το δίκτυο αυτό περιελάμβανε, πλην της Θεσσαλονίκης, την Κωνσταντινούπολη, την ηπειρωτική Ελλάδα, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, την Αλεξάνδρεια, το Χαλέπι, τα Άδανα, το Ικόνιο, την Αττάλεια, και ακόμη πιο ανατολικά το Τοκάτ, το Ερζερούμ, το Ντιγιαρμπακίρ

νου στη Σμύρνη, προκειμένου να καταθέσουν Δηλώσεις Φορτίων που τους αφορούσαν. Το 1704 ένας ακόμη κατάλογος ονομάτων πρακτόρων που ανασύρθηκε από το αρχείο του προξενείου, περιλαμβάνει 36 ονόματα, αριθμός που φαίνεται να μειώνεται δραματικά τα επόμενα χρόνια, καθώς το 1794 μόνο 6 πράκτορες καταγράφονται στα πρακτικά των συναντήσεων του πρακτορείου. Από τις αρχές του 19ου αιώνα παρατηρείται σημαντική αύξηση στον αριθμό των Βρετανών πρακτόρων που ήταν εγκατεστημένοι στο λιμάνι, η οποία κορυφώνεται στη δεκαετία του 1820. Από οκτώ άτομα το 1813 το πρακτορείο περιελάμβανε τουλάχιστον 25 έως το 1821· βλ. Wood, *passim*.

67. Ο Francis Charnaud υπήρξε πρόξενος στη Θεσσαλονίκη από το 1792 έως τη διάλυση της Εταιρείας το 1825· βλ. και παρακάτω, σ. 170.

68. Ο Anthony Hayes υπήρξε πρόξενος στη Σμύρνη από το 1762 έως το 1794, ενώ ο Francis Werry από το 1794 έως το 1825· βλ. Wood, *passim* και Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 64, 67, 80, 113, κ.αλ.

και τη Μοσούλη⁶⁹. Έως την εγκατάσταση Ευρωπαίων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη η πόλη δεχόταν δυτικά προϊόντα και εμπορεύματα από τη Σμύρνη. Στη Σμύρνη αντίστοιχα μεταφέρονταν πρώτες ύλες από την ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης και διάφορα χειροποίητα εμπορεύματα, ενώ από εκεί είτε επανεξάγονταν στη Ευρώπη είτε μεταφέρονταν σε διάφορους προορισμούς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω του δικτύου του προαναφερθέντος εσωτερικού εμπορίου ή μέσω ενός δραστήριου συστήματος παράκτιου εμπορίου⁷⁰. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του Charnaud, συνήθης σταθμός των βρετανικών πλοίων που επέστρεφαν στο Λονδίνο από τη Σμύρνη ήταν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, όπου και συμπλήρωναν το φορτίο τους. Η πρακτική αυτή φαίνεται πως προξένησε κάποιες διαφορές μεταξύ των δύο βρετανικών εμπορικών κοινοτήτων και άφησε να εκδηλωθεί ένας λανθάνων ανταγωνισμός, ο οποίος σε κάποιες περιπτώσεις έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από την Εταιρεία, προκειμένου αυτή να ασκήσει πίεση ή να συνετίσει τα μέλη και τους αξιωματούχους της. Έτσι, το 1795 η Εταιρεία επιβεβαίωσε στον Charnaud την πάγια αρχή της, βάσει της οποίας τα προξενικά τέλη που εισπράττονταν επί του φορτίου ενός πλοίου καταβάλλονταν στο τελευταίο λιμάνι στο οποίο το συγκεκριμένο πλοίο φόρτωνε εμπορεύματα με προορισμό την Αγγλία. Η επισήμανση αυτή έθετε τέρμα στις αμφισβητήσεις που είχαν διατυπωθεί από εμπόρους της Σμύρνης σχετικά με το κατά πόσον τα προξενικά τέλη, τα οποία αφορούσαν πλοία που προέρχονταν από το λιμάνι της Σμύρνης και κατευθύνονταν προς το Λονδίνο με ενδιάμεσο σταθμό τη Θεσσαλονίκη, έπρεπε να καταβάλλονται στη Σμύρνη και όχι στη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα σε περιόδους πανώλης⁷¹. Στην περίπτωση αυτή η Εταιρεία αναγνώριζε και υποστήριζε το δικαίωμα του πρακτορείου της Θεσσαλονίκης σε μία σημαντική πηγή εσόδων. Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα (1796), όταν ο Francis Charnaud αργοπόρησε χαρακτηριστικά να εμβάσει στην Κωνσταντινούπολη το ποσοστό των προξενικών τελών που θα εισέπραττε η Εταιρεία, επικαλούμενος αδυναμία να προμηθευθεί «καλές»

69. Στο ίδιο, σ. 16. Για το εμπορικό δίκτυο που εκτεινόταν γύρω από το λιμάνι και για τον ρόλο των ευρωπαϊκών συμφερόντων σε αυτό ήδη από τον 16ο αιώνα βλ. D. Goffman, *Izmir as a Commercial Center. The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650*, αδημοσίευτη διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο του Σικάγου, 1985.

70. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 244 και Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 33.

71. SP 105/121, σ. 534: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 22 Μαΐου 1795.

συναλλαγματικές, η διοίκηση του Λονδίνου του δήλωσε απερίφραστα ότι, εάν στο μέλλον το «πρόβλημά» του αυτό εξακολουθούσε να υφίσταται, θα αναγκάζοταν να δώσει οδηγίες, ώστε τα προξενικά τέλη που θα κατέβαλλαν τα βρετανικά πλοία κατά το ταξίδι επιστροφής Σμύρνη-Θεσσαλονίκη-Λονδίνο να εισπράττονται στη Σμύρνη και όχι στη Θεσσαλονίκη («κάτι που θα αποβεί ιδιαίτερα βλαβερό για τα συμφέροντά σου»)⁷².

Η πρόταση του Charnaud προς την Εταιρεία το 1801 για διεκπεραίωση των μεταξύ τους οικονομικών εκκρεμοτήτων μέσω του Θησαυροφυλακίου (Treasury) του βρετανικού προξενείου στη Σμύρνη αποκαλύπτει μία περαιτέρω διάσταση της σχέσης των δύο πρακτορείων. Ο Charnaud επιθυμούσε, αντί άλλου τρόπου εισπραξης των οφειλών της Εταιρείας προς αυτόν, να εκδίδει συναλλαγματικές στον θησαυροφύλακα και καγκελάριο του πρακτορείου στη Σμύρνη, ο οποίος θα φρόντιζε για την εξαργύρωσή τους μέσω του λογαριασμού της Εταιρείας⁷³. Οι λόγοι που ώθησαν τον Charnaud στη διατύπωση της πρότασης αυτής ήταν προφανώς προσωπικοί –ήδη αναφέρθηκαν οι εμπορικοί και οικογενειακοί δεσμοί του με τη Σμύρνη– και αντικειμενικοί, καθώς στην εμπορική μητρόπολη της Αυτοκρατορίας ανθούσε το εμπόριο συναλλαγματικών⁷⁴.

2. Πρόξενοι – Έμποροι – Προστατευόμενοι

Ο Francis Charnaud έφθασε στη Θεσσαλονίκη, για να αναλάβει το προξενείο της Levant Company, το 1792. Την εποχή αυτή το βρετανικό εμπόριο στην Ανατολή εισερχόταν σε μία νέα περίοδο κρίσης, που συνδυάστηκε με το τέλος του ρωσο-τουρκικού πολέμου και την έναρξη των γαλλικών πολέμων. Η διακοπή των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των χω-

72. SP 105/122, σ. 40-41: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 13 Μαΐου 1796.

73. Η Εταιρεία συμφώνησε αρχικά, επιθυμώντας ωστόσο να διατηρήσει τον άμεσο έλεγχο όσων της χρέωνε ο πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, διατήρησε το δικαίωμα να ενημερώνει και να εξουσιοδοτεί η ίδια τον θησαυροφύλακα του πρακτορείου της Σμύρνης πριν από την έκδοση κάθε συναλλαγματικής. Η πρακτική αυτή αργότερα αντικαταστάθηκε από την έκδοση συναλλαγματικών στο όνομα του θησαυροφύλακα στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Charnaud ήταν υποχρεωμένος να εμβάζει και το ποσοστό από τα έσοδα του προξενείου που αντιστοιχούσε στην Εταιρεία· βλ. παρακάτω, σ. 180.

74. Βλ. A. B. Cunningham (ed.), «The Journal of Christophe Aubin: A report on the Levant Trade in 1812», *Archivum Ottomanicum*, 8 (1983), σ. 116-119 και Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 16.

ρών που εμπλέκονταν στη διαμάχη, οι πολεμικές συγκρούσεις, επίσης η τακτική αποκλεισμού λιμανιών και χερσαίων διόδων που ακολουθήθηκε και από τις δύο πλευρές και έλαβε διαστάσεις ενός πραγματικού εμπορικού πολέμου, και τέλος η ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της πειρατείας, οδήγησαν στην παρακώλυση της εμπορικής ναυτιλίας των ευρωπαϊκών χωρών και στην κατακόρυφη μείωση του όγκου και της αξίας των συναλλαγών τους στην Ανατολή· η παραπάνω κρίση συνεχίστηκε έως τις αρχές του 19ου αιώνα⁷⁵. Εν μέσω αυτής της δυσχερούς κατάστασης ο Charnaud ανέλαβε καθήκοντα Βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη, και με την πρώτη επιστολή-αναφορά προς τη διοίκηση της Levant Company εγκαινίασε μία μακροχρόνια αλληλογραφία με τους προϊσταμένους του στο Λονδίνο, η οποία τερματίστηκε με τη διάλυση της Εταιρείας το 1825. Φθάνοντας στη Θεσσαλονίκη από τη Σμύρνη, όπου πιθανότατα ήταν εγκατεστημένος και ασκούσε το επάγγελμα του εμπόρου, ο νέος Βρετανός πρόξενος παρέλαβε τα έγγραφα του προξενείου και το αρχειοφυλακείο από τον Βρετανό έμπορο της Θεσσαλονίκης και τελούντα περιστασιακά χρέη προξένου Bartholomew Edward Abbott⁷⁶. Η μεταβίβαση της εξουσίας από τον Abbott στον Charnaud ήταν η πρώτη πράξη σε μία μακροχρόνια τεταμένη σχέση, η οποία χαρακτηρίστηκε από διχογνωμίες και αντιπαραθέσεις υπό το βλέμμα της Εταιρείας⁷⁷.

Ορισμένες πληροφορίες για τους δύο ισχυρούς άνδρες του πρακτορεί-

75. Βλ. Cunningham, *ό.π.*, σ. 18. Σχετικά με τη βρετανική εμπορική δραστηριότητα στην Ανατολική Μεσόγειο την περίοδο αυτή βλ. Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 155-165. Ενδεικτικός της κρίσης είναι ο σταθερά ελαττούμενος αριθμός βρετανικών πλοίων που έφθασαν στο λιμάνι της Σμύρνης από το Λονδίνο: είκοσι το 1790, δεκαπέντε το 1793, τέσσερα το 1795, έξι το 1797, ένα το 1798 και κανένα το 1799.

76. Ο Abbott ανέλαβε χρέη Pro-Consul το 1790 εξαιτίας του ξαφνικού και βίαιου θανάτου του Βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη George Moore. Του Moore είχε προηγηθεί στη θέση αυτή ο πρόξενος Olifer, ο οποίος παραιτήθηκε το 1786· βλ. SP 105/121, σ. 170: Εταιρεία προς πρόξενο Olifer (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 31 Μαρτίου 1786. Ο George Moore διορίστηκε επίσημα πρόξενος της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη από 1η Ιουλίου 1786· βλ. SP 105/121, σ. 190-19: Εταιρεία προς πρόξενο George Moore (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 9 Μαρτίου 1787 (πρώτη επιστολή προς τον Moore από την Εταιρεία) και SP 105/121, σ. 281-282: Εταιρεία προς πρόξενο George Moore (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 7 Μαΐου 1790 (τελευταία επιστολή πριν από τον θάνατό του). Η Εταιρεία άρχισε να αλληλογραφεί με τον Francis Charnaud από τον Φεβρουάριο του 1792· βλ. SP 105/121, σ. 352-353: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 17 Φεβρουαρίου 1792.

77. Βλ. και παρακάτω, σ. 184.

ου της Θεσσαλονίκης αλλά και για τη ζωή της βρετανικής εμπορικής κοινότητας προκύπτουν επίσης από αναφορές περιηγητών της εποχής. Σύμφωνα με τον περιηγητή Holland⁷⁸, τόσο ο Charnaud όσο και η Ολλανδικής καταγωγής σύζυγός του προέρχονταν από οικογένειες που ήταν εγκατεστημένες στην Ανατολή επί πολλά χρόνια, ώστε ο τρόπος ζωής τους είχε απολέσει τα «εθνικά χαρακτηριστικά» ενός βρετανικού τρόπου ζωής. Ο περιηγητής Daniel Edward Clarke αναφέρεται επίσης στη φιλοξενία που του προσέφερε ο Βρετανός πρόξενος, καθώς και στη γνωριμία του με τον Abbott, τον οποίο και αποκαλεί «πατέρα» της Levant Company στη Θεσσαλονίκη⁷⁹. Το σχόλιο του Clarke για την ισχυρή προσωπικότητα και παρουσία του Abbott εντός του βρετανικού πρακτορείου εξηγεί εν μέρει την αντιπαράθεσή του με τον Charnaud, η οποία επηρέασε και τις επόμενες γενιές των δύο οικογενειών. Ο Bartholomew Edward Abbott ξεκίνησε την επαγγελματική σταδιοδρομία του ως έμπορος στην Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του 1770, ενώ η οικογένειά του κυριάρχησε στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Θεσσαλονίκης έως τα μέσα του 20ού αιώνα⁸⁰. Ένας ακόμη έμπορος βρετανικής υπηκοότητας εγκατεστημένος στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αι. ήταν ο Peter Chasseaud, ο οποίος για ένα διάστημα εκτελούσε χρέη υποπρόξενου και εκπροσώπου της Levant Company στο λιμάνι της Καβάλας⁸¹.

78. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. During the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 312.

79. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, Part the second, Greece, Egypt and the Holy Land, Section the First*, Λονδίνο 1812, σ. 364 κ.ε. όπου κάνει και μία εκτενή αναφορά στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης.

80. Βλ. μεταξύ άλλων Αγγελική Β. Μεταλληνού, *Παλαιά Θεσσαλονίκη εικονογραφημένη*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 46, 170-172, 172-181, καθώς και C. A. Vasilopoulos, «Contribution à l'histoire de la colonie européenne de Thessalonique vers la fin du XVIII siècle», *Μακεδονικά*, 12 (1972), σ. 183-200. Σχετικά με την οικογένεια Abbott και τη σχέση της με την οικογένεια του εμπόρου της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Γούτα Καφταντζιόγλου βλ. Ευ. Χεκίμογλου, «Ιωάννης Γούτα Καφταντζιόγλου. Το πρόσωπο μέσα από την εποχή του», *Γρηγόριος Παλαμάς*, τχ. 758 (1995), σ. 407-464. Πβ. επίσης Αθανασιάδου, *ό.π.*, σ. 50-51, 164-165.

81. Βλ. SP 105/127, φ. 139r: υποπρόξενος Peter Chasseaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Καβάλα 3 Οκτωβρίου 1799. Με αυτή την επιστολή ο Chasseaud ενημέρωνε την Εταιρεία για την επικείμενη αλλαγή προξένου στην Καβάλα. Ο Chasseaud ήταν συνétairos και σύγγαμβρος του Abbott. Ο Holland, *ό.π.*, σ. 322-323, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1812 αναφέρεται στις θυγατέρες του Chasseaud και του Αυστριακού προξένου που ήταν καλλιεργημένες, διατηρούσαν ελληνικές συνήθειες και μιλούσαν ελληνικά που ήταν η μητρική τους γλώσσα· βλ. και Vasilopoulos, *ό.π.*, σ. 191-192.

Καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης δεν φαίνεται να υπερέβη κατά πολύ τα πέντε μέλη, αριθμός χαμηλός σε σύγκριση με τον αριθμό Βρετανών πρακτόρων που συμμετείχαν στα πρακτορεία Σμύρνης, Κωνσταντινούπολης και Χαλεπιού κατά συγκεκριμένες περιόδους⁸². Την ύπαρξη πέντε βρετανικών εμπορικών οίκων στην Θεσσαλονίκη κατά το δεύτερο μισό του 18ου αι. επιβεβαιώνουν οι Γάλλοι πρόξενοι στην πόλη⁸³. Το 1804 οι Francis Charnaud, Peter Chasseaud, Bartholomew Edward Abbott, John Pyburn και George Frederic Abbott, γιος του Bartholomew, υπέγραψαν ως μέλη του πρακτορείου της Θεσσαλονίκης επιστολή που απεύθυναν προς την Εταιρεία, ζητώντας την αποστολή στην πόλη προτεστάντη εφημερίου που θα αναλάμβανε και την κατήχηση/διδασκαλία των παιδιών τους⁸⁴.

Ο ρόλος και η εικόνα του τοπικού πρακτορείου μεταβλήθηκε δραστικά από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, λόγω της συγκέντρωσης στην πόλη νεόφερτων εμπορικών πρακτόρων και ανεξάρτητων εμπόρων από το Λονδίνο και τη Μάλτα, καθώς και λόγω της ανάληψης της εκπροσώπησης βρετανικών οίκων από τους ήδη εγκατεστημένους εμπορικούς πράκτορες. Η υπογραφή συνθήκης ειρήνης μεταξύ Βρετανών και Οθωμανών το 1809 και η επαναδραστηριοποίηση του βρετανικού βασιλικού ναυτικού στη Μεσόγειο⁸⁵, σε συνδυασμό με την εισαγωγή στις αγο-

82. Για τον αριθμό των πρακτόρων στη Σμύρνη βλ. σημ. 66. Στην Κωνσταντινούπολη, έδρα του Βρετανού πρέσβη και από τον 19ο αιώνα του γενικού πρόξενου, ο αριθμός των πρακτόρων παρέμεινε αρκετά υψηλός (περί τους 25) κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα. Έως το 1760 ο αριθμός των πρακτόρων στην Κωνσταντινούπολη μειώθηκε σε λιγότερους από δέκα, ενώ ως το 1794 παρέμειναν στην πόλη μόνον πέντε. Ο μέσος όρος παρακολούθησης συναντήσεων στο πρακτορείο της Κωνσταντινούπολης κατά την περίοδο 1806-1813 ήταν μόνο πέντε με έξι πράκτορες, και ο αριθμός τους δεν υπερέβη τους δέκα ως το 1823· βλ. Wood, *passim*. Στο Χαλέπι, κέντρο του βρετανικού εμπορίου υφασμάτων ως τα τέλη του 18ου αιώνα, είχαν εγκατασταθεί γύρω στο 1662 περίπου πενήντα πράκτορες, ενώ το 1699 τα αρχεία της Εταιρείας καταγράφουν τα ονόματα πάνω από σαράντα πρακτόρων. Έως το 1725 ο αριθμός αυτός έπεσε κάτω από τριάντα άτομα και λίγα χρόνια αργότερα μειώθηκε σε δεκαπέντε. Τη δεκαετία του 1780 δύο Βρετανοί πράκτορες ήταν εγκατεστημένοι στο Χαλέπι· βλ. Davies, *ό.π.*, σ. 88-89.

83. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 196.

84. SP 105/129, φ. 395r: πρόξενος Francis Charnaud και πρακτορείο προς την Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 5 Δεκεμβρίου 1804. Στα τέλη του 1795 ένας ακόμη σημαντικός βρετανικός εμπορικός οίκος στη Θεσσαλονίκη ήταν ο αυτός των Anthony Hayes & Son· βλ. Ingram, *ό.π.*, σ. 74-75. Μεταξύ του 1775 και του 1776 ο Hayes ήταν chargé d'affaires στην πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 252.

85. Είχε προηγηθεί η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών

ρές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας της τεράστιας πλέον παραγωγής βαμβακερών νημάτων του Λανκασάιρ, έδωσαν νέα ώθηση στο βρετανικό εμπόριο στην Ανατολή. Τα σημάδια της ανάκαμψης ήταν ορατά ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα⁸⁶. Στις 3 Νοεμβρίου του 1809 ελλειμνίστηκε στη Θεσσαλονίκη το πρώτο βρετανικό πλοίο μετά από μακρά περίοδο κρίσης εννέα χρόνων, ενώ στα αμέσως επόμενα χρόνια το λιμάνι εξελίχθηκε σε βασικό κρίκο στην αλυσίδα εμπορικών ανταλλαγών που ένωνε το Λονδίνο με τη Μάλτα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Εμπορεύματα και προϊόντα συνέρρεαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, και τα έσοδα του βρετανικού προξενείου από προξενικά τέλη άρχισαν να αυξάνουν κατακόρυφα⁸⁷. Βρετανικά πλοία ή/και πλοία που έκαναν χρήση της βρετανικής σημαίας μετέφεραν από και προς την πόλη εμπορεύματα που αφορούσαν –ως αποστολές ή παραλήπτες– 84 εμπορικούς οίκους το 1813-1814. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν μέλη της Levant Company και ανεξάρτητοι Βρετανοί έμποροι, Γάλλοι, Γερμανοί, Εβραίοι και Έλληνες, οίκοι προστατευόμενοι διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών, μεταξύ αυτών και της Αυστρίας και της Δανίας⁸⁸. Στη Θεσσαλονίκη εμφανίζονται να παραλαμβάνουν εμπορεύματα από το Λονδίνο και τη Μάλτα είτε να αποστέλλουν φορτία στη Βρετανία μέσω Μάλτας οι G. Vianello Sons & C., John Fazz, P. F. André, Barxell & Faadt, J. H. Castrizzi, Charles Grabau & C., I. Γ. Καφταντζιόγλου, Samuel Cooper & C., ο πρόξενος Francis Charnaud, οι Moise Saja & Juda Levi, G. F. Abbott & C., Hausner & C., J. D. Dardaghani, John Pyburn, Κωνσταντίνος Κοστούρουσης & Σία, I. Κυριακού & Σία, ο Haggi Muhamed Sarai, οι J. Masse & C., ο J. Lachliy, οι Abbott & Chasseaud, ο Claudio Bianco, οι Νικόλαος και Μιχαήλ Γκολόπουλος, οι Ανδρέας Κουντούρης, Κωνσταντίνος Γιανικόπου-

το 1807, που έδωσε ένα ακόμη χτύπημα στο βρετανικό εμπόριο στην Ανατολή· βλ. Cunningham, *ό.π.*, σ. 19-20, Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 163.

86. Cunningham, *ό.π.*, σ. 20. Στην κεντρική αποθήκη εμπορευμάτων της Αυτοκρατορίας, τη Σμύρνη, ο αριθμός των πλοίων βρετανικής προέλευσης αυξήθηκε σημαντικά: 6 πλοία το 1805, 18 το 1814, 23 το 1815 και 50 το 1820.

87. Βλ. παρακάτω, σ. 207.

88. Για την δραστηριότητα στην πόλη διαφόρων εμπορικών «κοινοτήτων» σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα βλ. την αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή: Emilie Themopoulou, *Salonique, 1800-1875: Conjoncture économique et mouvement commercial*, Thèse de Doctorat de l'Université de Paris I, τ. 1, Παρίσι 1994, σ. 21-390. Για την εμπορική δραστηριότητα των Βρετανών από τη δεκαετία του 1830 βλ. Κων. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840», *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ.73-173.

λος, Δημήτριος Χατζηγιώργος, οι Elia Fernandez & Misrachi, Vernazza & Alliotti, ο William Brine, ο J. B. Renal, ο G. D. Morpurgo, ο Abraam Namias και ο Ascan Luteroth⁸⁹. Είναι πιθανό, στη συγκεκριμένη συγκυρία, το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης, εκπροσωπώντας επισήμως το μονοπώλιο της Levant Company, να συμμετείχε κατά μικρό μόνο μέρος στο σύνολο της εμπορικής δραστηριότητας που ωστόσο αναπτύχθηκε υπό βρετανική σημαία, αφορούσε βρετανικά συμφέροντα και εντέλει κατέβαλλε προξενικά τέλη στην Εταιρεία αυξάνοντας κατακόρυφα τα έσοδα της στο συγκεκριμένο λιμάνι. Ως εκ τούτου, η βρετανική εμπορική κοινότητα της Θεσσαλονίκης την εποχή αυτή γνώρισε σημαντική διεύρυνση, η οποία μειώθηκε κατά τα επόμενα χρόνια. Όσον αφορά τους ελληνικής και εβραϊκής καταγωγής εμπόρους, ήδη στις καταστάσεις των προξενικών τελών των ετών 1816, 1817 και 1818, τις οποίες ο Charnaud απέστειλε προς την Εταιρεία στο Λονδίνο, αυτοί είχαν αντικαταστήσει την πληθώρα των βρετανικών και άλλων ευρωπαϊκών εμπορικών οίκων που εμφανίζονταν στις καταστάσεις του 1813-1814⁹⁰.

Ένα γεγονός που επηρέασε κατά ιδιάζοντα τρόπο όλα τα πρακτορεία της Εταιρείας στην Ανατολή υπήρξε η προσάρτηση των Ιονίων νήσων στη Βρετανία το 1815. Τα προξενία στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη απέκτησαν κατ' αυτόν τον τρόπο την ευθύνη ενός σημαντικού αριθμού ατόμων, που προέρχονταν από τα Ιόνια νησιά και δήλωναν Βρετανοί υπήκοοι⁹¹. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Charnaud στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος άρχισε να βλέπει τα καθήκοντά του να διαφοροποιούνται σημαντικά και να αυξάνονται, λόγω της αύξησης των γραφειοκρατικών υποχρεώσεών του⁹². Το 1821 είκοσι Βρετανοί και

89. Βλ. Πίν. 12. Σε ορισμένους βρετανικούς εμπορικούς οίκους που αντιπροσωπεύονταν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης την εποχή αυτή αναφέρεται και η Themopoulou, *ό.π.*, σ. 170-182.

90. Βλ. Πίν. 6.

91. Cunningham, *ό.π.*, σ. 196, ο οποίος υποστηρίζει, ότι ο Castlereagh είχε αρνηθεί στους κατοίκους των Ιονίων νήσων τη βρετανική υπηκοότητα, δεν είχε όμως διευκρινίσει τίνος υπήκοοι ήταν. Στην Κωνσταντινούπολη τα άτομα αυτά, που είχαν συρρεύσει κατά πλήθος, διέφυγαν την οθωμανική δικαιοσύνη με το επιχείρημα ότι προέρχονταν από μία ανεξάρτητη δημοκρατία υπό βρετανική προστασία. Η κατάσταση αυτή προκάλεσε τη διαμαρτυρία των οθωμανικών αρχών προς τη βρετανική κυβέρνηση σχετικά με το νομικό καθεστώς τους κατοίκων των Ιονίων νήσων.

92. Κατά την περίοδο αυτή ο «εθνικός» ρόλος του προξένου απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα σε σχέση με αυτόν του εκπροσώπου της μονοπωλιακής εμπορικής

Ιόνιοι υπήκοοι εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη υπέγραψαν από κοινού επιστολή με αιτήματά τους προς τη Levant Company. Επρόκειτο για τους Francis Charnaud, Peter Chasseaud, George Frederic Abbott, G. Chasseaud, H. Chasseaud, C. Chasseaud, John Charnaud, καθώς και τους Γ. Κ. Μερσιώτη, Δ. Μαζαράκη, Spiridione Monti, Αθανάσιο Μηλιαρέση, Σπύρο Μηλιαρέση, Γεράσιμο Μηλιαρέση, Ανδρέα Δαλωνά, Βέικου χήρα Μηλιαρέση, Μάρκο Δαλωνά, Manuel Partido, Marco Partido, Antonio Partido και τον Δημήτριο Ασάνη. Πολλοί απ' αυτούς προέρχονταν από τα Ιόνια νησιά⁹³.

Εκτός από τους πράκτορες εμπορικών οίκων και τους Βρετανούς υπηκόους, μέλη της Εταιρείας ή ανεξάρτητους εμπόρους και τις οικογένειές τους, το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης περιστοιχιζόταν από έναν ολόκληρο κόσμο ελληνικής, εβραϊκής, ιταλικής και λεβαντινικής καταγωγής, που διεκδικούσε και συχνά ελάμβανε τη βρετανική προστασία⁹⁴. Η καθιερωμένη αυτή πρακτική, που απέφερε σημαντικά οικονομικά οφέλη στους πρέσβεις και στους προξένους των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ για τις οθωμανικές αρχές αποτελούσε μία μορφή εκμετάλλευσης του καθεστώτος των διομολογήσεων εις βάρος του οθωμανικού κράτους, ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και στη Θεσσαλονίκη. Ο πρόξενος διόριζε σειρά υπαλλήλων κατώτερης ιεραρχίας σε βοηθητικές θέσεις, όπως αυτή του διερμηνέα-

Εταιρείας. Ήδη από το 1804 η διοίκηση της Εταιρείας είχε ζητήσει από τους εκπροσώπους της στην Ανατολή, αξιωματούχους και πράκτορες, να αναφέρονται για όλα τα θέματα στον διορισμένο γενικό πρόξενο στη Κωνσταντινούπολη. Την ίδια εποχή ο πρέσβης της Βρετανίας υπήλθη και επισήμως στην υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών και αποσυνδέθηκε τελείως από τα εμπορικά ενδιαφέροντα της Levant Company. Η διαδικασία σταδιακής απόσυρσης της Εταιρείας προς όφελος του βρετανικού στέμματος και μιας πολιτικής απελευθέρωσης του βρετανικού εμπορίου ολοκληρώθηκε αργότερα με τη διάλυση της Εταιρείας το 1825.

93. SP 105/139, φ. 262-263: Βρετανοί και Ιόνιοι υπήκοοι στη Θεσσαλονίκη προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Θεσσαλονίκη 24 Ιουνίου 1821.

94. Όπως ανακάλυψε ο Βρετανός πρέσβης Robert Liston κατά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη το 1794, για τη χορήγηση προστασίας από τις διάφορες πρεσβείες ίσχυε συγκεκριμένο τιμολόγιο από το 1750, σύμφωνα με το οποίο η ρωσική προστασία στοίχιζε 10.000 πιάστρα (λόγω του προσδοφόρου εμπορίου της Μαύρης Θάλασσας), η γαλλική κατά τι λιγότερο, η βρετανική 2.500 έως 6.000 πιάστρα, ενώ ελαφρώς μικρότερα ποσά κόστιζαν τα μπεράτια που διακινούσαν οι Βρετανοί πρόξενοι. Τα χρήματα, που εισέπρατταν οι ίδιοι οι αξιωματούχοι της Εταιρείας (βλ. Ingram, *ό.π.*, σ. 90-91), αποτελούσαν σημαντική και ανεξέλεγκτη από την Εταιρεία πηγή εσόδων για τον πρέσβη και τους προξένους. Σχετικά με την καθιέρωση της προστασίας και τους «προστατευόμενους» των ευρωπαϊκών κρατών σε οθωμανικό έδαφος βλ. Π. Μ. Κοντογιάννη «Οι Προστατευόμενοι», *Αθηνά*, 29 (1917), σ. 1-160.

δραγουμάνου ή του προσωπικού ασφαλείας του προξενείου· τα πρόσωπα αυτά συνήθως προέρχονταν από τις τοπικές κοινωνίες⁹⁵. Οι διορισμοί επικυρώνονταν με μπεράτια. Τα ιδιαίτερα αυτά προνόμια δεν ελάμβαναν μόνον –όπως θα ήταν αναμενόμενο– άτομα που συνέβαλλαν άμεσα ή έμμεσα στην προώθηση του βρετανικού εμπορίου, αλλά και διάφοροι επαγγελματίες και μικροέμποροι. Το 1761 τέσσερα άτομα είχαν προσληφθεί ως διερμηνείς στο βρετανικό προξενείο της Θεσσαλονίκης, οι Γεώργιος υιός Λαζάρου, Αγγελία υιός Ευθυμίου, Ανδρόνικος υιός Γιαγκου και Αργυρόπουλος υιός Εμμανουήλ. Το 1797 ο αριθμός όσων είχαν λάβει θέση διερμηνέα στο βρετανικό προξενείο είχε αυξηθεί σημαντικά. Επρόκειτο για τον Δημήτριο υιό Νικολάου Χατζή Μικλή και τους υπαλλήλους του Γεώργιο Αναστασίου Θωμά και Νικόλαο Λαζάρου, τον Δημήτριο υιό Μανώλη Μπεκλή και τους υπαλλήλους του Παναγιωτάκη Μελιόρχο και Σταύρο Παπαδήμου Λιόλιου, τον Σαμπετάι Ναχαμά και τους υπαλλήλους του Φορεντίνο Τζώρτζη Μανδρατζή ογλού και Χαΐμ Σαντόλο, τον Μανώλη Ανδρονίκου Πάικου και τους υπαλλήλους του Τζώρτζιο Ανδρονίκου Πάικου και Τζοβάνη Ανδρονίκου Πάικου⁹⁶. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1820, αναφέρονταν ως προστατευόμενοι της Βρετανίας οι «ιατρός Μανωλάκης και οι τρεις γιοι του, Αλέξιος, Μερκούριος και Γρηγόριος, Γεώργιος Βησιώτης, Νικόλαος χρυσοχός, Σταθερός Εεφτέρη, Αργύριος Μπασματζή, Χατζή Διονύσιος, σαπυνοποιός, Σαμουήλ Μπορόμα, Εβραίος Μπόρτα, Αντώνιος Κρητικός, Δημητράκης, Κωνσταντίνος, Κωστούρη, Νικόλαος Μπασματζή, υποδηματοποιός Κωνσταντής εκ Σμύρνης, Τζοβανδρέας εκ Χίου, Νικόλαος Κοροβέση, υποδηματοποιός, Νικόλαος ο Μάρκου, Βάδης Θεόδωρος, Ζαφείριος, υιός Γεωργίου Μπαγιάτη, Γρηγόριος, υιός του ιατρού Συριανού»⁹⁷.

95. Όπως αναφέρει η Anderson, *ό.π.*, σ. 108-109, η επιλογή του δραγουμάνου του προξενείου ή της πρεσβείας γινόταν συνήθως μεταξύ των Φλωρεντινών ή των Λιβονέζων που ζούσαν στα λιμάνια της Ανατολής –η Εταιρεία εναντιωνόταν κατηγορηματικά στην πρόσληψή τους, θεωρώντας την μη ασφαλή και ασύμφορη– και των Ελλήνων ή Αρμενίων Οθωμανών υπηκόων, που ήταν ικανοποιημένοι με χαμηλούς μισθούς, καθώς η πρόσληψη τους εξασφάλιζε εξαίρεση από φόρους και προστασία. Βλ. επίσης Wood, *ό.π.*, σ. 225-226. Για τον διορισμό γραμματέων και δραγουμάνων, καθώς και τη χορήγηση προστασίας από τους Βενετούς προξένους στη Θεσσαλονίκη, βλ. Αθανασιάδου, *ό.π.*, σ. 59-73.

96. Βλ. Ι. Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 252, 352.

97. Βλ. στο ίδιο, σ. 424-425, όπου κατάλογος όσων διατελούσαν «υπό την προστασίαν των άλλων κρατών» το 1820, «των οποίων κατόπιν του εκδοθέντος αυτοκρατορικού φερμανίου διετάχθη η κατάσχεσις των εις χείρας των εγγράφων προστασίας».

Πέραν του καιροσκοπικού, συγκυριακού και εμπορεύσιμου χαρακτήρα τους, σε κάποιες περιπτώσεις τα μπεράτια μπορούσαν να οδηγήσουν στη διαμόρφωση μακροχρόνιων υπαλληλικών σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης όπως αποκαλύπτει η περίπτωση του διερμηνέα του βρετανικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη Αλέξιο Ευθυμίου Γούτα. Το 1798 ο Αλέξιος Ευθυμίου Γούτας συμπλήρωσε 52 χρόνια υπηρεσίας ως διερμηνέας στο βρετανικό προξενείο της Θεσσαλονίκης⁹⁸. Με την ευκαιρία αυτή ο Francis Charnaud πρότεινε στη Levant Company τη συνταξιοδότησή του με το ποσόν των 400 πιαστρών ετησίως, το οποίο η Εταιρεία καλούνταν να του καταβάλλει ανά τρίμηνο, ενώ μετά τον θάνατο του Γούτα ο Charnaud ζήτησε την άδεια από την Εταιρεία το ποσόν αυτό να καταβάλλεται στα παιδιά του⁹⁹. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ένα μπεράτι ήταν δυνατόν να αποκτήσει μία άλλου τύπου πολιτική και διπλωματική αξία εντός του πεδίου των διεθνών ανταγωνισμών. Στην περίπτωση του Andrea Giustiniani αποδεικνύεται ότι η χορήγηση προστασίας μπορούσε να ενταχθεί σε μία πολιτική τακτική στρατολόγησης Οθωμανών ή άλλων υπηκόων, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συμβάλουν στην ανάπτυξη ενός δικτύου κατασκοπίας εναντίον του αντιπάλου σε περιόδους πολεμικών αντεγρήσεων. Πρώην πρόξενος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Μασσαλία ο Andrea Giustiniani έγινε γνωστός καταδρομέας στην υπηρεσία του γαλλικού κράτους, και για ένα διάστημα προξένισε μεγάλη ζημία στην βρετανική ναυτιλία. Ο Charnaud επεδίωξε να τον θέσει υπό βρετανική προστασία το 1814, και για τον σκοπό αυτό ζήτησε από τον πρέσβη Robert Liston την παραχώρηση προνομίου (patent) στο συγκεκριμένο άτομο. Ο Liston αρνήθηκε την παραχώρηση επίσημου προνομίου και συμ-

98. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 340. Βλ. επίσης SP 105/122, σ. 92-93: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 30 Ιανουαρίου 1798, SP 105/126, φ. 235^r-237^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 18 Μαΐου 1798 και SP 105/122, σ. 228: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 17 Φεβρουαρίου 1801, SP 105/127, φ. 422^r-422^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Αυγούστου 1800.

99. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Γούτας ήταν για ένα διάστημα προστατευόμενος του βενετικού προξενείου της Θεσσαλονίκης και ταυτοχρόνως στην υπηρεσία του προξένου της Βρετανίας, γεγονός που κίνησε την προσοχή των οθωμανικών αρχών. Όπως φαίνεται, εντέλει, ζήτησε από το βενετικό προξενείο να αναλάβει διερμηνέας στη θέση του ο γαμβρός του, Σπανδωνής Νικόλας Καστρίτσος· βλ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 340.

βούλεψε τον Charnaud να μην προβεί σε καμία επίσημη ενέργεια, και ο Giustiniani να παραμείνει απαρατήρητος και ασφαλής υπό την προστασία του. Το επιχείρημα του Liston ήταν ότι η επίσημη παραχώρηση βρετανικής προστασίας σε Γάλλο υπήκοο θα καθιστούσε τον Giustiniani ιδιαίτερα ευάλωτο έναντι αφενός των γαλλικών αρχών, που διατηρούσαν κάθε δικαιοδοσία επάνω στο άτομό του, και αφετέρου των οθωμανικών αρχών, που θα παρενέβαιναν προς διευθέτηση της διαφοράς μεταξύ των δύο χωρών¹⁰⁰. Έτσι, ο Giustiniani παρέμεινε επί 150 ημέρες υπό την προστασία του Βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη¹⁰¹.

3. Εμπόριο και ναυτιλία

Από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες του διορισμού του το 1792, ο Francis Charnaud έλαβε σαφείς οδηγίες από την Εταιρεία αναφορικά με τη διαχείριση των οικονομικών του πρακτορείου, καθώς και επιστημονικές σχετικές με την υποχρέωσή του να ενημερώνει τακτικά και διεξοδικά την διοίκηση για την κίνηση των λογαριασμών και τα προξενικά έσοδα. Στα χρόνια που ακολούθησαν οι επιστημονικές πλήθυναν και εντέλει έλαβαν τη μορφή σφοδρών επικρίσεων την περίοδο που ο Charnaud παραμέλησε τα καθήκοντά του. Η συχνότητα και η αυστηρότητα των αναφορών στις επιστολές που ανταλλάχθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο αναδεικνύουν τη χρηστή διαχείριση των οικονομικών του πρακτορείου σε μείζον θέμα, επισκιαζοντας ορισμένες φορές θέματα της τρέχουσας επικαιρότητας. Η Εταιρεία έκανε απολύτως σαφές μέσω επιστολών που υπέγραφαν είτε ο Διοικητής είτε ο Γραμματέας, ότι η εφαρμογή των κανονισμών αναφορικά με την οργάνωση και καταγραφή του εμπορίου καθώς και τη συλλογή εσόδων από τους προξενικούς δασμούς αποτελούσε βασική προτεραιότητά της, ώστε ο έλεγχος της συμπεριφοράς των αξιωματούχων της θα ήταν αυστηρός.

Ειδικότερα, ο Charnaud ήταν υποχρεωμένος να αποστέλλει συστημα-

100. SP 105/134, φ. 222^r: πρέσβης Robert Liston προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Κωνσταντινούπολη 31 Ιανουαρίου 1814.

101. SP 105/134, φ. 221^r-221^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 20 Δεκεμβρίου 1814. Αργότερα ο Charnaud συμβούλεψε τον Giustiniani να εγκαταλείψει την οθωμανική επικράτεια, όμως, σύμφωνα με πληροφορίες που του μετέφερε ο γιος του James, ο Giustiniani βρισκόταν μερικούς μήνες αργότερα στην Κωνσταντινούπολη σε δυσχερή κατάσταση και ανέμενε τον διορισμό του στη θέση του Οθωμανού προξένου στη Λισαβόνα.

τικά στο Λονδίνο τις Δηλώσεις Φορτίων (Manifests), που κατέγραφαν με λεπτομερή τρόπο την ταυτότητα των βρετανικών πλοίων και τα φορτία που διακινούνται μέσω της Θεσσαλονίκης και τα οποία κατέβαλλαν προξενικούς δασμούς. Ο Charnaud ήταν επίσης υποχρεωμένος να δίνει λεπτομερή αναφορά για τα προξενικά έσοδα του πρακτορείου, μέρος των οποίων παρακρατούσε η Εταιρεία στο Λονδίνο για την κάλυψη των εξόδων της. Ο υπολογισμός των προξενικών δασμών, τους οποίους όφειλαν να καταβάλλουν στο βρετανικό προξενείο τα βρετανικά πλοία ή τα πλοία υπό βρετανική σημαία, που είτε εισέρχονταν είτε εξέρχονταν από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, γινόταν μέσω μιας εξαιρετικά περίπλοκης διαδικασίας προσδιορισμού με τη μέτρηση ενός ποσοστού επί της αξίας κάθε εμπορεύματος. Το ποσοστό αυτό μεταβαλλόταν ανάλογα με τις ανάγκες της Εταιρείας και την πολιτική και οικονομική κατάσταση, ενώ η αξία εμπορευμάτων και προϊόντων κατά μονάδα μέτρησης ή βάρους υπολογιζόταν από τις οθωμανικές αρχές, επικυρωνόταν από τις βρετανικές και καταγραφόταν σε τιμολόγια εμπορευμάτων (Tariffs) που δημοσιεύονταν¹⁰². Το 1776 οι οδηγίες προς τον Βρετανό πρόξενο στη Θεσσαλονίκη Olifer ήταν να εισπράττει από όλα τα εμπορεύματα που εξάγονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς τη Βρετανία ποσοστό 7% επί της αξίας τους. Από αυτό το ποσοστό ο πρόξενος κρατούσε το 2% και παρέδιδε στην Εταιρεία το 5%¹⁰³.

Προς διευκόλυνση της διαδικασίας υπολογισμού του ισοζυγίου πληρωμών μεταξύ του προξένου και της Εταιρείας ο Charnaud συνέτασσε έναν τρέχοντα λογαριασμό, στον οποίο καταγράφονταν τα πιστωτικά υπόλοιπα της Εταιρείας και του προξένου. Η Εταιρεία όφειλε να καταβάλλει μισθό και ειδικές αποζημιώσεις (Emoluments), ενώ ο Charnaud το ποσοστό των δασμών που συνέλεγε στη Θεσσαλονίκη και αναλογούσε στην Εταιρεία. Οι πληρωμές γίνονταν ως επί το πλείστον με διακίνηση συναλλαγματικών μέσω των πρακτορείων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης. Ο Charnaud φρόντιζε να αποστέλλει συναλλαγματικές στον θησαυροφύλακα στην Κωνσταντινούπολη, που αντιστοιχούσαν στα ποσά που όφειλε στην Εταιρεία, ενώ για δική του χρήση φαίνεται ότι προτιμούσε να εκδίδει συναλλαγματικές στο όνομα του θησαυροφύλακα του

102. Βλ. Πίν. 2. Βλ. και παρακάτω, σ. 199.

103. Βλ. SP 105/120, σ. 107, Εταιρεία προς πρόξενο Olifer (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 14 Μαρτίου 1775.

πρακτορείου της Σμύρνης, πόλη με την οποία, όπως προαναφέρθηκε, ο Charnaud διατηρούσε οικογενειακούς και επαγγελματικούς δεσμούς.

Το ζήτημα της επίσημης απαγόρευσης χρήσης ή διακίνησης μετρητών από τα μέλη της Levant Company για πολλά χρόνια έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, όπως επίσης και οι επιπτώσεις αυτού του μέτρου στις συναλλαγές των Βρετανών στην Ανατολή¹⁰⁴. Οι επιτόπιες, ωστόσο, ανάγκες της Εταιρείας σε ρευστό ήταν μεγάλες και αφορούσαν συχνά λειτουργικά έξοδα της πρεσβείας και των προξενείων, τα οποία συνδέονταν είτε με απρόβλεπτα γεγονότα και καταστροφές που έπλητταν τα πρακτορεία είτε με την καταβολή αβανιών και λαμπρών δώρων στους αξιωματούχους του οθωμανικού κράτους. Είναι, επομένως, ενδιαφέρον το γεγονός ότι το 1797 η διοίκηση στο Λονδίνο ζητά από τον πρόξενο στη Θεσσαλονίκη κάθε φορά που συγκεντρώνει μετρητά να τα εμβάζει στην Κωνσταντινούπολη, δικαιολογώντας το αίτημά της αυτό με αναφορά στις αυξημένες ανάγκες της Εταιρείας σε μετρητά στη συγκεκριμένη πόλη¹⁰⁵.

Τα εμφανή κενά στην αλληλογραφία, ο μη συστηματικός χαρακτήρας των οικονομικών αναφορών του Charnaud –κατά παράβαση των κανονισμών– καθώς και ο περίπλοκος υπολογισμός του ισοζυγίου πληρωμών μεταξύ Charnaud και Εταιρείας δεν επιτρέπουν τον σαφή υπολογισμό των εσόδων-εξόδων του προξενείου-πρακτορείου. Ωστόσο, έγινε δυνατή η σύνταξη ενός πίνακα, όπου καταγράφονται τόσο οι αναφορές του Βρετανού προξένου στα πιστωτικά υπόλοιπα της Εταιρείας προς αυτόν όσο και του ιδίου προς την Εταιρεία¹⁰⁶. Τα ποσά αυτά επιβεβαιώνουν σε γενικές γραμμές την τάση του βρετανικού εμπορίου από τα τέλη του 18ου αι. και έως το 1825, ενώ συνάδουν απόλυτα με το περιεχόμενο των αναφορών του Charnaud σχετικά με την κατάσταση του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη κατά το ίδιο διάστημα¹⁰⁷.

Το βρετανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη παρείχε στους πράκτορες και Βρετανούς υπηκόους μία σειρά από υπηρεσίες, που κάλυπταν τις

104. Βλ. παραπάνω, σ. 157 και Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 78-79.

105. SP 105/122, σ. 69: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 28 Φεβρουαρίου 1797. Ήδη από το 1793 η Εταιρεία επιθυμούσε ο Charnaud να εμβάζει τα ποσά που της όφειλε από τα έσοδα των προξενικών δασμών στην Κωνσταντινούπολη· βλ. SP 105/121, σ. 452: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 15 Οκτωβρίου 1793.

106. Βλ. Πίν. 13.

107. Βλ. παρακάτω, σ. 193.

γραφειοκρατικές τους ανάγκες κυρίως σε θέματα που αφορούσαν το εμπορικό και το κληρονομικό δίκαιο. Εκτός από την έκδοση πιστοποιητικών, πιστοποίηση αντιγράφων και καταγραφή πράξεων στο αρχείο της Καγκελαρίας, έκδοση διαβατηρίων και πληρεξουσίων, αρκετές υπηρεσίες συνδέονταν με την αναγνώριση στον Βρετανό πρόξενο αρμοδιοτήτων κατώτερου δικαστή, όπως απογραφή περιουσίας, σύνταξη διαθήκης, κλήση, και διακήρυξη. Σε θέματα συναλλαγών και εμπορικού δικαίου η βρετανική Καγκελαρία στη Θεσσαλονίκη εκπροσωπούσε το βρετανικό κράτος σε διαμαρτυρίες συναλλαγματικών, έκδοση χρεογράφων, πωλήσεις σε πλειστηριασμό, ανάκτηση χρημάτων και εκτέλεση προμηθειών, ενώ εξασφάλιζε στους ενδιαφερόμενους ντελάλη για δημοπρασίες. Στις περισσότερες περιπτώσεις η Καγκελαρία ελάμβανε προκαθορισμένη αμοιβή για τις υπηρεσίες που παρείχε, αντίθετα, στις περιπτώσεις πλειστηριασμών, δημοπρασιών και ανάκτησης χρημάτων ελάμβανε ποσοστό επί της αξίας της συναλλαγής¹⁰⁸. Όπως προκύπτει από επιστολή του James Charnaud, γιου του Francis και καγκελάριου του βρετανικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη, προς τις αρχές της Εταιρείας το 1814, οι τιμές των διαφόρων υπηρεσιών που παρείχε το προξενείο είχαν παραμείνει αμετάβλητες κατά την περίοδο 1739-1814, ενώ οι καγκελαρίες των προξενείων των υπόλοιπων εμπόλεμων δυνάμεων είχαν επιβάλει αύξηση 50% στις τιμές των υπηρεσιών που προσέφεραν¹⁰⁹. Αντίστοιχο μεταγενέστερο τιμολόγιο της βρετανικής Καγκελαρίας στην Κωνσταντινούπολη επιτρέπει τη σύγκριση των δύο καταλόγων, η οποία επιβεβαιώνει τη διαφορά μεταξύ των παρεχομένων υπηρεσιών. Από τη διαφορά αυτή διαφαίνεται η έλλειψη ενός αυστηρού κώδικα υπηρεσιών, που θα διασφάλιζε την απόλυτη ομοιομορφία στη λειτουργία των κατά τόπους προξενικών αρχών. Μία παρόμοια πρακτική θα περιόριζε τη δραστηριότητα των τοπικών αξιωματούχων της Εταιρείας και θα υποτιμούσε τα διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε πρα-

108. Βλ. SP 105/134, φ. 218^r: καγκελάριος James Charnaud προς γραμματέα John Green (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 16 Ιανουαρίου 1814.

109. Στην επιστολή του ο James Charnaud αναφέρεται και στην αλλαγή της διαδικασίας διορισμού των Βρετανών καγκελαρίων, οι οποίοι πλέον επιλέγονταν από την κυβέρνηση και όχι από τους προξένους. Ο Charnaud έγραψε την επιστολή αυτή λίγο καιρό μετά την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη από την Περσία και τη Ρωσία και έχοντας, όπως δηλώνει, εγκαταλείψει για διάστημα ενός έτους τη θέση του καγκελαρίου στη Θεσσαλονίκη. Σκοπός της επιστολής ήταν να ενημερώσει την Εταιρεία για τα ποσά που χρεώνονταν από την Καγκελαρία σε ιδιώτες για υπηρεσίες που τους προσφέρονταν.

κτορείου και την εξέλιξή τους στο χρόνο. Μεταξύ των υπηρεσιών που παρείχε η βρετανική προξενική αρχή στους Βρετανούς υπηκόους, πράκτορες και προστατευόμενους στην Κωνσταντινούπολη, περιλαμβάνονταν η έκδοση εισιτηρίων, η καταβολή ναύλων, η σύνταξη ναυλοσυμφώνων και πιστοποιητικών υγείας, ακόμη και η διαμεσολάβηση για την πώληση πλοίων, λαμβάνοντας ως αμοιβή ποσοστό 2% επί της αξίας της συναλλαγής. Η βρετανική Καγκελαρία του Πέραν συμμετείχε επίσης σε διαδικασίες κατάσχεσης περιουσίας και ενημέρωσης των ενδιαφερομένων, ενώ ορκωμοσίες, ένορκες καταθέσεις, πωλήσεις και δηλώσεις φορτίων μπορούσαν να εκτελεσθούν στην Καγκελαρία υπό την παρουσία του προξένου, του καγκελάριου και σε ορισμένες περιπτώσεις του ίδιου του πρέσβη. Οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να καταθέσουν χρηματικά ποσά στην Καγκελαρία πληρώνοντας τέλος 2% επί της αξίας της κατάθεσής τους, ενώ οι πωλήσεις αντικειμένων από την Καγκελαρία χρεώνονταν επίσης με 2% επί της αξίας τους¹¹⁰.

Η σύγκριση των δύο εγγράφων επιτρέπει τη βάσιμη υπόθεση, ο προσδιορισμός των υπηρεσιών που παρείχε κάθε βρετανική Καγκελαρία στην Ανατολή να βρισκόταν στη διακριτική ευχέρεια των κατά τόπους αξιωματούχων, οι οποίοι βέβαια ελάμβαναν τη σύμφωνη γνώμη της Εταιρείας προς επικύρωση των αποφάσεων και των πράξεών τους. Την άποψη αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνει και η στάση του Francis Charnaud κατά τη διάρκεια της θητείας του, αλλά και η στάση της Εταιρείας απέναντι στα διάφορα προς επίλυση θέματα που προέκυπταν και αφορούσαν το πρακτορείο στη Θεσσαλονίκη. Η αλληλογραφία μεταξύ του Charnaud και της Εταιρείας αποκαλύπτει μία σειρά από περιστατικά, για την επίλυση και διευθέτηση των οποίων ο Βρετανός πρόξενος ζητούσε επίμονα οδηγίες από την Εταιρεία. Σε αρκετές περιπτώσεις επρόκειτο για θέματα –όπως

110. Στον τιμοκατάλογο των υπηρεσιών που παρείχε η βρετανική Καγκελαρία υπήρχαν επίσης η διαμαρτυρία συναλλαγματικής, η έκδοση πιστοποιητικών, πληρεξουσίων και αυθεντικών αντιγράφων από το αρχείο της Καγκελαρίας, η έκδοση πωλητηρίων και ομολογιών, η απογραφή περιουσίας και η σύνταξη διαθήκης, η μετάδοση εγγράφων σε ξένη Καγκελαρία, η πιστοποίηση εγγράφων, και τέλος η ενδιαφέρουσα αλλά και ανεξιχνίαστη υπηρεσία της «δήλωσης μη επικοινωνίας σε καιρό πανώλης». Ο τιμοκατάλογος υπογράφεται από τον πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη John Cartwright και τον καγκελάριο J. Schoolbred. Το έγγραφο απεστάλη από τον Francis Charnaud προς την Εταιρεία στις 11 Απριλίου 1822· βλ. SP 105/140, φ. 280^r-280^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1822.

η εκτέλεση της διαθήκης ενός αποθανόντος Βρετανού υπηκόου-, τα οποία διευθετούσαν συγκεκριμένοι κανονισμοί, στους οποίους η Εταιρεία παρέπεμπε τον Charnaud¹¹¹. Αντίθετα, για την επίλυση έκτακτων θεμάτων η διοίκηση αποφάσιζε ad hoc και ενημέρωνε τον πρόξενο σχετικά με τα εφεξής ισχύοντα¹¹².

Το εμπόριο και οι οικονομικές συναλλαγές των πρακτόρων και των Βρετανών γενικότερα όφειλαν να αποτελούν βασική μέριμνα των κατά τόπους αξιωματούχων της Levant Company. Ωστόσο, μία σειρά από επισημάνσεις, που διατυπώθηκαν προς τον Charnaud, αποκαλύπτουν την αποφασιστική αντίδραση της Εταιρείας σε οιαδήποτε ανάμειξη των προξένων στις προσωπικές διαφορές, οι οποίες ήταν επόμενο ότι θα ανέκυπταν εντός μιας εμπορικής κοινότητας. Επίσης, ο Charnaud καλούνταν να ασκεί τα επίσημα καθήκοντά του χωρίς να έχει οιαδήποτε εμπλοκή σε θέματα που αφορούσαν τις «ιδιωτικές επιχειρήσεις» καθενός¹¹³.

Η πολιτική της Εταιρείας για τήρηση απόστασης από προσωπικές διαφορές των συναλλασσόμενων Βρετανών υπηκόων επιβεβαιώνεται και από τη στάση της στη διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ του προξένου Charnaud και ενός από τα πιο ισχυρά μέλη του τοπικού πρακτορείου, του εμπόρου και ιδρυτή της ομώνυμης οικογένειας Bartholomew Edward Abbott. Η διαμάχη αυτή ξεκίνησε από οικονομικές διαφορές που προέκυψαν κατά τη μεταβίβαση της εξουσίας του προξενείου από τον Abbott -interim πρόξενο στο διάστημα που ο Charnaud είχε τεθεί σε διαθεσιμότητα από την Εταιρεία- στον Charnaud μετά την αποκατάστασή του στο αξίωμα. Η διαφορά των δύο ανδρών συνίστατο στο ποιος εκ των δύο ήταν δικαιούχος των προξενικών δασμών που κατέβαλλαν δύο βρετανικά πλοία, τα οποία είχαν ξεκινήσει να φορτώνουν εμπορεύματα επί Abbott αλλά είχαν ολοκληρώσει το φορτίο τους και είχαν αποπλεύσει με προορισμό το Λιβόρνο επί Charnaud. Η σφοδρότητα των καταγγελιών που υπέβαλλαν προς τις αρχές της Εταιρείας αποκαλύπτουν ένα περιβάλλον ανταγωνι-

111. SP 105/124, σ. 157-159: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 3 Ιουλίου 1818, σχετικά με την περιουσία του αποθανόντος Bartholomew Edward Abbott.

112. Όπως για παράδειγμα το ζήτημα που προέκυψε με την ίδρυση εταιρειών μεταξύ Βρετανών και Οθωμανών υπηκόων, είτε την καταβολή έκτακτων εισφορών της Εταιρείας για αποζημίωση πρακτόρων, βλ. παρακάτω, σ. 215.

113. SP 105/124, σ. 157-159, Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 3 Ιουλίου 1818.

στικό, στο οποίο κυριαρχούσαν τα προσωπικά οικονομικά συμφέροντα, ενώ οι έριδες και οι παρασκηνιακές μεθοδεύσεις αμαύρωναν την προβληματική εικόνα μιας συγκροτημένης κοινοπραξίας εμπορικών συμφερόντων με απώτερο και προφανή σκοπό την προώθηση του βρετανικού εμπορίου στην Ανατολή. Ενδεικτικό για τα παραπάνω είναι το γεγονός ότι ο μιν Abbott κατηγορήσε τον Charnaud για ατασθαλίες διαχειριστικές και καταπίεση του πρακτορείου κατά τη διάρκεια της θητείας του, ενώ ο Charnaud κατηγορήσε τον Abbott ότι χρέωνε, κατά παράβαση των κανόνων, σε μη Βρετανούς υπηκόους δασμό 2% επί της αξίας των φορτίων που μετέφεραν¹¹⁴. Ο Charnaud κατήγγειλε, επίσης, στην Εταιρεία συνεργασία του γιου του Abbott, George Frederic, με μη Βρετανό υπήκοο, τον Ιωάννη Γούτα Καφταντζιόγλου, στην Εταιρεία George Frederic Abbott & C.¹¹⁵.

Στην περίπτωση της καταγγελίας του Charnaud εναντίον μιας εκ των επιχειρήσεων της οικογένειας των Abbott, η Levant Company επέδειξε υποχωρητικότητα, παρά τις διαβεβαιώσεις του προξένου ότι η ίδρυση εταιριών σε συνεργασία με Οθωμανούς υπηκόους είχε αρχίσει να αποτελεί τρέχουσα πρακτική των Βρετανών στη Θεσσαλονίκη στα 1815 και ότι η κατάσταση θα έπρεπε να αντιμετωπισθεί αποφασιστικά. Στο πνεύμα της διατήρησης αποστάσεων από τις «προσωπικές υποθέσεις» των πρακτόρων αλλά και εντός έντονα μεταβαλλόμενων συνθηκών που είχαν δημιουργήσει οι γαλλικοί πόλεμοι, η διοίκηση της Εταιρείας φαίνεται ότι αντιμετώπιζε πλέον με μεγαλύτερη διαλλακτικότητα και με διάθεση κατευναστική συμπεριφορές και σχέσεις που κατέλυαν την αρχή του μονοπωλίου της. Το πνεύμα αυτό αποτυπωνόταν σε πολλές από τις επιστολές που έλαβε ο Charnaud και περιείχαν οδηγίες και επισημάνσεις για τη στάση του εντός του πρακτορείου, ιδιαίτερα από τις αρχές του 19ου αιώνα.

Στις 7 Ιουλίου 1813, με την ευκαιρία της έκδοσης νέων Κανονισμών, η διοίκηση από το Λονδίνο απαντούσε στον προβληματισμό που διατύπωνε ο Γενικός Πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη Isaac Morier με αφορμή

114. Ο Charnaud υπέβαλε ως αποδεικτικό των ισχυρισμών του επιστολή της εταιρείας G. Vianello & C., επικυρωμένη από τον Αυστριακό πρόξενο (5 Μαΐου 1815), με παράπονα του ιδρυτή της Εταιρείας G. Vianello· βλ. SP 105/135, φ. 194^r-195^r, φ. 196^r-196^v, φ. 197^r-198^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 19 Δεκεμβρίου 1815.

115. SP 105/135, φ. 178^r-178^v: πρόξενος Francis Charnaud προς γραμματέα George Liddell (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 1815.

συγκεκριμένα περιστατικά οικονομικών συναλλαγών που παραβίαζαν τις αρχές της Εταιρείας¹¹⁶. Οι κανονισμοί μιας οιασδήποτε Εταιρείας, υπογράμμισε η διοίκηση της Levant Company, ήταν σε κάθε περίπτωση μικρότερης εμβέλειας σε σχέση με τους νόμους ενός Βασιλείου, οι οποίοι ωστόσο σπανίως μπορούσαν να ανταποκριθούν επαρκώς στις ειδικές συνθήκες μιας σύνθετης περίπτωσης διαφοράς. Οι Κανονισμοί της Levant Company ήταν απλώς «γενικοί κανόνες για την καλή διοίκηση του Εμπορίου» και η αποτελεσματική εφαρμογή τους, σε ό,τι αφορούσε τις ειδικές περιστάσεις που ήταν δυνατόν να προκύψουν, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη συνετή διαχείριση των προξένων που είχαν εξουσιοδοτηθεί να τους εφαρμόζουν. Εφόσον ορισμένες διαφορές μεταξύ «προσώπων» δεν ήταν δυνατόν να ρυθμιστούν με τη μέθοδο της διαιτησίας, η οποία υποδεικνυόταν από την Εταιρεία ως ο προτιμότερος τρόπος διευθέτησης διαφορών, ο πρόξενος θα έπρεπε να εφαρμόσει ήπια μέτρα πειθούς και συμφιλίωσης, πριν προσφύγει στους Κανονισμούς, η εφαρμογή των οποίων σε ορισμένες περιπτώσεις επιφύλασσε βαριές και επονειδιστες συνέπειες επί των προσώπων που εμπλέκονταν στη διαφορά. Η πρόκριση της διαιτησίας ή ενός φιλικού διακανονισμού ως μέσου επίλυσης διαφορών των πρακτόρων δεν θα έπρεπε, τόνιζε η διοίκηση της Εταιρείας, να γίνεται αντιληπτή μόνο ως πολιτική προστασίας του καλού ονόματος και της περιουσίας των μελών της, αλλά και ως βασική αρχή της Εταιρείας, προκειμένου να διαφυλαχθεί αφενός ο «εθνικός χαρακτήρας» και αφετέρου οι «δημόσιες επιχειρήσεις» της¹¹⁷.

4. Διπλωματία και πολιτική

Η διαφύλαξη του «εθνικού χαρακτήρα» και της εικόνας του «έθνους» επανέρχεται συχνά ως υπόθεση της Εταιρείας στην αλληλογραφία της με τον πρόξενο Charnaud τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Οι αναφο-

116. SP 105/123, σ. 327-331: Εταιρεία προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 7 Ιουλίου 1813.

117. Αναφορές στον «εθνικό χαρακτήρα» και στην ανάγκη διαφύλαξής του υπάρχουν στο SP 105/123, σ. 327-331: Εταιρεία προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 7 Ιουλίου 1813 και SP 105/124, σ. 208-211: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 6 Μαΐου 1819. Η πρώτη επιστολή στην οποία ο ίδιος ο Charnaud αναφέρεται στο «έθνος» και στην προάσπιση των συμφερόντων του στην Ανατολή είναι του 1805· βλ. SP 105/130, φ. 164^r-165^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Ιανουαρίου 1805.

ρές αυτές πληθαίνουν όσο αυξάνουν τα προμηνύματα για τη μεταβίβαση των εξουσιών της Εταιρείας στο κράτος, που θα ολοκληρωθεί το 1825. Ωστόσο, από την ίδρυση της Εταιρείας ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της τοποθέτησης του προξένου επικεφαλής ενός πρακτορείου ήταν και πολιτικός, τόσο υπό την έννοια της επίσημης εκπροσώπησης του κράτους εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και υπό την έννοια της διαχείρισης θεμάτων που άπτονταν της ζωής και της δράσης των μελών ενός πρακτορείου.

Ο πρόξενος ήταν ο τοποτηρητής της Εταιρείας και, επομένως, αρμόδιος για την εφαρμογή της πολιτικής της σε θέματα εμπορίου και οικονομικών συναλλαγών. Επίσης ήταν ο εισπράκτορας βασιικών εσόδων της Εταιρείας, με τα οποία κάλυπτε λειτουργικά της έξοδα στο Λονδίνο και στην Ανατολή. Ήταν, τέλος, επιφορτισμένος με τη διαφύλαξη του καλού ονόματος της Levant Company, ευθύνη που συνδεόταν με την παρέμβαση για διασφάλιση σχέσεων αγαστής συνεργασίας και καλής συμβίωσης μεταξύ των πρακτόρων και μεταξύ αυτών και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στον βαθμό που τα εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα της Εταιρείας και των μελών της, καθώς και η ασφάλεια του προσώπου και της περιουσίας των πρακτόρων απαιτούσαν πολιτικές και διπλωματικές παρεμβάσεις, ο Βρετανός πρόξενος ανέλαμβανε την εκπροσώπηση της Βρετανίας ενώπιον των τοπικών και κεντρικών αρχών της Αυτοκρατορίας.

Η περίπτωση του Francis Charnaud δεν διαφέρει από αυτές των άλλων Βρετανών προξένων που ενεπλάκησαν στις πολιτικές και διοικητικές εξελίξεις στον τόπο εγκατάστασής τους¹¹⁸. Ωστόσο, η θητεία του Charnaud ως προξένου στο πρακτορείο της Θεσσαλονίκης συμπίπτει με την περίοδο των γαλλικών πολέμων στην Ευρώπη, γεγονός μεγίστης πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας, καθώς επέβαλε την εμπλοκή ευρωπαϊκών και ανατολικών χωρών σε ποικίλες συμμαχίες και μεμονωμένες συρράξεις. Η μακροχρόνια αντιπαράθεση της Βρετανίας με τη Γαλλία είχε τις γνωστές τεράστιες επιπτώσεις στη μεσογειακή ναυτιλία και στο εμπόριο. Ο Charnaud, όπως και όλοι οι Βρετανοί πρόξενοι στην Ανατολή, υποχρεώθηκαν σε κατάσταση εγρήγορσης, την οποία ενέτεινε η αστάθεια και η συμπτωματική κρίση στις σχέσεις μεταξύ Βρετανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο όγκος και το ειδικό βάρος των πολιτικών, στρατιωτικών

118. Παρόμοιες αναφορές βλ. στο Goffman, *The Britons...*, ό.π., σ. 137-142.

συγκεκριμένα περιστατικά οικονομικών συναλλαγών που παραβίαζαν τις αρχές της Εταιρείας¹¹⁶. Οι κανονισμοί μιας οιασδήποτε Εταιρείας, υπογράμμιζε η διοίκηση της Levant Company, ήταν σε κάθε περίπτωση μικρότερης εμβέλειας σε σχέση με τους νόμους ενός Βασιλείου, οι οποίοι ωστόσο σπανίως μπορούσαν να ανταποκριθούν επαρκώς στις ειδικές συνθήκες μιας σύνθετης περίπτωσης διαφοράς. Οι Κανονισμοί της Levant Company ήταν απλώς «γενικοί κανόνες για την καλή διοίκηση του Εμπορίου» και η αποτελεσματική εφαρμογή τους, σε ό,τι αφορούσε τις ειδικές περιστάσεις που ήταν δυνατόν να προκύψουν, εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη συνετή διαχείριση των προξένων που είχαν εξουσιοδοτηθεί να τους εφαρμόζουν. Εφόσον ορισμένες διαφορές μεταξύ «προσώπων» δεν ήταν δυνατόν να ρυθμιστούν με τη μέθοδο της διαιτησίας, η οποία υποδεικνυόταν από την Εταιρεία ως ο προτιμότερος τρόπος διευθέτησης διαφορών, ο πρόξενος θα έπρεπε να εφαρμόσει ήπια μέτρα πειθούς και συμφιλίωσης, πριν προσφύγει στους Κανονισμούς, η εφαρμογή των οποίων σε ορισμένες περιπτώσεις επιφύλασσε βαριές και επονείδιστες συνέπειες επί των προσώπων που εμπλέκονταν στη διαφορά. Η πρόκριση της διαιτησίας ή ενός φιλικού διακανονισμού ως μέσου επίλυσης διαφορών των πρακτόρων δεν θα έπρεπε, τόνιζε η διοίκηση της Εταιρείας, να γίνεται αντιληπτή μόνο ως πολιτική προστασίας του καλού ονόματος και της παρουσίας των μελών της, αλλά και ως βασική αρχή της Εταιρείας, προκειμένου να διαφυλαχθεί αφενός ο «εθνικός χαρακτήρας» και αφετέρου οι «δημόσιες επιχειρήσεις» της¹¹⁷.

4. Διπλωματία και πολιτική

Η διαφύλαξη του «εθνικού χαρακτήρα» και της εικόνας του «έθνους» επανέρχεται συχνά ως υπόθεση της Εταιρείας στην αλληλογραφία της με τον πρόξενο Charnaud τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Οι αναφο-

116. SP 105/123, σ. 327-331: Εταιρεία προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 7 Ιουλίου 1813.

117. Αναφορές στον «εθνικό χαρακτήρα» και στην ανάγκη διαφύλαξής του υπάρχουν στο SP 105/123, σ. 327-331: Εταιρεία προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 7 Ιουλίου 1813 και SP 105/124, σ. 208-211: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 6 Μαΐου 1819. Η πρώτη επιστολή στην οποία ο ίδιος ο Charnaud αναφέρεται στο «έθνος» και στην προάσπιση των συμφερόντων του στην Ανατολή είναι του 1805· βλ. SP 105/130, φ. 164^r-165^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Ιανουαρίου 1805.

ρές αυτές πληθαίνουν όσο αυξάνουν τα προμηνύματα για τη μεταβίβαση των εξουσιών της Εταιρείας στο κράτος, που θα ολοκληρωθεί το 1825. Ωστόσο, από την ίδρυση της Εταιρείας ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της τοποθέτησης του προξένου επικεφαλής ενός πρακτορείου ήταν και πολιτικός, τόσο υπό την έννοια της επίσημης εκπροσώπησης του κράτους εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και υπό την έννοια της διαχείρισης θεμάτων που άπτονταν της ζωής και της δράσης των μελών ενός πρακτορείου.

Ο πρόξενος ήταν ο τοποτηρητής της Εταιρείας και, επομένως, αρμόδιος για την εφαρμογή της πολιτικής της σε θέματα εμπορίου και οικονομικών συναλλαγών. Επίσης ήταν ο εισπράκτορας βασικών εσόδων της Εταιρείας, με τα οποία κάλυπτε λειτουργικά της έξοδα στο Λονδίνο και στην Ανατολή. Ήταν, τέλος, επιφορτισμένος με τη διαφύλαξη του καλού ονόματος της Levant Company, ευθύνη που συνδεόταν με την παρέμβαση για διασφάλιση σχέσεων αγωγής συνεργασίας και καλής συμβίωσης μεταξύ των πρακτόρων και μεταξύ αυτών και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στον βαθμό που τα εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα της Εταιρείας και των μελών της, καθώς και η ασφάλεια του προσώπου και της παρουσίας των πρακτόρων απαιτούσαν πολιτικές και διπλωματικές παρεμβάσεις, ο Βρετανός πρόξενος ανελάμβανε την εκπροσώπηση της Βρετανίας ενώπιον των τοπικών και κεντρικών αρχών της Αυτοκρατορίας.

Η περίπτωση του Francis Charnaud δεν διαφέρει από αυτές των άλλων Βρετανών προξένων που ενεπλάκησαν στις πολιτικές και διοικητικές εξελίξεις στον τόπο εγκατάστασής τους¹¹⁸. Ωστόσο, η θητεία του Charnaud ως προξένου στο πρακτορείο της Θεσσαλονίκης συμπίπτει με την περίοδο των γαλλικών πολέμων στην Ευρώπη, γεγονός μεγίστης πολιτικής και στρατιωτικής σημασίας, καθώς επέβαλε την εμπλοκή ευρωπαϊκών και ανατολικών χωρών σε ποικίλες συμμαχίες και μεμονωμένες συρράξεις. Η μακροχρόνια αντιπαράθεση της Βρετανίας με τη Γαλλία είχε τις γνωστές τεράστιες επιπτώσεις στη μεσογειακή ναυτιλία και στο εμπόριο. Ο Charnaud, όπως και όλοι οι Βρετανοί πρόξενοι στην Ανατολή, υποχρεώθηκαν σε κατάσταση εγρήγορσης, την οποία ενέτεινε η αστάθεια και η συμπτωματική κρίση στις σχέσεις μεταξύ Βρετανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο όγκος και το ειδικό βάρος των πολιτικών, στρατιωτικών

118. Παρόμοιες αναφορές βλ. στο Goffman, *The Britons...*, ό.π., σ. 137-142.

και διοικητικών θεμάτων που καλύπτονταν στις επιστολές του Βρετανού πρόξενου στη Θεσσαλονίκη προς τη διοίκηση της Εταιρείας αυξήθηκε σημαντικά, ενώ για πρώτη φορά κατέστη τόσο έκδηλη η ύπαρξη ενός δικτύου επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των αξιωματούχων της Εταιρείας στην Ανατολή αλλά και Βρετανών προξένων που υπηρετούσαν στη Δυτική Μεσόγειο.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η είδηση για την κατάληψη της Μάλτας από τους Γάλλους το 1798 έφθασε στον Charnaud από τον Βρετανό πρόξενο στην Πάτρα Strane, ο οποίος του μετέφερε επίσης πληροφορία του Βρετανού πρόξενου στη Μεσσήνη, ότι στις 20 Ιουνίου 1798 είκοσι βρετανικά πλοία είχαν εμφανισθεί στο λιμάνι της πόλης και στη συνέχεια είχαν αποπλεύσει με κατεύθυνση τη Μάλτα¹¹⁹. Ο Charnaud μετέφερε στην Εταιρεία και πληροφορίες σχετικά με τις κινήσεις του γαλλικού στόλου (30 φρεγάτες και κανονιοφόροι), ο οποίος εγκαταλείποντας τη Μάλτα είχε αποπλεύσει προς άγνωστη κατεύθυνση. Τέλος, ο ίδιος φρόντισε να αποστείλει στη Εταιρεία επιστολή ανώνυμου Γάλλου εμπόρου, ιδιοκτήτη σημαντικής εμπορικής επιχείρησης στη Μάλτα, η οποία περιέγραφε με μελανά χρώματα την κατάσταση του εμπορίου στο νησί μετά την κατάληψή του από τους Γάλλους¹²⁰. Ωστόσο, παρά τις σοβαρές δυσχέρειες που είχε προξενήσει στο εμπόριο ο γαλλο-βρετανικός ανταγωνισμός στη Μεσόγειο, η ανησυχία των Βρετανών πρακτόρων στη Θεσσαλονίκη κορυφώθηκε, όταν στην πόλη έφθασαν νέα για τη γαλλική προέλαση στη Βόρεια Αδριατική, ώστε για πρώτη φορά μετέφεραν στην Εταιρεία μέσω του προξένου τους φόβους τους για την προσωπική τους ασφάλεια και ζήτησαν στρατιωτική προστασία¹²¹. Οι φόβοι αυτοί κατευνάσθηκαν μετά τη νίκη του βρετανικού στόλου με επικεφαλής τον ναύαρχο Νέλσον επί του γαλλικού στόλου έξω από το λιμάνι της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου τον Αύγουστο του 1798. Στην περίπτωση αυτή ο Charnaud μετέφερε στο Λονδίνο τον ενθουσιασμό του πρακτορείου, και ενημέρωσε τη διοίκηση της Εταιρείας για τη συμπαρατάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον αγώνα κατά της Γαλλίας. Η στάση αυτή των Οθωμανών απετέλεσε απόφαση μεγίστης πολιτικής σημασίας, οι συνέπειες της οποίας διαφάνηκαν σύντο-

119. SP 105/126, φ. 238^r-239^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 18 Ιουλίου 1798.

120. SP 105/126, φ. 238^r-239^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Αυγούστου 1798.

121. Στο ίδιο.

μα στη Θεσσαλονίκη, όπου μετά από δημόσια εντολή οι τοπικές αρχές συνέλαβαν τον Γάλλο πρόξενο και τους Γάλλους υπηκόους και τους φυλάκισαν στον Πύργο της πόλης. Παρά την παρέμβαση προς τις οθωμανικές αρχές των προξένων των ουδέτερων χωρών, οι Γάλλοι εξακολούθησαν να τεθούν υπό κράτηση και εντέλει απεστάλησαν στην Κωνσταντινούπολη¹²².

Ο κοινός αγώνας Βρετανών και Οθωμανών κατά των Γάλλων φαίνεται ότι δημιούργησε, έστω και περιστασιακά, συνθήκες αλληλεγγύης με τις τοπικές αρχές, γεγονός που επιβεβαιώνει η επίσημη ενημέρωση του Βρετανού προξένου από τον Πασά της πόλης για την «κατατρόπωση του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο» και την υποταγή του γαλλικού στρατού. Αντίθετα, μέσω ανεπίσημων πηγών και αρκετές ημέρες πριν από την επίσημη ενημέρωση των οθωμανικών αρχών στην Κωνσταντινούπολη, ο Charnaud πληροφορούνταν την κατάληψη της Κέρκυρας από τον ρωσικό και τον οθωμανικό στόλο, είδηση που με πολλές επιφυλάξεις διοχέτευσε στην Εταιρεία. Όπως δήλωνε, οι πληροφορίες του προέρχονταν από προφορική μαρτυρία ενός Τατάρου, απεσταλμένου του Αλή Πασά στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος προηγουμένως είχε διέλθει από τη Θεσσαλονίκη¹²³. Συνεχίζοντας τη συγκέντρωση και προώθηση πληροφοριών προς τη Εταιρεία, ο Βρετανός πρόξενος μετέφερε δύο χρόνια αργότερα την πληροφορία ότι οι Γάλλοι ετοιμάζονταν να εγκαταλείψουν την Αίγυπτο. Αυτή τη φορά η πηγή του ήταν επίσημη και αξιόπιστη, αφού επρόκειτο για τον Βρετανό απεσταλμένο στη Jaffa, Sir Sydney Smith, ο οποίος στις 16 Ιουνίου είχε συνάντηση εκεί με τον Μέγα Βεζίρη¹²⁴.

Στα πρώτα χρόνια του 19ου αι., και καθώς η γαλλο-βρετανική διαμάχη εκδηλωνόταν σε όλη της την ένταση και με πολλές διαφορετικές μορφές, το βρετανικό πρακτορείο της Θεσσαλονίκης έπεσε θύμα του φανατισμού της γαλλόφιλης «παρατάξης». Στις δύσκολες αυτές περιστάσεις ο Βρετανός πρόξενος απευθύνθηκε στις οθωμανικές αρχές ζητώντας προστασία και υποστήριξη, ενώ παράλληλα χρηματοδότησε ένα δίκτυο παρακολούθησης των αντιπάλων («των κινήσεων των εχθρών μας από ξηράς

122. SP 105/126, φ. 244^r-244^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 18 Σεπτεμβρίου 1798.

123. SP 105/126, φ. 246^r-247^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Δεκεμβρίου 1798.

124. SP 105/127, φ. 410^r-410^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 18 Φεβρουαρίου 1800, και SP105/127, φ. 422^r-422^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Αυγούστου 1800.

και δια θαλάσσης, ημέρα και νύχτα»). Όπως ενημέρωνε τη διοίκηση της Εταιρείας τον Δεκέμβριο του 1812, είχε αποστείλει τον Τάταρο Mecimet Bey στις Σέρρες προς συνάντηση του Διοικητή της πόλης Usuff Bey, ο οποίος βρισκόταν εκεί σε επίσκεψη στον πατέρα του, με σκοπό να τον ενημερώσει για όσα ανάρμοστα είχαν συμβεί κατά τη διάρκεια της απουσίας του εναντίον της βρετανικής σημαίας, καθώς και για τον πυροβολισμό που είχε πέσει έξω από το σπίτι του¹²⁵.

Η εκδήλωση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 απετέλεσε γεγονός που επέδρασε καταλυτικά στο εμπόριο, καθώς είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της κίνησης του λιμανιού της Θεσσαλονίκης αλλά και την παρακώλυση του βρετανικού εμπορίου. Ήταν επόμενο, λοιπόν, κατά την περίοδο 1821-1825 οι αναφορές του Βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη να περιέχουν αποκλειστικά πληροφορίες για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς και για τις πολεμικές εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη, στη Βόρεια Ελλάδα αλλά και σε όλες τις περιοχές από όπου ο Charnaud εξασφάλιζε πληροφόρηση. Στις 2 Μαΐου 1821 ο Charnaud ενημέρωσε την Εταιρεία για την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και στην Πελοπόννησο καθώς και για τις δυσχέρειες, τις οποίες είχαν προξενήσει οι πολεμικές επιχειρήσεις στις επικοινωνίες, ώστε επιβλήθηκε η μεταφορά της αλληλογραφίας μέσω Μάλτας¹²⁶. Στα επόμενα χρόνια μέσα από τις επιστολές του ο Charnaud μετέφερε, πέραν των πληροφοριών για τις στρατιωτικές και πολιτικές εξελίξεις, την αγωνία των Βρετανών υπηκόων για την ασφάλειά τους –σε αυτούς είχαν πλέον προστεθεί και οι υπήκοοι των Ιονίων νήσων υπό βρετανική κατοχή–, επίσης περιστατικά και απόψεις που αντανάκλασαν την κρίση που διερχόταν το εμπόριο, καθώς και τις καταστροφικές επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή ορισμένων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξαιτίας του πολέμου μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Την άνοιξη του 1821 επιστολή του Μεγάλου Βεζίρη Elhadj Salib Pasha προς τον Διοικητή της Θεσσαλονίκης συνέστησε την ειδική προστασία των υπηκόων της Μεγάλης Βρετανίας, ωστόσο, κατά τους επόμενους μήνες μόνον η παρουσία βρετανικών πολεμικών πλοίων στο λιμάνι της πόλης φαίνεται να

125. SP 105/134, φ. 221^r-221^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 20 Δεκεμβρίου 1814.

126. SP 105/139, φ. 256^r-257^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 2 Μαΐου 1821.

καθησύχασε εντέλει του Βρετανούς στη Θεσσαλονίκη. Παρά ταύτα, ο Charnaud συνέχισε να μεταφέρει σε όλες τις επιστολές του το αίτημα του «έθνους» (nation)¹²⁷ για μόνιμη στάθμευση στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης βρετανικού πολεμικού πλοίου, αίτημα που ικανοποιήθηκε εν μέρει, καθώς στο λιμάνι αγκυροβόλησαν για λίγες μόνον ημέρες ή ώρες βρετανικά πολεμικά πλοία, που συνέχισαν το ταξίδι τους προς άλλο προορισμό. Σύμφωνα με στοιχεία που προέρχονται από τις επιστολές του Charnaud, το μπρίκι Race Horse σταμάτησε στο λιμάνι οδεύοντας προς την Αθήνα τον Ιούνιο του 1821, και κατά την επιστροφή του από την Αθήνα παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη δύο επιπλέον ημέρες¹²⁸. Επίσης, τον Νοέμβριο του 1821 έφθασαν στο λιμάνι τα βρετανικά πολεμικά Cambrian και Martin υπό τη διακυβέρνηση του Καπ. Hamilton. Τα πλοία αναχώρησαν μετά από τέσσερις ημέρες, ενώ το βρετανικό πρακτορείο έλαβε τη διαβεβαίωση του πλοιάρχου ότι θα συνέχιζε να επισκέπτεται σποραδικά το λιμάνι¹²⁹.

Οι φόβοι του Charnaud ότι ο ελληνο-τουρκικός πόλεμος θα είχε δυσμενείς συνέπειες για τους υπηκόους των ευρωπαϊκών χωρών που ήταν εγκατεστημένοι επί οθωμανικού εδάφους επιβεβαιώθηκαν τον Μάρτιο του 1822, όταν η σύλληψη και εκτέλεση από τις οθωμανικές αρχές του Έλληνα εμπόρου και προξένου της Δανίας στη Θεσσαλονίκη Γιάννου Κυριακού δημιούργησε δυσσίωνο κλίμα στις σχέσεις μεταξύ των ξένων υπηκόων και των οθωμανικών αρχών. Στις 2 Απριλίου 1822 ο Charnaud με επιστολή του προς τη Levant Company επισήμαινε ότι όλοι οι πρόξενοι ξένων χωρών στην πόλη, έχοντας επίγνωση της σοβαρότητας της κατάστασης και του αρνητικού κλίματος που είχε δημιουργηθεί εναντίον των ξένων υπηκόων, είχαν ζητήσει από τις κυβερνήσεις τους να στείλουν πολεμικά πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης¹³⁰. Ο ίδιος, υπό την πίεση των γεγονότων που ακολούθησαν την εκτέλεση του Κυριακού, μέσω απεσταλμένου του στη βάση του βρετανικού στόλου στη Σμύρνη, ζήτησε την

127. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σταδιακά αντικαταστάθηκε ο όρος factory.

128. SP 105/139, φ. 262^r-263^v: Βρετανοί και Ιόνιοι υπήκοοι στη Θεσσαλονίκη προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Θεσσαλονίκη 24 Ιουνίου 1821 και SP 105/139, φ. 268^r-270^v: πρόξενος Francis Werry προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Σμύρνη 26 Ιουλίου 1821.

129. SP 105/139, φ. 281^r-282^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 22 Νοεμβρίου 1821.

130. SP 105/140, φ. 276^r-278^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Απριλίου 1822.

αποστολή σκάφους για την ειδική προστασία των Βρετανών υπηκόων. Παράλληλα, με τη διαμεσολάβηση του πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, απεστάλη στον Πασά Abul Lebut στο πεδίο της μάχης επιστολή του Μεγάλου Βεζίρη με εντολή να προστατευθούν οι Βρετανοί υπήκοοι – η επιστολή αυτή κατέληξε εντέλει στον Διοικητή της πόλης¹³¹. Την ίδια περίοδο το βρετανικό πολεμικό Medina με κυβερνήτη τον Καπ. Hay έφθασε στη Θεσσαλονίκη, όπου και σύμφωνα με τις εντολές που είχε λάβει έπρεπε να παραμείνει στο λιμάνι για τρεις ημέρες¹³².

Κατά τους επόμενους μήνες ο Charnaud συνέχισε να ενημερώνει συστηματικά τις αρχές της Εταιρείας στο Λονδίνο για την εξέλιξη των επιχειρήσεων των Ελλήνων σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθώς και για τη δράση των Ελλήνων καταδρομέων στο Αιγαίο, η οποία προξενούσε σοβαρά προβλήματα στη ναυτιλία των ουδετέρων χωρών. Παρακολουθώντας την κίνηση των πολεμικών πλοίων και επιβεβαιώνοντας με κάθε ευκαιρία την παντελή έλλειψη κάθε εμπορικής κίνησης στο λιμάνι, ο Charnaud δεν παρέλειπε επίσης να διατυπώνει πολιτικές απόψεις, κρίσεις και αποτιμήσεις των καταστάσεων. Τον Ιούλιο του 1822 μετέφερε την πληροφορία ότι τρία αμερικανικά πολεμικά πλοία έφθασαν στις 24 Ιουνίου στο λιμάνι της Σμύρνης, και μετά από λίγες ώρες απέπλευσαν προς άγνωστη κατεύθυνση· μάλιστα, προς κατάπληξη των παρισταμένων, παρά τον αντίθετο άνεμο «τα κατάφεραν θαυμάσια». Σύμφωνα με άλλες πηγές¹³³, τα παραπάνω πλοία αγκυροβόλησαν τελικώς έξω από τα Ψαρά, όπου μετά από συνεννοήσεις μέσω σιιιάλων με την ακτή δέχθηκαν την επίσκεψη των προυχόντων του νησιού, προς τους οποίους οι ανώτεροι αξιωματικοί απηύθυναν επίσημο χαιρετισμό κατά την αναχώρησή τους μετά από λίγες ώρες. Ένα χρόνο αργότερα ο Charnaud υποστήριξε ότι οι επαναστάτες Έλληνες υπολόγιζαν πλέον στην βοήθεια της Περσίας και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, αν και οι Βρετανοί κατείχαν ακόμη υψηλή θέση στις προτιμήσεις τους¹³⁴.

131. SP 105/140, φ. 283^r-284^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 25 Απριλίου 1822.

132. Πριν από την αναχώρησή του ο καπετάνιος διαβεβαίωσε τον πρόξενο ότι θα έφθανε από τη Σμύρνη τις επόμενες εβδομάδες κάποιο άλλο βρετανικό σκάφος.

133. SP 105/140, φ. 285^r-285^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 10 Ιουλίου 1822.

134. SP 105/141, φ. 219^r-220^v: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 27 Μαΐου 1823.

Γ. «ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΜΕΣΩ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ...»¹³⁵

Η αλληλογραφία μεταξύ του προξένου Francis Charnaud και της Levant Company δεν περιλαμβάνει τις σειρές εκείνων των μετρήσεων που θα επέτρεπαν την περιγραφή και αξιολόγηση του βρετανικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη από τα τέλη του 18ου αι. έως τη διάλυση της Εταιρείας. Όπως προαναφέρθηκε, τα Manifests (Δηλώσεις Φορτίου) και οι κατάλογοι των προξενικών δασμών από τη Θεσσαλονίκη διασώζονται μόνο για την περίοδο 1813-1818¹³⁶. Ωστόσο, η κίνηση των πλοίων και οι εμπορικές σχέσεις σε τοπικό επίπεδο καθώς και οι εξελίξεις στην ανάπτυξη του βρετανικού εμπορίου στη Μεσόγειο αποτυπώνονται περιγραφικά και συμπωματικά σε γεγονότα και περιστατικά που αναφέρονται στην αλληλογραφία αλλά και στη στρατηγική της Εταιρείας, που αποτυπώνεται στις γενικές οδηγίες προς τους αξιωματούχους της.

Σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη του βρετανικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη την περίοδο που προηγείται της έλευσης του Charnaud, οι πληροφορίες προέρχονται κυρίως από τις λεπτομερείς αναφορές των Γάλλων προξένων και από τις εκθέσεις Γάλλων αξιωματούχων. Ωστόσο, ούτε οι γαλλικές πηγές φαίνεται να διασφαλίζουν πλήρη στοιχεία αναφορικά με την εξέλιξη του βρετανικού εμπορίου κατά τον 18ο αι., παρά μία περιγραφική και συχνά κατά προσέγγιση αποτύπωσή του¹³⁷. Βάσει των παραπάνω πηγών, η παρουσία των Βρετανών εμπόρων στη Θεσσαλονίκη ήταν σημαντική καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αι.¹³⁸, ωστόσο, σε καμία περί-

135. Από επιστολή της Εταιρείας προς τον γενικό πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη Isaac Morier· βλ. SP 105/123, σ. 327-331, 7 Ιουλίου 1813.

136. Η αιτία διάσωσης των αρχείων αυτών σχετίζεται πιθανόν με το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα στοιχεία υποβλήθηκαν στη διοίκηση της Εταιρείας πολλές φορές κατά τη διάρκεια της εκδίκασης της υπόθεσης του Charnaud.

137. Ενδεικτικά αναφέρεται η περιγραφή της οργάνωσης και της δραστηριότητας της βρετανικής εμπορικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης από τον Ν. Σβορώνο, *ό.π.*, σ. 195-198 και την Themopoulou, *ό.π.*, τ. 1, σ. 135-143.

138. Το εμπόριο των Βρετανών στη Θεσσαλονίκη αναπτύχθηκε με ταχείς ρυθμούς αμέσως μετά την ίδρυση πρακτορείου της Levant Company στην πόλη. Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο De Boismond, ο Βρετανός πρόξενος εισέπραξε κατά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη προξενικά τέλη ύψους 4.000 λιρών στερλινών από τρία αγγλικά πλοία που είχαν φθάσει στο λιμάνι. Ο Γάλλος πρόξενος στην αναφορά του προς τις γαλλικές αρχές υπογράμμισε ότι η αξία του φορτίου ενός εξ αυτών υπολογιζόταν στις 200.000 λίρες στερλίνες. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι αμέσως μετά την εγκατάσταση βρετανικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη ο Γάλλος πρόξενος Arnaud παρατήρησε άμεση αύξηση του αριθμού πλοίων που εισέρχονταν στο λιμάνι· για τα παραπάνω βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 324.

πτωση δεν φαίνεται να επισκιάζει την πρωτοκαθεδρία του γαλλικού εμπορίου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κατά τις πρώτες τρεις δεκαετίες του 18ου αι. το εμπόριο όλων μαζί των «εμπορικών εθνών» που ήταν εγκατεστημένα στη Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να υπερέβαινε το εμπόριο των Γάλλων¹³⁹. Καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αι. κύριο πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ Βρετανών και Γάλλων εμπορών ήταν το εμπόριο υφασμάτων¹⁴⁰. Τα υφάσματα αυτά, τα οποία οι Βρετανοί διακινούσαν συχνά μέσω του Λιβόρνου¹⁴¹ ή άλλων ιταλικών πόλεων, έφθαναν στη Θεσσαλονίκη με βρετανικά πλοία, που όμως, σύμφωνα πάντα με τις μετρήσεις των Γάλλων προξένων, δεν ήταν πολυάριθμα, αντίθετα, κατά περιόδους ο αριθμός αφίξεων και αναχωρήσεών τους ήταν ιδιαίτερα χαμηλός¹⁴². Στα τέλη του 18ου αι. ο Felix de Beaujour κατέτασσε το βρετανικό εμπόριο σε ιδιαίτερα χαμηλή θέση στην κατανομή του εμπορίου της Θεσσαλονίκης¹⁴³. Η έκθεση του Beaujour προσφέρει μία ενδιαφέρουσα και λεπτομερή απεικόνιση του βρετανικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, ενώ περιλαμβάνει και εκτενή κριτική της οργάνωσης και της λειτουργίας της Levant Company¹⁴⁴. Όπως αναφέρεται στην παραπάνω αναφορά, στα τέ-

139. Από το 1740, και ιδιαίτερα από την εποχή του πολέμου για την διαδοχή στην Αυστρία, οι Γάλλοι φαίνεται ότι αισθάνονταν για πρώτη φορά την ανάγκη να παρακολουθήσουν και να καταγράψουν το εμπόριο των άλλων εθνών στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, γεγονός που απασχόλησε και τους προξένους τους στη Θεσσαλονίκη· βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 336-338. Για μια ενδιαφέρουσα αξιολόγηση του βενετικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, που συνοδεύεται από καταγραφή των βενετικών εισαγωγών και εξαγωγών στην πόλη κατά τον 18ο αιώνα, βλ. Αθανασιάδου, *ό.π.*, και ιδιαίτερα σ. 177-181.

140. Βλ. E. Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth century*, Λαίντεν-Βοστώνη-Κολωνία 1999 και Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 191 κ.αλ.

141. Σχετικά με την πολύ σημαντική κοινότητα των Άγγλων στο Λιβόρνο και τον ρόλο της στο εμπόριο του 16ου-18ου αι. βλ. Mirella D'Angelo, *Mercanti Inglesi a Livorno, 1573-1737*, Messina 2004 και η ίδια, «The British Factory at Leghorn in the XVIII century: a Chamber of Commerce cum Consulate», στο C. Vassalo (εκδ.), *Consolati di Mare and Chamber of Commerce, Malta 1697-1848*, Μάλτα 2000, σ. 119-132.

142. Στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης εισέπλευσαν ένα πλοίο το 1776, δύο πλοία το 1777 και ένα το 1778, ενώ απέπλευσαν ένα το 1776, τέσσερα το 1777 και ένα το 1778· βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 360.

143. Τα στοιχεία του Beaujour *ό.π.*, σ. 170-171, για την εξέλιξη του βρετανικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη συμφωνούν με τις παρατηρήσεις της Frangakis-Syrett, *ό.π.*, σ. 157 για το βρετανικό εμπόριο στη Σμύρνη κατά την ίδια εποχή: ένα εμπόριο σε πορεία καθοδική, αλλά σε κάθε περίπτωση άξιο λόγου.

144. Ο Γάλλος διπλωμάτης ασκούσε έντονη κριτική στο μονοπωλιακό σύστημα εκμετάλλευσης του εμπορίου της Ανατολής από τη Levant Company· βλ. Beaujour, *ό.π.*, σ. 170-171.

λη του 18ου αι. την Εταιρεία εκπροσωπούσαν στη Θεσσαλονίκη δύο πράκτορες εμπορικών οίκων, οι οποίοι εισήγαν υφάσματα (κυρίως μάλλινα τύπου λόντρ και μοχέρ, κασμήρια, λινά και μουσελίνες), κασσίτερο, μόλυβδο, είδη ωρολογοποιίας και χρυσοχοΐας καθώς και αποικιακά εμπορεύματα, ζάχαρη, καφέ, λουλάκι, ινδόκοκκο, πιπέρι και πιπερόριζα (Πίν. 1)¹⁴⁵.

Η είσοδος της Βρετανίας στους γαλλικούς πολέμους το 1793 και η έναρξη του γαλλο-βρετανικού ανταγωνισμού στη Μεσόγειο σηματοδότησε μία περίοδο σημαντικών ανακατατάξεων για τη Levant Company, καθώς οι νέες συνθήκες στον χώρο των συναλλαγών και οι αυξανόμενες δυσχέρειες στις θαλάσσιες μεταφορές επέβαλλαν ευελιξία και προσαρμοστικότητα στην στρατηγική του εμπορίου. Το πρώτο βήμα αποτελούσε η καταμέτρηση των δυνάμεων της Εταιρείας και η αξιολόγηση της πολιτικής της. Για τον λόγο αυτό το 1792 η Εταιρεία ζήτησε από τον Charnaud να της υποβάλει κατάλογο των βρετανικών πλοίων που είχαν διακινήσει εμπορεύματα από και προς το λιμάνι της Θεσσαλονίκης κατά τα τελευταία πέντε χρόνια, διαχωρίζοντας μεταξύ αυτών που είχαν καταβάλει δασμούς στο βρετανικό προξενείο και αυτών που είχαν καταβάλλει δασμούς σε προξενεία άλλων εθνότητων. Η Εταιρεία ζητούσε από τον πρόξενο να υπολογίσει και να της υποβάλει το ποσόν των προξενικών δασμών που είχε εισπραχθεί από το βρετανικό προξενείο συνολικά κατά τα τελευταία πέντε χρόνια και, παράλληλα, έναν κατάλογο με τα ποσοστά των προξενικών δασμών που εισέπρατταν τα διάφορα άλλα εμπορικά «έθνη» επί των εμπορευμάτων που διακινούσαν με πλοία από και προς το λιμάνι¹⁴⁶.

Εν τω μεταξύ, ο πόλεμος και η εναλλαγή των συμμαχιών μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών καθώς και η στάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη διένεξη επηρέασε δραστικά τις συνθήκες ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο, καθιστώντας εξαιρετικά επισφαλή την κίνηση των εμπορικών πλοίων των εμπόλεμων χωρών, και ευνοώντας την ανάπτυξη της πειρατείας και του

145. Στο ίδιο, σ. 171-189.

146. SP 105/121, σ. 362-363: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 22 Μαΐου 1792. Χαρακτηριστική είναι η δυσκολία του Charnaud να κατανοήσει τι ακριβώς του ζητούσε η Εταιρεία. Η τελική απάντησή του και οι αναφορές που πιθανόν συνέταξε δεν ανευρέθησαν στην αλληλογραφία του. Το αίτημα της Εταιρείας πιθανόν να συνδεόταν με τη σφοδρή κριτική που είχε δεχθεί από το Κοινοβούλιο και από την εμπορική κοινότητα της Βρετανίας για το ύψος των δασμών που επέβαλλε σε μέλη και μη μέλη που εμπορεύονταν στην Ανατολή· βλ. και παραπάνω, σ. 159.

λαθρεμπορίου, ώστε οι έμποροι να εξωθηθούν σε ανεύρεση λύσεων για τη ασφαλή διακίνηση και ανταλλαγή των εμπορευμάτων τους: έτσι, η εκμετάλλευση του καθεστώτος ουδετερότητας ορισμένων χωρών και των υπηκόων τους αποδείχθηκε κάποια λύση για τους Βρετανούς εμπόρους¹⁴⁷. Κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου το βρετανικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη δεν διεκόπη τελείως, όπως αποδεικνύει ο λογαριασμός προξενικών εσόδων ύψους 7.589 πιάστρων, ποσόν που εισέπραξε το 1795 ο Charnaud από τρία βρετανικά πλοία που έφθασαν στο λιμάνι (Prince Edward, Sally και Amazon)¹⁴⁸. Ωστόσο, η οργάνωση εκ μέρους της Βρετανίας νηοπομπών στη Μεσόγειο προς προφύλαξη των εμπορικών πλοίων κρινόταν απαραίτητη από τον πρόξενο και αποτελούσε ένα επίμονο επαναλαμβανόμενο αίτημά του προς τις αρχές της Εταιρείας κατά την περίοδο αυτή¹⁴⁹. Λίγα χρόνια αργότερα, και ενώ οι γαλλικοί πόλεμοι συνεχίζονταν, η Εταιρεία ενέκρινε την εισαγωγή στη Βρετανία εμπορευμάτων «τουρκικής προέλευσης σε ουδέτερα πλοία»¹⁵⁰. Η ξεκάθαρη αυτή παρέκκλιση από το πνεύμα των νόμων της ναυτιλίας (Navigation Laws), υιοθετήθηκε ως πράξη του Κοινοβουλίου, ενώ την πράξη αυτή ακολούθησε ψήφισμα της Εταιρείας, το οποίο αυτή απέστειλε στα πρακτορεία της Ανατολής. Το παραπάνω ψήφισμα αποτελούσε και σύσταση προς πάσα κατεύθυνση για την μη παρακώλυση εισόδου στη Μ. Βρετανία εμπορευμάτων, που μετα-

147. Όπως διαπίστωσε ο Robert Liston κατά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, για να αναλάβει το αξίωμα του πρέσβη, οι περισσότεροι πράκτορες της Εταιρείας είχαν λάβει ξένη υπηκοότητα και εμφανίζονταν ως «Σαρδηνοί», «Βενετοί» και «Ρώσοι», προκειμένου να εκμεταλλευτούν την ουδετερότητα των χωρών αυτών για την προστασία των επιχειρήσεών τους: βλ. Ingram, *ό.π.*, σ. 65.

148. SP 105/122, σ. 40-41: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 13 Μαΐου 1796.

149. Η Εταιρεία, ανακοινώνοντας τον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, δήλωνε ότι θα αποστείλει στη Μεσόγειο τον βρετανικό στόλο (βλ. SP 105/121, σ. 408: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 16 Απριλίου 1793), υπόσχεση που δεν φαίνεται να πραγματοποιήσει για αρκετά χρόνια, καθώς μεταξύ του 1796 και του 1798 ο βρετανικός στόλος αποσύρθηκε τελείως από τη Μεσόγειο. Η κατάσταση κατέστη ακόμη δυσχερέστερη και ανεξέλεγκτη λόγω της εγκατάλειψης του συστήματος των Γενικών Πλοίων και της ναύλωση από τα μέλη της Εταιρείας ιδιωτικών πλοίων, γεγονός που ενθάρρυνε τους πειρατές και τους καταδρομείς: βλ. Ingram, *ό.π.*, σ. 73.

150. SP 105/122, σ. 92-93: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 30 Ιανουαρίου 1798. Το ψήφισμα της Εταιρείας που ακολούθησε την πράξη του Κοινοβουλίου απεστάλη προς το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης καθώς και σε όλα τα άλλα πρακτορεία της Εταιρείας προς ενημέρωση του προσωπικού και των πρακτόρων.

φέρονταν σε πλοία υπό οθωμανική σημαία και είχαν ως παραλήπτες ή αποστολείς μέλη της Εταιρείας ή άτομα που κατέβαλλαν στην Εταιρεία τέλη ως να ήταν μέλη της. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι νέες συνθήκες επέβαλλαν την τροποποίηση του όρκου που έδιναν τα μέλη της Εταιρείας με την προσθήκη της δήλωσης ότι: «...τα εμπορεύματα που προαναφέρθηκαν είναι για λογαριασμό δικό μου ή άλλων μελών της Εταιρείας, ή άλλων προσώπων που έχουν λάβει Άδεια Εμπορίου, ή έχουν αγοράσει με χρήματα που εισπράχθηκαν στην Τουρκία ή στην Αίγυπτο και μεταφέρθηκαν με πλοία που έπλευσαν σύμφωνα με τους νόμους ή είναι ιδιοκτησίας Οθωμανών υπηκόων...»¹⁵¹.

Οι νέες συνθήκες μεταφοράς εμπορευμάτων από οθωμανικά πλοία σε λιμάνια της Βρετανίας δημιούργησαν μία σειρά προβλημάτων, τα οποία κλήθηκαν να επιλύσουν οι βρετανικές αρχές: το πρώτο αφορούσε τη δημόσια υγεία και το δεύτερο την πλημμυλή σύνταξη των Δηλώσεων Φορτίων για τα πλοία που εγκατέλειπαν τα λιμάνια της Ανατολής. Το 1800 ο Charnaud και όλοι οι πρόξενοι της Εταιρείας έλαβαν οδηγία του Privy Council, σύμφωνα με την οποία όλα τα πλοία με προέλευση την Οθωμανική Αυτοκρατορία έπρεπε να κατευθύνονταν προς το Stangate Creek¹⁵². Κανένα πλοίο δεν επιτρεπόταν να εισέλθει σε οιοδήποτε λιμάνι του βασιλείου, εάν προηγουμένως δεν είχε περάσει από λοιμοκαθακτήριο, ενώ ο κυβερνήτης του ήταν υποχρεωμένος εντός του βρετανικού καναλιού να μην επικοινωνεί με κανένα διερχόμενο πλοίο, αλλά αντίθετα να κάνει ειδικά σήματα προς αποφυγήν κάθε επαφής. Το θέμα της προστασίας της δημόσιας υγείας απασχόλησε την Εταιρεία και τις κρατικές αρχές και κατά τα επόμενα χρόνια, καθώς η πανώλη εξαπλωνόταν σε διάφορα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, ο πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Λόρδος Thomas Elgin, έλαβε επιστολή από την Εταιρεία, με την οποία του δηλωνόταν η ανησυχία του Λόρδου της Α. Μ. του Ανακτοβουλίου (Privy Council) σχετικά με διάφορες ατασθαλίες και την πλημμυλή τήρηση των κανονισμών που αφορούσαν τις δηλώσεις των φορτίων, πρακτική που εντέλει απέβαινε εις βάρος της δημόσιας υγείας. Σύμφωνα με τις οδηγίες, ο πρέσβης καλούνταν να ενημερώσει τους προξένους στη

151. SP 105/122, σ. 92-93.

152. Λιμενικός σταθμός στο ποτάμι Medway που διασχίζει το Κέντ στα νοτιοανατολικά του Λονδίνου. Στο Stangate Creek τα πλοία που έφθασαν στη Βρετανία από την Ανατολή υποβάλλονταν σε καραντίνα πριν κατευθυνθούν προς το Λονδίνο μέσω του ποταμού Τάμεση.

Σμύρνη, στο Χαλέπι, στην Κύπρο και στη Θεσσαλονίκη να μην υπογράφουν καμία δήλωση φορτίου, εκτός και εάν ήταν λεπτομερής και απολύτως κατατοπιστική—όχι απλώς μία λίστα—, ενώ θα έπρεπε να είναι απολύτως ευδιάκριτα τα σήματα του ιδιοκτήτη και του αποστολέα των εμπορευμάτων¹⁵³. Κατά τα επόμενα χρόνια ο Charnaud, όπως και οι άλλοι πρόξενοι, έλαβαν εκ μέρους του Privy Council τυπωμένες δηλώσεις, οι οποίες έπρεπε να συμπληρώνονται στα λιμάνια, όπου τα πλοία φόρτωναν εμπορεύματα με προορισμό τη Βρετανία. Οι δηλώσεις φορτίων θα υποβάλλονταν στον Βρετανό πρόξενο στο λιμάνι όπου το πλοίο φόρτωνε και στη συνέχεια θα παρουσιάζονταν στο Τελωνείο του Λονδίνου. Οι ίδιες δηλώσεις θα ίσχυαν και για τα λιμάνια της Σκωτίας¹⁵⁴.

Την ίδια εποχή, το 1802, ο Charnaud κλήθηκε από την Εταιρεία να ενημερώσει το πρακτορείο ότι οι εμπορικές συναλλαγές με την Αίγυπτο ενέπιπταν εντός των προνομίων που της είχαν αναγνωρισθεί, και επομένως το εμπόριο από και προς τη χώρα αυτή θα διεξαγόταν από τα πρόσωπα που σύμφωνα με τους Κανονισμούς είχαν δικαίωμα μέσω της Εταιρείας να εμπορεύονται σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η επισήμανση αυτή ήταν η απάντηση της Εταιρείας σε επιστολές κάποιων¹⁵⁵, που αμφισβητούσαν τη δικαιοδοσία εμπορίας της Εταιρείας στην Αίγυπτο, και επιχειρούσε να διευθετήσει οριστικά το θέμα που κατά καιρούς προέκυπτε στη Βρετανία σχετικά τη δικαιοδοσία της Levant Company στην περιοχή της Αιγύπτου¹⁵⁶. Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ Θεσσαλονίκης και Αλεξάνδρειας επέβαλλαν την άμεση ενημέρωση των Βρετανών πρακτόρων, ενώ η επισήμανση της Εταιρείας επαναβεβαίωνε την ύπαρξη ενός βρετανικού δικτύου εμπορικών συναλλαγών στη Μεσόγειο, το οποίο λειτουργούσε παράλληλα προς αυτό της Εταιρείας, από εμπόρους που δεν ήταν μέλη της. Το θέμα της επαναβεβαίωσης των γεωγραφικών ορίων του μονοπωλίου της Εταιρείας συνδυάστηκε με την

153. SP 105/122, σ. 275-277: Εταιρεία προς πρέσβη Λόρδο Έλγιν (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 19 Ιανουαρίου 1802. Για τα σήματα βλ. Εικ. 1, σ. 267.

154. SP 105/122, σ. 317-319: Εταιρεία προς chargé d'affaires Alexander Straton (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 12 Οκτωβρίου 1802.

155. «Ορισμένων που θεωρούν ότι η Αίγυπτος εξαιρείται από τη δικαιοδοσία της Εταιρείας, επειδή δεν διατηρούμε εκεί προξένους...» SP 105/122, σ. 275-277: Εταιρεία προς πρέσβη Λόρδο Έλγιν (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 19 Ιανουαρίου 1802.

156. SP 105/122, σ. 275-277: Εταιρεία προς πρέσβη Λόρδο Έλγιν (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 19 Ιανουαρίου 1802.

—κάπως καθυστερημένη σε σχέση με άλλα εμπορικά «έθνη»—διασφάλιση συνθηκών ελεύθερης ναυσιπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα. Η νέα αυτή προοπτική είχε ειδικό βάρος για τους πράκτορες της Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη, ώστε αυτούς έσπευσε να ενημερώσει πρώτα η Εταιρεία¹⁵⁷.

Στις αρχές του 19ου αιώνα ένα ακόμη θέμα μείζονος σημασίας απασχόλησε το πρακτορείο της Θεσσαλονίκης αλλά και όλα τα άλλα, που λειτουργούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η έναρξη διαδικασίας αναθεώρησης του Τιμολογίου Δασμών, που ίσχυαν για το γαλλικό εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έθεσε αυτόματα το βρετανικό εμπόριο σε θέση μειονεκτική και είχε ως άμεση συνέπεια την αποστολή οδηγίας προς τους Βρετανούς πράκτορες να μην καταβάλουν δασμούς, έως ότου το νέο τιμολόγιο του γαλλικού έθνους ολοκληρωνόταν και ήταν πλέον ξεκάθαρες οι συνθήκες εμπορίας των Γάλλων. Τη διευθέτηση της υπόθεσης ανέλαβε ακόμη μία φορά ο Alexander Stratton, ο οποίος ζήτησε από τις οθωμανικές αρχές την αναθεώρηση του βρετανικού τιμολογίου, ώστε να «αποδοθεί δικαιοσύνη»¹⁵⁸. Μετά από διαπραγματεύσεις το νέο τιμολόγιο (New Tariff) υπογράφηκε από τον Ahmed Vasif Reis Effendi και από τον Βρετανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Charles Arbuthnot. Όπως αναφερόταν στο κείμενο, «το τιμολόγιο προσδιόριζε τα ποσά που έπρεπε να καταβληθούν, ως παρακράτηση του συμφωνημένου ποσοστού του 3%, δασμού επί των εμπορευμάτων που οι ανωτέρω έμποροι (Βρετανοί και όσοι εμπορεύονται υπό τη σημαία της Βρετανίας) θα εισήγαν από τη χώρα τους και από άλλες ξένες χώρες στην Τουρκία, είτε θα εξήγαν από την Τουρκία στη χώρα τους ή σε άλλες χώρες προς πώληση». Λόγω της αύξησης των τιμών των διαφόρων εμπορευμάτων, οι δασμοί που καταβάλλονταν είχαν μειωθεί πολύ κάτω του συμφωνημένου 3%, και επομένως είχε καταστεί απαραίτητη η εκ νέου διαπραγμάτευση μεταξύ της Βρετανικής Αυλής και της Οθωμανικής Πύλης. Η πρώτη διαπραγμάτευση είχε καταλήξει στη δημοσίευση ενός νέου τιμολογίου τον Απρίλιο του 1800. Μετά από παρέμβαση των βρετανικών αρχών, που υποστήριξαν ότι οι τι-

157. SP 105/122, σ. 320-324: Εταιρεία προς chargé d'affaires Alexander Straton (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 29 Οκτωβρίου 1802. Η συμφωνία χαιρετίστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό από την Εταιρεία, η διοίκηση της οποίας συνεχάρη και απέδωσε τα εύσημα στον αρχιτέκτονα της Alexander Straton, ενώ τα πρακτορεία ενημερώθηκαν άμεσα για τις νέες προοπτικές εμπορίου.

158. SP 105/122, σ. 320-324: βλ. προηγούμενη σημείωση.

μές δασμών για ορισμένα εμπορεύματα στο Βρετανικό τιμολόγιο ήταν υψηλότερες από αυτές που κατέβαλαν άλλες χριστιανικές δυνάμεις, οι τιμές δασμών των συγκεκριμένων εμπορευμάτων μειώθηκαν και ένα νέο τιμολόγιο δημοσιεύθηκε τον Οκτώβριο του 1801. Ο κατάλογος (Πίν. 2) παρήχει λεπτομερή και πλήρη εικόνα του εύρους των εμπορευμάτων και προϊόντων που διακινούσαν οι Βρετανοί έμποροι από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις αρχές του 19ου αιώνα¹⁵⁹.

Παράλληλα με την επαναδιαπραγμάτευση του τιμολογίου δασμών που κατέβαλλαν οι Βρετανοί έμποροι στις Οθωμανικές αρχές στις αρχές του 19ου αι., η Εταιρεία επανεξέτασε το θέμα του καθεστώτος που ίσχυε για τους Οθωμανούς υπηκόους που είχαν συναλλαγές με Βρετανούς. Σε επιστολή προς τον Francis Charnaud το 1803 η Εταιρεία δήλωνε αποφασιστικά ότι μέλημά της ήταν να αποτραπεί πλέον με κάθε τρόπο η αποστολή εμπορευμάτων από μέλη της Εταιρείας σε Οθωμανούς υπηκόους που τελούσαν υπό ξένη προστασία. Προς οριστική διευθέτηση του θέματος ο κανονισμός 111 της Εταιρείας επαναδιατυπώθηκε ορίζοντας ότι «κανένα μέλος ή μέλη της Εταιρείας δεν θα μετέφεραν ή θα έστελναν εμπορεύματα από οιαδήποτε περιοχή του Ηνωμένου Βασιλείου, της Μ. Βρετανίας και της Ιρλανδίας –είτε η αποστολή των εμπορευμάτων αυτών ήταν για λογαριασμό του είτε για λογαριασμό άλλων– προς ξένους υπηκόους ή Οθωμανούς υπηκόους, οι οποίοι τελούσαν υπό την προστασία οιασδήποτε ευρωπαϊκής ή άλλης προνομιούχου δύναμης που βρισκόταν σε οιαδήποτε περιοχή της Τουρκίας, στην οποία Βρετανός πρόξενος ή υποπρόξενος ήταν ή επρόκειτο να εγκατασταθεί· και αν κάποιο μέλος ή μέλη της Εταιρείας παραβίαζαν τον κανονισμό, ο πρόξενος, υποπρόξενος ή θησαυροφύλακας στην περιοχή όπου παρελήφθησαν τα εμπορεύματα θα επέβαλαν σε αυτούς την καταβολή προστίμου (broke) 20% επί της αξίας των εμπορευμάτων»¹⁶⁰. Την απόφαση αυτή του Γενικού Δικαστηρίου της Εταιρείας, που ελήφθη σε δύο συνεδριάσεις στις 24 Μαΐου και 10 Ιουνίου 1803 και ετέθη σε εφαρμογή από την 1η Οκτωβρίου 1803, η Εταιρεία τη δικαιολο-

159. Βλ. Th. MacGill, *Travels in Turkey, Italy and Russia during the years 1803, 1804, 1805 & 1806: with an account*, τ. II, Λονδίνο 1808, στο Appendix no II, «Duties paid by the British on Goods exported from, and imported into the Ottoman Empire». Το έργο του MacGill περιλαμβάνει και μία έκθεση του Charnaud του 1802 αναφορικά με την καλλιέργεια και το εμπόριο του καπνού στη Θεσσαλονίκη.

160. SP 105/122, σ. 371-372: Αντίγραφο Απόφασης του Γενικού Δικαστηρίου της Levant Company της 24ης Μαΐου και 10ης Ιουνίου 1803.

γούσε με το επιχείρημα ότι δεν ήταν δίκαιο να γίνονται «αυτού του είδους οι παραχωρήσεις» στους Οθωμανούς υπηκόους, δηλαδή οι τελευταίοι να διαφεύγουν της καταβολής δασμών προς τις οθωμανικές αρχές και ταυτόχρονα να εμπορεύονται με τα ίδια προνόμια που απολαμβάνουν οι άλλοι Ευρωπαίοι. Προφανώς, μετά από μία περίοδο καταχρήσεων, που είχε εγκαινιασθεί με την έναρξη των γαλλικών πολέμων, η Εταιρεία αποφάσισε ότι οι Οθωμανοί υπήκοοι όφειλαν να έχουν πλέον την ίδια μεταχείριση με άλλους ξένους υπηκόους που εμπορεύονταν υπό βρετανική προστασία.

Ο ειδικός δασμός-πρόστιμο του 20% επί της αξίας των προϊόντων και εμπορευμάτων είχε επινοηθεί από την Εταιρεία ως μέσο ελέγχου όσων εμπόρων αποφάσιζαν, αφηφώντας το μονοπωλιακό της δικαίωμα, να εμπορεύονται ανεξάρτητα στην Ανατολή αλλά και εκείνων που απλώς δεν συγκέντρωναν τα προσόντα για να γίνουν δεκτοί ως μέλη.

Τα μεγάλα ποσά που ήταν δυνατόν να αποφέρει ο συγκεκριμένος δασμός στους κατά τόπους προξένους φαίνεται ότι κατά καιρούς οδήγησαν στην κατάχρηση του μέτρου από ορισμένους, ιδιαίτερα σε συνθήκες έντονης κινητικότητας του βρετανικού εμπορίου, όπως αυτές των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Έτσι, ένα περιστατικό που συνέβη στη Σμύρνη έγινε η αφορμή για τη διατύπωση αυστηρής προειδοποίησης από την Εταιρεία προς τον Charnaud για τις σοβαρές συνέπειες που θα είχε να αντιμετωπίσει σε περίπτωση παραβίασης των κανονισμών¹⁶¹. Όπως προκύπτει από επιστολή της Εταιρείας προς τον πρόξενο στη Σμύρνη Francis Werry με ημερομηνία 30 Ιανουαρίου 1812, το Γενικό Δικαστήριο είχε δεχθεί επιστολή διαμαρτυρίας, στην οποία αναφερόταν ότι σε πακέτο καφέ, που είχε φθάσει στο λιμάνι της Σμύρνης με αγγλικό πλοίο μέσω Μάλτας και ανήκε στην Εταιρεία Baring & C., είχε επιβληθεί ο δασμός-broke του 20%, πράξη που ήταν αντίθετη με τους κανονισμούς της Εταιρείας, και επομένως ο πρόξενος όφειλε να επιστρέψει τα χρήματα στον Βρετανό έμπορο¹⁶².

161. Η επιστολή ξεκινούσε ως ακολούθως: «Προκειμένου να προληφθεί η ακατάλληλη χρήση της προξενικής εξουσίας σου, από λάθος είτε από αμέλεια των Κανονισμών της Εταιρείας που αφορούν το εμπόριο που διακινείται μέσω Μάλτας, όπως συνέβη στη Σμύρνη, νομίζουμε ότι είναι ενδεδειγμένο, με την ευκαιρία της αναχώρησης ενός πλοίου από το Portsmouth, να σου στείλωμε απευθείας αντίγραφο επιστολής που έλαβε ο πρόξενος Werry από τον αναπληρωτή Κυβερνήτη...»· SP 105/123, σ. 289: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 31 Ιουνίου 1812.

162. SP 105/123, σ. 288: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Werry (Σμύρνη), Λονδίνο 30 Ιανουαρίου 1812.

Οι αυστηρές επισημάνσεις της Εταιρείας σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης του εμπορίου μέσω Μάλτας δεν απευθύνονταν τυχαία προς τον πρόξενο της Σμύρνης Werry και της Θεσσαλονίκης Charnaud.

Από την πρώτη δεκαετία του 19ου αι. το βρετανικό εμπόριο μέσω των δύο αυτών λιμανιών γνώρισε μεγάλη και απότομη ανάπτυξη, η οποία οφείλεται στις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στο διεθνές εμπόριο μετά το 1806 και την έναρξη του Ηπειρωτικού Αποκλεισμού από τους Γάλλους με τα Διατάγματα του Βερολίνου. Στόχος των Γάλλων ήταν η καταστροφή του βρετανικού εμπορίου, και ιδιαίτερα του δικτύου εξαγωγής αποικιακών προϊόντων προς την Ευρώπη, καθώς και η οικονομική εξουθένωση της χώρας μέσω της παρακώλυσης στη διακίνηση χυμμάτων και πολύτιμων μετάλλων¹⁶³. Εξαιτίας του αποκλεισμού κανένα πλοίο με απευθείας προέλευση τη Βρετανία ή τις αποικίες της δεν γινόταν δεκτό σε κανένα λιμάνι που βρισκόταν υπό γαλλικό έλεγχο. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα λιμάνια της Γαλλίας στον Ατλαντικό και τη Μεσόγειο και στη συνέχεια τα ιταλικά λιμάνια του Τυρρηνικού πελάγους και της Αδριατικής παρέμειναν εκτός του βρετανικού δικτύου διακίνησης εμπορευμάτων και πρώτων υλών, καθιστώντας ταυτόχρονα απροσπέλαστα για τους Βρετανούς τα εμπορικά κέντρα και τις αγορές της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης.

Σε αυτή τη συγκεκριμένη συγκυρία η Μάλτα λειτούργησε ως βασικό διαμετακομιστικό κέντρο, αποθηκευτική βάση, καθώς και ενδιάμεσος σταθμός ανεφοδιασμού στις ρότες των βρετανικών πλοίων και των νηοπομπών του βασιλικού ναυτικού στη Μεσόγειο¹⁶⁴. Από τη Μάλτα το βρε-

163. Η απάντηση της Βρετανίας στα Διατάγματα του Βερολίνου ήταν η ψήφιση των 24 Orders in Council, που περιόριζαν το εμπόριο της Ευρώπης στην ουδέτερη ναυτιλία. Η Βρετανία ήλεγχε και φορολογούσε το ουδέτερο εμπόριο με την Ευρώπη, επιβάλλοντας σε όλα τα πλοία τη διέλευση από βρετανικά λιμάνια. Τα Orders in Council συνάντησαν μεγάλη αντίδραση από εμπόρους, τραπεζίτες και βιομηχάνους από το 1808 κ.ε. και καταργήθηκαν το 1812. Βλ. γενικά για την περίοδο αυτή F. Crouzet, *L'Empire Britannique et le Blocus continental (1806-1813)*, Παρίσι 1958· ειδικά για τα Orders in Council βλ. L. Levi, *The History of the British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation 1763-1878*, Λονδίνο 1880, σ. 101-120.

164. Σχετικά με την εξέλιξη και τη δραστηριότητα της εμπορικής βρετανικής κοινότητας της Μάλτας σε αυτή τη συγκεκριμένη συγκυρία βλ. Mirella D'Angelo, *Mercanti Inglesi a Malta 1800-1824*, Μιλάνο 1990, και η ίδια, «Malta dai Cavalieri agli Inglesi», στο P. Fornaro (εκδ.) *Transizione e sviluppo. Le periferie d'Europa (sec. XVIII-XIX)*, Rubettino 1998, σ. 145-175. Γενικά για τον ρόλο των Βρετανών εμπόρων στο εμπόριο της Κεντρικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων βλ. Mirella

τανικό εμπόριο με προέλευση τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης και προορισμό την Κεντρική Ευρώπη βρήκε ως διέξοδο από τον γαλλικό κλοιό το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Έως το τέλος των γαλλικών πολέμων η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε, μετά από τη Σμύρνη που κατείχε τα πρωτεία ως εμπορικός κόμβος μεταξύ Δύσης και Ανατολής, βασικό επιχειρησιακό κέντρο του βρετανικού εμπορίου που διακινήθηκε μεταξύ Λονδίνου και Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Αποτέλεσμα αυτής της συγκυρίας ήταν η εντυπωσιακή αύξηση του όγκου και της αξίας εμπορευμάτων και προϊόντων, τα οποία αποβιβάζονταν στο λιμάνι από βρετανικά πλοία ή πλοία που έκαναν χρήση βρετανικής σημαίας, προκειμένου να διοχετευθούν μέσω χερσαίων δρόμων στην Αυστρο-Ουγγαρία, ή να διακινήθούν και να διατεθούν εντός των οθωμανικών συνόρων. Τα ίδια πλοία φορτωμένα με πρώτες ύλες και τρόφιμα επέστρεφαν ακολουθώντας το ίδιο δρομολόγιο στη Βρετανία.

Στην ιδιαίτερη αυτή συγκυρία ο εκπρόσωπος της Levant Company στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, πρόξενος Francis Charnaud, χρειάστηκε να διαχειρισθεί πρωτόγνωρες συνθήκες και μεγάλα κεφάλαια, γεγονός που φαίνεται ότι έθεσε σε δοκιμασία την ευσυνειδησία και την ακεραιότητά του. Παράλληλα, η κατακόρυφη αύξηση των προξενικών εσόδων αυτομάτως, έστω και περιστασιακά, τροποποίησε το status του συγκεκριμένου πρακτορείου και κατέστησε ασφυκτικότερο τον έλεγχο της Εταιρείας σε θέματα λειτουργίας και οικονομικής διαχείρισης. Έτσι, μερικούς μήνες μετά το προαναφερθέν περιστατικό της Σμύρνης, ο Charnaud ενημερωνόταν ότι «διάφορα άτομα» που διεξήγαν εμπόριο από τη Βρετανία προς τη Γερμανία μέσω Θεσσαλονίκης αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες λόγω της επιβολής του δασμού-προστίμου του 20% που απαιτούσε ο ίδιος («που ζητάτε εσείς με την εξουσία που σας παρέχουν οι Κανονισμοί της Εταιρείας»). Η Εταιρεία τόνιζε στον Charnaud ότι, σύμφωνα με απόφασή της επί των εμπορευμάτων που αποβιβάζονταν από τη Βρετανία στην Τουρκία ως transit για άλλες χώρες, θα έπρεπε να εισπράττεται bona fide μόνον το συνηθισμένο προξενικό τέλος και όχι η βαριά φορολογία του 20% επί της αξίας των εμπορευμάτων. Πριν δώσει άδεια να αποβιβασθούν τα

D'Angelo, «British Trade and merchants in the Mid-mediterranean: an Alternative market during the Napoleonic Wars», στο Mirella D'Angelo - C. Vassalo (εκδ.) *Anglo-Saxons in the Mediterranean: Commerce, Politics and Ideas (XVII-XX cent.)*, Μάλτα 2006, σ. 1-18.

εμπορεύματα, ο πρόξενος ή ο θησαυροφύλακας έπρεπε να λάβουν από τον παραλήπτη των εμπορευμάτων χρεώγραφο, που θα αντιστοιχούσε στο ποσόν του δασμού. Το χρεώγραφο αυτό θα ακυρωνόταν με την υποβολή ενός πιστοποιητικού, που θα αποδείκνυε ότι τα εμπορεύματα μεταφέρθηκαν εκτός των τουρκικών συνόρων ή ότι διακινήθηκαν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁶⁵. Ως προς την επιβολή του συγκεκριμένου δασμού-προστίμου, που βάρυνε υπερβολικά των εμπόρους και απέφερε τεράστια προξενικά τέλη, η Εταιρεία δήλωνε με ιδιαίτερη αυστηρότητα στον Charnaud ότι «καμία υποψία του ή εμπιστευτική αναφορά τρίτων δεν θα προσδιόριζε τη συμπεριφορά του εναντίον των τεκμηρίων που παρείχαν οι φορτωτικές που είχαν συνταχθεί στη Μάλτα»¹⁶⁶.

Την ίδια εποχή η ειδική αποστολή του εμπορικού πράκτορα της βρετανικής επιχείρησης J. Finlay & C., Christophe Aubin από τη βάση του, το Ντύσσελντορφ, είχε ως τελευταίο σταθμό στην οθωμανική επικράτεια τη Θεσσαλονίκη, όπου ο Aubin συνέταξε μία από τις τρεις αναφορές, τις οποίες στη συνέχεια απέστειλε προς τους ανωτέρους του¹⁶⁷. Ο σκοπός του Kirman Finlay, κληρονόμου της Εταιρείας, επιτυχημένου εμπόρου, ισχυρού πολιτικού και ορκισμένου αντιπάλου των προνομιούχων εταιριών τύπου Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών και της Levant Company, όταν έδινε εντολή στον Aubin, ήταν τριπλός. Τον ενδιέφερε καταρχάς η διερεύνηση των εμπορικών προοπτικών, που πρόσφερε η περιοχή εκτός των ορίων εφαρμογής των διαταγμάτων του Βερολίνου και του Μιλάνου, και επομένως εκτός γαλλικής κυριαρχίας, η καταγραφή νέων χρήσιμων δρόμων, μέσω των οποίων τα βρετανικά εμπορεύματα θα μπορούσαν να εισχωρήσουν από τα Βαλκάνια στην υπό γαλλική κατοχή Ευρώπη¹⁶⁸, και ίσως επί-

165. SP 105/123, σ. 313: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 3 Μαρτίου 1812.

166. SP 105/123, σ. 289: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 31 Ιουνίου 1812.

167. Βλ. Cunningham, ό.π., σ. 5-131. Το 1799 η εγκατεστημένη στη Γλασκώβη J. Finlay & C. αποτελούσε τον μεγαλύτερο προμηθευτή βρετανικών βαμβακερών στις αγορές της Γερμανίας. Αφού συγκέντρωνε βαμβακερά νήματα μέσω πρακτορείου στο Μάντσεστερ, τα διακινούσε σε όλη της Γερμανία έως την Αγία Πετρούπολη και τη Βιέννη μέσω πρακτόρων στη Φραγκφούρτη και στο Ντύσσελντορφ. Η παραπάνω εταιρεία ήταν αρχικά αναμεμιγμένη στο εμπόριο των Δυτικών Ινδιών, διακινώντας ρούμι και ζάχαρη, ενώ είχε πιθανώς κάποια εμπλοκή στην εισαγωγή αμερικανικών καπνών. Από τις αρχές του 19ου αι. στράφηκε στην κλωστούφαντουργία και εξήγγε μεγάλες ποσότητες υφασμάτων και νημάτων· βλ. στο ίδιο, σ. 6.

168. Μετά το 1806 η επικοινωνία των κεντρικών γραφείων της Γλασκώβης με τους

σης η συγκέντρωση τεκμηρίων κατά της πολιτικής της Levant Company στην περιοχή¹⁶⁹. Μετά από σύντομη παραμονή στη Σμύρνη, στην Προύσα και στην Κωνσταντινούπολη, όπου και κατέγραψε τις εντυπώσεις και τις σκέψεις του, ο Aubin επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1812, με σκοπό να ετοιμάσει μία τελευταία αναφορά προς τον Kirman Finlay σχετικά με τις πιθανές και ικανές διόδους μεταφοράς των εμπορευμάτων της Εταιρείας προς τη Βιέννη και την Κεντρική Ευρώπη. Η αναφορά του Aubin μεταφέρει ακριβώς μία εικόνα ανάπτυξης και ευημερίας της Θεσσαλονίκης, η οποία, εκτός των ορίων της γαλλικής κυριαρχίας, αποτελούσε ταυτόχρονα θαλάσσια δίοδο στη Μεσόγειο και διασταύρωση χερσαίων δρόμων προς τα Βαλκάνια, την Κεντρική Ευρώπη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τις βρετανικές εμπορικές επιχειρήσεις και βιομηχανίες υφασμάτων και νήματος, όπως η J. Finlay & C., που επιθυμούσαν να παρακάμψουν τον ηπειρωτικό αποκλεισμό, η Θεσσαλονίκη εξασφάλιζε την απαραίτητη συγκέντρωση πλοίων, εμπόρων, πρακτόρων, χρήματος, κάρων (τα «κάρα της Βλαχίας», όπως τα αναφέρει ο Aubin) και υποζυγίων¹⁷⁰. Ο Aubin δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στους εμπορικούς οίκους που θα μπορούσαν να εκπροσωπήσουν την Εταιρεία στη Θεσσαλονίκη, όπως οι Vianello Sons & C. και οι Barxell & Faadt, ενώ, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συλλέξει, η εταιρεία Overbeck & C. εξυπηρετούσε πολλούς εβραϊκούς οίκους του Λονδίνου¹⁷¹. Η έκθεσή του κατέληγε με μία λεπτομερή και εμπεριστατωμένη αναφορά στις συνθήκες μεταφοράς εμπορευμάτων από τη Θεσσαλονίκη προς τη Βιέννη μέσω τριών βασιικών οδών, αποτυπώνοντας με το κριτικό και έμπειρο μάτι του εμπορικού

περίπου 700 αντιπροσώπους της στη Ευρώπη διεκόπη λόγω της γαλλικής κυριαρχίας. Η Εταιρεία στράφηκε στην παράνομη διακίνηση εμπορευμάτων μέσω της Βαλτικής και της Μάλτας· βλ. Cunningham, ό.π., σ. 8.

169. Ο Kirman Finlay, θερμός υποστηρικτής των ιδεών που είχε αναπτύξει ο Adam Smith στο έργο του *The Wealth of Nations* το 1776 σχετικά με τις αρχές του ελεύθερου εμπορίου, ήταν ο άνθρωπος που εξουσιοδοτήθηκε να παρουσιάσει στο Λονδίνο την αντίδραση της Γλασκώβης κατά της ανανέωσης των προνομίων της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών το 1813. Το ίδιο έτος το μονοπώλιο της Εταιρείας ανακλήθηκε. Βλ. K. N. Chandhuri, *The English East India Company: the Study of an Early Joint Stock Company, 1600-1640*, Νέα Υόρκη 1965· ο ίδιος, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Νέα Υόρκη 1978· ο ίδιος, «The English East India Company in the 17th and the 18th century: a Pre-Modern Multinational Organization», στο L. Blusse - F. Gastra (εκδ.) *Companies and Trade*, Χάγη 1981, σ. 29-46.

170. Βλ. Cunningham, ό.π., σ. 24.

171. Στο ίδιο, σ. 100, 176.

πράκτορα όλες εκείνες τις πληροφορίες οικονομικού και κοινωνικού περιχομένου που θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν την εταιρεία που εκπροσωπούσε. Στη περιγραφή της βασικής διόδου εμπορευμάτων προς τη Βιέννη, που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι των ευρωπαϊκών χωρών (κατά μήκος του ποταμού Αξιού [Βαρδάρη], μέσω Σκοπίων, Κράγιεβου, Σεράγεβου και Slavonski-Brod στον ποταμό Σάβα), φρόντισε να μεταφέρει στοιχεία σχετικά με το πολύ υψηλό κόστος διακίνησης κατά μήκος του δρόμου, επίσης περιέγραψε την εντυπωσιακή εικόνα των καραβανιών, το υποτυπώδες αλλά αποτελεσματικό σύστημα σταθμών διανυκτέρευσης, και τέλος, δεν παρέλειψε να αναφερθεί στα περίπου 20.000 υποζύγια που το 1812 κινούνταν κατά μήκος του δρόμου σε ένα ταξίδι αρκετών εβδομάδων¹⁷². Βασική προτεραιότητα του Aubin ήταν να μεταφέρει στην J. Finlay & C. όλες εκείνες τις πληροφορίες και τα οικονομικά στοιχεία που θα της επέτρεπαν να αξιολογήσει τη πιθανότητα εγκατάστασης εμπορικού πράκτορα στη Θεσσαλονίκη, κίνηση που θα απαιτούσε την προηγούμενη ένταξη της εταιρείας ως μέλους στη Levant Company¹⁷³. Το τελικό συμπέρασμα του Aubin από τη διεξοδική μελέτη του κατά τη διάρκεια της αποστολής του ήταν, ότι η είσοδος της εταιρείας του στο εμπόριο της Ανατολής θα απαιτούσε την «απασχόληση κεφαλαίου συνδεδεμένου με μεγαλύτερο κίνδυνο παρά κέρδος». Η κρίση αυτή φαίνεται ότι βρήκε ανταπόκριση στη J. Finlay & C., που αποφάσισε να εγκαταστήσει αντιπροσώπους στη Μάλτα, εκτός δικαιοδοσίας της Levant Company, και από εκεί να αποστέλλει εμπορεύματα στη Θεσσαλονίκη.

Η ανάδειξη της Θεσσαλονίκης σε κομβικό και εναλλακτικό κέντρο εισόδου και εξόδου εμπορευμάτων και πρώτων υλών κατά τη διάρκεια της τελευταίας κυρίως φάσης των γαλλικών πολέμων αποτυπώνεται με γλαφυρό τρόπο στην επίσημη αλληλογραφία μεταξύ της Levant Company και του αντιπροσώπου της στη Θεσσαλονίκη Francis Charnaud¹⁷⁴. Παράλληλα

172. Στο ίδιο, σ. 25.

173. Στα παραρτήματα της έκθεσής του ο Aubin υπολόγιζε την οικονομική επιβάρυνση της Εταιρείας για τη μεταφορά μιας μπάλας βαμβάκερου νήματος από τη Θεσσαλονίκη στη Βιέννη μέσω Βοσνίας (226 πιάστρα και 20 παράδες), το κόστος της αποστολής 1.000 ισπανικών δολαρίων από τη Μάλτα στη Θεσσαλονίκη, αλλά και το κόστος μεταφοράς μετρητών μέσω Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης και Γερμανίας. Επίσης, υπολόγιζε το κόστος μεταφοράς μιας μπάλας βαμβάκερου νήματος από το Λονδίνο στη Θεσσαλονίκη μέσω Μάλτας, όπως και το κόστος διακίνησης ζάχαρης και ξυλείας μέσω Μάλτας· βλ. Cunningham, *ό.π.*, σ. 129-131.

174. Αναφορά σε έγγραφο με ημερομηνία 7 Ιουλίου 1813 της Εταιρείας προς τον

όμως, είχε μερικές απροσδόκητες συνέπειες στη λειτουργία του πρακτορείου. Το «μεγάλο εμπόριο μέσω της Θεσσαλονίκης» εγκαινιάστηκε, σύμφωνα με τα όσα ο ίδιος ο Charnaud καταθέτει, περί το 1809¹⁷⁵, ενώ τα στοιχεία που προέρχονται από την προξενική αλληλογραφία του ίδιου αποδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη περίοδος έληξε περί το 1815, όταν το τέλος των γαλλικών πολέμων αποκατέστησε τις προγενέστερες του πολέμου συνθήκες. Κατά το παραπάνω διάστημα ο πρόξενος Charnaud δεν απέστειλε ως όφειλε στη Levant Company τα έγγραφα που κατέγραφαν την κίνηση των βρετανικών πλοίων και τα φορτία που διακινήθηκαν από και προς το λιμάνι από Βρετανούς εμπόρους. Επίσης, αμέλησε να ενημερώσει την Εταιρεία για τα έσοδα του προξενείου από τέλη που είχαν εισπραχθεί από Βρετανούς και ξένους υπηκόους. Η υπόθεση, που απασχόλησε ιδιαίτερα την Εταιρεία, οδήγησε τελικά στην αυστηρή τιμωρία του Charnaud, ο οποίος ετέθη σε διαθεσιμότητα το 1814, αφού προηγουμένως υποχρεώθηκε να παραδώσει το προξενείο στον μόνιμο αντικαταστάτη του έμπορο Edward Bartholomew Abbott, με αποτέλεσμα να εκτεθεί ανεπανόρθωτα στην Εταιρεία, τη βρετανική εμπορική κοινότητα και την κοινότητα της Θεσσαλονίκης¹⁷⁶.

Ο επαναδιορισμός του Charnaud στη θέση του, μετά από μεγάλο αγώνα του ίδιου και του περιβάλλοντός του ώστε να αποκατασταθεί το όνομά του, αποφασίστηκε μόνο μετά την αποστολή από τον πρώην πρόξενο όλων των Δηλώσεων Φορτίου πλοίων που είχαν καταβάλει προξενικά τέλη από το 1805 έως το 1814, με αναφορά στα προξενικά τέλη που είχε εισπράξει, καθώς και την καταβολή των ποσών που όφειλε στην Εται-

γενικό πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη Isaac Morier SP 105/123, σ. 327-331: Εταιρεία προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Λονδίνο 7 Ιουλίου. Στο παραπάνω έγγραφο υπάρχει και η πρώτη αναφορά της διοίκησης της Levant Company στην ευνοϊκή συγκυρία για το εμπόριο στη Θεσσαλονίκη, που αποτυπώνεται στη φράση «the great Trade carried on through Salonica».

175. Στο αρχείο της Εταιρείας σώζονται δύο επιστολές (και ένα αντίγραφο της πρώτης) του Francis Charnaud με ημερομηνία 9 Μαΐου 1814· SP 105/134, φ. 168^r-169^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 9 Μαΐου 1814, SP 105/134, φ. 170^r: πρόξενος Francis Charnaud προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Θεσσαλονίκη 9 Μαΐου 1814, και SP 105/134, φ. 226^r-227^r: αντίγραφο της πρώτης.

176. Στον Abbott ανακοινώθηκε επίσημα στις 27 Απριλίου 1814 από τον γενικό πρόξενο Isaac Morier ο διορισμός του ως interim Consul· βλ. SP 105/134, φ. 164^r: γενικός πρόξενος Isaac Morier προς Bartholomew Edward Abbott (Θεσσαλονίκη), Κωνσταντινούπολη 27 Απριλίου 1814.

ρεία¹⁷⁷. Από τα έγγραφα, τα οποία με μεγάλη καθυστέρηση απέστειλε ο Charnaud στην Εταιρεία, έχουν διασωθεί εντός της προξενικής αλληλογραφίας μόνο οι δώδεκα Δηλώσεις Φορτίων πλοίων που αφίχθησαν ή απέπλευσαν από τη Θεσσαλονίκη κατά το διάστημα 1813-1814¹⁷⁸, ενώ αναφέρονται αλλά δεν συμπεριλαμβάνονται στο αρχείο της Εταιρείας οι 108 Δηλώσεις Φορτίου της περιόδου 1805-1813¹⁷⁹. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι οι δώδεκα λογαριασμοί απέφεραν στο προξενείο έσοδα από δασμούς ύψους 30.920,21 πιάστρων, ενώ οι 108 λογαριασμοί απέφεραν 88.337 πιάστρα¹⁸⁰ – σημειωτέον ότι ο υπολογισμός των προξενικών τελών από τα μέσα περίπου του 1813 και εξής γινόταν βάσει νέου, αναθεωρημένου τιμολογίου δασμών.

Τα στοιχεία που αποτυπώνονται στις δώδεκα Δηλώσεις Φορτίων παρήχουν μία πολύ ενδιαφέρουσα, αν και αποσπασματική, εικόνα του «μεγάλου εμπορίου» μέσω Μάλτας και Θεσσαλονίκης, ενώ προσφέρονται για διάφορες ερμηνείες, ιδιαίτερα σε σύγκριση με τις Δηλώσεις Φορτίων που ο ίδιος πρόξενος απέστειλε στην Εταιρεία κατά τα επόμενα χρόνια, 1816-1818¹⁸¹. Οι Δηλώσεις Φορτίων του 1813 με αρχές του 1814 (Πίν. 6) ήταν λεπτομερείς, και συνδυάζονταν με κατάσταση των προξενικών δασμών που είχαν εισπραχθεί από το προξενείο επί των συγκεκριμένων εμπορευμάτων. Οι Δηλώσεις περιελάμβαναν την ημερομηνία άφιξης ή απόπλου

177. Στις μακροσκελείς αναφορές που απέστειλε ο Charnaud προς την Εταιρεία και τον γενικό πρόξενο Isaac Morier στο διάστημα που βρισκόταν σε διαθεσιμότητα, υποστήριζε ότι η ασυνέπιά του δεν οφειλόταν σε αμέλεια αλλά στην ασθένεια ενός εκ των γιών του, του Francis, που τον είχε αποσπάσει από τα καθήκοντά του. Βλ. SP 105/134, φ. 159^r-160^v, Francis Charnaud προς γενικό πρόξενο Isaac Morier (Κωνσταντινούπολη), Θεσσαλονίκη 23 Μαΐου 1814.

178. SP 105/134, φ. 33^r-58^r. Δεν πρόκειται για ολόκληρο το έτος 1814, παρά μόνο για το πρώτο τρίμηνο· βλ. στον Πίν. 5 κατάλογο με πλοία που αναφέρει ο Charnaud.

179. Πρόκειται κατά τον Charnaud για πλοία που έφθασαν ή απέπλευσαν από Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1809-1813, καθώς, όπως ο ίδιος επισήμαινε στις αρχές, «από τις 19 Απριλίου 1800 κανένα αγγλικό πλοίο δεν έφθασε σε αυτό το λιμάνι έως τις 3 Νοεμβρίου 1809, όταν η πολάκα Venere με καπετάνιο τον P. Rossi έφθασε από τη Μάλτα»· βλ. SP 105/134, φ. 168^r-169^r: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 9 Μαΐου 1814. Οι δηλώσεις φορτίων για την περίοδο αυτή λανθάνουν· πιθανώς είχαν κατατεθεί από την Εταιρεία σε κάποια άλλη αρχή, στο Γενικό Δικαστήριο της Εταιρείας, ή απλώς έχουν παραπέσει.

180. SP 105/134, φ. 168^r-169^r· βλ. προηγούμενη σημείωση.

181. Για το έτος 1816 βλ. SP 105/136, φ. 119^r-121^v. Για τα έτη 1817 και 1818 βλ. SP 105/137, φ. 102^r-107^r.

του πλοίου από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, επίσης τον προορισμό ή τον τόπο προέλευσής του, το όνομα και τον τύπο του πλοίου, καθώς και το όνομα του κυβερνήτη. Περαιτέρω, στις Δηλώσεις αναφερόταν ο αποστολέας και ο παραλήπτης του φορτίου, το φορτίο που αντιστοιχούσε σε κάθε αποστολέα και παραλήπτη, και τέλος ο προξενικός δασμός, που υπολογιζόταν ως ποσοστό (μέρισμα που διέφερε για κάθε εμπόρευμα) επί της αξίας κάθε εμπορεύματος ξεχωριστά. Όπως φαίνεται στην Εικ. 1¹⁸², ο προξενικός δασμός με τον οποίο επιβαρυνόταν κάθε εμπόρευμα προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό της αξίας του εμπορεύματος με κλάσμα που διαφέρει για κάθε εμπόρευμα καθώς και για κάθε ποιότητα εμπορεύματος. Η καταγραφή της αξίας κάθε ποσότητας εμπορεύματος είναι περίπλοκη και συχνά χρησιμοποιούνται διαφορετικές ισοτιμίες νομισμάτων. Καθώς οι αναφερόμενες μονάδες μέτρησης ήταν πολλές και ποικίλες, είναι εξαιρετικά δύσκολος και ο υπολογισμός του βάρους και της ποσότητας των διακινηθέντων φορτίων. Ωστόσο, τα έγγραφα παρέχουν μία εικόνα του όγκου και της αξίας των διακινηθέντων εμπορευμάτων, ενώ ταυτοχρόνως αποτελούν ένα ικανό μέτρο σύγκρισης με τα διαθέσιμα στοιχεία για τα έτη που ακολούθησαν μετά το τέλος του πολέμου και την απότομη αλλαγή των συνθηκών.

Έτσι, η επισήμανση του Γάλλου πρόξενου Fourcade Ainé σε επιστολή του της 22ας Οκτωβρίου του 1813, ότι «εδώ και λίγο καιρό δεν βλέπουμε πλέον να φθάνουν πλοία από τη Μάλτα, και δεν φθάνουν ως εκ τούτου και αποικιακά προϊόντα...», φαίνεται κάπως υπερβολική, γνωστού όντος ότι μεταξύ Απριλίου 1813 και Σεπτεμβρίου 1813 οκτώ πλοία με βρετανική σημαία έφθασαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, μεταφέροντας μεταξύ άλλων μεγάλες ποσότητες καφέ και ζάχαρης, λουλάκι, ινδόκοκκο, κοκκινόξυλο και πιπέρι, κανέλλα και βαφές (Πίν. 6, I). Τα τέσσερα πλοία που αναχώρησαν από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό το Λονδίνο και ενδιάμεσο σταθμό τη Μάλτα από τον Απρίλιο του 1813 έως τον Ιανουάριο του 1814 μετέφεραν κυρίως καπνό, χοντρά μάλλινα υφάσματα (κάπες) και πρόβειο μαλλί, ενώ σε μικρότερες ποσότητες κανέλλα, σφουγγάρια, είδη διατροφής, ακατέργαστο μετάξι και παράσιτα (Πίν. 6, II).

Η σύγκριση των στοιχείων που αφορούν το 1813 με τις Δηλώσεις Φορτίων του 1816 (Πίν. 7), 1817 (Πίν. 8) και 1818 (Πίν. 9) επιβεβαιώνει με τρόπο εντυπωσιακό τη μείωση της αξίας των συναλλαγών αλλά και του

182. Βλ. σ. 267.

όγκου των φορτίων που διακινήθηκαν από βρετανικά πλοία ή πλοία που έκαναν χρήση της βρετανικής σημαίας. Η μεταβολή είναι εμφανέστερη στις εισαγωγές βαμβακερών νημάτων, καφέ, ζάχαρης και μπλε βαφής (λουλάκι), καθώς και στις εξαγωγές καπνού (Πίν. 10-11). Διατηρώντας κάποια επιφύλαξη για την πληρότητα των στοιχείων που παρουσίασε ο Charnaud, και γνωρίζοντας ότι ένα σημαντικό μέρος του βρετανικού εμπορίου δεν εμφανιζόταν στα έγγραφα του προξενείου, καθώς διεξαγόταν εκτός του δικτύου της Levant Company, καταγράφεται καθοδική πορεία στις συναλλαγές, η οποία κατά τον Charnaud γίνεται βαθμηδόν εντονότερη, ώστε να καταλήξει στη διακοπή των συναλλαγών κατά τη δεκαετία του 1820. Οι αλλαγές αυτές καταγράφονται και από τους Γάλλους αξιωματούχους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης με συστηματικότερο τρόπο, καθώς τα γαλλικά στοιχεία αφορούν το συνολικό εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης και τις εισαγωγές - εξαγωγές συγκεκριμένων εμπορευμάτων, όπως καφέ, ζάχαρης, λουλακιού, ινδοκόκκου, και αντίστοιχα καπνού και βαμβακιού (Πίν. 3). Σε όλες τις περιπτώσεις το έτος 1812 εμφανίζεται ως έτος αιχμής, καθώς για το έτος αυτό καταγράφονται οι μεγαλύτερες ποσότητες εμπορευμάτων και, αντίστοιχα, συναλλαγές υψηλότερης αξίας, τόσο σε ό,τι αφορά τις εισαγωγές αποικιακών προϊόντων όσο και τις εξαγωγές πρώτων υλών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα στοιχεία αναφορικά με τις αφίξεις και αναχωρήσεις βρετανικών πλοίων στη Θεσσαλονίκη σε συνδυασμό με την καταμέτρηση της αξίας των φορτίων τους (Πίν. 4). Αν και ελλιπή, καθώς αναφέρονται σε συγκεκριμένα τρίμηνα του έτους, τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν κάποια συγκέντρωση πλοίων περί το έτος 1812.

Οι Δηλώσεις Φορτίων του βρετανικού προξενείου της Θεσσαλονίκης έχουν ένα πρόσθετο ερευνητικό ενδιαφέρον, που αφορά τον αριθμό και την ταυτότητα των εμπορικών συμφερόντων που εκπροσωπούνται στη Θεσσαλονίκη στην περίοδο κατά την οποία η πόλη αναδεικνύεται σε σταθμό transit μεταξύ Βρετανίας και Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης: Πρόκειται, βέβαια, για όσους εμπόρους ή εμπορικούς πράκτορες κάνουν χρήση βρετανικών πλοίων ή πλοίων που είχαν εξασφαλίσει βρετανική σημαία. Το 1813 ο κατάλογος αποστολέων και παραληπτών εμπορευμάτων στη διαδρομή Λονδίνο-Μάλτα-Θεσσαλονίκη και τανάπαλιν περιλαμβάνει 61 ονόματα εταιρειών ή πρακτόρων, από τα οποία τα 23 είναι ελληνικής καταγωγής (Πίν. 12). Μεταξύ των 61 ονομάτων απαντούν και εταιρείες εβραϊκών συμφερόντων καθώς και έμποροι και εταιρείες που βρίσκονταν υπό την προστασία της Αυτοκρατο-

ρίας των Αψβούργων. Από τις 61 περιπτώσεις εταιρειών/πρακτόρων, είναι γνωστό ότι τουλάχιστον οι 22 διατηρούσαν γραφεία ή εκπροσωπούσαν στη Μάλτα, ενώ από τους 23 Έλληνες που εμφανίζονται να εμπλέκονται στη διακίνηση εμπορευμάτων από και προς τη Θεσσαλονίκη οι 10 είχαν ως βάση τους ή διατηρούσαν αντιπρόσωπο στη Θεσσαλονίκη.

Μεταξύ των εταιρειών και των πρακτόρων που συμμετείχαν στο εμπόριο μέσω Μάλτας και Θεσσαλονίκης το 1813 αναφέρονται οι: Philip Frederic André¹⁸³, Edward Barker & C.¹⁸⁴, Chabot, Routh & C.¹⁸⁵, A. Dalgas¹⁸⁶, Fletcher & C.¹⁸⁷, J. L. Gout¹⁸⁸, James Cooper¹⁸⁹, Charles Grabau & C.¹⁹⁰, Grabau & Stresow¹⁹¹, Hayes Edward & C.¹⁹², Ross, Higgins & C., Holland

183. Ο Philip Frederic André από τη Φραγκφούρτη ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του εκπροσωπώντας στη Μάλτα τις βρετανικές εταιρείες Chapman & Holwhede του Leeds και J. C. Rohmer του Μάντσεστερ. Διακινούσε σέννα από την Αίγυπτο, μουσελίνας, δέρματα λαγών, ρακί και κρασί από την Κύπρο. Η διάλυση της Εταιρείας του στη Μάλτα ολοκληρώθηκε το 1816· βλ. M. D'Angelo, *Mercanti Inglesi...*, ό.π., σ. 64-65, 71, 79, 92, κ.αλ.

184. Η Edward Barker & C. συγκαταλεγόταν μεταξύ των βρετανικών εταιρειών που είχαν ανοίξει γραφεία στη Μάλτα μεταξύ του 1812 και 1813. Διακινούσε δέρματα λαγών, κάδρα, χαλιά, μαύρα σταφύλια, χέλια παστά, σιτάρι, κρασί από τη Κύπρο, λάδι, σύκα και βαφές· βλ. M. D'Angelo, ό.π., σ. 64, 77, 79.

185. Η Εταιρεία Chabot, Routh & C. ήταν εγκατεστημένη στη Μάλτα μεταξύ του 1812 και 1813, ενώ φαίνεται ότι διαλύθηκε περί το 1816. Ένας από τους εταίρους της ήταν ο William Eppes Routh, ο οποίος μετά το 1816 ίδρυσε εμπορικό οίκο στη Μάλτα. Η Εταιρεία Chabot, Routh & C. διακινούσε σέννα Αιγύπτου, κρασί, ξυλεία και «διάφορες αρχαιότητες»· βλ. M. D'Angelo, ό.π., σ. 64-65, 75-76, κ.άλ.

186. Ο A. Dalgas ήταν αντιπρόσωπος στη Μάλτα των εταιριών Adalbert Becher & C. και J. Mellish & C.

187. Μία από τις σημαντικότερες βρετανικές εταιρείες που εκπροσωπήθηκαν στη Μάλτα έως και τη δεκαετία του 1820. Μεταξύ των εταίρων ήταν ο Mathew Fletcher και ο Alexander Grant. Διακινούσε χαλιά, τρίχωμα καμήλας, όπιο, καπέλα γυναικεία, χάρτινα λουλούδια, μαλλί, βιβλία, κανέλλα, πιπέρι, μοσχοκάρυδο, παστά κρέατα, βιοτεχνικά προϊόντα από τη Βρετανία και την Ινδία· βλ. M. D'Angelo, ό.π., σ. 66, 92 και 75-77, 79, 137.

188. Έφθασε στη Μάλτα την περίοδο 1807-1808 και παρέμεινε τουλάχιστον ως το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Διακινούσε αλεύρι· βλ. στο ίδιο, σ. 63-64, 79.

189. Ο James Cooper είχε εγκατασταθεί στη Μάλτα από το 1807· βλ. M. D'Angelo, ό.π., σ. 66-67.

190. Ο Charles Grabau συγκαταλεγόταν στους αντιπροσώπους της Ruckers Bros στη Μάλτα, όπου πρέπει να έφθασε περί το 1808, έτος κατά το οποίο έλαβε διαβατήριο από το Λονδίνο· βλ. M. D'Angelo, ό.π., σ. 66, 71, 92.

191. Ο Stresow είχε γεννηθεί στο Lübeck της Γερμανίας και ζούσε στο Λονδίνο. Το 1813 ίδρυσε στη Μάλτα την εταιρεία Grabau & Stresow, που διακινούσε μαλλί, καπνό, καθρέφτες, μαχαίρια, ξυλεία και σανίδες· βλ. M. D'Angelo, ό.π., σ. 64, 79, 92.

192. Η Εταιρεία αυτή είχε εκπρόσωπο και στη Σύμνη. Στη Μάλτα διακινούσε

& C.¹⁹³, Hunter & C.¹⁹⁴, Joseph Marshall, Reimann & Mayers¹⁹⁵, R. Richards¹⁹⁶, Thomas R. M. & C.¹⁹⁷ και Henry Volger¹⁹⁸. Οι παραπάνω εταιρείες/έμποροι είχαν γραφεία στη Μάλτα. Οι δύο εταιρείες γαλλικών συμφερόντων J. Masse & C. και Fouquier & Wailhem έλαβαν αντίστοιχα από τους Chabot, Routh & C. και M. M. Tarabocchia 8 βαρέλια καφέ και 2 βαρέλια γερμανικούς φακέλους. Από τις εταιρείες ελληνικών συμφερόντων ο Ιωάννης Γούτας Καφταντζιόγλου¹⁹⁹ παραλαμβάνει εμπορεύματα από τους Edward Hayes & C., Stefano Bachatori & C., Chabot, Routh & C.,

λάδι, σιτάρι, κρασί, ρύζι, σταφίδες, σύκα, καπνό, σαπούνη, σχοινιά, σάλια και ινδικά υφάσματα. Εταίρος και διευθυντής του υποκαταστήματος της Μάλτα ήταν το 1812 ο John Charmont· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 63-64, 75, 79, κ.αλ.

193. Ο Swinton C. Holland μαζί με τον Mathew Fletcher (βλ. παραπάνω, σημ. 187) και τον William Higgens (βλ. Ross, Higgens & C.) συμμετείχαν στην ομάδα των εμπόρων, που έφθασαν στη Μάλτα από τη Βρετανία περί τα 1807. Διακινούσε σκαμμωνία, όπιο, σίδηρο, κασσίτερο, χαλκό, τσίγκο, πίσσα και μπακαλιάρο· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 64, 75-76, 80, 86-87, κ.αλ.

194. Μεγάλη βρετανική εταιρεία, από τις πρώτες που έφθασαν στη Μάλτα. Ιδρυτής της ήταν ο Jameson Hunter, που παρέμεινε στο νησί έως τουλάχιστον το 1822. Διακινούσε μετάξι από την Πελοπόννησο, όπιο, χαλιά, βαμβακερά νήματα, λινόσπορο, κρασί, μπισκότο, ρύζι, βαλόνια, λάδι, σταφίδες, σιτάρι, ροσόλι, σολωμό, καθρέφτες αγγλικούς, τυρί, πατάτες, σέβνα Αιγύπτου, σφουγγάρια, κάλτσες, καπνό, καφέ, τσάι, υφάσματα, κανέλλα. Ο Jameson Hunter υπήρξε και ένα από τα πλέον δραστήρια μέλη της βρετανικής κοινότητας της Μάλτας· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 57, 64, 75-76, κ.αλ.

195. Η Εταιρεία εγκατέλειψε τη Μάλτα περί το 1814· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 138, 208, 272.

196. Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για την εταιρεία R. Richards ή για την Theophilus Richards & C. του Μπέριμιγγαμ· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 68-69, 80.

197. Ο R. M. Thomas έφθασε στη Μάλτα περί το 1805 και παρέμεινε ως το 1814. Διακινούσε μαργαριτάρια, χαλιά, ρύζι, σιτάρι, ρακί, βάλαμο· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 59, 64, 75 κ.αλ.

198. Ο Henry Volger παρέμεινε στη Μάλτα μετά τη διάλυση της εταιρείας Reichardt & Volger, την οποία είχε ιδρύσει ο ίδιος με εταίρο τον George Reichardt το 1815. Γεννημένος στο Αννόβερο, ο Volger διακινούσε έως τη δεκαετία του 1820 υφάσματα, σάλια, πιάνο, πορσελάνες, ποτήρια, καθρέφτες, δέρματα, σχοινιά, μαλλί, χαλιά, βιοτεχνικά προϊόντα από τη Βρετανία, βρετανικά μάλλινα υφάσματα· βλ. M. D'Angelo, *ό.π.*, σ. 89, 209-211.

199. Για τον μεγάλο ελληνικής καταγωγής έμπορο της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Γούτα Καφταντζιόγλου βλ. Χεκίμογλου, *ό.π.*, όπου παρατίθενται και σχετικές αναφορές στον ίδιο και στην οικογένειά του σε προγενέστερες μελέτες. Πβ. επίσης Αθανασιάδου, *ό.π.*, σ. 154-159. Πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια του Ι. Γ. Καφταντζιόγλου βλ. στο Κ. Λάμπας-Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, Αλληλογραφία, 1802-1817*, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 324-325.

G.G. Sartorio, James L. Gout, Ger. Manetti και M. G. Tarabocchia, ενώ ο Ι. Κυριακού & Σία από την εταιρεία ελληνικών συμφερόντων Μπαλής & Πρασακάκης. Ο Ι. Γ. Καφταντζιόγλου απέστειλε εμπορεύματα στη Hunter & C., G. M. Tarabocchia και στον Cozi Dalla, γαμβρό του Δημητρίου Ροδοκανάκη και εκπρόσωπο της Ροδοκανάκη & Σία της Σμύρνης. Είναι προφανές, ότι στο εμπόριο μεταξύ Λονδίνου, Μάλτας και Θεσσαλονίκης την εποχή αυτή συμμετείχαν δυναμικά και εμπορικοί οίκοι της Σμύρνης με αντιπροσώπους που ήταν εγκατεστημένοι στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και προωθούσαν τα προϊόντα και εμπορεύματά τους προς δύο κατευθύνσεις.

Η εικόνα που προκύπτει από τους καταλόγους των προξενικών δασμών και των αφίξεων/αναχωρήσεων πλοίων του βρετανικού προξενείου της Θεσσαλονίκης για τα έτη 1813-1814 παρουσιάζει ενδιαφέρον και για έναν περαιτέρω λόγο: Για διάστημα περίπου οκτώ ετών το βρετανικό προξενείο της Θεσσαλονίκης δεν διοχετεύει στοιχεία κίνησης του εμπορίου προς την Levant Company, καθώς ο Charnaud παρέλειψε να ενημερώσει τους ανωτέρους του για την κίνηση του λιμανιού και τα έσοδα του προξενείου, καθώς και να αποστείλει τα ποσά που όφειλε στην Εταιρεία. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι για την περίοδο αυτή φαίνεται να διακόπτεται η αλληλογραφία μεταξύ προξενείου και διοίκησης στο Λονδίνο. Η διακοπή γραπτής επικοινωνίας και, επομένως, η διασάλευση της νομιμότητας που επέβαλε συστηματική ενημέρωση και καταβολή μέρους των προξενικών εσόδων στην Εταιρεία, αφενός εμφάνιζε τους μηχανισμούς επιβολής της Εταιρείας εξαιρετικά αδύναμους, αφετέρου αποδείκνυε αυτό που οι υπέρμαχοι του ελεύθερου εμπορίου υποστήριζαν με θέρημη: τον προαιρετικό, αν όχι ανασταλτικό, ρόλο της συγκεκριμένης οργάνωσης στην ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων στις αγορές της Ανατολής²⁰⁰. Η συγκυρία «του μεγάλου εμπορίου» στη Θεσσαλονίκη απεικονίζει, εντέλει, τις πραγματικές συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου της Ανατολής, που χαρακτηρίζονταν από οριζόντια ανάπτυξη και διαφοροποίηση των εμπορικών-οικονομικών επιχειρήσεων, καθώς και από σχέσεις διαμεσολάβησης

200. Για μία πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η επιχειρηματική συμπεριφορά προσδιόριζε τις ικανές και αναγκαίες μορφές επιχειρηματικής οργάνωσης, οι οποίες εντέλει επιλέγονται εντός της αγοράς, βλ. S. Ioannides – Ioanna Pepelasis-Minoglou, «Diaspora Entrepreneurship between History and Theory», στο: Y. Cassis – Ioanna Pepelasis-Minoglou (επιμ.) *Entrepreneurship in Theory and History*, Λονδίνο 2005, σ. 163-189.

και συνεργασίας. Οι σχέσεις αυτές βασιζόνταν στην εμπιστοσύνη, στις κοινές προσδοκίες κέρδους, στην κοινή κοινωνική, οικογενειακή ή πολιτισμική ταυτότητα, καθώς και στη λειτουργία ενός μηχανισμού υποστήριξης και αναπαραγωγής της υπόληψης (του «καλού ονόματος») κάθε εμπόρου²⁰¹. Το σύστημα αυτό λειτουργούσε παράλληλα με το συμβατικό σύστημα σχέσεων που είχε αναπτύξει η Levant Company, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα ανεξάρτητα δίκτυα εμπορικής συνεργασίας υπερέβαιναν τα όρια του δικτύου της Εταιρείας.

Η σύγκριση των Δηλώσεων Φορτίων των ετών 1813-1814 με αυτές των ετών 1816, 1817 και 1818 επιβεβαιώνει τον απολύτως συγκυριακό χαρακτήρα της μεγάλης διόγκωσης του εμπορίου της Θεσσαλονίκης κατά τη δεύτερη κυρίως δεκαετία του 19ου αιώνα. Παράλληλα, είναι εμφανές ότι, παρά το γεγονός ότι η Μάλτα εξακολούθησε να αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό της γραμμής Λονδίνο-Θεσσαλονίκη-Λονδίνο, η Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι συνδεόταν βαθμηδόν συχνότερα με άλλα σημαντικά κέντρα-αποθήκες του βρετανικού εμπορίου, όπως το Λιβόρνο, η Γένοβα, η Τερζέστη και τα Ιόνια νησιά.

Σε ό,τι αφορά τον αριθμό των εμπορών που διακινούσαν εμπορεύματα από και προς τη Θεσσαλονίκη, είναι φανερό ότι από το 1815 και για τα επόμενα τρία έτη, για τα οποία σώζονται στοιχεία, η κατάσταση επα-

201. Ο τρόπος ανάπτυξης του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο και οι σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των εμπόρων που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή αυτή από τα νεώτερα χρόνια έχει αποτελέσει το αντικείμενο πολλών αξιολογημένων θεωρητικών μελετών· βλ. A. Greif, «Contract Enforceability and Economic Institutions in Early Trade: The Maghribi Traders' Coalition», *The American Economic Review*, τ. 83, αρ. 3 (Ιούνιος 1993), σ. 525-548, όπου αναφορά στον όρο συνασπισμός εμπόρων· επίσης, Francesca Trivellato, «Merchant Letters across Geographical and Social Boundaries», στο F. Bethencourt - Florike Egmont (εκδ.), *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, Cambridge 2007, σ. 80-104 στη σειρά *Cultural Exchange in Early Modern Europe*, Cambridge 2007, τ. III, όπου χρησιμοποιείται ο όρος Δημοκρατία εμπόρων, και εξαιρείται η σημασία των ανεπίσημων μηχανισμών ανταλλαγής πληροφορησης μέσω της αλληλογραφίας. Για τον 19ο αι. βλ. S. D. Chapman, «The International Houses: the Continental Contribution to British Commerce, 1800-1860», *Journal of European Economic History*, τ. 6, τχ. 1 (1977), σ. 5-48, όπου γίνεται ειδική αναφορά στον τρόπο οργάνωσης των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων. Για τη σημασία και τη λειτουργία των μηχανισμών διαμόρφωσης και ελέγχου της φήμης βλ. D. B. Klein (εκδ.), *Reputation: Studies in the voluntary elicitation of good conduct*, Ann Arbor 1997, και ιδιαίτερα για την αγγλική οικονομία του 17ου αι., C. Muldrew, *The Economy of Obligation: the Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Νέα Υόρκη 1998.

νήλθε στην κανονικότητα των χρόνων πριν από το «μεγάλο εμπόριο»· τα μέλη του βρετανικού πρακτορείου στη Θεσσαλονίκη και οι τοπικοί έμποροι ελληνικής και εβραϊκής καταγωγής διακινούσαν βρετανικά εμπορεύματα ή εμπορεύονταν υπό βρετανική προστασία. Ακριβώς αυτήν την εποχή ο Βρετανός πρόξενος Charnaud επεσήμανε στην Εταιρεία τη συνήθη πλέον πρακτική ίδρυσης εμπορικών εταιριών μεταξύ Βρετανών και Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων, πρακτική που κατά τον Charnaud αντέβαινε στους κανονισμούς της Εταιρείας. Ως επακόλουθο της άποψης αυτής, ο Charnaud κατήγγειλε στην Εταιρεία ότι ο Έλληνας Οθωμανός υπήκοος Ιωάννης Γούτα Καφταντζιόγλου ήταν ιδρυτικό μέλος της εταιρείας των Βρετανών υπηκόων George Frederic Abbott και Θεόδωρου Χοϊδά, γεγονός που παραβίαζε τους κανονισμούς της Εταιρείας, σύμφωνα με τους οποίους κανένας ξένος υπήκοος δεν επιτρεπόταν να συνεταιρισθεί με Βρετανό υπήκοο και να διεξάγει εμπόριο, παραλαμβάνοντας εμπορεύματα από τις κτήσεις της Μ. Βρετανίας μέσω Σμύρνης²⁰². Η Εταιρεία απάντησε στον Charnaud με έμφαση, ότι, σε ό,τι αφορά την ίδρυση εμπορικών οίκων από Βρετανούς από κοινού με Τούρκους ή άλλους υπηκόους, δεν παρενέβαινε, καθώς η Levant Company δεν είχε ούτε το δικαίωμα αλλά ούτε τη διάθεση να ρυθμίσει αυτό το θέμα²⁰³. Η απάντηση της Εταιρείας στις συνεχείς οχλήσεις του Charnaud σχετικά με τον έλεγχο των συγκεκριμένων παραβάσεων αποδεικνύει πέραν όλων κάποια χαλάρωση των ελεγκτικών μηχανισμών, γεγονός που πιθανόν να αντανάκλούσε κάποια γενικότερη ύφεση της λειτουργίας της, είτε να εξέφραζε τη βούληση της διοίκησης προς υποστήριξη εναλλακτικών και όχι πάντοτε συμβατικών δραστηριοτήτων των μελών της σε μία εποχή κρίσης του εμπορίου. Τη μείωση των εμπορικών ανταλλαγών αμέσως μετά το τέλος των γαλλικών πολέμων επιβεβαιώνουν και τα στοιχεία των Beaujour και Cousinery, Γάλλων προξένων κατά το 1817 και 1818, ενώ η κάμψη του εμπορίου κατέστη ακόμη εντονότερη στις παραμονές και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης²⁰⁴.

Για την περίοδο μετά το 1818 οι μόνες πληροφορίες που περιλαμβάνει η βρετανική προξενική αλληλογραφία σχετικά με το εμπόριο και την

202. SP 105/135, φ. 178^r-178^v: πρόξενος Francis Charnaud προς γραμματέα George Liddell (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 1815.

203. SP 105/123, σ. 485-487: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 16 Φεβρουαρίου 1816.

204. Βλ. παραπάνω, σ. 190.

κίνηση βρετανικών πλοίων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης προέρχονται από σποραδικές αναφορές του Charnaud στις επιστολές του προς τους προϊστάμενους του. Έτσι, τους ενημέρωσε ότι η γολέτα Brunswick φορτωμένη με καφέ και ζάχαρη και «τον κ. Heywood πάνω στο πλοίο» έφθασε στη Θεσσαλονίκη στις 29 Ιουλίου 1821, «αλλά, καθώς δεν βρήκε να τα διαθέσει όπως επιθυμούσε για μετρητά, απέπλευσε το ίδιο βράδυ, όπως ο ίδιος με διαβεβαίωσε, με προορισμό την Κωνσταντινούπολη»²⁰⁵. Ένα χρόνο αργότερα το Elizabeth & Mary με κυβερνήτη τον William Ellis διήλθε από τη Θεσσαλονίκη και συνέχισε το ταξίδι του φορτωμένο προς τη Σμύρνη²⁰⁶. Λίγους μήνες μετά, τον Μάρτιο του 1822, το βρετανικό πλοίο Darlington, με προέλευση την Κρήτη και προορισμό τη Θεσσαλονίκη, είχε πέσει στα χέρια Ελλήνων καταδρομέων της Μυκόνου, έξω από το ακρωτήριο Καραμπουρνού²⁰⁷. Τον Αύγουστο του ιδίου έτους ο Francis Charnaud, υπό την ιδιότητά του ως εμπόρου, απέστειλε προμήθειες στο Zeithun της Συρίας με τα βρετανικά εμπορικά πλοία Darlington, Wheatly και Roller Simms. Η αποστολή αυτή φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος συμφωνίας του βρετανικού πρακτορείου με τις οθωμανικές αρχές στη Θεσσαλονίκη, καθώς, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Charnaud σε επιστολή του, ο Πασάς είχε οδηγίες να στείλει σημαντικές ποσότητες προμηθειών στον παραπάνω προορισμό, ναυλώνοντας αποκλειστικά βρετανικά πλοία²⁰⁸. Η αποστολή προμηθειών σε συνεργασία με τις οθωμανικές αρχές σε διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται ότι απέδωσε κάποια κέρδη στη βρετανική εμπορική ναυτιλία, έως τη στιγμή που οι βρετανικές αρχές αποφάσισαν να υποστηρίξουν τους Έλληνες επαναστάτες. Το 1823 ο Charnaud αναγκάστηκε να παραδεχθεί, ότι οι αποφάσεις που του είχαν κοινοποιηθεί από τον Βρετανό Ναύαρχο είχαν ως αποτέλεσμα τη σημαντική κάμψη της μεταφοράς προμηθειών στην Πελοπόννησο, η οποία για ένα χρονικό διάστημα είχε στηρίξει ενθαρρυντικά τη βρετανική εμπορική ναυτιλία. Όπως

205. SP 105/139, φ. 271^ο-272^ο: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 31 Ιουλίου 1821.

206. SP 105/140, φ. 279^ο: James Charnaud (για Francis Charnaud) προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 6 Φεβρουαρίου 1822.

207. SP 105/140, φ. 276^ο-278^ο: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 3 Απριλίου 1822.

208. SP 105/140, φ. 289^ο-290^ο, πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 17 Αυγούστου 1822.

δήλωνε στην επιστολή του προς την Εταιρεία, ο αρχηγός του βρετανικού στόλου είχε ανακοινώσει ότι κάθε βρετανικό πλοίο που θα έσπαγε τον αποκλεισμό των Ελλήνων, με σκοπό να μεταφέρει προμήθειες σε συγκεκριμένες περιοχές, δεν θα ετύγχανε προστασίας από τον βρετανικό στόλο, και, εφόσον έπεφτε θύμα των καταδρομέων, έφερε αποκλειστικά την ευθύνη της διάσωσής του. Όπως επισήμαινε ο Charnaud στην Εταιρεία, η εντύπωση που είχε δοθεί αρχικά στους Βρετανούς πράκτορες ήταν ότι ο βρετανικός στόλος δεν αναγνώριζε πράξη αποκλεισμού από τους Έλληνες, ωστόσο οι οδηγίες του αποδείκνυαν εντέλει ότι η Βρετανία υποστήριζε τον αποκλεισμό που είχαν επιβάλει οι ελληνικές δυνάμεις σε ορισμένες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁰⁹.

Μία επιστολή της Εταιρείας προς τον Charnaud με αφορμή τη διένεξη του με την οικογένεια Abbott επιβεβαιώνει την παρατεταμένη κρίση του εμπορίου της Θεσσαλονίκης στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης και αμέσως μετά²¹⁰. Ήδη από το 1821 η Εταιρεία δήλωνε ότι «δεν επιθυμούσε να έχει καμία δουλειά εκεί», όταν ο Charnaud πρότεινε την αγορά της έπαυλης, όπου στεγαζόταν το προξενείο²¹¹. Σύμφωνα με τον Charnaud, η μεγάλη εμπορική και οικονομική κρίση της πόλης οφειλόταν στη συστηματική και άγρια καταδίωξη των Ελλήνων εμπόρων από τους Οθωμανούς: «Στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε όλες τις σκάλες της Ανατολής, το εμπόριο έχει σταματήσει, και δεν είναι δυνατόν να δει κανείς ένα μαγαζί οποιασδήποτε κατηγορίας ανοικτό. Οι Έλληνες έμποροι είναι φυλακισμένοι και συνεισφέρουν μεγάλα χρηματικά ποσά, για να συντηρήσουν την επανάσταση, και τολμώ να πω ότι, πριν τελειώσει η επανάσταση, θα έχουν καταστραφεί ολοσχερώς». Η εκτέλεση των εμπόρων Μπαλάνου, Μενεξέ²¹²

209. SP 105/141, φ. 213^ο-213^ο: πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 17 Ιανουαρίου 1823.

210. «Και θα ήθελα επίσης να σημειώσω ότι στην παρούσα κατάσταση της απόλυτης απουσίας εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, άτομα σαν τον κ. Abbott θα πρέπει να έχουν διπλή απαίτηση στον χρόνο και στο ενδιαφέρον σας»· βλ. SP 105/125, σ. 147-150: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 3 Αυγούστου 1824.

211. Η απάντηση της Εταιρείας στην πρόταση του Charnaud σχετικά με την αγορά οικήματος στη Θεσσαλονίκη για εγκατάσταση προξενείου ήταν ξεκάθαρη: «the Company do not desire to take any concern therein»· βλ. SP 105/124, σ. 358-359: Εταιρεία προς πρόξενο Francis Charnaud (Θεσσαλονίκη), Λονδίνο 1 Οκτωβρίου 1821.

212. SP 105/139, φ. 271^ο-272^ο, πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 21 Ιουλίου 1821.

και Κυριακού²¹³ συντάραξε την ελληνική εμπορική κοινότητα της Θεσσαλονίκης αλλά και τους ξένους υπηκόους που συνεργάζονταν μαζί τους. Τα σκληρά μέτρα του Abul Lebut, σημείωνε ο Charnaud το 1822, κατέστρεψαν ολοκληρωτικά το εσωτερικό εμπόριο: «Όσοι Έλληνες ή Εβραίοι έχουν χρήματα στη διάθεση τους φοβούνται να τα επενδύσουν σε επιχειρήσεις ή συναλλαγές, όσο ελκυστικές και αν είναι αυτές»²¹⁴.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μελέτη του πρακτορείου της Levant Company στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης από το 1792 έως το 1825 βασίστηκε σε μία πρώτη προσέγγιση των εγγράφων από το αρχείο της Εταιρείας στο Λονδίνο, που αφορούν τη δραστηριότητα Βρετανών αξιωματούχων, εμπόρων και πρακτόρων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο λιμάνι εκπροσωπώντας τη συγκεκριμένη εταιρεία. Από την επεξεργασία των εγγράφων αυτών προκύπτει πληθώρα θεμάτων, τα οποία αφενός αφορούν την οργάνωση και λειτουργία της Εταιρείας και αφετέρου αποκαλύπτουν την ξεχωριστή φυσιογνωμία του συγκεκριμένου πρακτορείου. Τα θέματα αυτά, που αναφέρονται στην πολιτική, διπλωματία, οργάνωση, οικονομική στρατηγική καθώς και στις προσωπικές σχέσεις, απαιτούν μία ενδελεχή μελέτη και την ένταξή τους σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, ερμηνευτικό και συγκριτικό σχήμα, που θα συμπεριλάβει και άλλα πρακτορεία, όπως αυτά της Κωνσταντινούπολης και της Λάρνακας.

Ορισμένα συμπεράσματα που μπορούν να διατυπωθούν σχετικά με τη Levant Company βάσει του αρχείου της Θεσσαλονίκης –στην προοπτική μιας ευρύτερης μελέτης– είναι τα ακόλουθα:

Ως «ελεγχόμενη» (regulated) εταιρεία η Levant Company διέφερε σημαντικά από τις άλλες προνομιούχες αγγλικές εταιρείες (chartered companies), που από τον 16ο αι. και μετά λειτούργησαν ως ανώνυμες εταιρείες, διοικούμενες από συμβούλιο διευθυντών και διαθέτοντας πληθώρα ανώτερων και κατώτερων υπαλλήλων, υπεύθυνων για την υλοποίηση μιας συγκεκριμένης οικονομικής στρατηγικής. Η Levant Company, αντίθετα, παρέμεινε ως το τέλος μία σύμπραξη εμπόρων, καθέννας εκ των

213. SP 105/140, φ. 285^v-286^v, πρόξενος Francis Charnaud προς Εταιρεία (Λονδίνο), Θεσσαλονίκη 10 Ιουλίου 1822. Ο Γιάννος Κυριακού εκτελέστηκε στις 20 Ιουνίου 1822.

214. Στο ίδιο.

οποίων δρούσε ανεξάρτητα, επιλέγοντας μία πολιτική και οργάνωση επιχειρήσεων, που θα του επέτρεπε να ανταποκριθεί στις ιδιόζυγες συνθήκες μιας κατακερματισμένης, ανομοιογενούς και ασταθούς αγοράς, όπως αυτή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπόλογοι στην Εταιρεία, κυρίως μέσω της καταβολής δασμών, τελών και προστίμων, τα μέλη της Levant Company συχνά φαίνεται πως παρέκκλιναν του κανονιστικού πλαισίου προς όφελος μιας πιο ευέλικτης και προσοδοφόρας στρατηγικής.

Οι προτεραιότητες του βρετανικού εμπορίου, η οργάνωση των αγορών στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι ιστορικές συγκυρίες που επηρέασαν την οικονομία και τις μεταφορές στην Ανατολική Μεσόγειο, ανέδειξαν το κάθε πρακτορείο σε κέντρο επιχειρησιακής δράσης με διαφορετική φυσιογνωμία, που αντανακλάται όχι μόνο στο είδος και στην αξία των συναλλαγών καθώς και στη στρατηγική δράσης των πρακτόρων, αλλά ακόμη και στην εσωτερική οργάνωση του πρακτορείου, στις σχέσεις πρακτόρων μεταξύ τους και με τους αξιωματούχους της Εταιρείας και, τέλος, στις σχέσεις πρακτορείου και τοπικής κοινωνίας. Η οργανωτική δομή που προέκρινε η διοίκηση της Εταιρείας, καθώς και οι σχέσεις επιρροής και οι αντιπαραθέσεις εξουσίας που αναπτύχθηκαν εντός αυτής, θα πρέπει να προστεθούν στους παράγοντες που συνέβαλαν στη διαφορετική εξέλιξη κάθε πρακτορείου.

Το βρετανικό πρακτορείο της Θεσσαλονίκης, αν και ιδρύθηκε με μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με τα μεγάλα πρακτορεία της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και του Χαλεπιού, παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αι. ένα αρκετά σημαντικό περιφερειακό κέντρο του βρετανικού εμπορίου σε ένα λιμάνι, όπου το γαλλικό εμπόριο πρωτοστατούσε. Η σχέση του λιμανιού με τη Σμύρνη και τα δίκτυα εσωτερικής διακίνησης εμπορευμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κυρίως η άμεση πρόσβασή του στην Κεντρική Ευρώπη μέσω χερσαίων οδών αποτέλεσε ένα σταθερό κίνητρο για τα βρετανικά εμπορικά συμφέροντα, ιδιαίτερα ως εναλλακτική ρότα εμπορικών ανταλλαγών σε περιόδους κρίσεων.

Ωστόσο, ήταν η τελευταία φάση των ναπολεόντειων πολέμων και ο ηπειρωτικός αποκλεισμός η αιτία της ανάδειξης της Θεσσαλονίκης σε βασικό εμπορικό κόμβο του βρετανικού εμπορίου στη διαδρομή Λονδίνο-Μάλτα-Κεντρική Ευρώπη. Σε αυτή τη συγκυρία το έως τότε ολιγομελές πρακτορείο συμμετείχε σε μία έντονη εμπορική δραστηριότητα από κοινού με βρετανικούς, ελληνικούς, εβραϊκούς, γαλλικούς και ιταλικούς εμπορικούς οίκους, πιθανόν και εκτός του ελέγχου της Levant Company.

Το τέλος των γαλλικών πολέμων επανέφερε το βρετανικό εμπόριο στο λιμάνι σε παλαιότερους ρυθμούς, έως ότου η έκρηξη της ελληνικής επανάστασης ανέκοψε σταδιακά κάθε εμπορική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή.

Η συγκυρία της έντονης ανάπτυξης του βρετανικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη είχε επιπτώσεις στην οργάνωση του πρακτορείου και στις σχέσεις που αναπτύχθηκαν εντός και πέριξ αυτού. Η επικοινωνία διοικητικού κέντρου και παραρτήματος διεκόπη, εξέλιξη που ανέδειξε κάποια δομικά χαρακτηριστικά, μηχανισμούς ελέγχου και δυσλειτουργίες της Εταιρείας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου η αλληλογραφία του Βρετανού προξένου στη Θεσσαλονίκη με τη διοίκηση της Levant Company είναι αποκαλυπτική του σύνθετου και απαιτητικού ρόλου που είχε κληθεί να αναλάβει η διορισμένη αρχή του πρακτορείου. Στον τρόπο διαχείρισης του αξιώματος και στη διευθέτηση ενός ευρέος φάσματος θεμάτων διακρίνονται καθαρά τα όρια αλλά και οι αντιφάσεις ανάμεσα στους χειρισμούς του διπλωμάτη, στη συνεπή εφαρμογή ενός κώδικα υπαλληλίας, και στις προσδοκίες ενός ανεξάρτητου εμπόρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Βρετανικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη, 1797 – Εισαγωγές
Εκτιμήσεις κατά προσέγγιση του Γάλλου προξένου Felix de Beaujour

Εμπορεύματα	Αξία (πιάστρα)	Καντάρια	Τεμάχια	Βαρέλια	Μπάλες
Υφάσματα μάλλινα τύπου λοντρ	15.000				
Υφάσματα μάλλινα τύπου μοχέρ	74.520				
Υφάσματα κασμήρια	180.000				
Υφάσματα λινά	100.000				
Κασσίτερος	58.666	500-600			
Μόλυβδος	17.000	1.000			
Σίδηρος	10.000				
Ωρολόγια			30 δωδεκάδες		
Πιπερόριζα λευκή	9.000			4	
Ζάχαρη	2.000			4	
Πιπέρι	6.000				30
Λουλάκι	20.000			12-15	
Ινδόκοκκος	10.000			3-4	

Πηγή: F. Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce...*, 1787-1797, μετάφραση Ελένης Γαρίδη, τ. 2, Παρίσι 1800, Αθήνα 1974, σ. 169-189.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Τιμολόγιο δασμών που κατέβαλλαν οι Βρετανοί για εμπορεύματα που εισήγαγαν ή εξήγαγαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1801

I. Εισαγωγές

Εμπόρευμα	Μονάδα μέτρησης	Ποσό δασμού (3%)
Κασσίτερος	1 κιντάλι	210 άσπρα
Μόλυβδος	1 κιντάλι	45 άσπρα
Τενεκές	1 κάσα 225 γραμ.	75 άσπρα
Ζάχαρη άχνη – σε κώνους	1 κιντάλι	120 άσπρα
Πιπέρι	1 οκά	4 άσπρα
Μάλλινα υφάσματα (shalloons)	1 τεμάχιο (45 pikes)	110 άσπρα
Ινδόκοκκος	1 οκά	120 άσπρα
Εύλο farnabourg	1 κιντάλι	180 άσπρα
Εύλο γαλλικό ή «Campechy»	1 κιντάλι	20 άσπρα
Εύλο βιολετί ή «St. Martha»	1 κιντάλι	72 άσπρα
Καφές Μόκα	1 οκά	9 άσπρα
Καφές Αμερικής	1 οκά	4 άσπρα
Πιπερόριζα λευκή και μαύρη	1 κιντάλι	80 άσπρα
«Yeni Bahar»	1 οκά	3 άσπρα
Κανέλα Τεργέστης	1 οκά	20 άσπρα
Κανέλα ολλανδική	1 οκά	36 άσπρα
Νήμα ινδικό	1 οκά	50 άσπρα
Βαμβακερό νήμα Βρετανίας	1 οκά	27 άσπρα
Μουσελίνες (Menghis, Agabanies, Mermer-I-Hazine, Mermer-I-humayoon, Kebir Hasse, Bafta, Sacan curi)	1 τεμάχιο	70 άσπρα
Δέρμα μαύρου και γκριζού κουνελιού	1 πακέτο 50 τεμαχίων	150 άσπρα
Ασημένια και μεταλλικά ρολόγια χεριού	1 τεμάχιο	150 άσπρα
Χρυσά ρολόγια χεριού χωρίς διαμάντια	1 τεμάχιο	360 άσπρα
Ρολόγια κοινά	1 τεμάχιο	120 άσπρα
Επιτραπέζια ρολόγια, ρολόγια σοφά, επαναληπτικά, χωρίς διαμάντια		3% του κόστους που αναγράφεται στο τιμολόγιο
Υφασμα (σάλια, mahouts κ.ά.)	1 τεμάχιο (25 pikes)	420 άσπρα
Τυπωμένο ύφασμα Basma		3% μετά από αφαίρεση του 20% από το κόστος που αναγράφεται στο τιμολόγιο

Εμπόρευμα	Μονάδα μέτρησης	Ποσό δασμού (3%)
Μαχαιροπίρουνα, υαλικά, καθρέπτες, πορσελάνες		3% του κόστους που αναγράφεται στο τιμολόγιο
Σάλια Arca	1 τεμάχιο (110 pikes)	396 άσπρα
Σάλια Zizecly και Bizai	1 τεμάχιο (200 pikes)	720 άσπρα
Σάλια Beldar	1 τεμάχιο (750 pikes)	2.700 άσπρα
Σάλια Bokcia	1 τεμάχιο (60 pikes)	216 άσπρα
Σάλια Gianavery	1 τεμάχιο (130 pikes)	468 άσπρα
Μουσελίνες Ινδίας Destar για τουρμπάνια	1 τεμάχιο (50 pikes)	180 άσπρα
Υφασμα βρετανικό για κάπες Sayaa		3% του κόστους που αναγράφεται στο τιμολόγιο
Λουλάκι Αμερικής	1 οκά	18 άσπρα
Λουλάκι Ινδίας	1 οκά	18 άσπρα
Λουλάκι Λαχώρης	1 οκά	54 άσπρα
Βαφή «Verdigrease»	1 οκά	12 άσπρα
Mouhabet hani Ινδίας	1 τεμάχιο	120 άσπρα
Mouhabet hani μετρίου μεγέθους	1 τεμάχιο	90 άσπρα
Mouhabet hani μικρού μεγέθους	1 τεμάχιο	60 άσπρα
Αμμωνιακό αλάτι	1 οκά	9 άσπρα
Πυρίτιδα	1 κιντάλι	150 άσπρα
Βούτυρο	1 κιντάλι	70 άσπρα
Mouhabet hani βρετανικής κατασκευής	1 τεμάχιο (18 pikes)	45 άσπρα
Πολεμικό υλικό, κορδόνια, άγκυρες, κανόνια, πίσσα, κατράμι, κλπ.		3% της τιμής της αγοράς, αφαιρώντας 30% από το καθαρό ποσό
Αγγλικά πιστόλια, καραμπίνες, μουσκέτα		3% του κόστους που αναγράφεται στο τιμολόγιο
Κοκκινόξυλο Ινδίας και Αμερικής	1 κιντάλι	36 άσπρα
Ρούμι	1 οκά	2 άσπρα
Αγγλικό τυρί	1 οκά	3 άσπρα
Σάγια	1 κιντάλι	50 άσπρα
Μόσχος	1 medcal	12 άσπρα
Κεχρμπάρι	1 medcal	12 άσπρα
Nails of Christendom	1 κιντάλι	120 άσπρα
Πολύτιμες πέτρες, μαργαριτάρια, ρολόγια με διαμάντια		2%

II. Εξαγωγές

Εμπόρευμα	Μονάδα μέτρησης	Ποσό δασμού (3%)
Δέρματα σαγρέ	1 τεμάχιο	3 άσπρα
Κερί	1 κιντάλι	240 άσπρα
Νήμα Angora	1 άσπρο	21 άσπρα
Τρίχωμα Κατσίκας «Tiftie»	1 οκά	21 άσπρα
Βιτριόλι «Ghiouze tashi»	1 οκά	4 ½ άσπρα
Αλουμίνα	1 κιντάλι	27 άσπρα
Πυξάρι	1 κιντάλι	8 άσπρα
Μετάξι Προύσας	1 οκά	45 άσπρα
Κροκύνδια μεταξιού	1 κιντάλι	30 άσπρα
Βαμβάκι	1 κιντάλι	100 άσπρα
Ακατέργαστο μετάξι Κύπρου, Seyda και γειτονικών περιοχών	1 οκά	36 άσπρα
Βαλόνεα	1 κιντάλι	8 άσπρα
Κίτρινα μούρα	1 οκά	2 άσπρα
Γλυκάνισος	1 κιντάλι	40 άσπρα
Αραβική γόμα	1 οκά	6 άσπρα
Βαμβακερό νήμα Asfoot	1 οκά	9 άσπρα
Το ίδιο νήμα κόκκινο ή χρωματιστό	1 οκά	9 άσπρα
Σύκα	1 κιντάλι	15 άσπρα
Σφουγγάρια (βρεγμένα)	1 οκά	6 άσπρα
Σανίδες καρυδιάς	1 κιντάλι	12 άσπρα
Σανίδες κυπαρισσιού	1 κιντάλι	20 άσπρα
Σταφίδες	1 κιντάλι	27 άσπρα
Μαύρες σταφίδες	1 κιντάλι	15 άσπρα
Ρίζα «Ghiok boya»	1 κιντάλι	45 άσπρα
Σαλέπι	1 οκά	5 άσπρα
Τραγανθινό κόμμα «Kitra»	1 οκά	3 άσπρα
Ακατέργαστο μετάξι από το Νησί και από τη Ρούμελη	1 οκά	45 άσπρα
Δέρμα λαγού από Κωνσταντι- νούπολη	100 τεμάχια	60 άσπρα
Σέννα	1 οκά	5 άσπρα
Μαστίχα	1 οκά	11 άσπρα
Όπιο	1 οκά	36 άσπρα
Παράσιτα	1 κιντάλι	150 άσπρα
Σκαμμωνία «Mahmoodie»	1 οκά	36 άσπρα
Χαλκός	1 κιντάλι	180 άσπρα
Coloquintida	1 οκά	6 άσπρα

Πηγή: Th. MacGill, *Travels in Turkey, Italy and Russia during the years 1803, 1804, 1805 and 1806: with an account*, τ. II, Λονδίνο 1808, στο Appendix, no. II, «Duties paid by the British on Goods exported from, and imported into the Ottoman Empire».

Στο τέλος του πίνακα αναφέρεται ότι όσα προϊόντα δεν αναγράφονται στο βρετανικό τιμολόγιο πλήρωναν δασμό σύμφωνα με τις ρυθμίσεις που προσδιορίζονταν στο αντίστοιχο ρωσικό ή γερμανικό τιμολόγιο. Όσα εμπορεύματα δεν αναγράφονταν σε κανένα τιμολόγιο πλήρωναν δασμό 3% μετά από αφαίρεση του 20% από το καθαρό ποσό της αξίας τους.

Αναγράφεται επίσης η ισοτιμία της βρετανικής λίρας με τα πιάστρα ως εξής:

1 λίρα Βρετανίας = 13 πιάστρα

1 πιάστρο = 120 άσπρα.

(Σημ. συγγρ.: το pike αποτελούσε μονάδα μέτρησης υφασμάτων που αντιστοιχούσε σε 77 γυάρδες το μεγάλο pike και 74 γυάρδες το μικρό pike).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Εμπόριο Θεσσαλονίκης
Εξαγωγές-Εισαγωγές, 19ος αιώνας

Εξαγωγές Βαμβακιού

Έτη	Ποσότητα (κιλά)
1800	7.680.000
1809	14.080.000
1810	12.000.000
1815	3.840.000
1817	7.680
1818	264.832

Εξαγωγές Καπνού

Έτη	Ποσότητα (κιλά)
1810	521.110
1811	29.000
1812	3.300.000
1815	4.400.000
1816	96.100
1817	290.300
1818	44.400

Πηγή: Émilie Themopoulou, *Salonique, 1800-1875: Conjoncture économique et mouvement commercial*, αδημοσίευτη διδακτ. διατρ., τ. 2, Παρίσι 1994, σ. 512, 542.

Εισαγωγές Καφέ

Έτη	Ποσότητα (κιλά)	Αξία (γαλ. φρ.)
1810	54.602	224.342
1811	80.460	220.500
1812	983.000	1.198.003
1815	3.200	
1818		461.049

Εισαγωγές Ζάχαρης

Έτη	Ποσότητα (κιλά)	Αξία (γαλ. φρ.)
1810	45.000	56.250
1811	6.750	12.450
1812	651.136	1.449.000
1818		78.553

Εισαγωγές Ινδόκοκκου

Έτη	Ποσότητα (κιλά)	Αξία (γαλ. φρ.)
1810	417	60.030
1811	1.080	94.500
1812	2.670	122.370
1815	477	

Εισαγωγές Λουλακίου

Έτη	Ποσότητα (κιλά)	Αξία (γαλ. φρ.)
1811	972	24.300
1812	16.680	148.750
1826	5.518	183.750

Πηγή: Themopoulou, *ό.π.*, τ. 2, σ. 600, 603, 606, 609.

Αξία Εισαγωγών, Θεσσαλονίκη

Έτη	Αξία (γαλ. φρ.)
1810	1.471.151
1811	1.779.137
1812	4.713.423
1818	2.956.499
1819	2.741.924
1820	1.950.614
1821	872.927
1822	1.538.582
1823	2.679.859
1824	3.204.702
1825	2.598.925

Αξία Εξαγωγών, Θεσσαλονίκη

Έτη	Αξία (γαλ. φρ.)
1810	1.841.732
1811	2.525.770
1812	3.400.030
1818	1.713.034
1819	1.531.794
1820	1.322.440
1822	2.196.206
1823	1.674.596
1824	1.120.435
1825	2.038.031

Πηγή: Themopoulou, ό.π., τ. 2, σ. 693, 697.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Βρετανική Ναυτιλία

I. Αφίξεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης

Περίοδος	Αριθμός σκαφών	Αξία φορτίων
δ' τρμ. 1810	-	319.531 φράγκα
γ' τρμ. 1811	7	168.600 φράγκα
β' τρμ. 1812	13	2.224.890 φράγκα
γ' τρμ. 1818	1	44.000 πιάστρα
β' τρμ. 1819	1	26.600 πιάστρα
α' τρμ. 1822	1	77.000 πιάστρα
γ' τρμ. 1822	1	115.675 πιάστρα
α' τρμ. 1823	1	22.350 πιάστρα
δ' τρμ. 1823	1	50.000 πιάστρα
α' τρμ. 1824	2	57.300 πιάστρα

II. Αναχωρήσεις από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης

Περίοδος	Αριθμός σκαφών	Αξία φορτίων
δ' τρμ. 1810	2	207.157 πιάστρα
α' τρμ. 1811	1	27.690 φράγκα
γ' τρμ. 1811	-	13.600 φράγκα
β' τρμ. 1812	1	800.080 φράγκα
α' τρμ. 1818	1	15.430 πιάστρα
β' τρμ. 1819	1	40.000 πιάστρα
α' τρμ. 1822	1	36.240 πιάστρα
γ' τρμ. 1822	3	270.000 πιάστρα
α' τρμ. 1823	1	33.000 πιάστρα
γ' τρμ. 1823	1	54.720 πιάστρα
δ' τρμ. 1823	1	36.246 πιάστρα
β' τρμ. 1824	2	140.000 πιάστρα
δ' τρμ. 1825	1	15.000 πιάστρα

Πηγή: Themopoulou, ό.π., τ. 2, σ. 755, 756.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Προξενικά τέλη που εισπράχθηκαν από το Βρετανικό
Προξενείο Θεσσαλονίκης (Απρ. 1813-Ιαν.1814)

Όνομα πλοίου	Τύπος πλοίου	Καπετάνιος	Κατεύθυνση	Προξενικοί δασμοί (πιάστρα)
<i>Celerity</i>	πλοίο	Valent. Riches	έξοδος	477,63
<i>William and Mary</i>	catcher	Jo. Drysdale	είσοδος	4.497,105
<i>Providence</i>	μπριγκαντίνι	Th. Brown	είσοδος	5.927,68
<i>S. Salvador</i>	μπριγκαντίνι	Salvatore Borg	είσοδος	2.358,63
<i>Speranza</i>	polgrin	Lorenzo Carman	είσοδος	1.440,108
<i>Providence</i>	μπριγκαντίνι	Theo. Brown	έξοδος	1.834,69
<i>Intrepid</i>	μπριγκαντίνι	Theo. Martin	είσοδος	2.617,59
<i>Betsy</i>	μπριγκαντίνι	W. Liston	είσοδος	3.465,6
<i>Intrepid</i>	μπριγκαντίνι	Theo. Martin	έξοδος	1.455,66
<i>Vigilant</i>	μπριγκαντίνι	W.B. Fowler	είσοδος	4.428,8
<i>Aimé</i>	μπριγκαντίνι	J. G. Whitborne	είσοδος	2.034,105
<i>Scarthingwell</i>	πλοίο	Jordan Sheals	έξοδος	382,23
Σύνολο				30.920,21

Πηγή: SP 105/134, φ. 31^r-58^r.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης
Δηλώσεις φορτίων, 1813-1814

I. Λορνάνο-Μάλτα-Θεσσαλονίκη

Ημερομηνία Δήλωσης	Αποστολέας (Shipper)	Παραλήπτης (Consigner)	Φορτία
21 Απριλίου 1813	Marco Giovanni Tarabocchia	G. Vianello Sons & C.	22 κουτιά λουλάκι
Πλοίο: Providence	Holland & C.	John Fazz	5 μπάλες βαμβάκερά υφάσματα (salampores), 1 κάσα λουλάκι
Κόπ.: Thomas Brown	J. F. Berard	André	19 δέματα νήματα
	Dalgas & Ott	John Fazz	7 κιβώτια βαμβάκερά, 80 μπάλες νήματα, 4 κιβώτια βρετανικά βαμβάκερά, 18 κιβώτια βρετανικά βαμβάκερά, 26 μπάλες βαμβάκερά νήματα
	R. M. Thomas & C.	John Fazz	137 μπάλες και 1 κουτί βαμβάκερά νήματα
	H. J. Volger	Barxell & Faadt	101 κάσες ζάχαρης σε κομμάτια, 22 μπάλες βαμβάκερά νήματα
	Dalgas & Ott	John Fazz	18 μπάλες νήματα
	Grabau & Stresaw	J. H. Castrizzi	102 μπάλες εμπορεύματα
	Edward Hayes & C.	John Fazz	1 κάσα πήλινα σκεύη, 9 μπάλες νήματα, 13 μπάλες νήματα, 3 κιβώτια βρετανικά βαμβάκερά, 16 κιβώτια βρετανικά βαμβάκερά, 1 μπάλα βρετανικά βαμβάκερά, 50 κιβώτια καθαρή ζάχαρη, 14 καφέσια πήλινα σκεύη, 1 κουτί μελάκι, 15 τόνοι κοκ-

Ημερομηνία Δήλωσης	Αποστολέας (Shipper)	Παραλήτης (Consigner)	Φορτία
21 Απριλίου 1813	John Marshall	επί παραγγελία	κινόξυλο (logwood), 1 κουτί πήλινα σκεύη, 3 κιβώτια καλαμπόκι, 25 βαρέλια καθαρή ζάχαρη, 100 βαρέλια καθαρή ζάχαρη, 175 σακούλες καφέ, 119 σακούλες καφέ, 26 βαρέλια καφέ, 28 κάσες καφέ, 312 μπάλες νήματα
22 Απριλίου 1813	John Marshall	επί παραγγελία	149 μπάλες νήματα, 25 κουτιά λουλάκι, 371 κουτιά καθαρή ζάχαρη, 75 σακούλες άγνεστο ρομβάκι, 387 μπάλες νήματα, 16 κουτιά λουλάκι, 172 κουτιά καθαρή ζάχαρη, 14 μπάλες από πήλινα, 28 μπάλες από τεμάχια πήλινα
Πλοίο: William and Mary Καπ.: James Drysdale	R. M. Thomas & C. Edward Hayes & C.	C. Grabau & C. I. Γ. Καφταντζιόγλου	200 μπάλες βαμβάκερα νήματα 1 κουτί με ένα τηλεσκόπιο για οικιακή χρήση
22 Απριλίου 1813	Thomas Jackson	Sam. Cooper & C.	72 σακιά καφέ, 14 μπάλες καφέ, 58 μπάλες καφέ
Πλοίο: St. Salvador Καπ.: Salvador Borg	Edward Hayes & C. George Richards	Francis Charnaud John Fazz	23 μπάλες ζάχαρη, 8 μπάλες κανέλα 393 σακιά καφέ
	Παύλος Θελασσινός & Σία Edward Hayes & C. Chabot, Routh & C. Chabot, Routh & C.	Moise Saja & Juda Levi & C. G. F. Abbott & C. I. Γ. Καφταντζιόγλου Hausner & C.	8 βαρέλια καφέ, 4 σακιά καφέ 22 κάσες κανέλα 122 βαρέλια ζάχαρη 48 βαρέλια βαφές

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ

2 βαρέλια ζάχαρη 12 κάσες κανέλα 5 δέματα φλοιός δένδρου (bark) 20 σακιά βαφές 2 κάσες γούνες 4 κάσες χαρτί αλληλογραφίας 10 κάσες χαρτί αλληλογραφίας 28 βαρέλια ζάχαρη 2 δέματα φλοιός δένδρου (bark) 2 κάσες χαρτί, 1 κάσα χαρτί 50 βαρέλια ζάχαρη 11 βαρέλια ζάχαρη, 25 κάσες ζάχαρη, 25 κάσες λουλάκι, 35 σακιά καφέ 9 κάσες χαρτί αλληλογραφίας 8 βαρέλια καφέ 19 μπάλες νήματα 8 μπάλες βαμβάκερα υφάσματα (nankeens) 1 κάσα κλωστές 26 σακούλες αμύγδαλα 50 μπάλες βαμβάκερα υφάσματα (nankeens) 32 κάσες λουλάκι	J. D. Dardaghani I. Γ. Καφταντζιόγλου Hausner & C. Giovanni Pyburm John Fazz Κωνσταντίνος Κοστούροβιτς & Σία I. Κυριακού & Σία G. Vianello Sons & C. J. Lachly I. Κυριακού & Σία Hausner & C. Sarai Κωνσταντίνος Κοστούροβιτς & Σία J. Masse & C. Abbott & Chasseaud C. Grabau & C. C. Grabau & C. I. Γ. Καφταντζιόγλου C. Grabau & C. Hausner & C. G. Vianello Sons & C. Claudio Bianco	Demetrio Dardaghani Stefano Bachatori & C. Cristiano Heimpel Stefano Bachatori Edward Barker & C. Michele Vujstich Μπαλής & Πρασακάκης Mario Giovanni Tarabocchia Giovanni Bacchi (?) Μπαλής & Πρασακάκης Chabot, Routh & C. Haggi Muhamed Sarai Michele Vujstich Chabot, Routh & C. M. Flitoker Grabau & Stresaw P.F. André Edward Hayes & C. Grabau & Stresaw Giuseppe Bachaloni Muhamed Sarai Claudio Bianco	42 βαρέλια ζάχαρη, 13 κάσες λουλάκι 32 σακιά καφέ, 1 σακί ύφασμα, 20 σακιά πιπέρι, 4 καφάσια πήλινα σκεύη, 1 δεμάτι ύφασμα
23 Απριλίου 1813 Πλοίο: Speranza Καπ.: Lorenzo Carman			

Ημερομηνία Διέλευσης	Αποστολέας (Shipper)	Παραλήπτης (Consigner)	Φορτία
	Ιωάννης Κωνσταντίνου Domenico Castelli Σταύρος Σαρδύλης	Νικόλαος Γκολόπουλος Moisé Seja - Juda Levi Αντρέας Κουντούρης	10 μπάλες χαρτί αλληλογραφίας 4 βαρέλια ζάχαρη 1 κάσα μαντήλια, 2 κάσες μαντήλια, 15 σακιά αμύγδαλα 18 βαρέλια καφές, 21 βαρέλια ζάχαρη σε κομμάτια, 1 και 2 δέματα καφές 10 βαρέλια ζάχαρη 2 κάσες βουλοκερί 3 κάσες υαλοπίνακες 169 σακιά καφές 350 σακιά καφές 22 βαρέλια καφές, 8 βαρέλια ζάχαρη, 10 βαρέλια ζάχαρη, 24 κάσες καφές, 50 κάσες λινά για οικιακή χρήση 7 βαρέλια ζάχαρη 15 σακιά καφέ, 35 σακιά καφές, 55 σακιά καφές, 50 κάσες λινά για οικιακή χρήση 11 σακιά πιπέρι 7 βαρέλια καφές, 100 κάσες πενεκές 2 βαρέλια γερμανικοί φάκελοι 9 βαρέλια καφές 5 βαρέλια ζάχαρη, 1 κάσα λουλάκι
	Κωνσταντίνος Γεωργιάδης	Κωνσταντίνος Γιανικόπουλος	
	Domenico Castelli G. G. Sartorio Michele Vujstich Ανδρέας Κωστάκης Ισακός Γκολόπουλος Παύλος Μιχάλης	Mercado Jenni I. Γ. Καφταντζόγλου Κωνσταντίνος Κουτουρούσης & Σία Elia Fernandez & Mistrachi Μιχαήλ Γκολόπουλος Ανδρέας Κουντούρης	
	Παναγής Μάνεσης Δημήτριος Χριστόδουλος	Κωνσταντίνος Γιανικόπουλος Δημήτριος Χατζηγιώργος	
	U. D. Dardaghani Παύλος Θαλασσινός M. M. Tarabocchia Παύλος Θαλασσινός Γεώργιος Δαριώτης	J. D. Dardaghani Moise Seja & Juda Levi Fouquier & Wailhem Vernazza & Alliotti Κωνσταντίνος Γιανικόπουλος	

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ

ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

26 Μαΐου 1813	J. L. Gout	επί παραγγελία	3 σακούλες ινδόκοκκος, 32 σακούλες λουλάκι, 186 μπάλες νήματα, 14 κιβώτια λουλάκι, 549 κουτιά καθαρή ζάχαρη, 27 μπάλες εμπορεύματα, 194 σακούλες καφές, 80 κιβώτια λουλάκι, 54 μπάλες νήματα, 10 μπά- λες άγνεστο βαμβάκι
27 Μαΐου 1813	James L. Gout	επί παραγγελία	592 κουτιά καθαρή ζάχαρη, 389 σακού- λες καφές, 170 μπάλες νήματα, 200 κάσες καθαρή ζάχαρη, 176 σακούλες καφές, 243 κάσες λουλάκι 39 κάσες εμπορεύματα, 2 πακέτα δείγματα 2 κάσες εμπορεύματα
29 Ιουλίου 1813 Πλοίο: Vigilant Καπ.: W.B. Fowler	James L. Gout Edward Hayes & C.	I. Γ. Καφταντζόγλου J. L. Allamandas & M. J. Faziz	135 μπάλες βαμβάκερά υφάσματα (nankeens), 32 κιβώτια κανέλα Κίνας (cassia lignea), 4 δέματα κανέλα Κί- νας (cassia lignea), 4 κιβώτια κανέλα Κίνας (cassia lignea) 8 μπάλες βρετανικά εμπορεύματα, 1 κι- κάσα βρετανικά εμπορεύματα, 1 κι- βώτιο φλοιός δένδρου (bark), 1 μπά- λα κανέλα Κίνας (cassia) 102 μπάλες βαμβάκερά νήματα 43 κουτιά λουλάκι, 1 κουτί δείγματα λουλάκι, 36 κάσες κανέλα Κίνας (cassia lignea), 2 κάσες βρετανικά εμπορεύματα
	Dalgas & Ott	John Faziz	
	Dalgas & Ott Henry Volger	Barxell & Paadt Barxell & Paadt	

Ημερομηνία Δήλωσης	Αποστολέας (Shipper)	Παραλήπτης (Consigner)	Φορτία
16 Σεπτεμβρίου 1813	Henry Volger	John Fazz	222 κουτιά ζάχαρη
Πλοίο: Aimé	Henry Volger	C. Grabau & C. για τον κ. Καστριτζή	210 μπάλες νήματα
Καπ.: J. G. Whitborne	C. Grabau & C.	C. Grabau & C.	1 κάσα γούνες
	Reimann & Mayers	Vianello Sons & C.	42 κουτιά λουλάκι και 1 κουτί δέγματα λουλάκι
	Fletcher & C.	Abbott & Chasseaud	9 μπάλες βαμβοκερά νήματα, 7 κάσες και 9 μπάλες εμπορεύματα
	Ger. Manetti	I. Γ. Καφταντζιόγλου	55 βαρέλια καφές, 14 σακούλες βαφές, 2 scoops (;) ινδόκακος, 1 κάσα βανίλια, 6 κάσες λουλάκι
	Grabau & Stresaw	J. B. Renal	46 μπάλες νήματα
	Ross, Higgins & C.	G. D. Morpurgo	4 κάσες βιβλία
	M. G. Tarabocchia	I. Γ. Καφταντζιόγλου	100 κάσες ατσάλι, 71 βαρέλια καρφιά, 40 βαρέλια χαλκός, 42 κιβώτια γουαλί
	Grabau & Stresaw	C. Grabau & C.	2 κάσες εμπορεύματα, 38 κιβώτια καθαρή ζάχαρη, 15 κιβώτια λουλάκι, 5 μπάλες εμπορεύματα, 251 μπάλες νήματα, 7 κιβώτια λουλάκι, 16 κιβώτια καθαρή ζάχαρη, 7 κάσες καφές
	Chabot, Routh & C.	C. Grabau & C.	60 μπάλες νήματα
	William Brine	William Brine & Grabau & C.	5 μπάλες νήματα, 20 κάσες τενεκές

II. Θεσσαλονίκη-Μάλτα-(Λονδίνο)

Ημερομηνία Δήλωσης	Αποστολέας (Shipper)	Παραλήπτης (Consigner)	Φορτία
24 Μαΐου 1813	John Fazz	Grabau & Stresaw	434 μπάλες μαλλί προβάτου
Πλοίο: Providence	Abraam Namias	F. P. André	8 μπάλες κάπες (carots)
Καπ.: Tho. Brown	Ascan Lutheroth	N. Premuda	200 μπάλες καπνός Carada
	Grabau & C.	Grabau & Stresaw	1 πιάνο, 1 χαλί για οικιακή χρήση
	Hausner & C.	Edward Barker & C.	63 σακούλες παράσιτα (galls) από το Χαλέπι
	Elia Fernandez & Misrachi	Edward Hayes & C.	3 μπάλες ακατέργαστο μετάξι
	I. Γ. Καφταντζιόγλου	Hunter & C.	280 μπάλες καπνός Yemigé, 220 μπάλες καπνός Carada
	I. Γ. Καφταντζιόγλου	G. M. Tarabocchia	150 μπάλες καπνός Yemigé, 185 μπάλες καπνός Carada
	I. Γ. Καφταντζιόγλου	Cozi Dalla	2 μπάλες ακατέργαστο μετάξι
6 Απριλίου 1813	I. Γ. Καφταντζιόγλου	Cozi Dalla	2 μπάλες μετάξι, no. 1/68, 2/69
Πλοίο: Celerita	Abraam Namias	Domenico Garofallo	7 μπάλες κάπες (carots) από 20 κομμάτια
Καπ.: Valentin Riches	I. Κυριακού & Σία	Ιωάννης Μπαλνής & Πρασακάκης	14 μπάλες κανέλα Κίνας (cassia) σε μπακαστούνια
	Hausner & C.	Edward Barker	30 σοκιά παράσιτα (galls)
	John Fazz	Grabau & Stresaw	429 μπάλες μαλλί προβάτου
	Δημήτριος Χατζηγιώργος	Δομένικος Χριστόδουλος	6 κάσες χοιρομέρι
	Vianello Sons & C.	G. Mutti	5 μπάλες καπνός
	Abbott & Chasseaud	J. L. Gout	45 μπάλες σφουγγάκια, 12 μπάλες σφουγγάκια, 6 μπάλες σφουγγάκια

Ημερομηνία Δήλωσης	Αποστολέας (Shipper)	Παραλήπτης (Consignter)	Φορτία
18 Ιουνίου 1813	I. Γ. Καφταντζιόγλου	Cozi Dalla	60 μπάλες κουνός καπνός
Πλοίο: Intrepid	I. C. Καφταντζιόγλου	G. Tarabocchia	290 μπάλες καπνός Canada, 145 μπάλες καπνός Jennigé, 380 μπάλες καπνός Canada, 168 μπάλες καπνός Jennigé
Καπ.: Tho. Martin	Hausner & C.	Edward Barker & C.	76 σακιά παράσιτα (galls), 26 σακιά παράσιτα (galls)
26 Ιανουαρίου 1814	John Fazz	Ant. Tichy	550 μπάλες μαλλί προβάτου
Πλοίο: Scarthingwell	John Fazz	Ant. Tichy	30 μπάλες μαλλί προβάτου
Καπ.: Jo. Sheals			

Πηγή: SP 105/134, φ. 31-58.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης Δηλώσεις φορτίων, 1816

I. Αφιξεις πλοίων στη Θεσσαλονίκη

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτία
Γένοβα	Πολάχα	Sophia	Gaetano Pellerano	Gaetano Pellerano	10 βαρέλια ινδόκοκκος, 5 κάσες λουλάκι, 868 κομμάτια κοκκινόξυλο (com-peachy), 17 βαρελάκια βιτριόλι, 24 βαρέλια παστό ψάρι, 3.588 δωδεκάδες πηλίνα σκεύη
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	Pirro	Guglielmo Laferla	Vianello Sons & C.	2 κάσες κρέπια, 13 σακούλες πιπέρι, 100 κάσες ατσάλι, 60 σακούλες καφέδες
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	Unione	Σπυριδών Χέλμης	Giovanni Vianello Sons & C.	1 μπάλα βαμβάκερά νήματα
Λιβόρνο	Μπριγκαντίνι	Shannon	John...	Fratelli Mezzrini	2 κάσες κρέπια
				Ιωάννης Κυριακού & Υιοί	4 κάσες palsanes
				Vernazza & Alliotti	200 δέματα εμπορεύματα
				Δημήτριος Χατζηγιώργος	5 μπάλες βαμβάκερά νήματα, 4 κάσες βιβλία
				Giovanni Vianello Sons & C.	1 κάσα κρέπια
				Ιωάννης Κυριακού & Υιοί	1 κάσα κρέπια
				Hg. Grisso H. J. Panajioti & C.	1 κάσα υαλινά
				Drapopuli De Marchi	1 κάσα εμπορεύματα
				Vernazza & Alliotti	10 βαρέλια ζάχαρη
				Moise & Isaac Gategno	5 κάσες τούλινα καπέλα, 1 κάσα λουλάκι, 2 δέματα βάλσαμο, 1 δέμα μοσχοκάρυδο, 2 κάσες κάρτες επισκεπτηρίων, 2 κάσες υαλινά, 4 βαρέλια ζάχαρη, 16.000 μπουκάλια

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Λιβόρνο	Μπριγκαντίνι	Iris	Thomas Smith	Reboul & Odds Joseph Bensusan	13 δέματα καφές 1 κάσα χρωματιστά τυπωμένα υφάσματα (chints), 2 βαρέλια κασσίτερος, 1 κάσα μουσελίνας, 5 βαρέλια κασσίτερος, 1 κάσα μουσελίνας, 2 βαρέλια κασσίτερος
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	Bell' Elena	S.P. Cancilieri	Moise & Isaac Gategno Elia Fernandez & Mistrachi	1 μπάλα μουσελίνας, 5 βαρέλια κασσίτερος, 1 κάσα μουσελίνας, 6 βαρέλια κασσίτερος, 1 κάσα μουσελίνας, 1 μπάλα... 1 βαρέλι μωσχόκριδο, 7 βαρέλια καφές, 6 κάσες μεταξωτά καπέλα, 1 δέμα εμπορεύματα
Λιβόρνο	Πλοίο	Savio Benefattore	Giuseppe Vella	Reboul & Odds Ιωάννης Κυριακού & Υιοί Vernazza & Alliotti Ιωάννης Κυριακού & Υιοί	3 βαρέλια ζάχαρη 22 βαρέλια καφές 40 βαρέλια καφιά, 20 βαρέλια καφές 5 μπάλες βαμβάκερα νήματα, 10 κάσες ζάχαρη, 10 βαρέλια καφές
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Unione	Νικόλαος Μεντζελόπουλος	Εμμανουήλ Ρίζος Ignazio John & C. Vernazza & Alliotti	35 κάσες ατσάλι, 35 βαρέλια καφές 2 κάσες υαλινά 8 κάσες και 7 μπάλες εμπορεύματα, 50 κάσες τενεκέδες
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Aurora	William Constable	J. D. Fernandez Diaz Χρήστος Γεώργιος Μενεξές I. Γ. Καφταντζιόγλου J. D. Fernandez Diaz	4 κάσες εμπορεύματα, 2 βαρέλια ζάχαρη, 6 μπάλες βαμβάκερα νήματα, 2 ... λουλάκι, 4 σακούλες ινδοκοκός
Μεσσήνη	Μπριγκαντίνι	St. George	Ανδρέας Κασσιανός	Αθανάσιος Μηλιαρέσης	12 κάσες εμπορεύματα 4 κάσες λουλάκι 3 κάσες εμπορεύματα 7 γρουπτοι δολάρια (7.000 δολάρια), 144 σακούλες καφές

Γένοβα	Πολάκα	Nettuno	Giov. Battista Bottaro	I. Γ. Καφταντζιόγλου	1.500 τομάρια από το Μπουένος Άιρες, 300 χελώνες μολύβδου, 86 τεμάχια ξύλο 50 κάσες ατσάλι, 199 σακούλες καφέ, 50 δέματα καφιά, 3 σακούλες σαλέπι
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	London	Cuthbert Vaux	Giov. Vianello Sons & C.	
<i>II. Αναχωρήσεις πλοίων από τη Θεσσαλονίκη</i>					
Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Κεφαλληνία, Μεσσήνη, Λιβόρνο	Μπριγκαντίνι	St. George	Andrea Bassiano	Αθανάσιος Μηλιαρέσης	6.810 κιλά σιτάρι (4.864 κιλά Σμύρνης)
Λιβόρνο	Πλοίο	General Platoff	Moise Fornastieri	Elia Fernandez & Mistrachi	15.150 κιλά κριθάρι (10.821 κιλά Σμύρνης)
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	La Buona Unione	Νικόλαος Μεντζελόπουλος	George Frederic Abbott & C.	2.260 κιλά κριθάρι (1.614 κιλά Σμύρνης)
Λιβόρνο	Πολάκα	Sophia	Gaetano Pellerano	Gaetano Pellerano	7.141 κιλά ινδικό καλαμπόκι (5.100 κιλά Σμύρνης), 4.858 κιλά σιτάρι (3.470 κιλά Σμύρνης)
Λιβόρνο	Μπριγκαντίνι	Iris	Thomas Smith	Elia Fernandez & Mistrachi	49 μπάλες καπνός 4.000 κιλά σιτάρι (2.850 κιλά Σμύρνης), 100 μπάλες καπνός, 50 μπάλες καπνός, 103 μπάλες καπνός
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	Bell' Elena	P. P. Cancilieri	Joseph Bensusan Κυριακού Υιοί & Σία	11 μπάλες καπνός 455 μπάλες καπνός, 670 κιλά σιτάρι (478 κιλά Σμύρνης)
				Giovanni Vianello Sons & C. Θεόδωρος Χοϊδάς	56 μπάλες κάπες (carrots) 12 μπάλες κάπες (carrots)

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Λιβόρνο	Μπριγκαντίνι	Shannon	John Grant	Vidal Benvenisti Elia Fernandez & Mistrachi Ant. J. Vianello Giovanni Vianello Sons & C.	42 μπάλες καπνός 195 μπάλες καπνός 22 μπάλες καπνός 8 μπάλες κάπτες (carots)
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	St. Niccola	Francisco Ferrer	Joseph Bensusan & Sons Menahem & Isaac Gategno Isaac Levi Carasso Δημήτριος Χατζηγιώργος Reboul & Odds Κωνσταντίνος Γεώργιος Σκαμπάλης Giovanni Vianello Sons & C. Giovanni Vianello Sons & C.	103 μπάλες καπνός 244 μπάλες καπνός 3.924 κιλά κριθάρι (2.802 κιλά Σμόρφης) 134 μπάλες καπνός, 2 μπάλες σολέπι 160 μπάλες καπνός, 5.600 κιλά ινδικό καλαμπόκι (4.000 κιλά Σμόρφης) 1.612 κιλά σιτάρι (1.150 κιλά Σμόρφης) 52 μπάλες κάπτες (carots) 2.008 μπάλες καπνός 2.120 κιλά κριθάρι (1.514 κιλά Σμόρφης), 139 μπάλες καπνός, 75 σακούλες ρύζι 1.033 μπάλες καπνός 359 μπάλες καπνός
Γένοβα	Πολάκα	Sophia	Gaetano Pellerano	Gaetano Pellerano I. Γ. Καφταντζιόγλου	1.960 κιλά κριθάρι (1.400 κιλά Σμόρφης), 103 σακούλες ρύζι, 116 μπάλες καπνός 167 μπάλες καπνός
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Aurora	William Constable	Χρήστος Γεώργιος Μενεξές	2.099 τειμάκια ξυλεία για κατασκευές, 24.600 σανίδες, 1.200 οκάδες ρύζι
Κεφαλληνία	Μπριγκαντίνι	St. George	Ανδρέας Κασσιανός	Αθανάσιος Μηλιαρέσης I. Γ. Καφταντζιόγλου	
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	Λονδίνο	Cuthbert Vaux	Giovanni Vianello Sons & C.	35 κιντάλια λινωφόροσπορος, 4.440 κιλά σιτάρι (3.171 κιλά Σμόρφης), 1.200 κιλά κριθάρι (857 κιλά Σμόρφης), 16 μπάλες κάπτες (carots), 69.658 οκάδες ρύζι 6 μπάλες κάπτες (carots)

Πηγή: SP 105/136, φ. 119-121.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης
Δηλώσεις φορτίων, 1817

I. Αφίξεις πλοίων στη Θεσσαλονίκη

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	London	Robert Spittal	M. J. Gategno J. Jalm & C.	10 κάσες υαλινά 1 κάσα υαλινά 80 σακιά καφέ, 10 βαρέλια ζάχαρη, 8 βαρέλια κασσίτερος σε ράβδους, 2 κάσες λουλάκι, 80 κουτιά τενεκέδες, 5 μπάλες υφάσματα κάμπου (calicos) (200 κομμάτια), 1 κάσα βρετανικά εμπριμέ κρετόν (70 κομμάτια), 2 κά- σες υφάσματα κάμπου (calicos) (100 κομμάτια)
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Leonidas	Salvador Berg		
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Crane	G.B. Rogier	Vermazza & Allioti	8 κάσες εμπορεύματα, 1 μπάλα βρε- τανικά βαμβακερά νήματα
Μάλτα	Cutter	Vigilant	Archd. Wain of Leith	Francis Charnaud Vermazza & Allioti	10 κάσες βρετανικά εμπορεύματα 17 κάσες εμπορεύματα, 1 μπάλα εμπορεύματα, 4 κουτιά τενεκέδες νήματα, 100 κουτιά τενεκέδες
Μάλτα	Bombard	St. Caterina	Silvestro Cancilieri	Giorgio Yanits	2.329 ράβδοι σιδήρου, 17 σακιά αμύγ- δαλα, 20 βαρέλια μολύβδου κοντά κομμάτια, 6 βαρέλια κασσίτερου σε ράβδους

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ

II. Αναχωρήσεις πλοίων από τη Θεσσαλονίκη

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Τεργέστη	Πολάκα	Aurora	Giuseppe Fenech	Ballano & C.	7.552 κιλά ινδικό καλαμπόκι (5.401 κιλά Σιμόνης)
Τεργέστη	Μπριγκαντίνι	London	Robert Spittal	Giuseppe Fenech Giov. Vianello Sons & C.	744 κιλά ινδικό καλαμπόκι (531 κιλά Σιμόνης) 87 μπάλες κάπες (carots), 5.240 κιλά ινδικό καλαμπόκι (3.742 κιλά Σιμό- νης)

Πηγή: SP 105/137, φ. 102^r-107^r.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης
Δηλώσεις φορτίων, 1818

I. Αφίξεις πλοίων στη Θεσσαλονίκη

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Μάλτα	Bombard	St. Cattarina of Malta	Giuseppe Mericca	Carlo Goffiero	300 κιντάλια ράβδοι σιδήρου, 20 κουτιά τενεκέδες, 24 κάσες ζάχαρη άχνη, 2 βαρελάκια (punchoons) ρούμι 240 γαλιόνια 8 κάσες ζάχαρη άχνη, 2 βαρέλια μπα-ρούτι
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Carmelina	Saverio Giacomo	Peter Chasseaud	2 κάσες βρετανικά εμπορεύματα, 2.500 πέτρες από τη Μάλτα, 1 κάσα λουλάκι 2 μικρές κάσες οινόπνευματώδη, 6 κάσες βρετανικά εμπορεύματα
Μάλτα	Μπριγκαντίνι	Alexander	Francesco Zarbi	Peter Chasseaud	15 κάσες ζάχαρη άχνη, 1 κάσα βρετα-νικά εμπορεύματα, 1 κάσα λουλάκι, 3 βαρέλια ζάχαρη σε κομμάτια, 53 βα-ρελία παστό ψάρι, 1 πτάλα σάλια (shalloons), 2.348 πέτρες της Μάλτας

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ

II. Αναχωρήσεις πλοίων από τη Θεσσαλονίκη

Προέλευση	Τύπος πλοίου	Όνομα πλοίου	Καπετάνιος	Παραλήπτης	Φορτίο
Μάλτα	Bombard	St. Cattarina of Malta	Silvestro Cancillieri	George Jannits	192 κιλιά ινδικό κολαμπόκι (137 κιλιά Σμόρνιης)
Μάλτα	Bombard	St. Cattarina of Malta	Giuseppe Mericca	Carlo Goffiero	75 μπτάλες καπνός, 4.000 κιλιά ινδικό κολαμπόκι (2.857 κιλιά Σμόρνιης)

Πηγή: SP 105/137, φ. 102-107.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης
Δηλώσεις φορτίων, Εισαγωγές

Έτη	Λουλάκι			
	Κάσες	Κιβώτια	Κουτιά	Σακούλες
1813-1814	321	116	148	32
1816	12	-	-	-
1817	2	-	-	-
1818	2	-	-	-

2 κουτιά δείγματα

Έτη	Βαμβακερά νήματα - νήματα			
	Μπάλες	Δέματα	Κάσες	Κουτιά
1813-1814	2.465	19	1	1
1816	17	-	-	-
1817	5	-	-	-
1818	-	-	-	-

Έτη	Ζάχαρη				
	Βαρέλια	Κάσες	Κιβώτια	Κουτιά	Μπάλες
1813-1814	445	326	104 (καθαρή)	1.906	25
	(125 καθαρή, 21 σε κομμάτια)	(101 σε κομμάτια, 200 καθαρή)		(1684 καθαρή)	
1816	19	10	-	-	-
1817	10		-	-	-
1818	3 (σε κομμάτια)	47 (άχνη)	-	-	-

Έτη	Καφές					
	Σακιά	Βαρέλια	Σακούλες	Δέματα	Μπάλες	Κάσες
1813-1814	1.160	153	1.067	3	72	59
1816	-	99	403	13	-	-
1817	80	-	-	-	-	-
1818	-	-	-	-	-	-

Υφάσματα βαμβακερά

Έτη	Μπάλες	Κιβώτια	Κάσες	Σακιά	Δέματα
1813-1814	199 (193 nankeens, 5 salampores)	48	-	1	1
1816		-	1 (chints)	-	-
1817	5 (200 κομμάτια calicos)	-	3 (2 calicos- 100 κομμάτια, 1 chints-70 κομμάτια)	-	-
1818	-	-	-	-	-

Βρετανικά εμπορεύματα

Έτη	Μπάλες	Κάσες	Δέματα
1813-1814	151	53	-
1816	7	28	201
1817	1	35	-
1818	-	8	-

Πήλινα σκεύη

Έτη	Κάσες	Καφάσια	Κουτιά	
1813-1814	1	18	1	3.588 σκεύη σε δωδεκάδες
1816	-	-	-	-
1817	-	-	-	-
1818	-	-	-	-

Κοκκινόξυλο

Έτη	Τόνοι	Κομμάτια
1813-1814	15	-
1816	-	868
1817	-	-
1818	-	-

Πιπέρι

Έτη	Σακιά	Σακούλες
1813-1814	31	-
1816	-	13
1817	-	-
1818	-	-

Γαλικά-υαλοπίνακες

Έτη	Κάσες	Κιβώτια
1813-1814	3	42
1816	5	-
1817	11	-
1818	-	-

Γενεκές

Έτη	Κάσες	Κουτιά
1813-1814	120	-
1816	50	-
1817	-	180
1818	-	20

Ατσάλι

Έτη	Κάσες
1813-1814	100
1816	185
1817	-
1818	-

Καρφιά

Έτη	Βαρέλια	Δέματα
1813-1814	71	-
1816	40	50
1817	-	-
1818	-	-

Άλλα εμπορεύματα (1816)

Εμπορεύματα	Μπάλες	Κάσες	Βαρέλια	Βαρελάκια	Δέματα	Σακούλες	Τεμχ.
Βάλσαμο					2		
Βιτριόλι			17				
Δολάρια						7 γρούπτοι	
Καπέλα μεταξωτά	6						
Καπέλα τούλινα	5						
Κάρτες επισκεπτηρίων	2						
Κρέπια	5						
Μοσχοκάρυδο			1		1		
Μουσελίνας	1	2					
Μπουκάλια							16.000
Ευλεία							86
Σαλέπι						3	
Τομάρια ζώων							1.500

Άλλα εμπορεύματα (1818)

Εμπορεύματα	Βαρέλια	Βαρελάκια	Κάσες	Τεμχ.
Μπαρούτι	2			
Οινοπνευματώδη			2 μικρές	
Πέτρες Μάλτας				4.848
Ρούμι		2 (240 γαλόνια)		

Πηγή: SP 105/134, φ. 31^r-58^r, SP 105/136, φ. 119^r-121^v, SP 105/137, φ. 102^r-107^r.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Βρετανικό Προξενείο Θεσσαλονίκης
Δηλώσεις Φορτίων, Εξαγωγές

Καπνός

Έτη	Μπάλες Carada	Μπάλες Yanigé	Μπάλες
1813-1814	1.275	743	65
1816	—	—	5.510
1817	—	—	—
1818	—	—	75

Κάπες

Έτη	Μπάλες
1813-1814	15 (7 για σκεπάσματα)
1816	150
1817	87
1818	—

Ινδικό καλαμπόκι

Έτη	Κιλά
1813-1814	—
1816	12.741
1817	13.536
1818	4.192

Άλλα εμπορεύματα (1813-1814)

Εμπορεύματα	Μπάλες	Σακιά	Σακούλες	Κάσες	Τεμάχια
Κανέλα Κίνας (σε μπαστούνια)	14				
Μαλλί προβάτου	1.443				
Μετάξι	2				
Μετάξι ακατέργαστο	5				
Παράσιτα		132	63 (Χαλέπι)		
Πιάνο					1
Σφουγγάρια	63				
Χαλί					1
Χοιρομέρι				6	

Άλλα εμπορεύματα (1816)

Εμπορεύματα	Κιλά	Μπάλες	Σακούλες	Οκάδες	Κιντάλια	Τεμάχια
Κριθάρι	26.614				35	
Λιναρόσπορος						2.099
Ευλεία κατασχ.			178	70.858		
Ρύζι		2				
Σαλέπι						24.600
Σανίδες						
Σιτάρι	22.390					

Πηγή: SP 105/134, φ. 31^r-58^r, SP 105/136, φ. 119^r-121^v, SP 105/137, φ. 102^r-107^r, SP 105/137, φ. 102^r-107^r.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Εμπορικές επιχειρήσεις

από τα Βρετανικά Προξενικά Αρχεία Θεσσαλονίκης

I. Έμποροι (Βρετανοί κ.άλ.)

Abbott & Chasseaud (1813-1814)	Gategno Moise & Isaac (1816)
Abbott G. F. & C. (1813-1814)	Gategno M. J. (1817)
Abbott G. F. & C. (1816)	Goffiero Carlo (1818)
Alamandas J. L. & M. J. Fazz (1813-1814)	Gout James L.* (1813-1814)
André P.F.* (1813-1814)	Grabau & Stresow* (1813-1814)
Bacchi Giovanni (1813-1814)	Grabau C. & C.* (1813-1814)
Bachaloni Giuseppe (1813-1814)	Hausner & C. (1813-1814)
Ballano & C. (1817)	Hayes Edward & C.* (1813-1814)
Barker Edward & C.* (1813-1814)	Heimpel Christian (1813-1814)
Barxell & Faadt (1813-1814)	Holland & C.* (1813-1814)
Bensusan Joseph (1816)	Hunter & C.* (1813-1814)
Bensusan Joseph & Sons (1816)	Jackson Thomas* (1813-1814)
Benvenisti Vidal (1816)	Jalm J. & C. (1817)
Berard J. F. (1813-1814)	Jannits Giorgio (1817)
Bianco Claudio (1813-1814)	Jannits George (1818)
Brine William (1813-1814)	Lachliy J. (1813-1814)
Brine William & Grabau & C.* (1813-1814)	Lisag Elia Vita (1816)
Carasso Isaac Levi (1816)	Lutheroth Ascan (1813-1814)
Castelli Domenico (1813-1814)	Manetti Ger. (1813-1814)
Chabot, Routh & C.* (1813-1814)	Marshall John* (1813-1814)
Charnaud Francis (1813-1814)	Masse J. & C. (1813-1814)
Charnaud Francis (1817)	Mercado Jenni (1813-1814)
Chasseaud Peter (1818)	Mezzrini Fratelli (1816)
Cooper Samuel & C. (1813-1814)	Morpurgo G. D. (1813-1814)
Dalgas & Ott* (1813-1814)	Mutti G. (1813-1814)
Dalla Cozi* (1813-1814)	Namias Abraam (1813-1814)
Dracopuli & De Marchi (1816)	Pellerano Gaetano (1816)
Fazz John (1813-1814)	Premuda N. (1813-1814)
Fenech Giuseppe (1817)	Pyburn John (1813-1814)
Fernandez Diaz J. D. & C. (1816)	Reboul & Odds (1816)
Fernandez Elia & Misrachi (1813-1814)	Reimann & Mayers* (1813-1814)
Fernandez Elia & Misrachi (1816)	Renal J. B. (1813-1814)
Fletcher & C.* (1813-1814)	Richards George* (1813-1814)
Flitoker M. (1813-1814)	Ross, Higgins & C.* (1813-1814)
Fouquier & Wailhem (1813-1814)	Saja Moise & Juda Levi (1813-1814)
Garofallo Domenico (1813-1814)	Sarai Haggi Muhamed (1813-1814)
Gategno Menahem & Isaac (1816)	Sartorio G.G. (1813-1814)

Άλλα εμπορεύματα (1816)

Εμπορεύματα	Κιλά	Μπάλες	Σακούλες	Οκάδες	Κιντάλια	Τεμάχια
Κριθάρι	26.614					
Λιναρόσπορος					35	
Ευλεία κατασκ.						2.099
Ρύζι			178	70.858		
Σαλέπι		2				
Σανίδες						24.600
Σιτάρι	22.390					

Πηγή: SP 105/134, φ. 31^r-58^r, SP 105/136, φ. 119^r-121^v, SP 105/137, φ. 102^r-107^r, SP 105/137, φ. 102^r-107^r.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Εμπορικές επιχειρήσεις
από τα Βρετανικά Προξενικά Αρχεία Θεσσαλονίκης

I. Έμποροι (Βρετανοί κ.ά.)

Abbott & Chasseaud (1813-1814)	Gategno Moise & Isaac (1816)
Abbott G. F. & C. (1813-1814)	Gategno M. J. (1817)
Abbott G. F. & C. (1816)	Goffiero Carlo (1818)
Alamandas J. L. & M. J. Fazz (1813-1814)	Gout James L.* (1813-1814)
André P.F.* (1813-1814)	Grabau & Stresow* (1813-1814)
Bacchi Giovanni (1813-1814)	Grabau C. & C.* (1813-1814)
Bachaloni Giuseppe (1813-1814)	Hausner & C. (1813-1814)
Ballano & C. (1817)	Hayes Edward & C.* (1813-1814)
Barker Edward & C.* (1813-1814)	Heimpel Christian (1813-1814)
Barxell & Faadt (1813-1814)	Holland & C.* (1813-1814)
Bensusan Joseph (1816)	Hunter & C.* (1813-1814)
Bensusan Joseph & Sons (1816)	Jackson Thomas* (1813-1814)
Benvenisti Vidal (1816)	Jalm J. & C. (1817)
Berard J. F. (1813-1814)	Jannits Giorgio (1817)
Bianco Claudio (1813-1814)	Jannits George (1818)
Brine William (1813-1814)	Lachliy J. (1813-1814)
Brine William & Grabau & C.* (1813-1814)	Lisag Elia Vita (1816)
Carasso Isaac Levi (1816)	Lutheroth Ascan (1813-1814)
Castelli Domenico (1813-1814)	Manetti Ger. (1813-1814)
Chabot, Routh & C.* (1813-1814)	Marshall John* (1813-1814)
Charnaud Francis (1813-1814)	Masse J. & C. (1813-1814)
Charnaud Francis (1817)	Mercado Jenni (1813-1814)
Chasseaud Peter (1818)	Mezzrini Fratelli (1816)
Cooper Samuel & C. (1813-1814)	Morpurgo G. D. (1813-1814)
Dalgas & Ott* (1813-1814)	Mutti G. (1813-1814)
Dalla Cozi* (1813-1814)	Namias Abraam (1813-1814)
Dracopuli & De Marchi (1816)	Pellerano Gaetano (1816)
Fazz John (1813-1814)	Premuda N. (1813-1814)
Fenech Giuseppe (1817)	Pyburn John (1813-1814)
Fernandez Diaz J. D. & C. (1816)	Reboul & Odds (1816)
Fernandez Elia & Misrachi (1813-1814)	Reimann & Mayers* (1813-1814)
Fernandez Elia & Misrachi (1816)	Renal J. B. (1813-1814)
Fletcher & C.* (1813-1814)	Richards George* (1813-1814)
Flitoker M. (1813-1814)	Ross, Higgins & C.* (1813-1814)
Fouquier & Wailhem (1813-1814)	Saja Moise & Juda Levi (1813-1814)
Garofallo Domenico (1813-1814)	Sarai Haggi Muhamed (1813-1814)
Gategno Menahem & Isaac (1816)	Sartorio G.G. (1813-1814)

Tarabocchia Marco Giovanni (1813-1814)	Vianello Ant. J. (1816)
Tarabocchia M. M. (1813-1814)	Vianello G. Sons & C. (1813-1814)
Thomas R. M. & C.* (1813-1814)	Vianello Giovanni Sons & C. (1816)
Tichy Ant. (1813-1814)	Vianello Giovanni Sons & C. (1817)
Vernazza & Alliotti (1813-1814)	Volger H. J.* (1813-1814)
Vernazza & Alliotti (1816)	Volger Henry* (1813-1814)
Vernazza & Alliotti (1817)	Vujstich Michele (1813-1814)

II. Έμποροι Έλληνες

Βαχατόρης Στέφανος & Σία (1813-1814)	Κυριακού Ιωάννης & Υιοί (1816)
Γιαννικόπουλος Κωνσταντίνος (1813-1814)	Κυριακού Υιοί & Σία (1816)
Γιαννίτσης Γεώργιος (1817)	Κωνσταντίνου Ιωάννης (1813-1814)
Γιαννίτσης Γεώργιος (1818)	Κωστάκης Ανδρέας (1813-1814)
Γκολόπουλος Ιατρός (1813-1814)	Μάνεσης Παναγής (1813-1814)
Γκολόπουλος Μιχαήλ (1813-1814)	Μενεξές Χρήστος Γεώργιος (1816)
Γκολόπουλος Νικόλαος (1813-1814)	Μεντζελόπουλος Νικόλαος (1816)
Δαρδαγάνης Δημήτριος (1813-1814)	Μηλιαρέσης Αθανάσιος (1816)
Δαρδαγάνης Ι. Δ. (1813-1814)	Μιχάλης Παύλος (1813-1814)
Δαριώτης Γεώργιος (1813-1814)	Μπαλής & Πρασσάκης (1813-1814)
Θαλασσινός Παύλος (1813-1814)	Ρίζος Εμμανουήλ (1816)
Θαλασσινός Παύλος & Σία (1813-1814)	Σαρδίλης Σταύρος (1813-1814)
Ιγνατίου Ιωάννης & Σία (1816)	Σκαμπάλης Κωνσταντίνος Γεώργιος (1816)
Καφταντζιόγλου Ι. Γ. (1813-1814)	Τοστίτσα Αφοί (1818)
Καφταντζιόγλου Ι. Γ. (1816)	Χατζηγιώργος Δημήτριος (1813-1814)
Καστριτζής Ι. Χ. (1813-1814)	Χατζηγιώργος Δημήτριος (1816)
Κοστούρουσης Κωνσταντίνος & Σία (1813-1814)	Hg. Grisso H. J. Panajiotti & C. (1816)
Κουντούρης Ανδρέας (1813-1814)	Χοϊδάς Θεόδωρος (1816)
Κυριακού Ι. & Σία (1813-1814)	Χριστόδουλος Δημήτριος (1813-1814)
	Χριστόδουλος Δομένικος (1813-1814)

Πηγή: SP 105/134, φ. 31^r-58^r, SP 105/136, φ. 119^r-121^v, SP 105/137, φ. 102^r-107^r.

* Εταιρείες που εκπροσωπούνται στη Μάλτα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Δοσοληψίες *Levant Company* και Προξένου Θεσσαλονίκης 1777-1824

Όνομα/Έτος	Να λάβει η Εταιρεία	Να λάβει ο πρόξενος*	Συνολικά έσοδα	Σχόλια
Olifer/1777	p. 1.691 35/120			1776 (1 έτος) 7% επί εξαγωγών προς Βρετανία (5% Ε- ταιρεία + 2% Πρό- ξενος)
Olifer /1778	p. 2.281 107/120		1777 (1 έτος)	
Olifer/1780	p. 457 12/120			1778 (1 έτος) 1779
Olifer/1785	p. 441 72/120			1784 (1 έτος)
Abbott/1791	p. 432 44/120			(1790;)
Charnaud/1792	p. 311 40/120			(1791;)
Charnaud/1794	p. 8.563 76/120			(έως 31 Δεκ. 1793)
Charnaud/1795	p. 493 76/120			1794 (1 έτος)
Charnaud/1796			p. 7.589 93/120	1795-Πλοία Prince- Edward, Sally, Amazon
Charnaud/1796	p. 2.268 83/120			Ιαν.-Ιούν. 1796
Charnaud/1798	p. 898 101/120			Ιούλ.-Δεκ. 1797
Charnaud/1798	p. 198 101/120			Ιαν.-Ιούν. 1798
Charnaud/1799		p. 50119/120		Ιούλ.-Δεκ. 1798
Charnaud/1799		p. 1.201 19/120		Ιαν.-Ιούν. 1799
Charnaud/1800		p. 1.901 19/120		Ιούλ.-Δεκ. 1799
Charnaud/1801		p. 2.601 19/120		Ιαν.-Ιούν. 1800
Charnaud/1801		p. 3.140 19/120		Ιούλ.-Δεκ. 1800
Charnaud/1801		p. 103 9/120		Ιαν.-Ιούν. 1801
Charnaud/1802		p. 1.539		Ιούλ.-Δεκ. 1801
Charnaud/1802		p. 2.039		Ιαν.-Ιούν. 1802
Charnaud/1803		p. 1.000		Ιούλ.-Δεκ. 1802
Charnaud/1803		p. 500		Ιαν.-Ιούν. 1803
Charnaud/1804		p. 1.000		Ιούλ.-Δεκ. 1803
Charnaud/1805		p. 1.000		Ιούλ.-Δεκ. 1804
Charnaud/1806		p. 2.000		1805 (1 έτος)
Charnaud/1814			p. 88.337	108 λογαριασμοί με παλαιό τιμολό- γιο (1809-1813)

Όνομα/Έτος	Να λάβει η Εταιρεία	Να λάβει ο πρόξενος*	Συνολικά έσοδα	Σχόλια
Charnaud/1814	p. 10.666 61/120	p. 13.719 15/120	p. 30.920 21/120	12 λογαριασμοί 1813-1814 με νέο τιμολόγιο
Charnaud/1821		p. 759 109/120		1820 (1 έτος)
Charnaud/1821	p. 748 90/120			Ιαν.-Σεπτ. 1821
Charnaud/1822	p. 1.000 50/120			1820 (1 έτος)
	p. 869 96/120	16.5.3 £		1821
Charnaud/1823		17.0.3 £	p. 109 51/120	Ιουλ.-Δεκ. 1822
Charnaud/1823		13.15.9 £	p. 247 66/120	Ιαν.-Ιούν. 1823
Charnaud/1824		152.2.11 £		Ιαν.-Ιούν. 1824

* Είναι πιθανόν στα ποσά που λαμβάνει ο Charnaud να συνοπολογίζονται, για κάποια έτη, και ποσά που αφορούσαν τη μισθοδοσία του από την Εταιρεία.

p.=πιάστρα, £=αγγλικές λίρες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Κατάλογος εισαγομένων και εξαγομένων
εμπορευμάτων – Μονάδες μέτρησης

Υφάσματα

«Mouhabet hani» από την Αγγλία	«Mouhabet hani» English fabric
«Mouhabet hani» από την Ινδία	«Mouhabet Hani» of India
βαμβακερά άσπρου και μπλε χρώματος	salampores
βαμβακερά κάμποτ	calicos
βαμβακερά κίτρινου χρώματος	nankeens
βαμβακερά υφάσματα	cottons
κρέπια	crapes
λινά υφάσματα – οικιακής χρήσης	linen
μάλλινα αραιής πλέξης – σάλια	shalloons-shawls
μετάξι ακατέργαστο από Κύπρο, Seyda, Ρούμελη ή το «Νησί»	raw silk from Cyprus, Seyda, Roumelia or the Island
μεταξωτά υφάσματα Προύσας	Broussa silk
μουσελίνες	muslins «Menghis», «Agabanies», «Mermer-I-Hazine», «Mermer-I-Humayoon», «Kebir-Hasse», «Bafta», «Sacan Curi»
μουσελίνες – λεπτά μεταξωτά υφάσματα	muslins
μουσελίνες ινδικές για τουρμπάνια	muslins «Destar»
σάλια	shawls «Arca», «Zizecly», «Bizai», «Beldar», «Bockcia», «Gianavery»
τυπωμένο ύφασμα	«Basma» printed fabric
τυπωμένο χρωματιστό ύφασμα	chints
ύφασμα	cloth
ύφασμα	shalli, mahouts
ύφασμα Sayaa, βρετανικής κατασκευής για μανδύες	cloth called «Sayaa», british fabric fit for cloaks
ύφασμα για κάπες-παλτά	capots

Κλωστοϋφαντουργία

βαμβάκι ακατέργαστο	cotton wool
βαμβακερά νήματα-κλωστές	cotton yarn
κλωστές	threads
κροκύδια μεταξιού	borre de soie
μαλλί κατσίκας «Tiftie»	goat's wool «Tiftie»
μαλλί προβάτου	sheep's wool
νήματα Angora	Angora yarn
νήματα βαμβακερά	cotton twist

νήματα βαμβακερά «Asfoor»	cotton yarn «Asfoor»
νήματα βαμβακερά «Asfoor» κόκκινα και χρωματιστά	cotton yarn «Asfoor» red or coloured
νήματα Ινδικά	Indian yarn

Καπέλα-Μαντήλια

μαντηλάκια	handkerchiefs
μεταξωτά καπέλα	silk cups
τούλινα καπέλα	tull cups

Δέρματα-Τομάρια

δέρμα μαύρου και γκριζου κουνελιού	rabbit skins black and grey
δέρματα λαγών από Κων/πολη	hare skins
τομάρια ζώων	hides
δέρματα σαγρέ	shagreen skins

Τρόφιμα-Είδη Διατροφής-Μπαχαρικά

αμύγδαλα	almonds
άμωμον (πιπέρι Ιαμαϊκής) (Παπ., σ. 45)	amomum «Yeni bahar»
βανίλια	vanilla
βούτυρο	butter
γλυκάνισος	aniseed
ζάχαρη	sugar
ζάχαρη άχνη	powder sugar
ζάχαρη επεξεργασμένη	refined sugar
ζάχαρη σε κώνους ή κομμάτια	loaf sugar
καλαμπόκι	corn
κανέλλα	cinnamon
κανέλλα Ολλανδίας	Dutch cinnamon
κανέλλα Τεργέστης	cinnamon from Trieste
καφές	coffee
καφές αμερικανικός	American coffee
καφές Μόκα	Moca coffee
κριθάρι	barley
μαστίχα	mastick
μοσχοκάρυδο	nutmeg
οινοπνευματώδη	spirits
πιπέρι	pepper
πιπερόριζα λευκή ή μαύρη	ginger white or black
ρούμι	rum

ρύζι	rice
σαλέπι	salep
σιτάρι	wheat
σταφίδες	raisins
σταφίδες Κορίνθου μαύρες	currants black fruit
σύκα	figs
τυρί αγγλικό	English cheese
χοιρομέρια	hams
ψάρια παστά	salted fish

Βαφές-Φαρμακευτική

βάλσαμα	balsams
κολοκυνθίς (Παπ., σ. 314)	coloquintida
στύψη	alum
αμμωνιακό άλας	sal ammoniac
αραβικό κόμμι (Παπ., σ. 315)	arabic gum
βαλόνεα	vallonea
βαφές διάφορες	pigment
βαφή verdigrease	verdigrease «Zendighiar»
βιτριόλι	vitriol
βιτριόλι «Ghiouzetashi»	vitriol «Ghiouzetashi»
ινδόκοκκος	cochineal
κίτρινα μούρα	yellow berries
κοκκινόξυλο Αμερικής	American logwood
κοκκινόξυλο Ινδίας	Indian logwood
λουλάκι	indigo
λουλάκι Αμερικής	indigo of America
λουλάκι Ινδίας	indigo of India
λουλάκι Λαχώρας	indigo of Lahoore
μόσχος	musk
ξύλο Campeachy-κοκκινόξυλο	French or Campeachy
ξύλο Farnabourg	Farnabourg «Dalbaïam portoral»
ξύλο St. Martha-μωβ	Violet or St. Martha
όπιο	opium
παράσιτα	galls
πύξος	boxwood
ρίζα «Ghiok boya»	madder root «Ghiok boya»
σέννα	senna
σαμμωνία «Mahmoodie»	scammony «Mahmoodie»
τραγάκανθος «Kitra» (Παπ., σ. 316)	gum adragant «Kitra»
φλοιός δένδρου	bark
φλοιός κανέλλας Κίνας	cassia lignea

Κατασκευές-Οικοδομική-Μεταλλουργία

ξύλεια για κατασκευές	construction wood
ατσάλι	steel
καρφιά	nails
κασσίτερος	tin
μόλυβδος	lead
μόλυβδος σε φόρμες «χελώνες»	pigs of lead
σανίδες για κατασκευή βαρελιών	staves
σανίδες καρυδιάς	walnut planks
σανίδες κυπαρισσιού	cypress planks
τενεκές	tin plate
υαλοπίνακες	lastre
χαλκός	copper

Διάφορα εμπορεύματα-Είδη πολυτελείας

βιβλία	books
βουλοκέρι	sealing wax
γούνες	furs
καθρέπτες	looking glasses
κερί	bees wax
κεχριμπάρι σταχτί (Παπ., σ. 197)	amber gris
μαργαριτάρια	pearls
μαχαιροπήρουνα	cutlery
μελάνι	ink
πήλινα σκεύη	earthenware
πολύτιμοι λίθοι	precious stones
πορσελάνες	queen's ware
ρολόγια επαναληπτικά χωρίς διαμάντια	repeaters not set in diamonds
ρολόγια επιτραπέζια χωρίς διαμάντια	table clocks not set in diamonds
ρολόγια κοινά	common clocks
ρολόγια σαλονιού χωρίς διαμάντια	sofa clocks not set in diamonds
ρολόγια χεριού με διαμάντια	watches set in diamonds
ρολόγια χεριού ασημένια	silver watches
ρολόγια χεριού μεταλλικά	metal watches
ρολόγια χεριού χρυσά χωρίς διαμάντια	gold watches without diamonds
σφουγγάρια	sponges
τηλεσκόπιο	telescope
υαλικά	glassware
φάκελοι	German files
χαλιά	carpets
χαρτί αλληλογραφίας	writing paper

Πολεμικό υλικό-Όπλα-Ναυπηγική

αγγλικά πιστόλια	English pistols
άγκυρες	anchors
κανόνια	cannons
καραμπίνες	guns
κατράμι	pitch
κορδόνια	cordage
μουσκέτα	muskets
πυρίτιδα	gunpowder
πίσσα	tar
πολεμικό υλικό	various military stores
σκάγια	shot

Μονάδες μέτρησης

βαρελάκι	cask
βαρελάκι κρασιού	puncheon
βαρέλι	barrel, butt
γρούποι	groups
δείγματα	samples
δέμα	package
δεμάτι-μπόγος	bundle
καφάσι	crate
κιβώτιο	chest
κιλά	chilos
κιντάλια	quintal
κουτί	box
μπάλα	bale
μπαστούνια	canes
οκάδες	okes
πακέτο	parcel
ράβδοι	bars
σακί	sack
σακούλα	bag
φόρμες μετάλλου «χελώνες»	pigs

Παπ. = Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδάος ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια...*, Βιβλίον πρώτον περιέχον την Εμπορικήν Τλην, μέρος Α', Α-Κ, Βενετία 1815 (ανατύπωση: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, τ. Α', Αθήνα 1989).

Despina Vlami

British Trade and Diplomacy in Eastern Mediterranean The Levant Company in Salonica, 1792-1825

ABSTRACT

In the 18th century, as the ideas of free trade and market expansion pervaded political and economic thought determining the geography and methods of international transactions, some British chartered companies of merchants showed a considerable resistance to liberal criticism and prolonged their monopolistic seizure on the Atlantic, Indian and Mediterranean trade until the first decades of the 19th century.

The Levant Company, traversing a period of low ebb – proclaimed regularly in internal correspondence and memorials – combined with periods of good profits, retained its position in the major ports of the Ottoman Empire where its members organized in ‘factories’ lived and transacted within complex societies of great diversity.

Until 1825, when it ceased to exist, the Company functioned on two distinct yet interrelated levels. At one level it functioned as an institution laying down prescriptive rules and contracts, imposing norms and canons, resisting change and keeping firm to its initial motivation to ensure to its “Freemen” maximum profits with minimum cost, reducing uncertainty within a foreign, and often hostile, environment. At another level it remained a whole of interacting individuals engaged in a variety of contractual relations. As such it had to assume roles of political, diplomatic, managerial and cultural consequence, accommodate to a wide spectrum of situations and scenarios, measure up procedures and rules to the unforeseen, the occasional and the sudden.

The above article offers a first insight to some institutional and contractual aspects of the Company’s activity, drawing evidences from the archival material related to the organization, structure and operation of the Salonica factory between 1792-1825.

The factory was founded with considerable delay in comparison with those of Constantinople, Smyrna, and Aleppo. Throughout the 18th century it represented an important peripheral location for British commercial transactions in a city port that for long had been considered the exclusive outpost of French trade.

For British traders Salonica was important as an intermediate maritime station in the complex network of commodity transport routes that developed around and through the major Ottoman emporium of Smyrna. On the other hand, the direct link of the maritime city with Central Europe through a system of popular and well-trodden inland routes attracted foreign and local merchants when crisis in the Mediterranean prevented transport and necessitated the location of alternative routes to continental Europe.

Hence it does not come as a surprise that during the last phase of the Napoleonic Wars and throughout the Continental Blockade, Salonica became a major trade junction in the London-Malta-Vienna itinerary. On that occasion the, until then undersized factory, became the focal point of an intense commercial activity operated by its members together with independent British, Greek, Jewish, French and Italian commercial houses. “The great trade of Salonica...”, as the occasion was described by a Levant Company high official, had a strong impact upon the factory’s internal affairs and disturbed its relation with London administration: correspondence was interrupted, relations between officials became tense while deficiencies in the Company’s control mechanisms were exposed.

In the prospect of further analysis that will shed more light on the operation of other factories and agencies in the Mediterranean area, the Salonica case also indicates that each representation of the Levant Company developed to a center of entrepreneurial and diplomatic action, which accounted for locally and/or regionally identified priorities. These priorities were reflected in political tactics and diplomacy, the value of transactions, the type and bulk of commodities exchanged, as much as each factory’s organization, and finally, power and agency relations developing within and through it.

The unfolding of the history of the Salonica factory and the relation of its management to the central authorities in London allows us to draw some additional conclusions concerning the operation of the Company and therefore the type of business partnership it actually stood for. It seems, therefore, that the Company differed drastically from other contemporary chartered ones that had adopted the joint-stock model of organization. The Levant merchants were associated in a rather loose partnership and in order to respond efficiently to the exigencies of the complex and segregated market of the Ottoman Empire held on to their right to follow diversified entrepreneurial strategies. Their liability to the Company concerned primarily

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΣΕΡΓΙΟΣ ΜΥΣΤΑΚΗΣ
Ο ΜΕΤΣΟΒΙΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
(Α΄ ΜΙΣΟ ΙΘ΄ ΑΙ.)

*Δράξασθε παιδείας, μήποτ' ὀργισθῆ ὁ Κύριος
καὶ ἀπολείσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας
(Ψαλμ. Β΄, 2)*

Εἶναι γνωστὴ καὶ ἔχει τονισθεῖ ἐπαρκῶς ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἢ ἀποφασιστικὴ καὶ καίρια συμβολὴ τῆς ἀνικμης καὶ αὐχμηρῆς ἀλλὰ εὐανδρῆς καὶ πλούσιας σὲ πνευματικὸς καρποὺς Ἡπειροῦ –τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων γιὰ νὰ κυριολεκτήσουμε– στὴν παιδεία καὶ στὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους κατὰ τοὺς χαλεπούς, κρίσιμους καὶ ἀτέλειωτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἐπὶ αἰῶνες τὰ Γιάννενα, μὲ τὶς περίφημες σχολές τους, καλλιέργησαν καὶ κράτησαν ψηλὰ τὴν ἰδέα τῆς ἀναγέννησης καὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας, θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικῆς, μὲ σεβασμὸ στὴν παράδοση καὶ στὶς ἀκατάλυτες διαχρονικὲς ἀξίες τοῦ Γένους, καὶ στάθηκαν ἢ πόλη ποῦ, μὲ τοὺς ἐμπνευσμένους καὶ προοδευτικὸς δασκάλους τῆς, καταπολέμησε τὴν ἀμάθεια καὶ ἔθεσε στέρεες τὶς βάσεις καὶ τὰ θεμέλια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ποῦ συνετέλεσε στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῶν Νεοελλήνων, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ τους ἀποκατάσταση¹. Τὰ Γιάννενα, μὲ τοὺς δασκάλους καὶ τὰ σχολειὰ τους, «κατέβαλαν τὰ πρῶτα σπέρματα τῆς μετέπειτα εὐτυχεστέρως εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν ἐπιστημῶν εὐφο-

1. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ΄) ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινουπόλη 1867, σ. 61-70· Φ. Μιχαλόπουλος, *Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήνα 1930· Ελένη Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου, «Ἡ ἐκπαίδευση στα Γιάννενα καὶ οἱ ιδεολογίες τῆς: Οἱ «νεωτεριστικὲς» σχολές καὶ οἱ σχολές Μπαλάνων καὶ Ψαλίδας (1645-1820)», *Δωδώνη – Φιλολογία*, 20 (1991), *Επιστημ. Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, σ. 101-173.

ρίας» και ὁδήγησαν «τὸ Γένος διὰ τῆς μαθήσεως καὶ τῶν γραμμάτων εἰς τὴν ἐλευθερίαν του», ὅπως σημειώνουν χαρακτηριστικὰ λόγιοι τῆς ἐποχῆς (Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Χριστόφορος Περραιβός).

Ὁ δεινὸς κριτικὸς φιλόλογος καὶ περικλεῆς Διδάσκαλος τοῦ Γένους, ἀπὸ τὰ Ζαγοροχώρια (Ἄνω Σουδενά), Νεόφυτος Δούκας (1760-1845)², ποὺ μὲ τὸν μαχητικὸ καὶ θαρραλέο ἀρχαϊσμό του καὶ τὴ συνεπῆ προσήλωσή του στὸ ἀρχαιοελληνικὸ καὶ κλασικὸ ιδεώδες ζητεῖ νὰ πετύχει τὸν φωτισμὸ καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ «καταπεπτωκότος» καὶ «ἐκβαρβαρωθέντος» ἔθνους τῶν Νεοελλήνων, μὲ τὴν ἀξεπέραστη δύναμη καὶ τὴ γλαφυρότητα τῆς γραφίδας του, ἐπισημαίνει καὶ τονίζει ἐπιγραμματικὰ τὴ μεγάλη καὶ μοναδικὴ προσφορά τῆς Ἡπείρου στὰ γράμματα καὶ στὴν παιδεία: «Ἐκ τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων ἐξεβόρῳσαν ῥύακες ἱκανοὶ νὰ ποτίσωσι τὴν διψῶσαν Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα ἐν τῷ μεγίστῳ ἐκείνῳ αὐχμῷ. Ὅτι οἱ μαθηταὶ αὐτῶν, ὡς ἀπὸ μέσον τοῦ ποταμοῦ ὄχετοί, ἐχέοντο κατὰ πάσας τὰς πόλεις καὶ, καταρδεύοντες αὐτὰς μὲ τῶν λόγων τὰ πότιμα νάματα, ἀνέστησαν σπέρματα πολλαπλάσια». «Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ὅσοι ἐχρημάτισαν Ἑλληνες συγγραφεῖς, ὑπῆρξαν ἢ Ἰωαννῖται ἢ μαθηταὶ τῆς τῶν Ἰωαννίνων σχολῆς»³.

Βέβαια, ἡ ἀσυνήθιστη αὐτὴ ἀνθήση καὶ ἀκμὴ τῶν γραμμάτων καὶ τῶν σχολείων ἔχει τὴν ἀφετηρία καὶ τὴν ἐξήγησή της στὴν καταπληκτικὴ ἐπίδοση καὶ προκοπὴ τῶν Ἡπειρωτῶν, τῶν μετέπειτα ἐθνικῶν εὐεργετῶν τῆς μικρῆς τότε καὶ πενομένης Ἑλλάδος, στὸ ἐμπόριο, στὴν ἄμεση ἐπαφή τους μὲ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ τὴ ζωὴ γενικότερα τῆς προοδευμένης τότε στὶς τεχνικὲς καὶ θετικὲς ἐπιστῆμες Δυτικῆς Εὐρώπης, στὴν ἀπόκτηση μεγάλου πλούτου καὶ οἰκονομικῆς εὐμάρειας καὶ στὴν ἐμφάνιση καὶ ἀνάπτυξη, ὡς ἐκ τούτου, μιᾶς εὐημερούσας καὶ δυναμικῆς ἀστικῆς τάξης, ποὺ ἐπιζητοῦσε τὴ μάθηση καὶ τὴ μόρφωση, μιὰ μόρφωση καὶ παιδεία σὲ γόνιμη σύζευξη μὲ τὶς καθιερωμένες παραδοσιακὲς ἐλληνικὲς ἀξίες καὶ τὴ σύγχρονη δυτικοευρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη καὶ τεχνολογία.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς φημισμένους αὐτοὺς Ἡπειρωτὲς δασκάλους, φωτισμένοι καὶ ἀμετακίνητοι στὴν Πίστη καὶ στὴν Ὀρθοδοξία, ἱερωμένοι στὴν πλειονότητά τους, σπουδασμένοι ὁμῶς σὲ Πανεπιστήμια τῆς Δύσης (Βενετία,

2. Βλ. Νεόφυτος Χαριλάου, *Ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ἡ συμβολὴ του στὸ νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ*, Ἀθήνα, Κυβέλη, 2002.

3. Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου, τῶν τε ὁμῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν*, τ. Β', Ἀθήνα 1856, σ. 281· Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα*, ὁ.π., σ. 67-68. Γιὰ τὸν Νεόφυτο Δούκα βλ. Νεόφυτος Χαριλάου, *Ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ἡ συμβολὴ του στὸ νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ*, ὁ.π.

Πάδοβα κ.ἄ.) ἢ καὶ σὲ σχολὲς τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν (Βουκουρέστι, Ἰάσι), ἦσαν φορεῖς νεωτεριστικῶν τάσεων καὶ ἰδεῶν καὶ προσπαθοῦσαν, μὲ τὴν εἰσαγωγή νέων ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψη, νὰ σπάσουν τὰ δεσμὰ καὶ τὴ στατικότητα τῆς παντοδύναμης ἀπὸ αἰῶνων σχολαστικῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας, ποὺ ἀποτελοῦσε μόρφωμα ἢ μᾶλλον παραμόρφωμα καὶ κατάλοιπο ἰσχυρὸ τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα, καὶ τῆς ἀμετακίνητης καὶ αὐστηρᾶ περιχαρακωμένης, τυπικῆς καὶ ἄψυχης, θεολογικῆς μάθησης.

Στὸ μεγάλο αὐτὸ πνευματικὸ ὄργανο τῆς Ἡπείρου, μὲ κεντρικὴ ἐστία τὰ Γιάννενα, συμμετέχει, καὶ μάλιστα ὄχι ἀπλὰ καὶ μόνο, ἀλλὰ μὲ τρόπο δυναμικὸ καὶ οὐσιαστικὸ, καὶ τὸ «φιλογράμματον καὶ φιλέμπορον Μέτσοβον»⁴.

Ἡ ἐπιτόπια ἴδρυση Σχολῆς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ἢ καὶ παλαιότερα ἀκόμη, ὅπου διδάσκουν σπουδαῖοι Μετσοβίτες λόγιοι καὶ διδάσκαλοι (ὁ Παρθένιος Κατζούλης, ὁ διάσημος Νικόλαος Τζερετζέλης (αὐτὸ τὸ ἐπώνυμο χρησιμοποιοῦσε ὑπογράφοντας, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ φίλος Μετσοβίτης λόγιος καὶ καλλιτέχνης Γιωργος Τζίμας - Πλατάρης, ὃχι Τζαρτζούλης μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστός), ὁ Τριαντάφυλλος Κύρκου Στάνος, ὁ Δημήτριος Βαρδάκας, ἀνεψιὸς τοῦ περίφημου Μετσοβίτη διδασκάλου Τρύφωνος Βαρδάκα ἱερομονάχου κ.ἄ.)⁵, κατὰ τὸν λόγιο τοῦ περασμένου αἰῶνα Ματθαῖο Παρανίκα «δεικνύουσιν ἀρκούντως τὴν παλμώδη διανοητικὴν κίνησιν τοῦ ζωηροῦ Μετσόβου»⁶. Ἄς σημειωθεῖ ἀπλὰ ὅτι στὴ σχολὴ τοῦ Μετσόβου φοίτησε ὁ διαπρεπὴς Διδάσκαλος τοῦ Γένους καὶ κορυφαῖος φιλόλογος Νεόφυτος Δούκας.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς Μετσοβίτες δασκάλους τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (α' μισὸ τοῦ ΙΘ' αἰῶνα), μὲ πολυσχιδὴ ἐκπαιδευτικὴ καὶ διδασκαλικὴ δράση, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴ μελέτη μας αὐτῇ, εἶναι ὁ Σέργιος Μυστάκης ὁ Πίνδιος, ὁ ἐκ Πίνδου, ὅπως ὑπέγραφε ὁ ἴδιος ἢ ἀναγραφόταν σὲ καταλόγους συνδρομητῶν βιβλίων.

Παλαιότεροι καὶ νεότεροι λόγιοι καὶ ἐρευνητὲς (ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὁ

4. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα*, ὁ.π., σ. 70.

5. Δ. Ζ. Σοφιανός, «Τὸ «φιλογράμματον Μέτσοβον» – Ἡ παιδεία καὶ οἱ ἐπιφανεῖς λόγιοι, διδάσκαλοι καὶ πνευματικοὶ ἄνδρες», ἐφημ. *Ἡ Καθημερινή – Ἐπτὰ ἡμέρες* 20.11.1994, «Μέτσοβο», σ. 5. Γιὰ τὸν Τρύφωνα Βαρδάκα, εἰδικά, βλ. Δ. Ζ. Σοφιανός, «Τρύφων Βαρδάκας, ἱερομόναχος, ὁ ἐκ Μετσόβου διδάσκαλος καὶ κωδικογράφος (18ος αἰ.)», *Πρακτικὰ Β' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν*, Μέτσοβο 9-11 Σεπτ. 1994, Ἐξωραϊστικὸς Σύλλογος Μετσόβου, ἐπιμέλεια Τριαντ. Δ. Παπαζήσης, Ἀθήνα 1997, σ. 403-434.

6. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα*, ὁ.π., σ. 71.

Χαράλαμπος Βουλόδημος, ὁ Ματθαῖος Παρανίκας, ὁ ἱστορικός τῆς παιδείας τῆς Τουρκοκρατίας Τρύφων Εὐαγγελίδης, ὁ Τάσος Γριτσόπουλος, ἡ Ἀριάδνη Καμαριανοῦ-Τσιοράν, ὁ Μετσοβίτης λόγιος καὶ μελετητὴς τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς γενέτειράς του Δημήτριος Τριανταφύλλου Παπαζήσης κ.ἄ.) παρέχουν πληροφορίες καὶ δημοσιεύουν στοιχεῖα, εὐκαιριακὰ ἢ συστηματικὰ, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μετσοβίτη διδασκάλου Σέργιου Μυστάκη⁷. Δὲν ὑπάρχει ὅμως μιὰ εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὴ δράση καὶ τὴν προσφορά του στὴν παιδεία. Βέβαια τὰ στοιχεῖα γι' αὐτὸν εἶναι μέχρι στιγμῆς λίγα καὶ σκόρπια, παρ' ὅτι ἔχει νὰ ἐπιδείξει καὶ ἔχει ἀναπτύξει πλούσιο, καὶ σὲ διάφορους τομείς καὶ τόπους ἐκτεινόμενο, διδακτικὸ καὶ παιδευτικὸ ἔργο.

Ὁ Σέργιος Μυστάκης γεννήθηκε στὸ Μέτσοβο. Δὲν ἔχομε εἰδήσεις καὶ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ τοὺς συγγενεῖς του. Ἐνας Θεόδωρος Μυστάκης, ποὺ συναντᾶται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ Μολδαβία, εἶναι πιθανότατα πατέρας ἢ ἀδελφὸς τοῦ Σέργιου⁸. Δὲν εἶναι ἐπίσης γνωστὸ τὸ ἔτος τῆς γέννησής του. Στὸν κατὰ προσέγγιση καθορισμὸ του ὅμως μπορεῖ νὰ βοηθήσει μιὰ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τῆς 1ης Φεβρ. τοῦ ἔτους 1803, ποὺ φυλάσσεται στὸ

7. Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τ. Α', Ἀθήνα 1871, σ. κγ'-κδ· Χ. Βουλόδημος, *Πρώτη πενηκονταετηρίς τῆς ἐν Ὀδησσῶ Ἑλληνικῆς Σχολῆς*, Ὀδησσοῦς 1871, σ. 31, 58, 137-138· Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*. Ἱστορικὰ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 7, 155, 189-190, 258· Μ. Κ. Παρανίκας, «Περὶ τῶν σχέσεων τῶν Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους ἡγεμόνας τῆς τε Ρωσσίας καὶ τῶν Παρισίων ἡγεμονίων», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, 12 (1877-1878), σ. 151-152· Μ. Κ. Παρανίκας, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς (1691-1835)», Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλλην. Φιλολ. Σύλλογος, 27 (1895-1899), σ. 315· Τρ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας [Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου]*, τ. Α', Ἀθήνα 1936, σ. 18, 182, τ. Β', Ἀθήνα 1936, σ. 365, 399-400· Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ*, Βιβλιοθ. τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλελευθέρου Ἑταιρείας, ἀρ. 59, τ. Β', Ἀθήνα 1971, σ. 119-123, 127-129, 147, 149· Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Institute for Balkan Studies 142, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 104, 134, 136, 295, 656-657, 660, 765· Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays Roumains. Contributions à l'histoire des relations Gréco-Roumains*, ἐκδ. Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1984, σ. 188-189· Δ. Τρ. Παπαζήσης, «Σέργιος Μυστάκης ὁ ἐκ Μετσόβου», *Ἠπειρωτικὴ Ἔστια*, 19 (1970), σ. 287-289· Δ. Τρ. Παπαζήσης, *Τὸ Μέτσοβο. Ἱστορικὰ-Λαογραφικὰ θέματα*, Ἀθήνα 1980, σ. 46-47. Βλ. καὶ Νεόφυτος Χαριλάου, *Ὁ Νεόφυτος Δούκας*, ὁ.π., σ. 126, 130 καὶ σημ. 291, 131, 463, 466, 511, 515.

8. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, ὁ.π., σ. 656· πβ. Μ. Ι. Γεδεών, «Φιλίστορος ἀποσημειώματα-Δημήτριος Γοβδελάς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 23 (1903), σ. 339, ὅπου ἀναφέρεται ὡς Θεόδωρος Μουστάντζας.

Ἀρχεῖο Οἰκονόμων τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα φάκ. XIX, ἀρ. 61. Τὴν ἐπιστολὴ ἀπευθύνει, ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, κάποιος Δημήτριος «τῷ διδασκάλῳ κυρίῳ Σεργίῳ». Ὁ Δημήτριος ἐνημερώνει ἐδῶ τὸν διδάσκαλο Σέργιο ὅτι τοῦ ἀποστέλλει ἓνα γραμματικὸ γύμνασμα (συνημμένο στὴν ἐπιστολὴ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει διασωθεῖ), ποὺ ἀφορᾷ τὰ παραθετικὰ τῶν ἐπιθέτων: «Ταύτη τοι δεῖν ἔγνων ἀποστεῖλαι σοι τουτὶ τὸ γύμνασμα (ὅπερ ἄρτι πεποίηκα), νεκράν τινα καὶ παράδοξον μὲν ὡς πρὸς τὰς γραμματικὰς, ἀξίαν δ' εἶναι ἔνδοξον πρότασιν διαλαμβάνον, ὡς οὐ παραθετικὰ τὰ ὑπερθετικὰ». Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Δημητρίου δὲν ἀναγράφεται τὸ ἐπώνυμο τοῦ παραλήπτη Σεργίου, Μυστάκης ἢ Πίνδιος, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ γραμματικοῦ γυμνάσματος (παραθετικὰ ἐπιθέτων) ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς τεκμήριο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Σεργίου μὲ τὸν ὁμώνυμο Μετσοβίτη διδάσκαλο Μυστάκη τὸν Πίνδιο, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ παρακάτω⁹, ἔχει εἰδικὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα. Στὸ φιλικὸ αὐτὸ γράμμα του ὁ Δημήτριος προσφωνεῖ τὸν Σέργιο «ὦ τεσσαρακοντούτῃ πού μοι φίλε», πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Σέργιος τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1803 πλησίαζε τὰ σαράντα τοῦ ἔτη. Μποροῦμε δηλ. νὰ τὸν θεωρήσουμε, κατὰ προσέγγιση, 38-39 ἐτῶν τότε, καὶ νὰ ὀρίσουμε τὴ γέννησή του γύρω στὰ 1765.

Ὅπως φαίνεται, ὁ Σέργιος Μυστάκης θὰ ἀποπεράτωσε τὶς σπουδές του στὴν Ἠγεμονικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου περὶ τὸ ἔτος 1800 ἢ καὶ ἐνωρίτερα, ἀφοῦ τὸ 1803 εἶναι ἤδη διδάσκαλος. Ἄλλωστε, κατὰ τὸ ἔτος 1806 ἀσκεῖ, βεβαιωμένα, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὰ παιδιὰ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Κωνσταντίνου Ὑψηλάντη. Ποῦ ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα καὶ ποῦ πῆρε τὴν ἐγκύκλια μόρφωση ὁ νεαρὸς Μετσοβίτης Σέργιος, δὲν εἶναι οὔτε κι αὐτὸ ἐξακριβωμένο. Ἀσφαλῶς θὰ φοίτησε στὸ γνωστὸ σχολεῖο τῆς γενέτειράς του, τοῦ Μετσόβου, ποὺ λειτουργοῦσε τότε καὶ στὸ ὁποῖο δίδασκαν φημισμένοι καὶ ἐμπνευσμένοι δάσκαλοι.

Κατὰ πληροφορία τοῦ Νεόφυτου Δούκα, ἡπειρώτῃ κι αὐτοῦ, ἀπὸ τὰ Ζαγοροχώρια, ποὺ εἶναι αὐθεντικὴ καὶ ἀξιόπιστη καὶ περιέχεται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του, ὁ Σέργιος Μυστάκης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ περίφημου διδασκάλου τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, σχολάρχῃ τῆς Ἠγεμονικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ἡπειρώτῃ κι αὐτοῦ ἀπὸ τὰ Γιάννενα, Λάμπρου Φωτιάδη (1752-† Φεβρ. 1805)¹⁰. Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, ἐπὶ 13 χρόνια (ἀπὸ τὸ 1792 ὡς

9. Βλ. σ. 274, σημ. 12 καὶ σ. 281-282.

10. Νεόφυτος Δούκας, *Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσει, τ. Α'*, Αἴγινα 1839, σ. 111.

τὸ θάνατό του κατὰ τὸ πρῶτο δεκαήμερο τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1805) σχολάρχης-διευθυντῆς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ὑπῆρξε προικισμένος δάσκαλος, μὲ σπάνια ἑλληνομάθεια, ὁπαδὸς τοῦ ἀρχαϊσμοῦ βέβαια στὸ ἀναφύεν τότε καὶ συζητούμενο ὀξύτατο γλωσσικὸ ζήτημα· καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς πολλοὺς καὶ διαπρεπεῖς μαθητῆς του, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση καὶ γιὰ τὸν Σέργιο Μυστάκη¹¹. Μαθητῆς τοῦ Φωτιάδη, ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς, ὑπῆρξε καὶ ὁ Νεόφυτος Δούκας, φανατικὸς ἀρχαϊστῆς καὶ θαυμαστῆς τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ιδεώδους, συμμαθητῆς τοῦ Μυστάκη στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Σέργιος συνδέθηκε μὲ στενὴ καὶ ἀδιατάρακτη φιλία (ἡπειρώτες καὶ οἱ δύο, ὅπως καὶ ὁ δάσκαλός τους).

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Σέργιος Μυστάκης σπούδασε στὴν Ἡγεμονικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου ὑποδηλώνει ὅτι ἡ οἰκογένειά του στὸ Μέτσοβο πρέπει νὰ εἶχε κάποια οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἀνάλογη κοινωνικὴ θέση, πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔχομε συγκεκριμένες πληροφορίες.

Δὲν γνωρίζομε ποῖα ἀκριβῶς ἔτη φοιτοῦσε ὁ Μυστάκης στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου. Ὅπως δὲ μετὰ τὸ 1792 ποὺ ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή της ὁ Λάμπρος Φωτιάδης καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1803 ποὺ ὁ συμμαθητῆς του στὴν Ἀκαδημία Νεόφυτος Δούκας ἀνεχώρησε ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι γιὰ τὴ Βιέννη, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ ἐκεῖ ὡς ἐφημέριος τῆς ὀρθόδοξης ἐλληνικῆς ἐκκλησίας¹². Ἴσως λοιπὸν μποροῦμε, μὲ κάποια πιθανότητα, νὰ ὀρίσουμε τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν τοῦ Μυστάκη στὸ Βουκουρέστι γύρω στὸ 1795 καὶ ἐξῆς, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1803.

Γιὰ τὴ μετέπειτα δράση καὶ σταδιοδρομία του σύντομες πληροφορίες μᾶς δίνει ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, λόγιος γιατρός, σχεδὸν σύγχρονός του (ὁπως δὲ ἄποτε νεώτερός του ὅμως), γιὰ τὸν ἱερωμένον διδασκάλου Κωνσταντίνου

11. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 3 (1950), σ. 106-140· Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, ὁ.π., σ. 449-461, πίν. XL.

12. Ἀρχετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ Νεόφυτος Δούκας στὸ ἔργο του *Ἡ κατ' ἐπιτομὴν Γραμματικὴ Τεμφιθεά* (Βιέννη 1808) δημοσιεύει (σ. 182-185) παλαιότερη ἐπιστολιμαία διατριβὴ του (15 Μαΐου 1803, Βουκουρέστι) ἀπευθυνόμενῃ στὸν Σέργιο Μυστάκη («Νεόφυτος Δούκας Σεργίω τῷ Πινδίω»), ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὰ παραθετικὰ τῶν ἐπιθέτων: «ἃ μάλιστα μ' ἔπεισε διαιρετικόν, οὐμὴν δὲ παραθετικὸν ἐθέλειν τὸ ὑπερθετικόν». Βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. Α', 1801-1818, Ἀθήνα 1997, σ. 234-235, 1808.14. Πβ. Δ. Σ. Γκίνης - Βαλ. Γ. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 11, Α' 1800-1839, Ἀθήνα 1839, σ. 85, ἀρ. 508.

Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων¹³, στὸ ἔργο του *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα* τοῦ πατέρα του, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1871¹⁴. Ἀπὸ ἐδῶ ἀντλοῦν τὶς πληροφορίες τους, κατὰ τὸ πλεῖστον, γιὰ τὸν Σέργιο Μυστάκη καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητῆς, Μανουὴλ Γεδεῶν καὶ οἱ ἄλλοι νεότεροι.

Στὴν ἀρχή, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ὁ Σέργιος Μυστάκης ἐξήσκησε ἐκεῖ ἰδιωτικὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου. Τὸν συναντοῦμε ἔτσι στὴν αὐλὴ τοῦ Ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Κωνσταντίνου Ὑψηλάντη γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν γιῶν του Γεωργίου, Νικολάου, Ἀλεξάνδρου καὶ Δημητρίου, τῶν δύο τελευταίων, γνωστῶν πρωταγωνιστῶν τῆς μεγάλης Ἐπανάστασης τοῦ 1821. Ὁ Κωνσταντίνος Ὑψηλάντης εἶναι Ἡγεμόνας στὴ Βλαχία ἀπὸ τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1802 ὡς τὸ τέλος τοῦ 1806, μὲ μιὰ δίμηνη ἐνδιάμεση διακοπή, 24 Αὐγούστου-23 Ὀκτωβρίου 1806. Πότε ἀκριβῶς ὁ Μυστάκης προσελήφθη στὴν αὐλὴ του ὡς δάσκαλος τῶν παιδιῶν του δὲν εἶναι γνωστό. Μὲ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου στὰ τέλη τοῦ 1806, ποὺ κράτησε ὡς τὸ 1812, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀνακαλεῖ τὸν Κωνσταντίνου Ὑψηλάντη ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Ἡγεμόνα, καὶ ὁ τελευταῖος, γιὰ λόγους ἀσφάλειας, καταφεύγει οἰκογενειακὰ στὸ Κίεβο τῆς Ρωσίας, ὅπου τὸν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ δάσκαλος τῶν παιδιῶν του Σέργιος Μυστάκης. Στὸ *Λεξικὸν τῶν φράσεων εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου* τοῦ Νεόφυτου Δούκα, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1806, στὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν (σ. 268) ἀναγράφεται καὶ ὁ «Σέργιος Πίνδιος ἔλλογιμώτατος», ἐνῶ στὴν *Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος* τοῦ Βασιλείου Π: Π: Εὐθυμίου, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1807, στοὺς συνδρομητῆς ἀναγράφεται καὶ «ὁ σοφολογιώτατος διδασκάλος Σέργιος Μυστάκης Πίνδιος». Προφανῶς τότε ἀσκοῦσε ἰδιωτικὰ τὸ ἐπάγγελμα στὴν αὐλὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ὑψηλάντη. Ὁ Μυστάκης παρέμεινε στὸ Κίεβο ὡς τὸ 1813, ὅποτε ἐπέστρεψε πάλι στὴ Ρουμανία, στὸ Ἰάσι αὐτὴ τὴ φορὰ.

Στὸ Ἰάσι ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῆς ἐκεῖ Ἡγεμονικῆς Ἀκαδημίας, τοῦ Ἑλληνομουσείου, ὅπως ἀναγράφεται στὸ περιοδικὸ *Καλλιόπη* τῆς Βιέννης τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Σταγειρίτου, κατὰ τὸ σχολικὸ ἢ «σχολαστικόν» ὅπως τὸ ἔλε-

13. Βιοεργογραφικὰ γιὰ τὸν Κωνσταντίνου Οἰκονόμο βλ. Κ. Λάππα «Εἰσαγωγή» στὸ *Κωνσταντίνου Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων*, Ἀλληλογραφία, τ. Α', 1802-1817, ἐπιμέλεια Κ. Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν - Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1989, σ. ιε'-να'. Ἰω. Δ. Μπουγάτσος, «Σελίδες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. 150 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του», *Φιλολογία*, Ἀφιέρωμα Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Ἑκατὸ πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του 1870-1857, τ. 9, τεύχ. 1, Ἰαν.-Μάρτ. 2007, σ. 59-96.

14. Σοφ. Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα*, ὁ.π., Α', σ. κγ'-κδ'.

γαν έτος 1814-1815 (δηλ. τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1814), τήν ὁποία καί ἐκράτησε γιά τρία ἔτη, ὡς τὸ σχολικὸ ἔτος 1816-1817, ὁπότε τὸν ἀντικατέστησε στή θέση αὐτὴ ὁ Γεώργιος Θεραπειανός¹⁵.

Στὰ 1815 ὁ Νεόφυτος Δούκας στὸ βιβλίον τοῦ Φοίνιξ, ἤτοι *Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαὶ εἰς χρῆσιν τῶν νέων ἐν τοῖς Γυμνασίοις*, ποῦ ἐκδόθηκε στή Βιέννη τὸ ἔτος αὐτό¹⁶, προτάσσει ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Σέργιο Μυστάκη. Τοῦ προτείνει τότε νὰ μεταβεῖ στή γενέτειρά του τὸ Μέτσοβο καὶ νὰ διδάξει, ὡς ντόπιος καὶ οἰκεῖος, στὸ ἐκεῖ ἀκμαῖο σχολεῖο ποῦ διατηροῦν καὶ συντηροῦν οἱ φιλόμουσοι συμπατριῶτες του, ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸν καλεῖ ἡ πατρίδα νὰ προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του, ἡ ὁποία γνωρίζει καὶ τιμᾷ τοὺς ἱκανοὺς ἄνδρες τόσο κατὰ τὴ ζωὴ τους ὅσο καὶ μετὰ θάνατο. Ἡ ξένη πατρίδα, ἐπιλέγει ὁ Δούκας, εἶναι σὰν τὴν ἄστοργη μητριὰ. Ἡ συγκινητικὴ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου καὶ ἡ θερμὴ πατριωτικὴ ἔκκληση τοῦ Δούκα δὲν ἔπεισαν παρὰ ταῦτα τὸν Μυστάκη νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου, φοβούμενο ἴσως τὸν τουρκικὸ ζυγὸ στὸ Μέτσοβο καὶ τίς ἐπικρατοῦσες τότε ἀντίξοες συνθήκες¹⁷.

Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποῦ ἔδρευε τότε, ἀπὸ τὸ 1804, στὸ προάστειο τοῦ Κουρουτζεσμὲ ἢ τῆς Ξηροκρήνης, ἐζήτησε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου νὰ στείλει ἐκεῖ, γιὰ νὰ ἀσκήσει τὰ καθήκοντα τοῦ Διευθυντῆ, τὸν διδάσκαλο Γεώργιο Θεραπειανό. Οἱ βογιάρροι ὅμως τῆς Μολδαβίας ἀρνήθηκαν νὰ στερηθοῦν τὸν Θεραπειανὸ καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἔστειλαν τὸν Σέργιο Μυστάκη, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μανουὴλ Βερνάρδος Κρής, σὲ ἀνταπόκρισή του ἀπὸ τὸ Ἰάσι στίς 5 Ὀκτωβρίου 1817 στὸ περιοδικὸ τῆς Βιέννης *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* τοῦ ἔτους αὐτοῦ. Στὴν ἴδια ἀνταπόκριση ἀναφέρεται ὅτι ὁ Σέργιος Μυστάκης, ὁ ὁποῖος δέχτηκε νὰ μεταβεῖ καὶ νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, «ἀπῆλθεν εἰς Βλαχίαν καὶ ἐκεῖθεν, τιμηθεὶς παρὰ τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου Ἡγεμόνος μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς Καμιναρίας, ἐστάλη εἰς Βασιλεύουσαν ἀντὶ τοῦ ζητουμένου Γεωργίου Θεραπειανοῦ. Ἀπορῶ! πῶς δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινού-

15. Βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, ὁ.π., σ. 656· ἡ ἴδια, *L'Épire et les pays Roumains*, ὁ.π., σ. 188. Βλ. καὶ περ. Καλλιόπη, 1, 1819, 1 Μαρτ. 1819, σ. 33, ὅπου «Ἰασίου Ἑλληνομουσεῖον, Ἔτος σχολαστικὸν πρῶτον. Ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς πρώτης Σεπτεμβρίου τοῦ 1816 Σωτηρίου ἔτους». Ἐδῶ ὁ Σέργιος Μυστάκης ἀναφέρεται ὡς «Γραμματικὸς» (γραμματοδιδάσκαλος) τῆς Σχολῆς.

16. Βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 440, 1815.89. Πβ. Δ. Σ. Γκίνης – Βαλ. Γ. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ.π., Α', σ. 141, ἀρ. 878.

17. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, ὁ.π., σ. 510, 656 - 657· ἡ ἴδια, *L'Épire et les pays Roumains*, ὁ.π., σ. 188.

πολιν, τὴν πρὸ τοσοῦτων χρόνων ἐναβруνομένην ἐπὶ μαθήμασι τοσοῦτων καὶ τηλικούτων διδασκάλων, ἄλλος Γραμματικὸς διδάσκαλος ἄξιος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει σχολείου;»¹⁸. Ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας εἶναι ὁ Ἰωάννης Καρατζᾶς (8 Σεπτεμβρίου 1812-11 Ὀκτωβρίου 1818).

Γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Μυστάκη καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του ὡς σχολάρχῃ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, τὸν συγγαίρει θερμὰ μὲ ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Παῖσιος, πρώην ἐπίσκοπος Σταγῶν ἀπὸ τὸν Κλεινοβὸ τῆς Θεσσαλίας, ποῦ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε ὑπηρετήσει στή θέση αὐτὴ ὡς σχολάρχῃς (1809-1812)¹⁹: «Ὁ ἀριστος τῶν ἀπάντων φυτουργὸς καὶ φυτοκόμος, ὁ παντεπόπτης καὶ πρύτανις τοῦ παντός, κρεῖττονι προμηθεῖα καὶ θεῖα ἐπινεύσει μετεκόμισε τὸ εὐκαρπον αὐτῆς φυτὸν καὶ τῆ παιδεία πολύκοσμον αὐτῆς ὑποκείμενον ἀπὸ τῆς ξένης καὶ ἀλλοδαπῆς γῆς ἐπ' αὐτὴν τὴν εὐγεων καὶ μέσην τῆς οἰκουμένης ... ἐγὼ δὲ πρὸ πάντων καὶ ὑπὲρ πάντας χαίρω καὶ ἀγαλλιῶμαι ὅτι ὁ καθηγητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Σχολείου τῆς μεγαλοπόλεως ἐστὶν ἐμὸς συμπατριώτης καὶ γνώριμος»²⁰.

Τὴ διεύθυνση τῆς ἱστορικῆς Πατριαρχικῆς ἢ Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς ἐκράτησε ἀπὸ τὸ 1817 ὡς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1820, διαδεχθεὶς, μετὰ τὸ κενὸ μιᾶς διετίας ποῦ μεσολάβησε, τὸν μεγάλο διδάσκαλο καὶ λόγιο Κωνσταντῖνο Κούμα. Βέβαια ὁ Σέργιος Μυστάκης δὲν ἦταν τῆς πνευματικῆς ἐμβέλειας καὶ τοῦ κύρους τῶν σχολαρχῶν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Δωροθέου Πρωΐου (1804-1807) καὶ Κωνσταντῖνου Κούμα (1814-1815), ὅμως κράτησε τὴ Σχολὴ σὲ ἀξιοπρεπὲς ἐπίπεδο, σὲ περίοδο κρίσιμη καὶ δύσκολη. Παρόλο ποῦ σημειώθηκε ἐπὶ τῆς σχολαρχίας του μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν²¹, ὑπῆρξε ἐπιτυχημένος γραμματοδιδάσκαλος, τέλειος καὶ εἰς βάθος γνώστης καὶ χειριστῆς τοῦ ἀρχαίου λόγου. Ἀπόδειξη, ὅτι κάποιος ἀρχιερέας, τοῦ ὁποῖου δὲν γνωρίζομε τὸ ὄνομα, ἀπέστειλε σ' αὐτόν, σχολάρχῃ τότε (1817-6 Σεπτ. 1820) τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, τὸν Παναγιώτη τὸν Ἱερόπαιδα, ἀπόφοιτο τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου Σμύρνης, μαθητὴ τοῦ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου («ἦν δὲ οὗτος ἐκ τῶν μετρίων μαθητῶν»), γιὰ νὰ τὸν ἐξετάσει ὡς πρὸς «τὴν ἐπίδοσιν αὐτοῦ περὶ τὸν Ἑλληνα λόγον», προκειμένου νὰ «διορισθῆ διδάσκαλος εἰς οἰκεῖον μέρος». Στὴν ἀπαντητικὴν του ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἀρχιερέα,

18. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1817, σ. 412, 596. Βλ. καὶ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, ὁ.π., σ. 660· ἡ ἴδια, *L'Épire et les pays Roumains*, ὁ.π., σ. 188· Τάσος Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, ὁ.π., Β', σ. 119-120.

19. Τάσος Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 104-107.

20. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, ὁ.π., σ. 186, σημ. 1· Δημ. Τρ. Παπαζήσης, «Σέργιος Μυστάκης ὁ ἐκ Μετσόβου», ὁ.π., σ. 289.

21. Τάσος Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 149.

την όποία δημοσιεύει ό Σοφοκλής Οικονόμος, ό Σέργιος Μυστάκης έγγραφε ότι πράγματι εξέτασε την έλληνομάθεια του ύποψηφίου, ό όποιος «χρηστάς έλπίδας δίδωσιν, ότι (...) ούκ άδόκιμος φανείται (...) αλλά τῷ χρόνῳ εϋδοκιμήσει, κρείττων έαυτοϋ γενόμενος»²². Η άχρονολόγητη αύτή έπιστολή πρέπει να γράφτηκε μεταξύ τών έτών 1817 και 6 Σεπτ. 1820. Είμαι γνωστό, έξ άλλου, ότι τό Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης κλείστηκε τόν Ιούλιο του 1819 όποτε και σταμάτησε τή λειτουργία του.

Στις 2 Φεβρουαρίου του 1820, με την εύκαιρία τών εξέτάσεων τών μαθητών τής Πατριαρχικής Σχολής, ό σχολάρχης της Σέργιος άπήγγειλε έπίσημο λόγο ένώπιον του οικουμενικού πατριάρχη Γρηγορίου Ε', μητροπολιτών και έπιφανών πολιτών του κύκλου του Φαναρίου. Τόν λόγο αυτό είχε στην κατοχή του ό Μανουήλ Γεδεών και, όπως ό ίδιος σημειώνει, σκόπευε να τόν δημοσιεύσει μαζί με τόν έναρκτήριο λόγο του Κωνσταντίνου Κούμα²³. Τήν έξαγγελία του όμως αύτή δέν την πραγματοποίησε. Αντίθετα, τό χειρόγραφο του λόγου του Μυστάκη, που ήταν και αυτόγραφο, τό πούλησε τόν Απρίλιο του 1916 στον Έλληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, όπου καταγράφηκε με τόν αριθμό 85. Σήμερα βρίσκεται στην Άγκυρα, όπου και όλα τά χειρόγραφα του Συλλόγου. Είναι ένα τετράδιο, διαστ. 0,242x0,175 μ., που αποτελείται από 13 φύλλα. Ο τίτλος έχει ως έξής: «Λόγος συντεθείς μεν παρά του εύγενεστάτου και σοφολογιωτάτου άρχοντος Καμινάρη Κυρίου Σεργίου Μυστάκη, έκφωνηθείς δέ παρ' αυτού καθ' ήν ήμέραν έγένητο γυμνάσιον τοίς μαθητιώσι έν τῷ κατά Κουρουτζεσιμέ Έλληνομουσειῳ, συνελθόντων έπί τό αυτό του τε Πατριάρχου και τών άρχόντων, και έτέρων άνδρῶν τής ελληνικής παιδείας τροφίμων». Αρχίζει τό κείμενο: «Εγώ τε οίδα, ὦ φιλομαθείς φοιτηταί... Τελειώνει: «λαμπρά τε σελήνη»²⁴.

Στά τέλη του 1820 ό Σέργιος Μυστάκης προσκαλείται από την Έφορεία τής Έλληνικής Σχολής τής Όδησσού να μεταβεί και να διδάξει εκεί. Όπως προκύπτει από έπιστολή του Μυστάκη, τής 21ης Φεβρουαρίου 1821, άπευθυ-

22. Βλ. Έπίμετρο, άρ. 1, σ. 283, όπου άναδημοσίευση τής έπιστολής.

23. Μ. Ι. Γεδεών, Χρονικά τής Πατριαρχικής Ακαδημίας, δ.π., σ. 190, σημ. 1· πβ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών. Αναλυτική άναγραφή», Έπετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Έρεϋνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού, 19-20 (1969-1970) [1997], σ. 13, άρ. 20α, 5· Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, δ.π., σ. 657.

24. Δημ. Σάρρος, Κατάλογος τών χειρογράφων του έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, Αθήνα 1931, Β', σ. 137-138, άρ. [42] 85· Ρ. Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Άγκυρα 1964, σ. 139, άρ. 85.

νόμενη «τῷ έξοχοτάτῳ και εύγενεστάτῳ άρχοντι Γενεράλῃ Κυρίῳ μοι Κυρίῳ Έμμανουήλ Περσιάνῃ τῷ τής έν Όδησσῷ καραντίνας ινσπέκτορι», ό Μετσοβίτης διδάσκαλος αποδέχεται την πρόσκληση²⁵.

Άξιοπαρατήρητος είναι ό πατριωτικός τόνος τής άπαντητικής αύτῆς έπιστολής του Μυστάκη και ό χαρακτηρισμός τής Όδησσού ως πόλεως «Έλληνικής». Ίσως στην άπόφασή του να μεταβεί στην Όδησσό συνέτεινε και ή κατάσταση ή μάλλον ό άναβρασμός που έπικρατούσε στη Βασιλεύουσα, παραμονές τής έκρηξης τής μεγάλης Έπανάστασης τών Έλλήνων, όποτε ό παλαιός διδάσκαλος του Άλεξάνδρου Ύψηλάντη και τών άδελφῶν του δέν θα αισθανόταν και πολύ άσφαλής στην Κωνσταντινούπολη. Άς παρατηρηθεί ότι ή έπιστολή αύτή του Μυστάκη, την όποία δημοσιεύει ό Χ. Βουλόδημος στην Πεντηκονταετηρίδα τής Σχολής τής Όδησσού τό 1871²⁶, είναι γραμμένη την παραμονή τής έπίσημης κήρυξης τής Έπανάστασης κατά τών Τούρκων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από τόν Άλέξανδρο Ύψηλάντη και τής εισόδου του στο Ίάσι στις 22 Φεβρουαρίου του 1821.

Όπως αναφέρει ό ίδιος ό Μυστάκης στην έπιστολή του αύτή, ως καθηγητής και διευθυντής στην Ακαδημία του Ίασίου παρέδιδε, παράλληλα, και κατ' οίκον μαθήματα ελληνικής γλώσσας στον γιό του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, και στην Κωνσταντινούπολη εύρισκόμενος δίδασκε ιδιωτικά τόν γαμβρό του Καλλιμάχη. Παρόλο δέ που περίμενε προσωπικά όφελή από την άνοδο του Σκαρλάτου Καλλιμάχη στον ήγεμονικό θρόνο τής Βλαχίας (Φεβρ. 1821-Ίουν. 1821), έν τούτοις δέχτηκε την πρόσκληση για την ελληνική Σχολή τής Όδησσού: «Εί και έν Ίασίῳ μεν διδάξας τόν υιόν του Ύψηλοτάτου αυθέντου κυρίου Σκαρλάτου Καλλιμάχη, έν Βυζαντίῳ δέ νῦν τόν γαμβρόν αυτού διδάσκων τόν Έλληνα λόγον, ήν όπωσοϋν άφωσιωμένος τῇ εκλάμπρῳ αυτού οικία, και έν τῇ νῦν εἰς τόν ήγεμονικόν θρόνον τής Βλαχίας αναβάσει ήλπιζον ώφεληθήσεται παρ' αυτού εἰς τά ίδια πολλαχῶς». Άς σημειωθεί ότι ό Καλλιμάχης είναι ό τελευταίος Έλληνας Ηγεμόνας τής Βλαχίας.

Τόν Σέργιο Μυστάκη κατά τή μετάβαση ή διαφυγή του από την Κωνσταντινούπολη στην Όδησσό διευκόλυνε ό φιλέλληνας Ρώσος πρέσβυς Στρογγα-

25. Μία άναφορά στη διδασκαλία του Μυστάκη στην Όδησσό τό 1821 βλ. στο *Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων, Άλληλογραφία*, τ. Β', 1818-1822, έπιμέλεια Κ. Λάππας – Ρόδη Σταμούλη, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Έρεϋνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 421-422.

26. Χ. Βουλόδημος, *Πρώτη Πεντηκονταετηρίς τής έν Όδησσῷ Έλληνικής Σχολής*, δ.π., σ. 137-138· βλ. και Έπίμετρο, έδῶ, άρ. 2, σ. 284-285, όπου άναδημοσίευση τής έπιστολής.

νώφ²⁷. Στην Όδησοδ ό Μυστάκης παρέμεινε και δίδαξε για λίγο μόνο χρονικό διάστημα. Πόσο ακριβώς δέν είναι γνωστό²⁸.

Στή συνέχεια –δέν τό ξέρομε ακριβώς πότε– διορίστηκε καθηγητής τών Έλληνικών Γραμμάτων στό ρωσικό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν, όνομαστό για τίς Άνατολικές Σπουδές του, τό όποιο λειτουργεί και ώς σήμερα. Ήδη τόν Νοέμβριο τοῦ 1829, και πριν από τέσσερα χρόνια, βρίσκεται στό ρωσικό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν²⁹. Έτσι ό Μυστάκης έγκατέλειψε τή Σχολή τής Όδησοῦ και ανέλαβε καθήκοντα στη νέα του πανεπιστημιακή θέση. Μέχρι στιγμής δέν γνωρίζομε τίποτε για τήν εκεί εκπαιδευτική του δράση και τόν χρόνο παραμονής του. Πρέπει νά ξμεινε για μακρό χρονικό διάστημα στό Καζάν, αφού τό 1845, κατά τόν Μ. Γεδεών, βρίσκεται ακόμη εκεί έν ζωή³⁰. Όπωσδήποτε θά ανέπτυξε πλούσιο και έπιτυχημένο διδακτικό και παιδευτικό έργο, για νά μείνει τόσα χρόνια εκεί. Ίσως, άν διατηρούνται παλαιά αρχεία στό Πανεπιστήμιο τοῦ Καζάν, νά υπάρχουν κάποια στοιχεία γι' αυτόν.

Πότε πέθανε και ποῦ δέν τό γνωρίζομε. Θα πρέπει νά πέθανε μετά τό 1845 στη ρωσική πόλη τοῦ Καζάν, αφού στό Πανεπιστήμιό της κληροδότησε και τήν πλούσια βιβλιοθήκη του³¹. Ή επί τόσα χρόνια κατοχή πανεπιστημιακής έδρας στό Καζάν από τόν Μυστάκη αποτελεί τεκμήριο τών γνώσεων και τών ικανοτήτων του ώς καθηγητή.

Δυστυχώς δέν έχει αφήσει ανάλογο συγγραφικό έργο άπ' όσα γνωρίζομε ώς τώρα. Έχει σωθει ό λόγος ποῦ έξεφώνησε στοῦς φοιτητές τής Πατριαρχικής Άκαδημίας στις 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1820, ποῦ είναι ανέκδοτος και στόν όποιο αναφέρθηκα ήδη. Δυστυχώς δέν κατόρθωσα νά αποκτήσω μικροφίλμ από τήν Άγκυρα τοῦ ενδιαφέροντος αὐτοῦ κειμένου, παρότι τό εζήτησα για νά τό δημοσιεύσω. Είχε επίσης συνθέσει, τό 1836 όταν βρισκόταν ώς καθηγητής στό Καζάν, ώδη δια στίχων ήρωελεγειών στόν Ρώσο τσάρο Νικόλαο τόν Α' Παύλοβιτς (1825-1855). Ή ώδη αὐτή μαζί με αντίγραφα

27. Σοφ. Κ. τοῦ έξ Οικονόμων, *Τά σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα*, δ.π., Α', σ. κδ'· Τάσος Γριτσόπουλος, δ.π., σ. 121.

28. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, δ.π., σ. 657· ή ίδια, *L'Épire et les pays Roumains*, δ.π., σ. 188.

29. Βλ. Επίμετρο, έδω, άρ. 3, σ. 285-287.

30. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά τής πατριαρχικής Άκαδημίας*, δ.π., σ. 190· Τάσος Γριτσόπουλος, δ.π., σ. 121· Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, δ.π., σ. 657· ή ίδια, *L'Épire et les pays Roumains*, δ.π., σ. 188.

31. Χ. Βουλóδημος, δ.π., σ. 58· Ίω. Λαμπρίδης, *Ήπειρωτικά Μελετήματα*, Β', Αθήνα 1888, σ. 45 [=άνατύπ., έκδ. Έταιρείας Ήπειρωτικών Μελετών, Ίωάννινα 1971]· Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays Roumains*, δ.π., σ. 189.

36 έπιστολών τοῦ Σέργιου Μυστάκη βρίσκονταν στα χέρια τοῦ λόγιου γιατροῦ Σοφοκλή Οικονόμου, όπως μās διαβεβαιώνει ό Ίδιος³². Τί απέγιναν όμως δέν είναι γνωστό. Τό Αρχείο Οικονόμων δωρήθηκε στην Άκαδημία Άθηνών από τόν δισεγγονό τοῦ Κωνσταντίνου Οικονόμου Άλέξιο Πάλη, πρέσβυ τής Ελλάδος στην Άγγλία, και φυλάσσεται στό Κέντρον Έρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ και Νέου Έλληνισμοῦ. Έκει, όπου και τά κατάλοιπα τοῦ Σοφοκλή Οικονόμου, δέν βρέθηκαν ούτε ή ώδη ούτε και τά αντίγραφα τών έπιστολών του.

Υπάρχει μόνο μία έπιστολή τοῦ Μυστάκη, τής 18ης Νοεμβρίου τοῦ 1829, πρὸς τόν Κωνσταντίνο Οικονόμο στην Πετρούπολη. Στην έπιστολή αὐτή, άγνωστη και ανέκδοτη, τήν όποία και δημοσιεύω³³, ό Σέργιος Μυστάκης έπαινει τόν Οικονόμο για τό γνωστό έργο του, ποῦ τύπωσε τόν προηγούμενο χρόνο (1828) στην Πετρούπολη, υπό τόν τίτλο: *Δοκίμιον περι τής πλησιεστάτης συγγενείας τής Σλαβωνο-Ρωσικῆς γλώσσης πρὸς τήν Έλληνικήν*³⁴. Στην ίδια έπιστολή του ό Μυστάκης δίνει τήν ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι είχε συγγράψει πρὸς τριετίας Χρηστομάθεια Έλληνική για τή ρωσική νεολαία, τής όποιās όμως τήν εκτύπωση δέν ενέκρινε ό Έφορος τοῦ Πανδιδακτηρίου. Τί απέγινε τό χειρόγραφο τής Χρηστομάθειας, ποῦ δέν τυπώθηκε ποτέ, δέν μās είναι γνωστό. Για δύο άλλες έπιστολές τοῦ Μυστάκη, ποῦ δημοσιεύτηκαν ήδη από παλαιά, έγινε λόγος. Άγνοείται ή τύχη τών υπόλοιπων 33 έπιστολών τοῦ Μυστάκη και τής ώδης πρὸς τόν Νικόλαο τόν Α' τών Ρώσων, ποῦ είχε στην κατοχή του ό Σοφοκλής Οικονόμος.

Όμως, στό Αρχείο Οικονόμων υπάρχουν και άλλες δύο ανέκδοτες έπιστολές, γραμμένες στό Βουκουρέστι, από κάποιον Δημήτριο, με παραλήπτη και τόν Σέργιο [Μυστάκη].

Ή πρώτη άπ' αὐτές (φάκ. XIX, άρ. 60), τής 22ας Ίανουαρίου 1803, απευθύνεται «Νεοφύτω και Σεργίω». Άκολουθεί, ως συνέχεια τής έπιστολής, εκτενής έπιστολιμαία διατριβή αναφερόμενη στα παραθετικά τών επιθέτων: «α'. Ότι τά υπερθετικά, παραθετικά», «β'. Ότι οῦ παραθετικά τά υπερθετικά». Χωρίς άμφιβολία, ό Νεόφυτος και ό Σέργιος ταυτίζονται πρὸς τοῦς Ήπειρώτες διδασκάλους και φίλους Νεόφυτο Δούκα και Σέργιο Μυστάκη, οί όποιοι, και οί δύο, έχουν άσχοληθει ειδικά με τό γραμματικό θέμα τών πα-

32. Σοφ. Κ. τοῦ έξ Οικονόμων, *Τά σωζόμενα φιλολογικά συγγράμματα*, δ.π., σ. κδ'· βλ. και Τάσος Γριτσόπουλος δ.π., σ. 122· Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières*, δ.π., σ. 657.

33. Βλ. Επίμετρο, έδω, άρ. 3, σ. 285-287.

34. Δ. Σ. Γκίνης – Βαλ. Γ. Μέξας, *Έλληνική Βιβλιογραφία*, δ.π., Α', σ. 267, άρ. 1753.

ραθητικῶν. Ἦδη ἔχει ἀναφερθεῖ³⁵ ὅτι ὁ Νεόφυτος Δούκας στὸ ἔργο του *Ἡ κατ' ἐπιτομὴν Γραμματικὴ Τερψιθέα*, Βιέννη 1808, δημοσιεύει (σ. 182-185) ἐπιστολιμαία διατριβὴ (15 Μαΐου 1803, Βουκουρέστι) ἀπευθυνόμενη στὸν Σέργιο Μυστάκη («Νεόφυτος Δούκας Σεργίω τῷ Πινδίῳ») καὶ τῆς ὁποίας θέμα ἀποτελοῦν τὰ παραθετικά τῶν ἐπιθέτων.

Γιὰ τὴ δεύτερη ἐπιστολὴ (φάκ. XIX, ἀρ. 61), γραμμένη ἐπίσης στὸ Βουκουρέστι τὴν 1η Φεβρουαρίου τοῦ 1803 (λίγες μόνο μέρες μετὰ τὴν πρώτη), ἔγινε πιὸ πάνω λόγος³⁶. Ἀπευθύνεται «τῷ διδασκάλῳ κυρίῳ Σεργίῳ», στὸν ὁποῖο ὁ συντάκτης τῆς Δημήτριος ἀποστέλλει ἓνα γραμματικὸ γύμνασμα γιὰ τὰ παραθετικά, ἐπίσης, τῶν ἐπιθέτων.

Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μετσοβίτης λόγιος Σέργιος Μυστάκης δὲν ὑπῆρξε βέβαια μορφὴ τῆς πνευματικῆς καὶ συγγραφικῆς ἐμβέλειαι τῶν πρωτοπόρων μεγάλων Ἑπειρωτῶν λογίων καὶ διδασκάλων, ὅπως ὁ Μιχαὴλ Μήτρου (ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος), ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὁ Μετσοβίτης Νικόλαος Τζερετζέλης ἢ Τζαριτζούλης, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας κ.ἄ. Ὅμως, ὡς ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐπὶ μισὸ αἰῶνα, στὶς ἑλληνικὲς παροικίες του Βουκουρεστίου, τοῦ Ἰασίου, πόλεων (Κιέβου, Ὁδησοῦ, Καζάν) τῆς Ρωσίας, καθὼς καὶ τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, πρόσφερε πολλὰ καὶ μεγάλα, σὲ χρόνους χαλεποὺς καὶ δυσχεῖμερους, στὴν παιδεία καὶ στὸν φωτισμὸ τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ, τῆς σπονδυλικῆς αὐτῆς στήλης τοῦ ἔθνους, καθὼς καὶ στὴ διάδοση καὶ διάσωση τῆς γλώσσας μας, τῶν ἱερῶν καὶ ὁσίων τῶν πατέρων μας...

Δημοσιεύουμε, σὲ Ἐπίμετρο, τὶς τρεῖς σωζόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Σέργιου Μυστάκη, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴν ἀρχαιομάθεια καὶ ἑλληνομάθεια, ὅπως καὶ τὸν ἀγνὸ πατριωτισμὸ τοῦ Μετσοβίτη διδασκάλου.

35. Βλ. παραπάνω, σ. 274, σημ. 12.

36. Βλ. σ. 272-273.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1

Σέργιου Μυστάκη, σχολάρχου τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς ἄγνωστο ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος τοῦ ζήτησε νὰ ἐξετάσει γιὰ τὴν ἑλληνομάθειά του τὸν ἱερόπαιδα Παναγιώτη, μαθητὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο Σμύρνης, προκειμένου νὰ τὸν χρησιμοποιήσει ὡς διδάσκαλο στὴν ἐπισκοπικὴ του περιφέρεια.

[Κωνσταντινούπολη, 1817-1820]

Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τ. Α', Ἀθήνα 1871, σ. κγ'-κδ'.

Καὶ προαιρούμενος, Σεβασμιώτατε Δέσποτα! καὶ ἀναγκαζόμενος, τό γε νῦν ἔχον, διὰ τὸ ἐπάγγελμα, νόμον ἠγείσθαι πᾶν τὸ κελευόμενον ὑπὸ τῆς ὑμετέρας σεβασμιότητος, πρότριτα προσηκᾶμην τὸν μεθ' ὑμετέρου σεπτοῦ γράμματος παραγενόμενον νέηλυν μαθητὴν τοῦ ἐν Σμύρῃ διδασκάλου Οἰκονόμου, ὀνόματι Παναγιώτην. Ὅν δὴ ἀμωσγέπως ἀνακρίνας καὶ μαθεῖν ἀκριβέστερον ἐθελήσας τὴν περὶ τὸν Ἑλληνα λόγον ἐπίδοσιν αὐτοῦ, προσέταξα τῇ αὐτοῦ λογίῳτιι συνηθῆναι ἑλληνιστὶ πονημάτων τι ὅπερ ὑπέλιφα, τῆς οἰκείας φρενὸς ὃν γέννημα, παραστήσειν τό τε βάθος τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ καὶ τὸ πλάτος, τὴν τε περὶ τὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον ἐμπειρίαν, καὶ τὸν περὶ τὸ γράφειν χαρακτῆρα, ὃς μάλιστα χαρακτηρίζεσθαι πέφυκε τούτῳ τῷ τρόπῳ. Συνταχθὲν οὖν τὸ προσκομιζόμενον καὶ τῇ ὑμετέρῃ σεβασμιότητι πονημάτων, καὶ ἐμοὶ προσενεχθέν, οὐ παντάπασιν ἀπαρέσκον μοι ἔδοξεν εἶναι, ὡς περ ἴσως καὶ αὐτῇ δόξει, ἐξησκημένη περὶ τὰ ἐπιτήδεια τῶν ἔργων καὶ φρονήσει κεκοσμημένη. Ὅ δ' ἐκπονήσας καὶ γεννησάμενος αὐτὸ χρηστὰς ἐπιτίδας δίδωσιν, ὅτι, συστὰς εἰς τι μέρος ἀνάλογον τῇ αὐτοῦ δυνάμει, οὐκ ἀδόκιμος φανεῖται, παρ' ἐμοὶ κριτῇ, ἀλλὰ τῷ χρόνῳ εὐδοκιμήσει, κρείττων ἑαυτοῦ γενόμενος.

Ἐγὼ μὲν οὖν, θεσπέσιε πρεσβῦτα, πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν εἶπον, εἴ γε κατ' Εὐριπίδην φάναι, «φιλῶ λέγειν τάληθες αἰεὶ, κ' οὐ διπλοῦς πέφυκ' ἀνήρ». Ἡ δὲ σεβασμιότης ὑμῶν διαιτήσῃ τὸ συμφέρον τούτῳ τῷ λόγῳ, ἀξιοῦσα κάμῃ τὸν ταπεινὸν τῆς εὐνοίας καὶ τῶν εὐθάδων αὐτῆς (ἴσ. γρ. ἐθάδων αὐτῇ) δυσωπεῖν τὸν Θεὸν εὐχῶν.

2

Απαντητική επιστολή του Σεργίου Μυστάκη προς τον άρχοντα Έμμα-νουήλ Περσιάνη ότι αποδέχεται την πρόσκληση της Έφορείας της Έλληνικής Σχολής Όδησσοῦ νὰ μεταβεί ἐκεῖ καὶ νὰ ἀναλάβει τὴ θέση τοῦ διδασκάλου τῶν Έλληνικῶν μαθημάτων.

Κωνσταντινούπολη, 21 Φεβρουαρίου 1821

Χ. Βουλόδημος, Πρώτη πεντηκονταετηρίς τῆς ἐν Όδησσῶ Έλληνικῆς Σχολῆς, Όδησσοῦς 1871, σ. 137-138.

Τῷ ἐξοχοτάτῳ καὶ εὐγενεστάτῳ ἄρχοντι Γενεράλῃ κυρίῳ μοι κυρίῳ Έμμανουήλ Περσιάνῃ τῷ τῆς ἐν Όδησσῶ καραντίας ἰνσπέκτορι, προσκνητῶς εἰς Όδέσσαν.

Τὴν ὑμέτεραν φιλόμουσον ἐξοχότητα ταπεινῶς προσκυνῶ. Τὸ τῆς εὐγενοῦς ὑμῶν ἐξοχότητος ποθεινὸν γράμμα, γεγραμμένον μὲν τῇ α΄ Δεκεμβρίου τοῦ παρελθόντος ἔτους, σταλὲν δέ μοι διὰ θαλάσσης, καὶ διὰ τοῦτο ἴσως ἀργοπορήσαν εἰς χειμέριον ὄραν, περιχαρῶς ἐδεξάμην τῇ α΄ τοῦ τρέχοντος Φεβρουαρίου, καὶ μαθὼν μὲν τὸν πολὺν ζῆλον, ὃν ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως τῆς αὐτόθι νεολαίας σῶζει, γνοὺς δὲ τὴν πρὸς με καθήκουσαν ὑπόληψιν καὶ προτροπὴν τῆς αὐτόσε ἀφίξεώς μου, πληροφορηθεὶς δ' ἔτι ἐξ αὐτοῦ ὅτι ἐμέλλετέ μοι γράφειν ἐκτυπώτερον διὰ τῆς πόστας, οὐκ ἀπεκρινάμην μέχρι τοῦδε, περιμένων αὐτὸ τοῦτο, ἵνα μὴ παρὰ τὸ δέον δις ἐνοχλῶ περὶ τῶν αὐτῶν τῇ πολυχῶρῳ αὐτῆς κεφαλῇ.

Χθὲς δὲ κοιμισάμενος τὸ ἀπὸ 6^{ης} τοῦ παρόντος μηνὸς καὶ αὐθις ἰδὼν τὴν πρὸς με εὐνοϊκὴν αὐτῆς διάθεσιν καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ἔχειν με ἀρχιδιδάσκαλον αὐτοῦ, εὐκαίρως ἀπαντῶ, γνώμην ἀποκρινόμενος, ὅτι ἀναρρωσθεὶς μὲν τὴν διάνοιαν ὑπὸ τῶν προτέρων αὐτῆς εἰλικρινῶν καὶ φιλικῶν πρὸς με προτροπῶν, ἐπαρθεὶς δὲ θεάσασθαι τὴν περιώνυμον Όδησοῦν καὶ τοὺς πάλαι πρὸς με εὐνοϊκῶς καὶ ἀγαπητικῶς διατεθέντας ἄνδρας, θελχθεὶς δὲ τὴν καρδίαν ὑπὸ τῆς φιλογενοῦς διαθέσεως τῶν φιλομούσων αὐτόθι Έφόρων, πεισθεὶς δὲ τελευταῖον ὑπὸ τῶν ἐνταῦθα ἐμπορευομένων γνωρίμων μου κυρίου Ίωάννου Μπάρμπα καὶ Κυριάκου Στάμου, ἐγχειρισάντων μοι τὴν τελευταίαν ὑμῶν ἐπιστολὴν καὶ πολλὰ προτρεψαμένων εἰς τὸ μὴ ἀπείπασθαι τὴν πρόσκλησιν, παρασκευασθήσομαι, ἀναδεχόμενος ἀφίξεσθαι ἤηρος φανέντος.

Εἰ καὶ ἐν Ίασίῳ μὲν διδάξας τὸν υἱὸν τοῦ Ὑψηλοτάτου αὐθέντου κυρίου Σκαρλάτου Καλλιμάχῃ, ἐν Βυζαντίῳ δὲ νῦν τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ διδάσκων τὸν Έλληνα λόγον, ἦν ὅπως ἄφωσιωμένος τῇ ἐκλάμπρῳ αὐτοῦ οἰκίᾳ, καὶ ἐν τῇ νῦν εἰς τὸν ἡγεμονικὸν θρόνον τῆς Βλαχίας ἀναβάσει ἠλπίζον ὠφελήθησθεσθαι παρ' αὐτοῦ εἰς τὰ ἴδια πολλαχῶς.

Ἄλλ', ὡς φθὰς εἶπον, ἦ τε εἰλικρινῆς ἀγάπη καὶ προτροπὴ τῆς ὑμέτερας ἐξοχότητος καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ κατιδεῖν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς τοὺς πάλαι φίλους καὶ ἐταίρους καὶ αὐτὴν τὴν Έλληνικὴν πόλιν, ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁ ἔρωσ τοῦ πολλαπλασιάζειν τοῖς τῶν λόγων ἐρασταῖς τὸ δωρηθῆν μοι ταλάντιον, πείθει με δεύτερα θέσθαι τὰ ἴδια, τὸ κοινῇ συμφέρον τῶν οἰκείων προελόμενον καὶ προθυμούμενον εἰς τὸ κοινὸν συμβάλλειν τὸ κατὰ δύναμιν, ὅπερ καὶ Θεῷ φίλον. Ὑπολαμβάνω γὰρ αὐτός, οἶμαι δὲ καὶ πᾶς εὖ ἤκων φρενός, ὅτι, ὅταν ἕκαστος ἐργάζηται προθύμως τὰ δυνατὰ καὶ φέρῃ εἰς τὸ κοινὸν τῇ πατριδί ὅ,τι ἂν δύναται χρηστόν, τότε δήπου καὶ τὰ κακὰ ἄπεστι καὶ αἱ πόλεις εὐτυχοῦσιν, ἐλασσόνων πειρῶμεναι συμφορῶν.

Ἐν τοσοῦτῳ δέ, ἀποκρινόμενος εἰς τὰ ὑμέτερα γράμματα καὶ ἐνδεικνύμενος τὴν ἔμμαντοῦ γνώμην, πέπεισμαι ὅτι, τοῦ Θεοῦ συνεργούντος καὶ συναιρομένου, ἔξω, παραγενόμενος αὐτόσε, τὴν τε καλὴν κατοικίαν καὶ τὰ ξύλα καὶ τὸ ὕδωρ μετὰ τοῦ μισθοῦ, ὃν ἐνταυθοῖ ἐλάμβανον ἐν τῷ τέλει ἐκάστου μηνός.

Μένω δὲ τῆς εὐγενοῦς καὶ φιλομούσου αὐτῆς ἐξοχότητος ταπεινὸς δοῦλος

Σέργιος Μυστάκης

1821, Φεβρουαρίου 21, ἐν Κωνσταντινουπόλει.

3

Ἐπιστολὴ τοῦ Σέργιου Μυστάκη ἀπὸ τὸ Καζάν τῆς Ρωσίας πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο στὴν Πετρούπολη, τὸν ὁποῖο συγχαίρει γιὰ τὸ τρίτομο ἔργο του Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβωνο-Ρωσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Έλληνικὴν. Ἐπὶ πλέον τὸν πληροφορεῖ ὅτι, κατὰ παράκληση τοῦ Έφόρου τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανδιδακτηρίου τοῦ Καζάν, συνέταξε Χρηστομάθεια Έλληνικὴ γιὰ τὴ ρωσικὴ νεολαία, τὴν ὁποία ὁμως, μετὰ παρέλευση τριετίας ἀπὸ τὴν ὑποβολὴ τῆς, δὲν ἐνέκριναν γιὰ ἐκτύπωση.

Καζάν, 18 Νοεμβρίου 1829

Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φάκ. VII, ἀρ. 10. Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Έλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Σέργιος ὁ Μυστάκης Κωνσταντῖνῳ τῷ Οἰκονόμῳ εὖ πράττειν.

Τὸ ἐν τρισὶ τόμοις ἐκδοθῆν σοι Δοκίμιον περὶ τῆς συγγενείας τῆς Σλαβωνο-ρωσικῆς διαλέκτου πρὸς τὴν Έλληνικὴν ἰδὼν εἰς τὸ ἐνταῦθα Αὐτοκρατορικὸν Πανδιδακτῆριον διαπεμφθῆν καὶ διεξῶν τὰ ἐν αὐτῷ, ὑπὸ τῆς χαρᾶς ἐνθους ἐγενόμην καὶ τὸ Δαβιτικὸν ἀνεβόησα, «τίς δώσει μοι πτέρυγας ὡσεὶ περιστερᾶς καὶ πετασθήσομαι» καὶ καταπαύσω εἰς Πετρούπολιν, ἔνθα προσπτύξασθαι μὲν ἂν ἔχομι τὸν

ἀγαθὸν καὶ σαφῆ φίλον, ὃν κράτιστον ἂν εἶναι πάντων κτημάτων ὁ γέρον Σωκράτης ἔφη, πολλῶν ἀκούειν λεγόντων, συνησθῆναι δ' αὐτῷ τὰ εἰκότα ἐπὶ ταῖς εὐπραξίαις ταύταις;

Ἐπεὶ μέντοι τοῦτο ἀμήχανον ὃν ἐφάνη, τὰ ἔργα σου αὐτὰ τὸν νοῦν μου ὑπὸ γλυκυτάταις ἔθηκε φροντίσι καὶ τοῖς δυνατοῖς ἐπιχειρῆσαι με προὔτρέψατο. Διὸ δὴ γράψας ἐν πτυκτῷ πίνακι τὸ παριστάμενόν μοι γινώσκειν, καὶ οὕτω σοι προσιών, καὶ ὡς ἐνώπιος ἐνώπιῳ προσφθεγγόμενος, ἀγαμαί σε τοῦ ἐγχειρήματος, θαυμάζω σε τῆς φιλοπονίας, ἐπαινώ σε τῆς ὑπομονῆς καὶ καρτερίας, ἐκπλήττομαί σε ταύτης τῆς ῥινηλασίας, ἣν ἀναδεξάμενος οὐ παρετάθης, οὐδὲ πρὸς τὸ μέγεθος τῶν ἔργων ἀποδυσπετήσας ἐφάνης, ἀλλ', ὡς ἀκάματος καὶ ἔμπειρος ἐκατέρων τῶν γλωσσῶν ῥινηλάτης, ῥινηλατῆσαι οὐκ ὤκνησας καί, οἶμαι, ἢ οὐχ ἡμαρτες τοῦ σκοποῦ. Ταῦτα μὲν οὖν πρὸς σέ, ὃν πρῶτον μὲν συνῆψαν ἐμοὶ λόγοι πάλαι, κοινὴ πατρίς, πίστις ἀληθής, ἔπειτα, κατὰ τὰς εὐρούσας τὸ γένος ἡμῶν ὀδυνηρὰς περιστάσεις, ἢ παρὰ σοῦ δειχθεῖσα ἀκραιφνῆς φιλία, ἢ εἰλικρινῆς καὶ γνησίᾳ ἀγάπῃ, ἢ ἀρίστη Νεστόρειος βουλή, πυρσὸν ἀντίκρυς ἐν τῇ καρδίᾳ μου ἀνῆψαν, ὅς γε φαίνεται ἐν αὐτῇ δοκεῖ μοι, κατὰ Πίνδαρον εἰπεῖν, «αἰθόμενον πῦρ ἄτε διαπρέπει νυκτί».

Καὶ ταῦτα μὲν ταύτη, οἱ δ' ἑταῖροί μου Ῥῶσσοι, οἱ, μὴδὲν ὑποστειλόμενοι, πολλάκις μοι ἔφθησαν εἰπόντες, ὅτι ἡ σφετέρᾳ αὐτῶν διάλεκτός ἐστιν ἄγροικος καὶ ἀτέρραμος καὶ ἀτημέλητος, ταύτη γαυριᾶν ἀμωσγέπως ἀναπεῖθονται, ὡς οὔσης εὐγενοῦς καὶ συγγενοῦς τῇ βασιλίδι τῶν διαλέκτων, καὶ ἄξιοι ἄρα εἶσιν ἀσκεῖν ταύτην τε ἐκ περιουσίας καὶ ἐκεῖνην, σκοποῦντες ὅπως ἀποδείξουσιν αὐτὴν ἐφάμιλλον ταῖς τῶν ἄλλων Εὐρωπαϊῶν γλώσσαις.

Σὺ μὲν οὖν, ὦ θεία καὶ ἱερὰ κεφαλὴ, πονήσας καὶ ἔργον καλὸν ἐργασάμενος, χρυσοῦν κορωνίδα ἐπέθηκας αὐτῷ. Ἐγὼ δὲ πρὸ τινῶν ἐνιαυτῶν κελευσθεῖς ὑπὸ τοῦ τότε Ἐφόρου κυρίου Μαγνιτζοσκῆ συντάξαι Χρηστομάθειαν Ἑλληνικὴν τῇ Ῥωσσοικῇ νεολαίᾳ, ὑπέϊξα τῷ προστάγματι, τὴν πολλὴν ἔνδειαν εἰδώς. Καὶ δὴ ἐκλεξάμενος ἕκ τε τῶν θύραθεν καὶ τῶν τῆς ἡμετέρας ἀλλῆς συγγραφέων καὶ ποιητῶν ἀξιόλογα μέρη, καὶ σημειώσεις φιλολογικὰς καὶ παραλληλίαν τινὰ ποιησάμενος ἐν τισι χωρίοις, παρέστησα αὐτὴν τῷ συμβουλίῳ τοῦ Πανδιδασκηρίου, ὅπερ ἐνέκρινέ τε καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸ αὐτόθι μέγα τῶν διδασκαλείων διοικητῆ ἢ ριον (Главное Училище Правленіе) ἵνα τύποις ἐκδοθῆ. Τοῦ δὲ μετὰ τριετίαν μόλις γνωματεύσαντος, δεδήλωταί μοι πέρυσσι διὰ τοῦ νῦν Ἐφόρου, ὅτι οὐ καλῶς μετὰ τῶν Ἑλληνικῶν συντέτακται μέρη τινὰ ἐκ τῆς Νέας Διαθήκης καὶ τῶν Πατέρων. Δι' ὃ οὐ δύναται τὸ Ταμίειον τύποις ἐκδοῦναι τὴν τοιαύτην βίβλον. Ἐγὼ δὴ πρὸς ταῦτα ἀποκρινάμενος τῷ Ἐφόρῳ, ἐδεήθην αὐτοῦ ἀπαγγεῖλαι τῷ ὑπηρέτῃ τῆς Παιδείας, ὅτι ἐξ ἐγγράφου δόγματος, συνωδὰ τῷ πρὸς τὸν Ἀκαδημάρχην (Ῥέκτορα) ὀρισμῷ ἔταξα μὲν μετὰ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν μέρη, δυνάμενα τύποις ἐκδοθῆναι χωρὶς, ἐν οἰκείῳ τόπῳ,

προήχθην δὲ συντάξαι τὴν τοιαύτην βίβλον, οὐ σκοπῶν ἰδίον τι κέρδος, ἀλλὰ πρὸς κοινὸν ὄφελος τῆς Ῥωσσοικῆς νεολαίας ἀποβλέπων καί, τὸ μέγιστον, πειθαρχῶν τῇ τότε ἀρχηγίᾳ. Μηδεμιᾶς οὖν, ὦ πρὸς τὰ καλά μοι πάντων ποριμώτατε ἑταῖρε, χρηστῆς ἐλπίδος ὑποφαινομένης ἐπὶ τύχῃ ἀγαθῇ τοῦ ἐμοῦ σπουδάσματος, παραμυθίαν τινὰ καρποῦμαι, μεμνημένος τὰ τοῦ Σειράμνου Πέρσου, ὃς ἔλεγε πρὸς τοὺς θαυμάζοντας ὅτι, τῶν λόγων αὐτοῦ νοῦν ἐχόντων, αἱ πράξεις οὐ κατορθοῦνται, τῶν μὲν λόγων αὐτὸς κύριος εἶναι, τῶν δὲ πράξεων τὴν τύχην μετὰ τοῦ βασιλέως. Μηδὲ ὅμως δ' ἀμφιγνοῶν ὅτι ἀξιωθήσομαι ἀπαντήσεως, δηλοῦσης μοι τὴν τιμαλφεστάτην ὑγίαιαν ὑμῶν, διατελῶ εὐγνωμονῶν ὁ αὐτός.

Σ[έργιος] Μ[υστάκης]

Καζάνη τῆ 17^η Νοεμβρίου 1805.

Dimitrios Z. Sofianos

Sergios Mystakès de Metsovo, professeur de lettres grecques vers le premier milieu du XIXe s.

RÉSUMÉ

L'auteur présente ici la vie et l'activité du professeur Sergios Mystakès. Il a étudié la langue et les lettres grecques (entre 1792 et 1805) à l'Académie Princière de Bucarest, où il a suivi les leçons du fameux maître grec Lambros Photiadès.

Sergios Mystakès a exercé, avec grand succès, la profession de maître en lettres grecques, pendant de nombreuses années. Ainsi, il a travaillé à la cour du prince de Valachie Constantin Ypsilantis, en tant que professeur de ses fils. Plus tard, il a pris la direction de l'Académie Princière de Jassy (1814-1817), puis il a continué comme directeur de l'École Patriarcale de Constantinople (1817-1820). Il a aussi enseigné les lettres grecques en Russie (écoles de Kiev et d'Odessa), et enfin il a été nommé professeur de lettres grecques à l'Université de Kazan en Russie. Il est mort en Russie après 1845.

10
 ΑΚΑΔΗΜΙΑ
 ΑΘΗΝΩΝ

14 Νοεμβρίου
 1829

Σέργιος ὁ Μυστάκης Κωνσταντῖνος ἀπὸ Οἰκονόμου
 εἰς πρῶτον.

Τὸ ἐν τρισὶ θύμοις ἐκδοθέν σοι Δοκίμιον περὶ τῆς συγ-
 γράμματος τῆς Σλαβονο-ρωσικῆς διαλέκτου πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν
 ἴδων ἐς τὸ ἐνταῦθα Αὐτοματωρικὸν Παιδιδάκτικόν διαπε-
 φθόν, καὶ διεβῆν τὰ ἐν αὐτῷ, ὑπὸ τῆς χαρῆς ἔνθεος ἐγενόμενον,
 καὶ τὸ Δοκίμιον ἀνεβόησα ἵνα δῶναι μοι πέρυσμα ὡσὶ περι-
 γράφει καὶ πετασθῆσθαι, καὶ καταπαύσω ἐς Τετράπορον, ἵνα
 προσπτόξασθαι μὲν ἂν ἔχοιμι τὸν ἀγαθὸν καὶ σαφῆ φῆσον, ὃν κρᾶ-
 τισον ἂν εἶναι πάντων κτημάτων ὁ γένων Σακράτης ἔφη παρῆν
 ἀκάνην γρόνιον, συνιστῆναι δ' αὐτῷ τὰ εἰκότα ἐπὶ ταῖς ὑπεραφίαις
 τάβλαις; ἐπεὶ μέντοι τὸλο ἀμείλιχον ὃν ἐράνῃ, τὰ ἔργα αὐτὰ λὸ-
 γῶν μου ὑπὸ γλυκυτάταις ἔθηκε φρονήσι, καὶ τοῖς δυνατοῖς ἐπιχειρή-
 σάι με προτρέψατο· διὸ δὴ γράψας ἐν πύκτω πύρακι τὸ παραγί-
 μόν μου γνωσκέει, καὶ ἔτω σοι προσίω, καὶ ὡς ἐνάστιος ἐπιστολῆς
 προσφθεγγόμενος, ἀγαμαίσε τὸ ἐπιχειρήματος, θαυμάσω σε τῆς φηροσκο-
 νίας, ἐπαίνω σε τῆς ὑπομονῆς καὶ καρτερίας, ἐκπληθισμαί σε ταύτης
 τῆς ῥινησιαίας, ἵνα ἀναδεξόμενος εἰς περετάτης, εἴδῃ πρὸς τὸ μέγεθος
 τῶν ἔργων ἀποδυσπετήσας ἐράνης, ἀλλ' ὡς ἀκάματος καὶ ἔμπειρος
 ἑκατέρων τῶν γλωσσῶν ῥινησιᾶτης, ῥινησιᾶτῆσαι ἔκ ἀκνησας, καὶ ὄμμα,

ἔχ ἡμέρας τὰ σκοπῶ. ταῦτα μὲν ἂν πρὸς σέ, ὃν πρῶτον μὲρ συνή-
 φαν ἐμοὶ λόγος πάσαι, κοινῆ πατρίσ, τῆς ἀληθείας, ἔπειτα, κατὰ τὰς
 εὐρύσας τὸ γένος ἡμῶν ὀδυνηρὰς περιγᾶσεις, ἢ παρὰ σὲ δευθεύσα
 ἀφραϊφῆς φηγία, ἢ ἐπιχειρήσας καὶ γνωστὰ ἀγάπη, ἢ ἀφίην Μήδρσιος
 βαρῆ, πρὸς ἀντικρὺς ἐν τῇ καρδίᾳ μου ἀντίφην, ὡς γε φάνειν ἐν αὐ-
 τῷ δοκίμῳ, κατὰ Πίνδαρον εἰπεῖν, "αἰθέρενον τῶν ἄστε διαπερέπει νυκτῆ."

Καὶ ταῦτα μὲν ταύσθ, οἱ δ' ἐσῆροί μου ταῦσσι, οἱ μὲν δὲν ὑποστει-
 γόμενοι, παρῆαίς μου ἐφῆσαν ἐπόντες, ὅτι ἢ σφετέρᾳ αὐτῶν διάγε-
 κτός ἐιν ἄγροκος καὶ ἀτέραμος καὶ ἀταμῆτος, ταῖσθ γαυριᾶν ἀμῶς-
 γέπας ἀναπέθονται, ὡς ὅσθ εὐγενῆ καὶ συγγενῆς τῇ βασιλῆῃ τῶν διαλέ-
 κτων, καὶ ἄλλοι ἄρα εἰσὶν ἀσκέιν ταύτων τε ἐκ περιουσίας καὶ ἐκείνης,
 σκοπῶντες ὅσθ ἀποδέξουσιν αὐτῆν ἐράμῃον ταῖς τῶν ἄλλων εὐρωπαϊ-
 ων γλώσσας. Σὺ μὲν ἂν, ὡς κεία καὶ ἑρὰ κεραιῆ, ποιήσας, καὶ ἔργον
 καλὸν ἐρμασάμενος, χρυσῶν κεραιῶν ἐπέθκας αὐτῷ ἐμῷ δὲ πρὸ ἡ-
 κων ἐπαιυτῶν κεραισθεῖς ὑπὸ τῷ τῆ ἐρῶν κεραιῶ Μαινήθκην συντά-
 ζαι χρυσομάθειαν Ἑλληνικὴν τῆ ὀσοικῆ νεογῆα, ὑπέζα τῷ προσά-
 γματι, τὴν παρῆν ἐπέειαν ἐπίως καὶ δὴ ἐκλεξόμενος ἐκ τε τῶν θύραθεν
 καὶ τῶν τῆς ἡμετέρας ἀφίης συγγραφέων καὶ ποιητῶν ἀξιοῖομα μέρη,
 καὶ σημειώσας φηροσκοκῆς καὶ παραρηγῆαν τινὰ ποιησάμενος ἔβησι
 χυρίοις, παρῆσθ αὐτῆν τῷ συμβαθῆῷ τῷ Παιδιδάκτικῷ, ὅσθ ἐνέ-
 κρινέκε καὶ ἀπέστειλεν ἐν τὸ αὐτῷ μέρῳ τῶν διδασκαλείων διοικηθῆ-

Πίν. Α'. Ἐπιστολὴ Σέργιου Μυστάκη πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο (1829, Νοεμ. 18).

Ἡ α' σελίδα. Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (φάκ. VII, ἀρ. 10).

Κέντρον Ἐρευνῆς τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πίν. Β'. Ἐπιστολὴ Σέργιου Μυστάκη πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο (σελ. β').

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Είχε ολοκληρωθεί ή σελιδοποίηση τής παραπάνω εργασίας, όταν, μετά από έρευνα στο Διαδίκτυο, προέκυψαν όρισμένα νέα στοιχεία για τόν Σέργιο Μυστάκη από ρωσικές πηγές:

– Ό Σέργιος Μυστάκης τού Άνδρέα (Sergius Andrejevich Mistaki) διορίστηκε στο Πανεπιστήμιο τού Καζάν τó 1823 (N. P. Zagoskin, *Istorija Imperatorskogo Kazanskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniia*, 1804-1904, Kazan 1903). Για τόν διορισμό του γίνεται λόγος και σέ επιστολή τού Μ. L. Magnitskij, έπιτρόπου τού Πανεπιστημίου τού Καζάν στα 1819-1826, πρòς τόν καθηγητή άστρονομίας I. M. Simonov, στις 3 Μαρτίου 1824: «Για τήν έλληνική φιλολογία κλήθηκε από τήν Όδησόό Έλληνας καθηγητής και είμαι πολύ εύχαριστημένος άπ' αυτόν» [Ilijina Kira, «Pis'ma M. L. Magnitskogo I. M. Simonovu», περ. *Ekho vekou*, Kazan', 1 (2007)]. Ό Μυστάκης συνταξιοδοτήθηκε από τó Πανεπιστήμιο τού Καζάν τó 1839 (περ. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshchenija*, 1840).

– Σχετικά με τó ανέκδοτο έργο τού Μυστάκη «Έλληνική Χρηστομάθεια» (βλ. παραπάνω, σ. 281, 285, 286-287), στο περ. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshchenija*, 1844, αναφέρονται τά εξής: «Τó 1827 ó τακτικός καθηγητής τής Έλληνικής Γλώσσας Mistaki συνέταξε έκτενη Έλληνική Χρηστομάθεια, ή όποία έγκρίθηκε από τó Πανεπιστήμιο για έκδοση με κρατική δαπάνη, όμως λόγω αντίξωων συνθηκών παρέμεινε ανέκδοτη».

– Κατά τήν ήλεκτρονική βιογραφική Έγκυκλοπαίδεια (www.biografija.ru), ό Mistaki Sergej Andrejevich, καθηγητής τής έλληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο τού Καζάν, πέθανε στις 24 Ιανουαρίου 1853 σέ ήλικία 74 ετών. Με βάση τήν πληροφορία αυτή, ό Μυστάκης γεννήθηκε τó 1779. Τó έτος αυτό όμως, αν είναι άκριβές, απέχει άρκετά από τó 1765, πού θεωρήσαμε παραπάνω (σ. 273), κατά προσέγγιση, ως έτος γέννησης τού Μυστάκη με βάση παλαιότερη άναφορά στήν ήλικία του.

Μιά ειδικότερη έρευνα στις ρωσικές πηγές πιστεύω ότι θα μάς δώσει περισσότερα στοιχεία για τήν παραμονή τού Σέργιου Μυστάκη στή Ρωσία και τή διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο τού Καζάν.

Δ. Ζ. Σ.

ριον (Ελλαβικος Γεωμετρικος Τραβερσερις) ήα τύποις εκδοθέν. Τό δέ μετά τριετίαν μόλις γραμματέωσαντος, δειχθήσεται μοι πέρσει διά τó γιν έφόρα, ότι ε καλώς μετά τών έλληνικών συνδέταται μέρη ήνα εκ τής Νέας Διαθήκης και τών Πατέρων. δι' ό ε δύναται τό Ταμείον τύποις εκδόναι τήν βιαύτην βίβρον. έγω δι πρòς βούλα ε-ποικρινάμενος τώ έφόρω, έδέχθην αυτώ απαγγείλαι τώ υπηρέτη τής Παιδείας, ότι εζ έγγράφω δόγματος συνωδά τώ πρòς τόν Ακαδημαρχην (δέκτορα) ήριστώ, έταξα μιν μετά τών έλληνικών και εκκλησια-στικά μέρη, δυνάμενα τύποις εκδοθύναι χωρίς, εν οικείω τόπω, προή-χον δέ συντάξει ήν τοιαύτην βίβρον, ε σκοπιών ήδιόν ή κέρδος, εγγρά-πρòς κοινόν άρετος τής ανθρωπότητος αναθήσειν, και, τó μέγιστον, παιδαγωγών ή ή τέλε αρχηγία. Μουδερμιάς εν, ε πρòς τά καρά μοι πάν-των ποριμάτα εταίρε, χρηστός ήπίδος υποφαινομένης επί βούλη έμα-θη τó έμώ σκεδάσματος, παραμυθίαν ήνα καρποθήμαι, μεμενημένος τά τó Σεράμνα Πέρος, ες έγχε πρòς τόν βασιλέωνας, ότι, τών ή έ αν αυτώ τών έχόντων, ε πράξεις ε καρποθύνται, τών μιν λόγων αυτών κύριος ήται, τών δέ πράξεων ήν τύχην μετά τó βασίλειος. Μουδ-χος ε άμφιμονών ότι εξηρωθίσεως απαντήσεως, δηλώσει μοι ήν διαμα-φιστάται ήγίαν εναντι διατελώ ενγνωμοτών ο αυτώ. Σ, Μ.

Καζάνη. ήν Μπ. Νοεμβρίου
Α. Μ. Κ. Θ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ
ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΝΑΟΥΣ ΚΑΙ ΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΕΡΟΣ Γ'

Ἡ παρούσα δημοσίευση χαραγμάτων καὶ ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖ τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος μᾶς συλλογῆς, τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο μέρος τῆς ὁποίας δημοσιεύτηκαν στὸν τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ ἀείμνηστου Ν. Παναγιωτάκη¹, καὶ στὸν προηγούμενο, ἑβδομο, τόμο τοῦ ἀνὰ χεῖρας περιοδικοῦ, ἀντίστοιχα². Πρόθεση τῶν συγγραφέων εἶναι νὰ ἐπανέλθουν μὲ ἓνα corpus ποὺ θὰ περιλαμβάνει, ὄχι μόνο τὸ ὕλικὸ ποὺ δημοσιεύεται στὰ τρία αὐτὰ μέρη, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ χαράγματα καὶ τὶς ἐπιγραφές ἀπὸ ναοὺς ἢ μονές τῆς Κρήτης ποὺ ἔχουν μέχρι τώρα δημοσιευτεῖ, ἀπὸ τὶς περιόδους τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας τῆς Κρήτης μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 19οῦ αἰ.

Ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες δημοσιεύσεις, ἡ κατάταξη τοῦ ὕλικοῦ γίνεται κατὰ νομὸ, ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Σὲ κάθε νομὸ οἱ ἐπαρχίες παρατίθενται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά, ὅπως καὶ τὰ χωριὰ κάθε ἐπαρχίας. Γιὰ καλλίτερη ταύτιση τῶν ἐκκλησιῶν ἀναγράφεται, ὅπου ὑπάρχει, ὁ ἀριθμὸς τοῦ Τοπογραφικοῦ Καταλόγου τῶν Gerola-Λασσιθιωτάκη, χωρὶς ὅμως νὰ συγκεντρώνεται γενικότερη βιβλιογραφία γιὰ κάθε ναὸ ἢ μονή, πράγμα ποὺ θεωρήθηκε ὅτι θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς δημοσίευσης αὐτῆς. Συνεχίζοντας τὸν τρόπο καταγραφῆς ποὺ ἔχουμε ἤδη ἐφαρμόσει, τὰ χαράγματα ἢ οἱ ἐπιγραφές παρουσιάζονται σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέρος τοῦ κτηρίου στὸ ὁποῖο βρίσκονται. Ἄν πρόκειται γιὰ ἐπιγραφές σὲ φορητὲς εἰκόνες, τότε ἀναφέρεται τὸ θέμα τῆς εἰκόνας πάνω στὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή. Σὲ κάθε ὁμάδα χαραγμάτων

1. Δ. Τσουγκαράκης – Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφές ἀπὸ ναοὺς καὶ μονές τῆς Κρήτης», *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ἡράκλειο 2000, σ. 681-732.

2. Δ. Τσουγκαράκης – Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα καὶ ἐπιγραφές ἀπὸ ναοὺς καὶ μονές τῆς Κρήτης, Μέρος Β'», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 7 (2004), σ. 143-207.

αναγράφονται κατά χρονολογική σειρά όσα έχουν χρονολογίες, και κατόπιν όσα δεν έχουν. Προσπαθήσαμε και πάλι να αποδώσουμε κατά το δυνατόν τη μορφή του χαραγματος ή της επιγραφής, ώστε ο αναγνώστης να έχει μία ακριβή εικόνα του τρόπου γραφής και του αλφαριθμητισμού των ανθρώπων που τα έγραψαν. Θεωρήσαμε επίσης σημαντικό να αναπαραγάγουμε όσα σχέδια είχαν κάποιο ενδιαφέρον, και όπωσδήποτε τα οικόσημα. Ο άστερίσκος στο τέλος της περιγραφής ενός χαραγματος υποδηλώνει ότι αναπαράγεται το σχέδιο.

Χρησιμοποιήθηκαν και πάλι τα ίδια σύμβολα: οι συντομογραφίες αναλύονται σε παρενθέσεις ()· σε ὀρθιες ἀγκύλες [] περιλαμβάνονται οι συμπληρώσεις λέξεων ή γραμμάτων που έχουν φθαρεί, και οι ἐπεξηγήσεις τῶν χρονολογιῶν, όταν αναγράφονται με ἑλληνικά ἢ λατινικά ψηφία, ἐνῶ σε γωνιώδεις ἀγκύλες < > περιλαμβάνονται γράμματα που παρέλειψε ὁ γραφέας· ἡ τελεία (.) δηλώνει μὴ ἀναγνώσιμο γράμμα ἢ γράμματα, ἐνῶ ἐξοβελιστέα γράμματα ἢ λέξεις περιλήφθηκαν σὲ ἄγκιστρα { }. Τέλος τὸ ἐρωτηματικὸ (; ἢ ?) δηλώνει ἀβεβαιότητα γιὰ τὴν ἀνάγνωση λέξης ἢ γράμματος. Στις ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς καὶ χαραγμάτων τὸ σύμπλεγμα ὀ πάντοτε ἀναλύεται σὲ ου.

Ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν καὶ στὴ δημοσίευση αὐτὴ ὅσα ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ σχετικά μετὰ τὶς δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση τῶν χαραγμάτων, κυρίως λόγω τῶν φθορῶν ἀλλὰ καὶ τῆς προχειρότητας τῆς γραφῆς στις περισσότερες περιπτώσεις. Μεγαλύτερες δυσκολίες ἀνάγνωσης μάλιστα παρουσιάζουν τὰ ἑλληνικὰ χαραγμάτων, λόγω τῆς μὴ χρησιμοποίησης σταθερῶν κανόνων καὶ τῶν πολλῶν ἀνορθογραφιῶν που κατὰ κανόνα ὑπάρχουν. Δυσκολίες παρουσιάζουν ἐπίσης, ἂν καὶ σὲ κάπως μικρότερο βαθμὸ, οἱ κτιτορικὲς καὶ ἄλλες γραπτὲς ἐπιγραφὲς, ἀλλὰ ἐδῶ ἐξαιτίας τῶν μεγάλων φθορῶν που συνήθως ἔχουν ὑποστεί. Θεωροῦμε, πάντως, ὅτι παρὰ τὰ κενὰ που ὑπάρχουν σὲ πολλὲς ἀναγνώσεις, τὸ ὕλικὸ που παρουσιάζεται εἶναι ἱστορικὰ ἐκμεταλλεύσιμο, καθὼς ἀποτελεῖ μίαν πηγὴ πολὺ λίγο μελετημένη. Ἐξακολουθοῦν ἐπίσης νὰ ἰσχύουν τὰ ἐρωτηματικὰ που ἔχουμε ἤδη διατυπώσει, χωρὶς νὰ εἴμαστε πάντοτε σὲ θέση νὰ δώσουμε μίαν πειστικὴ ἀπάντηση, σχετικά μετὰ τὸ γιατί ὀρισμένοι ναοὶ παρουσιάζουν τόσο μεγάλη συγκέντρωση προσκυνητῶν/ἐπισκεπτῶν καὶ κατὰ συνέπεια χαραγμάτων. Στὴν παρούσα δημοσίευση ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἀριθμὸν χαραγμάτων, ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν, παρουσιάζουν ἀφενὸς ὁ ναὸς τοῦ Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου στις Καμάρες (Κουντούρα) Σελίνου, καὶ ἀφετέρου ἡ γνωστὴ Μονὴ Βαλασαμονέρου στὰ Βορίζια Καινούργιου³.

3. Γνωρίζουμε ὅτι καὶ ἡ Μονὴ Παναγίας Καρδιώτισσας κοντὰ στοὺς Βῶρους Πυργιώτισσας ἔχει ἐπίσης μεγάλο ἀριθμὸν χαραγμάτων, ἀλλὰ παρὰ τὶς προσπάθειές μας ἡ

Παρουσιάζονται ἐπίσης καὶ πάλι ὀνόματα γνωστῶν οἰκογενειῶν, ἰταλικῶν καὶ ἑλληνικῶν, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζονται καὶ στὴν ἰταλικὴ καὶ στὴν ἐξελληνισμένη τους μορφή. Τὰ πιὸ ἀξιοσημείωτα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὰ παρακάτω: Barozzi, Bon, Cauco, Cornaro, De Canal, De Molin, De Mozzo, Faletro, Gradonico, Gritti, Mudacio, Nani, Pisani, Venier, Zangarol, Βενέρης, Γαδανολέος, Γρίτης, Γιαλέας, Καλλέργης, Κορνάρος, Μου(δ)άτσος, Μουσοῦρος, Σκορδίλης, Τζαγκαρόλος.

Δημοσιεύεται ἐδῶ ἓνα σύνολο 457 χαραγμάτων, ἀριθμὸς ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει καὶ τὶς κτιτορικὲς ἐπιγραφὲς ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιγραφὲς στις φορητὲς εἰκόνες. Περιλαμβάνει ἐπίσης καὶ μονογράμματα καὶ οικόσημα, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ κάποιο κείμενο. Πάνω ἀπὸ τὰ μισὰ (51.75%) ἀπὸ αὐτὰ εἶναι λατινικά, ἐνῶ τὰ ἑλληνικά εἶναι λίγο κάτω ἀπὸ 40%. Ὑπάρχει καὶ ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς (7.67%) που ἀποτελεῖται ἀπὸ χαραγμάτων που ἔχουν (ἢ στὰ ὁποῖα ἔχει ἀπομείνει) μόνο μίαν χρονολογία με ἀραβικά ψηφία, πράγμα που δυσκολεύει τὴν κατάταξή τους σὲ ἑλληνικά ἢ λατινικά. Βέβαια οἱ χρονολογίες με ἀραβικά ψηφία, ἰδίως οἱ παλιότερες, χαραχθῆκαν κατὰ πάσα πιθανότητα ὡς λατινικὲς, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀβεβαιότητος ἀποφασίσαμε νὰ τὶς δώσουμε καὶ ὡς ξεχωριστὴ κατηγορία. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἐξἄλλου τέσσερα χαραγμάτων (τὰ ὑπ' ἀριθμ. 129, 187, 194, 223) που εἶναι δίγλωσσα, δηλαδὴ ἢ λατινικὴ ἐπιγραφή ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ ἑλληνικά. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν λατινικῶν χαραγμάτων ἀνήκουν στὸν 15ο καὶ 16ο αἰ. (συνολικὰ ἄνω τοῦ 60%), ἐνῶ ἡ τρίτη μεγαλύτερη κατὰ σειρά ὀμάδα τῶν λατινικῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ χαραγμάτων χωρὶς χρονολογία (26.7%). Ἀντιθέτως, τὰ ἑλληνικά χαραγμάτων καὶ ἐπιγραφὲς τοῦ 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰ. ἀποτελοῦν συνολικὰ σχεδὸν τὸ ἡμισυ τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν (48%), μετὰ τὰ χαραγμάτων τοῦ 16ου αἰ. νὰ ἀποτελοῦν τὴ σχετικὰ μεγαλύτερη ὀμάδα, ἐνῶ τὴ μεγαλύτερη ὀμάδα τόσο σὲ ποσοστὸ (42.5%), ὅσο καὶ σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς (78) ἀποτελοῦν τὰ χωρὶς χρονολογία. Ἡ συνολικὴ ἀριθμητικὴ εἰκόνα κατὰ κατηγορία καὶ κατὰ χρονολογικὴ κατάταξη ἐμφανίζεται στὸν παρακάτω πίνακα:

πρόσβαση στὸν ναὸ αὐτὸ δὲν μᾶς ἐπετράπη. Πάντως ἀριθμὸς χαραγμάτων ἀπὸ ἐδῶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Στ. Ξανθοῦδίδη, «Ἐπιγραφαί», σ. 147-148, καὶ ἀπὸ τὸν Ν. Νικολιδάκη, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς τῆς Παναγίας στὴν Καρδιώτισσα Μεσαρᾶς (14ου-15ου αἰ.)», *Ἀμάλθεια*, τεύχ. 68-69 (1986), σ. 201-215.

ΠΙΝΑΚΑΣ

αιώνας	% λατινικά λατιν.		% ελληνικά ελλην.		% ελληνικά και λατινικά		μόνο χρονολογία	Σύνολα	
	λατιν.	σύν.	ελλην.	σύν.					
14ος	9	3,8	2	3	1,7	0,6		12(2,6%)	
15ος	75	31,8	16,4	8	4,4	1,7	1	6	90(19,7%)
16ος	70	28,7	15,3	38	21	8,3	3	5	116(25,4%)
17ος	17	7,2	3,7	27	14,9	5,9		14	58(12,7%)
18ος	2	0,8	0,4	22	12,2	4,8		10	34(7,5%)
19ος				6	3,3	1,3			6(1,3%)
Χωρίς χρον.	63	26,7	13,8	78	42,5	16,9			141(30,7%)
Σύνολα	236	(51,75%)		182	(39,70%)	4(0,87%)		35(7,67%)	457

Ευχαριστίες οφείλονται και πάλι σε πολλούς. Θα περιοριστούμε όμως να ευχαριστήσουμε θερμά από αυτή τη θέση όλους τους ιερείς των ναών, τους αδελφούς των μονών και τους κατοίκους των χωριών που μας βοήθησαν και μας διευκόλυναν στον έντοπισμό και στο άνοιγμα των ναών που έρευνήσαμε. Χωρίς την πρόθυμη βοήθειά τους και την αξέχαστη φιλοξενία τους η έρευνα αυτή δεν θα είχε προχωρήσει.

Για τις εργασίες στις οποίες γίνεται συχνή αναφορά χρησιμοποιούμε τις παρακάτω συντομογραφίες:

Curuni, *Graffiti*: S.A. Curuni, *Documenti di graffiti e di epigrafi venetocretesi conservati nell'archivio Gerola dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Βενετία 1990.

Gerola, MV: G. Gerola, *Monumenti Veneti dell'isola di Creta*, τ. I-IV, Βενετία 1905-1932.

Κατάλογος: G. Gerola – Κ.Ε. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο 1961.

Ξανθουδίδης, «'Επιγραφαί»: Σ.Α. Ξανθουδίδης, «Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης», *Ἀθηνᾶ*, 15 (1903), σ. 51-163.

Τσουγκαράκη, «Μέρος Α'»: Δ. Τσουγκαράκης – 'Ελένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές τῆς Κρήτης», *Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σ. 681-732.

Τσουγκαράκη, «Μέρος Β'»: Δ. Τσουγκαράκης – 'Ελένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἀνέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από ναούς και μονές τῆς Κρήτης, Μέρος Β'», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, 7 (2004), σ. 143-207.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Ἐπαρχία Κισάμου

χ. Ἄη Κυργιάννης

• Ἅγιος Ἰωάννης (Κατάλογος, ἀρ. 16)

Στὸν νότιο πεσό:

1. *αφο* [=1580] *ΦΛΕΒΑΡΙΟ / ιθ / Καψανο...*2. + *αχ* [=1600]

Ἵπάρχουν δυὸ ἢ τρία ἀκόμη στὸν δυτικὸ και στὸν νότιο τοῖχο ἐξαιρετικὰ δυσανάγνωστα.

χ. Ζυμπραγού

• Ἅγιος Παντελεήμων

Στὸ νότιο τοῖχο:

3. *1390 mense ...*4. *hic fuit Solom... cauco(;)*

χ. Καβούσι

• Ἅγιος Κυργιάννης (Κατάλογος, ἀρ. 2)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

5. *1415 / hic fuit / 14 dd*6. Μονόγραμμα με σταυρὸ και *P, S, d*, ἀκολουθούμενο ἀπό: *1569 ACo**7. *M(ην)ι οκτα(β)ρί(ω) ις ιδ (ῆ κδ) / ετ(ο)ς αψθ [=1769] Ηλ(θ)α / εδῶ ο δουλος / κυρ(ίου) ... Α(ῆ Δ) ΟΒΟΛ / ..δελφι Ν..*8. *ΙΑ ΑΠΡΙΑΙΟΥΤ*

Στὸ τόξο τοῦ νότιου τοῖχου, μέσα σὲ πλαίσιο:

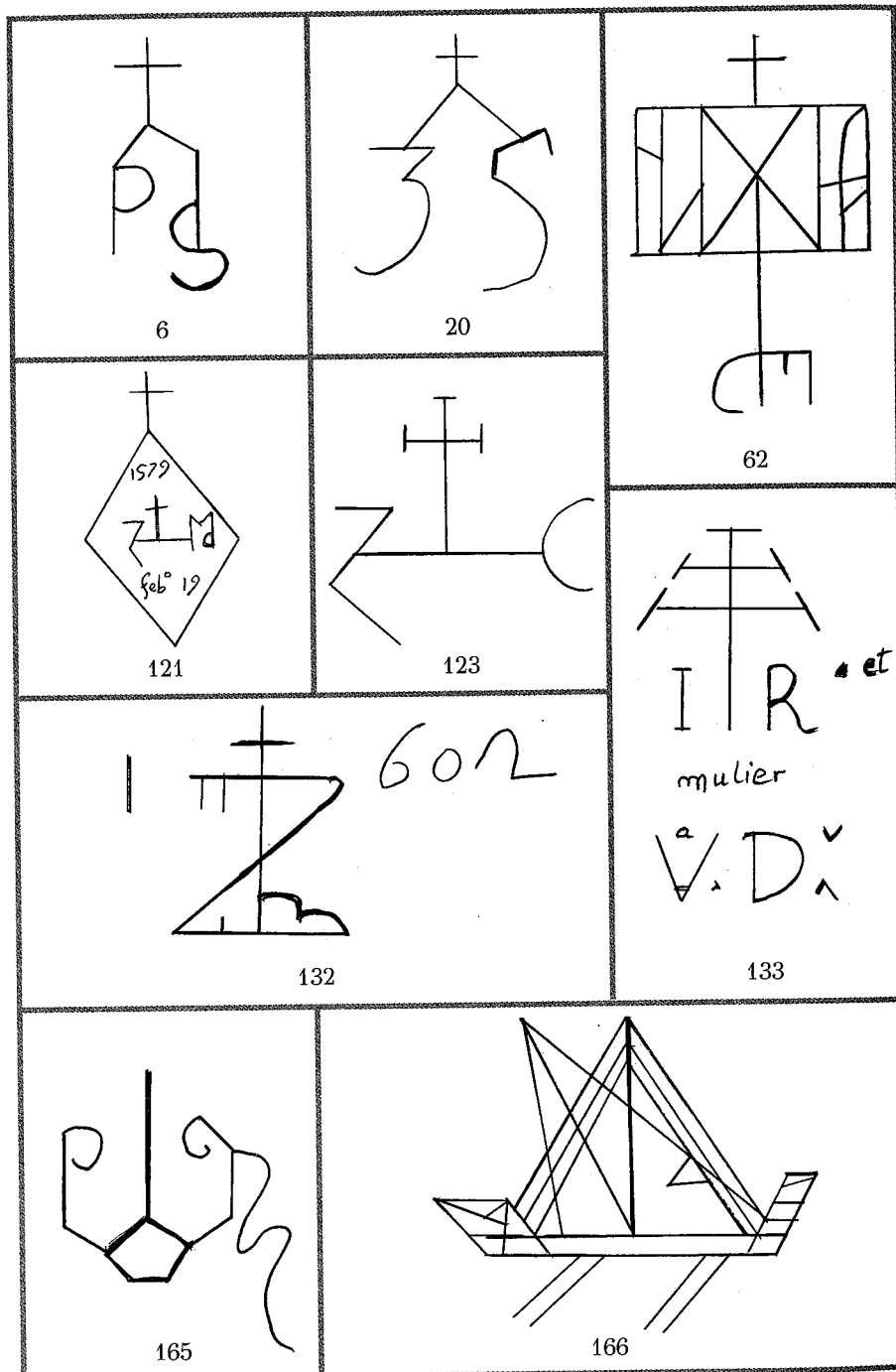
9. *1408 adi 8 Juny / huic fuit Johanes / de ancona de castro / selino. filio m(e)lo / et(?) mar(itu)s(?) eius*

Στὸν νότιο τοῖχο:

10. *1373 die 8 lugio / ... fuit hic [anton]ius(;) de canal filio / marci*11. *hic fuit antonius / de molin 1440 (ῆ 1410) ... mense mazo(?)*12. *1414 (ῆ 1474) / nicolaus zano(?)*13. *Ego ma(r)chus mudagio / hic fuit 1450*14. *1559 di 3 otoberio / hic Fuit zorzi ga/uala*15. *Ego dye / x mazo ...*

Στὸ νότιο μέρος τῆς σπηλιάς:

16. *1417 hic fuit Johanes*17. *1471 (με ἀπροσδιόριστο σύμπλεγμα γραμμάτων ἐνδιαμέσως, ἴσως G, p) και ἀπὸ κάτω: adi 28 aur(i)l / .. nos uselus de prd / ... te*18. *..78 / [hic fluit z(or)z(i) z(o)to q[uondam]...*19. *..19 adi 20 mai*20. *adi 21 setebr(i)o / ...o και μονόγραμμα με z, s που ἐνώνονται με σταυρό.**21. *13 Juny*

χ. Κακόπετρος

- Αρχάγγελος Μιχαήλ (Κατάλογος, αρ. 34)
Στή βόρεια πλευρά του δυτικού τοίχου:
- 22. Κτητορική επιγραφή σε έξι άραδες, πολύ κατεστραμμένη, διαστάσεων 70x37 εκ. Διακρίνονται μόνο τα παρακάτω:
¹[...] / ²[... / ³[...ΓΕΩ] / ⁴ΡΓΙΟ [...] / ⁵ΓΕΩΡΓΙΟΥ Φ Κ / ⁶KE
ΚΟΡΝΙΑΕΟΥ ... ΤΟΥ ΣΚΛΑΒΟΥ
- 23. 1392 m(ens)e mazyio di 15 / hic fuit d Triadano / grusi[?] q(uondam) d(omi)no nicolau
Στόν βόρειο τοίχο:
- 24. 1392 hic fuit andrea
Στό νότιο τοίχο:
- 25. Hic fuit Franc(esc)o Z(o)to / q(uondam) d(omi)ni Ioani pat(tron?) o de n sto / yla 1593 di 27 / ottu[br]io
- 26. 1738

χ. Καρές

- Άγιοι Απόστολοι (Κατάλογος, αρ. 29)
Στήν απόληξη του τόξου στόν βόρειο τοίχο είναι χαραγμένοι αριθμός ένθυ-
μήσεων, κυρίως θανάτων, που διαβάζονται με μεγάλη δυσκολία:
- 27. έκμθ κόσ[.] / ...[Δε]κέβρον s ΚΓ
- 28. μ(ηνί) του / φλεβ[α]ρι / κ
- 29. μ(ην)ι / απριλι / κς
- 30. εκ[μ]ήθ[η] / ΓιορΓ[η]ς / νοεβρίου / ιθ'
- 31. Γ[ε]ορΓ[η]ς / απριλι / Κ
- 32. μα[ρ]τ[ίου] / λ / εκ[μ]ήθ[η] / ο δουλος

χ. Μαλάθηρος

- Άγία Ειρήνη (Κατάλογος, αρ. 814)
- 33. Γραπτή κτητορική επιγραφή στόν δυτικό τοίχο επάνω από την είσοδο:
¹ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗ Κ(ΑΙ) ΑΝΙCΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΩC / ²Κ(ΑΙ) ΠΑΝCΕΠΤΩC ΝΑΟC
ΟΥΤΩC ΤΗC ΑΓΙΑC Κ(ΑΙ) / ³ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟC ΤΟΥ
Χ(ΡΙCΤΟΥ)Υ ΕΙΡ'Ι ΝΗC ΔΙ' / ⁴Α CΥΝΕΡΓΙΑC Κ(ΑΙ) Κ'ΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ
ΛΕΟ ΜΟΥCΟΥΡΩ / ⁵ΑΜΑ CΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΤΩ Κ(ΑΙ) ΠΑΡΑΚΑΛΟ CΕ
ΑΓ'ΙΑ ΤΡΙΑC ΤΟ Α / ⁶ΔΙΕΡΕΤΟΝ ΚΡΑΤΟC ΤΗC [CΗC] ΦΙΛΑΝ(ΘΡΩΠ)ΙΑC
'ΟΤΙ ΟΥΤΙ CΥΝΕΡ' / ⁷ΓΟΥΝΤΕC Κ(ΑΙ) ΒΟΙΗΘΟΥΝΤΕC; ΤΗΝ ΑΝΕΓΕΙΡCΙΝ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥΤΟΥ / ⁸ΝΑ Ε'ΥΡΩCΙΝ [ΤΗ]Ν ΩΡΑΝ ΤΗC ΚΡΙCΕΟC / ⁹ΑΠΟ
ΠΑCΩ Π[...][Μ]ΝΙCΘΗΤ(Ι) Κ(ΥΡ)Ε Κ(ΑΙ) ΤΑC ΨΥ' / ¹⁰ΧΑC [...] [Η]Μ[Ε]Ρ[ΙΑ](:)
[...] ΕΠ[Ο]C [...]
- Στόν βόρειο τοίχο:
- 34. 1447 adi primo / setebrio / domino VENERIO
Στόν δυτικό τοίχο με κάρβουνο:
- 35. [α]φκβ [=1522]
- 36. αφμς' [=1546]

37. *μ(η)ν(ί) αἰγουςτω C/τὰC θ εΓραψα / εΓω π(α)π(α) / Δεω κουρρήζος*
 38. *.../.../... μανσηλ*
 Στὸ βόρειο στήριγμα τοῦ τόξου:
 39. *Ἐκειμῖθι ὁ Γεώργης ... / ... μ(η)ν(ί) Φευρουαριου εις(;) ιθ / αφο [=1580] δευτέρ-
 α*

χ. Μουρι

- Ἅγιος Γεώργιος
40. Ἐρειπωμένος καὶ ἐτοιμόρροπος ναός, στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ὁποίου σώζεται ἐγχάρακτη κακότεχνη ἐπιγραφή σὲ ἑπτὰ γραμμές, διαστάσεων 55x83 ἐκ. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει διαγώνια ρωγμὴ στὸ ἀριστερὸ μέρος καὶ λείπει ἢ ἐπάνω ἀριστερῆ γωνία, ὅπου ὑπῆρχαν τὰ δύο ἀρχικὰ ψηφία τῆς χρονολογίας. Στὸ κέντρο τῆς πρώτης γραμμῆς ὑπάρχει σταυρὸς πάνω σὲ βᾶθρο, καὶ στὰ τεταρτημόρια IC – XC NI-KA:
¹..ΙΓ [= ..93] ΜΕΙΝΕΙ ΥΟΥΛΥΟ /² + ΟΙΚ[ΟΔ]ΩΜΗΘΙ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟ/³C ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑ/⁴ΛΟΜΑΡΤΙΡΟΣ ΓΕΟΡΓΙΟΥ ΤΡΟΠΕ/⁵ΟΦΩΡΟΥ ΔΙ ΕΞΩΔΟΥ ΚΑΙ ΚΟ[ΠΟΥ] /⁶ ΙΕΡΕΟΣ ΓΕΟΡΓΙΟΥ ΓΛΙΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ [ΑΜ]/⁷Α ΣΥΜΒΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΝΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΥ.
 Κάτω ἀπὸ τὶς τελευταῖες λέξεις ὑπάρχει μονόγραμμα(:) μέσα σὲ κύκλο. Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ. Ἐπιπλέον τὰ δύο τελευταῖα ἑλληνικὰ ψηφία τῆς χρονολογίας ποὺ διασώζονται δὲν γνωρίζουμε ἂν ἀνήκουν σὲ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἢ ἀπὸ Χριστοῦ. Πάντως τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων εἶναι ἄτεχνο καὶ παραπέμπουν σὲ νεότερη μᾶλλον παρὰ παλαιότερη ἐποχή.

χ. Ρόκκα

- Ἅγιοι Ἀπόστολοι
- Στὸ ἀνώφλιο τῆς εἰσόδου ἡ ἐπιγραφή ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸν Gerola⁴ εἶναι σωστή, ἀλλὰ ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τῆς μοναχῆς εἶναι ANECIAC, ἀνορθόγραφη ἀπόδοση τοῦ ANYCIA, ποὺ ἀποτελεῖ γνωστὸ μοναχικὸ ὄνομα καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ANACTACIA, ὅπως ὑποθέτει.

χ. Σπηλιὰ

- Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου) (Κατάλογος, ἀρ. 815)
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
 41. 1451 h f / Ego ...te de mozo ..
 42. 1451 / Ego zo(r)zo mudazo
 43. + 1521 / hic fuit / ...
 44. M DANA

χ. Τοπόλια

- Κοίμηση Θεοτόκου καὶ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ

4. Gerola, MV, IV/II, σ. 413-414.

Στὸν βόρειο τοῖχο:

45. *Adi ii ... / 1527*
 Σὲ εἰκόνα Ἁγία Τριάδας στὸ τέμπλο:
 46. *ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΝΙΚΟΛΟΥ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΙ 1795*

Ἐπαρχία Κυδωνίας

- Μονὴ Ἁγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων στὸ Ἀκρωτήρι
- Χαράγματα στοὺς λίθους ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς κυρίας εἰσόδου. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου:
 47. 1650
 48. 1790
 49. ΓΕΟΡΓΗΟΣ
 Δεξιὰ τῆς εἰσόδου:
 50. *P. FR(ANCES)CO CECOHIN./ 1707*
 Χαράγματα στοὺς πεσσούς ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ.
 Στὸν πρῶτο πεσσὸ δεξιὰ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ:
 51. 1700
 52. 1728 μαρτίου ς(ις) 20
 53. 1760 ἰουνίου 2 εγινε σκοτο(ς) ΙΜΕΡΑ παρασκε(ση)
 Ἀνάμεσα στοὺς δύο δεξιούς πεσσούς:
 54. 1655 Ἰουνιοῦ
 55. 1668
 Στὸν δεύτερο ἐκ δεξιῶν πεσσό:
 56. 1655
 Στὸν πρῶτο πεσσὸ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου:
 57. 1749
 58. 1759 Μαῖω 20 / Ἥλθα μία
 Ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀριστερούς πεσσούς:
 59. 1737 σεπτ...
 Στὸν δεύτερο ἐξ ἀριστερῶν πεσσό:
 60. 1741 ΜΑΕ...

χ. Νιὸ Χωριὸ

- Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 49)
 Στὸν δυτικὸ τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὸν ἀφιερωτῆ, γραπτὴ κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφή σὲ δύο γραμμές, τῶν ὁποίων τὸ δεξιὸ ἄκρο δὲν ὑπάρχει λόγω φθορᾶς:
 61. ¹+ ΤΟ CΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ COI ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ [CΤΕΡΕΩ]/²CON Κ(ΥΡ)ΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗCΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ C[ΙΟΥ ΑΙΜΑΤΙ] ⁵

5. Κοσμᾶ τοῦ Μαΐουμᾶ, Κανὼν εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, ὠδὴ γ', ὁ εἰρμός: N.B. Τωμαδάκης, «Αἰσθητικὴ διαφοροποιήσις θρησκευτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὁμνογραφίας», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σ. 82.

Στὸν βόρειο τοῖχο:

62. Ὁρθογώνιο σχέδιο τοῦ διαπερνᾶ σταυρός, τοῦ ὁποῖου ἡ κάθετη κεραία καταλήγει σὲ σύμπλεγμα τῶν γραμμάτων *C, M*.*

χ. Σέμπρωνας

- Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος (Κατάλογος, ἀρ. 823)

Στὸν βόρειο τοῖχο κτιτορική ἐπιγραφή ἐν πολλοῖς κατεστραμμένη διαστάσεων 65x55 ἐκ.

63. ¹ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΤΗ Κ[ΑΙ ΕΙΚΟΝΟ] / ²ΓΡΑΦΙΘ[Η Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ] / ³ΝΑΟΣ ΤΟΥ Τ[ΗΜΙΟΥ] ΠΡΟΔΡΟΜ / ⁴ΟΥ Κ(ΑΙ) ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΔΙΑ ΕΞΟΔΟΥ / ⁵ [...]ΖΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ Συμβίου αὐτοῦ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ / ⁶ ... Κ(ΑΙ) ς[...] / ⁷ [...]τῆς συμβίου ... / ⁸... / ⁹ [...] τ(ω)ν .. ς [...]νκάτ[...] / ¹⁰ [...]ους / ¹¹ [...] τας[...] ναου [...] / ¹² [...]μωρ[...] / ¹³ [...]ν μηνί μαί[ω ...έτος] ςροζ / ¹⁴αμην. αμ[ην]

Ἡ χρονολογία ςροζ [=6977] ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος 1469 ἀπὸ Χριστοῦ.

χ. Πρασές

- Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 820)

Στὸν δυτικὸ τοῖχο στὸ νότιο τμήμα:

64. 1513 *adi 3 ottobre / hic fuit Adrea di Muli / fio de m(isser) Antonino*⁶

Στὸν νότιο τοῖχο:

65. 1527 *adi 17 zenaro / hic fuit zanaqui / darazo q(uondam) s(ir) nicolo*
 66. 1529 / *H(i)c f(ui)t z(or)z(i) z(o)to quare/tanio ditto / quoridi*
 67. 1614
 68. 1777
 69. † *MINI ΔΙΚΑΙμπρί/οC ίC ταC ίκοσι ιρθα /και ισ τι χάρι του αΓι/ου νικολου και επροσκινισα /?*

Στὸν βόρειο τοῖχο:

70. 1441 *NZ*
 Στὴν Ἁγία Τράπεζα:
 71. Κρυπτογραφικά:

IC	XX	XX	XC
Φ			X
Φ			Π
E	A	Φ	E
NI			K
E			?
T	T	K	Γ
Φ			T

6. Κατάλογος, σ. 109 ἀρ. 820. Δίνεται μόνον ἡ χρονολογία 1513.

Ἐπαρχία Σελίνου

χ. Ἁγία Εἰρήνη

- Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος (Κατάλογος, ἀρ. 176)

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νεότερου τμήματος τοῦ ναοῦ:

72. *αφκθ [=1529] μνηοC Σετε/βιρο ιρθε ιερε[...] / του σχ.τ.χις Cπ*
 73. *Κ(ύρι)ε πιασομε /β δε τριό κ κϋ ασ / ιλιου κα καέ / πέτρο ιακοβο / ιωάνι*
 74. Χάραγμα ἰππέα μετὰ ἄλλογο πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἰππέα κατ' ἐνώπιον. Ὁ ἰππέας κρατᾷ μετὰ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ σταυρὸ μπροστὰ στὸ στήθος. Πάνω ἀπὸ τὸν ἰππέα χαραγμένο ἀδιάγνωστο ἑλληνικὸ κείμενο σὲ μία γραμμὴ.

χ. Ἅγιος Θεόδωρος (περιοχὴ Κορακίριζα)

- Ἅγιος Ἰωάννης (Κατάλογος, ἀρ. 106)

Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἐπάνω ἀπὸ τὴν Παναγία:

75. 1397 / *ego pre/zi ang(e)lo zio(r)zi*
 76. 1820 / *φλεβρι 10*
 77. 1826 *μαρτίου 10 / νικολος παρακτα/ρ.ηος ...*
 Στὸ τόξο τοῦ νότιου τοῖχου:
 78. Σύμπλεγμα γραμμάτων *Z* καὶ *V* ἢ *N* μετὰ σταυρὸ, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἡ χρονολογία 1516.
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 79. *αφος [=1576] M(H)N(I) μαρτιο ο ζους IB ...*
 80. *hic fuit Basilio mudazio*
 Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
 81. *io Mario* ἀκολουθεῖ σύμπλεγμα κεφαλαίων γραμμάτων *M, N, O* καὶ ἡ χρονολογία 1587.
 82. 16.5 + *εΓο νικολος μουΔατζος*
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
 83. *adi 7 zugno 1580*. Ἀπὸ κάτω ἔχει χαραχθεῖ σταυρὸς στὴ βάση τοῦ ὁποῖου ὀριζόντια γραμμὴ ἐνώνει τὰ γράμματα *Z, M, o*
 84. *αχα [=1601] μνη(ι) Δευτεροουλίου Γ Ι ΕιΓο πολοσ μουΔατζος ΗΛΘΑ κ(αι) προσκινισΑ τ(ον) ΑΓΙον Ιω(άννην)*
 85. *αχβ [=1602] μΗνΗ δΗκαιβρΗου κ / Ηρθα κε προσκινΗσα / τον αΓΗο Ηω(άννη)*
 86. *αχζ [=1607] μ(η)ν(ι) μαρτηος ια εΓο Γιανισ σαλιβαρας Ηρθα κι προσκινισα τον αΓΗο ΗΙ*
 87. 1621 *DA*
 88. *ιηrc 1640*
 89. *νικολο λαλακος*
 90. + *ΕΓΟ περοσ ΒΕ...*
 91. *ΕΓο κοζατις λεβανις /Ηρθα κε επροσκινησα*
 92. *ΜΗΝΗ ΠΡΩΤΟ[ιουλιω] κα' / ΕΓω Γεωργιος]... /ιρθα κε προσκ[ύνησα]*

χ. Ἅγιος Παντελεήμων

- Ἅγιος Παντελεήμων (Κατάλογος, ἀρ. 100)

93. Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ δίδεται ἀπὸ τὸν Gerola ὡς 537, φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ γράμμα Π ἢ Ο, ὁπότε ἡ χρονολογία τῆς θὰ εἶναι 537 ἢ 530, δηλ. 6980 ἢ 6970 ἀντίστοιχα ἀπὸ κτίσεως κόσμου (=1471/2 ἢ 1461/2 ἀπὸ Χριστοῦ).

χ. Ἀγριλῆς

- Ἁγία Ἄννα (Κατάλογος, ἀρ. 192)

94. Γραπτὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφή στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Προθέσεως, ἀκανόνιστου σχήματος ποὺ ὁμοιάζει μὲ Γ. Διαστάσεις: ὕψος 107 ἐκ., πλάτος 40 ἐκ. στὸ πλατύτερο μέρος καὶ 20 ἐκ. στὸ στενότερο. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι μικρογράμματη καὶ σὲ κακὴ διατήρηση. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς στὸ ἐπάνω μέρος δὲν διατηρεῖται, καὶ διακρίνονται μὲ δυσκολία μόνο κάποια διάσπαρτα γράμματα. Σαρανταεπτά ἐκατοστὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς ὑπάρχουν 24 ἀράδες στὶς ὁποῖες ἡ ἐπιγραφή διατηρεῖται μόνον μερικῶς. Μετὰ τὴν 18^η ἀράδα ὑπάρχει γραπτὴ μαύρη ὀριζόντια γραμμὴ ἢ ὁποῖα χωρίζει τὶς ἐπόμενες.

[.....]

1. ἄμα συμβιον κ(αὶ) ...

2. ...λ[ον] α[μα] συμβιον κ(αὶ) τ[έκνων] ...

3. κὶ του Γαβαλα ...

4. τ(ον) τέκνο(ν)[αὐτοῦ;] κ(αὶ) τ(ῆ)ς μητρ(ό)ς(;) κ(αὶ) ...

5. τοῦ Γαλεόπ(ουλου;) κ(αὶ) τ(ον) [τέκνων]

6. αὐτου. Νικηφόρος του [Γι]

7. αλεα αμα συμβιον

8. κ(αὶ) τ(ον) τέκνον αὐτου

9. κ(αὶ) του Γανβρον α[ντου]

10. ιωσιφ του Γαλεα ...

11. [συμβιον;] κ(αὶ) τ(ον) τέκνον ..

12. κ(αὶ) τ.. ... ουβ. τ..

13. [αυτ]οῦ αμα συμβιον

14. κ(αὶ) τ(ον) τέκνον αυ[τοῦ]..

15. ΜΝΗΘ(ΗΤΙ) Κ(ΥΡ)ΙΕ ΤΙC ΨΗΧ(ΗC)

16. ΤΗσ Δουλησ [σου]

17. ΠοληχρονΗ'ασ

18. μοναχΗσ : +

19. ..νε ιερεο. κὶ μησε.

[.....]

Ἀπὸ τὴν 20^η γραμμὴ καὶ κάτω ἡ κατάστασις τῆς ἐπιγραφῆς χειροτερεύει καὶ πάλι μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διακρίνονται ἐλάχιστες λέξεις καὶ κάποια γράμματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πάλι τὸ ἐπώνυμο Γαλέας (στ. 22) καὶ τὸ ὄνομα Παρασκευῆ (στ. 23).

7. Gerola, MV, IV/2, σ. 436, ἀρ. 8.

χ. Ἀσφεντιλῆς

- Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος (Κατάλογος, ἀρ. 126)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

95. 1524 die 4 Flever / io Z(or)z(i) Z(o)t(o) q(uonda)m giacomo(?)

96. 1532 adi 24 lugio

97. 1536 (ἢ 1530) adi 8

98. 1547 di ε . ε περι / 23 io giacomo Z(o)t(o) q(uonda)m Z(or)z(i)

99. 156.

100. Adi 1. 1616 / io nicollo f(?)iu di za Copullo / ... / ... / ...

101. 1642

102. 1645 / MARhSU [marchus?] ZAbARI

103. 1651

104. MARCO KCI. Ἀνάμεσα στὶς δύο λέξεις ῥόμβος μὲ σταυρὸ ἐσωτερικὰ καὶ κάθετη κεραία.

Στὸν νότιο τοῖχο:

105. 1513 (ἢ 1517) / giogrius

106. 1515 die 7 mazo / hic fuit / georgius / za(n)charorl

107. 1517 die p(rim)o Mazo / hic fuit Nicol[ao] .. NEOCAL / io LAN

Στὴν ἄντυγα τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος:

108. M 1517 di 17 xi.vrio

109. NICOLO .ATAC...O / DE AT... / 1525

χ. Κακοδίκι

- Ἁγιος Ἰσίδωρος (Κατάλογος, ἀρ. 170)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

110. io georgius Fot (ἢ Fol)/.t ... 1414(;) di XXIII

Στὸν νότιο τοῖχο:

111. 1440 hic fuitnandino adi 9 magio

χ. Καλάμι

- Ἁγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 94)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

112. 1506

113. 1612 / Adi 13 Noveb(r)io / Io Al(ber)ito Gava.. / Io ba....

114. κ υλιτ. αγινε παπα(ς)/ I EΓο Γλι.. / Is τα 1650

115. Γεοργιζη σαλπτιζος/ Γρα[φο]

116. ... di 2 Sete/brio.. 1630 rozina

116^α. Eισ.... εγο πα[πα;] / λαλακο / κ ελητο[ύρ]γησε / π νεοφιτο ..

Καμάρες (νεκροταφεῖο Κουντούρας)

- Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (Κατάλογος, ἀρ. 108)

Στὸν νότιο τοῖχο:

117. 1505 καὶ δεξιὰ ὠοειδῆς κενὸ οἰκόσημο ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπικάθεται τρικόρυφο στέμμα.

118. ΕΓΟ Για/νις παρ/τζαλις ε/Γραψα / α529 [=1529]
 119. + 1562 [ῆ 1582] εΓΟ νικολος ντζορτζις εΓρ[αψα]
 120. 1579 [ῆ 1575] καὶ ἀπὸ κάτω τὰ γράμματα ζ, Δ, ρ. Τὸ ὄλον μέσα σὲ ρόμβο μὲ σταυρὸ στὴν κορυφή.
 121. 1579 καὶ ἀπὸ κάτω σταυρὸς μὲ ὀριζόντια βάση, στὰ ἄκρα τῆς ὁποίας τὰ γράμματα Z καὶ M, d. Ἀπὸ κάτω: Feb^o 19. Τὸ ὄλον σὲ ρόμβο μὲ σταυρὸ στὴν κορυφή.*
 122. 1580 μαρτίου στ(ις) 29 / ἦρθα και προσκινισα / τον ἀρχιζατορα /εγω αντωνιο νταμοροσ⁸
 123. 1582 καὶ ἀπὸ κάτω πατριαρχικὸς σταυρὸς σὲ ὀριζόντια βάση, στὰ ἄκρα τῆς ὁποίας τὰ γράμματα Z, C.*
 124. 1587 feb[τ]αρο 26
 125. + Εγο π(α)πα μανουηλ Σαλαλακος κ(αι) πνευματικος εΓραψα / αφπη [=1588] μηνα Αυγ[ο]υ/ςος ηςος 8 / ἠὸς π(α)πα νηκόλα .. / λαλάκων / μνηστει κ(ύρι)ε του δουλόν / του θεού ΓεοργΓι παρτζάλη εσην βασιλια του C.ου
 126. + ΕΓΟ π(α)πα νικολα λαλακος ... κει ελιτρουΓιςά ζιν ιε του / ΓιαλιςΗ αφπη [=1589]
 127. αφΰΗ [=1598] / μΗνΗου απρΗλου τζ Ηκοστι/ Β εΓραψα εΓΟ ΓεοργΓΗ / ΤΖΗΡνερος ποτε μΗ/ορε (ΒΗτορε;)
 128. 1599 . υρθα κ(αι) προσκινισα
 129. Z CALAFATI / 15.. / ΓεοργΓΗλασ Καλαφατησ εΓραφΑ
 130. αχ [=1600] 8 σεπταιβρίου
 131. X 1601 ΤΖΗΣ 16 ΑΠΡΗΛΗΟΥ ΕΓΟ ΝΗΚΟσ ΒΕνερΗς Ηρθα με Γ..λας .. Καρ-ρατας
 132. 1602 καὶ σταυρὸς μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων π, Z καὶ Β.*
 133. 1604 καὶ ἀπὸ κάτω διπλὸς πατριαρχικὸς σταυρὸς, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν: I R · et / mulier, ἀκολουθοῦμενα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ V · D. Πάνω ἀπὸ τὸ V ὑπάρχει α, ἐνῶ δεξιὰ καὶ ψηλότερα τοῦ D ὑπάρχουν ν καὶ ἀνάποδο ν⁹.*
 134. 1604 P M. Ἡ ἀριστερὴ κάθετη κεραία τοῦ M ὑψώνεται σὲ πατριαρχικὸ σταυρὸ.
 135. 1605 απριλει / σας 5 + / ιρθα ΕΓΟ ΓεοργΓης
 136. ..19 (1519 ἢ 1619) / A.D. 30 g(i)uni / io giouani / da brancoli¹⁰
 137. 1622 εΓω μανολης ζΓουραφωσ εΓραψα 1622
 138. 1624 / εγω νηκολος φτηχυ ηρθα και προσκηνησα τον αρ/χειζρατηγο/... Τὸ ὄλον μέσα σὲ πλαίσιο σχήματος ἀγγείου.
 139. αχβλ [προφανῶς αχβ = 1632] / + εγο π(α)πα μησαιλ (μονα)χὸς εΓραψ/α τι απριλιωσ ητζι ΙΗ
 140. εΓιανις ζαμα/τακις σΓουραφωσ / γραφο 1632
 141. 1635 / μαρτειου / σας 30 / ειρθα εΓδ / μάρκ<αν>τονει/ος ρ<ε>νερως ντζα/νακακεις

8. Δημοσιεύεται μὲ διαφορὲς ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 277 ἀρ. 13.

9. Δημοσιεύεται μὲ μικρὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 277 ἀρ. 8.

10. Δημοσιεύεται μὲ λάθη ἀπὸ τὸν Curuni, *Graffiti*, σ. 277 ἀρ. 7.

- κι / επροσκηνυ/σα τον αρχι/ζρατιΓο / μολι τη σι/τροφηα/ μου
 142. 1637
 143. 1659 / ηρθα εΓο / ο π(α)πα αλεξαν/τρις κ(αι) επροσκινισα
 144. αχσθ 1679
 145. μηνι νο/εμβριω 8 / 1691 / ηλθα εγο ο / π(α)πα αλεξαντρης / κε προσκινυ/σα τον αρχιζρατιγο
 146. 1705. απριλιου 29 Η[μέρα;] / πα[πα] κιο ζαματις κε τον μεγα αρχιζρατιγον μι-χαηλ
 147. 1756 / Γεμ..α;
 148. 1770 μαρτίου εις 5 π(α)πα υφανις ζιζρακι λιτουργηθηκε ζω μιχαυλ αρχαγγελον
 149. 1770 υρθα εγω π(α)πα κωνζαντης ζιζρακις / μιχαυλ του αρχαγγελου αρχιζρα[τη]γος ελιτουρ/γικα σετεμβριου ζ(τας) 4
 150. 1783
 151. 1798 σετεβριου 6 / “ αντονιόσ δασκαλος . π(α)παδακις αρχάγγελος / να μας εβοη-θα γραφο απου χοριο αγιου Θεόδωρος
 152. 1820 / “ εγω ω παπα γεοροργηης ηρθα
 153. 1820 / “ εγο αναγνωσις πετρακις ηρθα [καὶ ἐπροσκύνησα;]
 154. + ηρθα ... εΓο ο π(α)πα αλεξαντρης κ(αι) προσκηνυ/σα τον αρχιζρατιγον μη-χαυλ ζιν ημεραν
 155. τζι 29 του προ/τουουλου εκαμε λαΓο/ρικι ο τζορτζετος ο λετις
 156. + Νικολωσ Βολακασ
 157. προσκινισα τον αρχι/ζρατιγο
 158. Ρόμβος μὲ σταυρὸ στὴν κορυφή.
 159. Τὰ γράμματα Π, Α, Μ. Τὰ δύο τελευταῖα ἐνωμένα ἐπάνω μὲ τεθλασμένη γραμμὴ, ἡ κορυφή τῆς ὁποίας καταλήγει σὲ σταυρὸ.
 160. “ ηπογρᾶφο εγω αντονιος απου τον άγιον θ(εσδ)ορο Στον δυτικὸ τοῖχο:
 161. 1589 / μαρκωσ / μνηοτ[ο]σ
 162. αχΗ [=1608] μηνι σετεβριος .. / π(α)πα Αρησ.. εΓραψα κ(αι) αλητουργισα
 163. 1614 νικολο Μουατζο ηρθ και εΓο(;)
 164. ΕΓΟ αρισθην[ος;]
 165. Σχέδιο, πιθανὸν ἀδιευκρίνιστο μονόγραμμα.*
 166. Χάραγμα πλοίου.*

χ. Κοπετοὶ

- Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος (Κατάλογος, ἀρ. 165)
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
 167. 1514 ... zugno 14
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 168. ... Μινι Μαῖω(;) Κ. / [εκοιμήθη;] ο δουλос του θ(εο)υ ...

- Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος (Κατάλογος, ἀρ. 164)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 169. 1609 / MARIN BAROZI

170. 1609 / ANTONHS BHDALLHS KASTEANOS / - αμεΚΑ ... ΕΤΟ
 171. 1625 / Ιερομόναχος ΤζαΓΚΑρολος¹¹
 Στόν βόρειο τοίχο:
 172. 1506(?) [fuit] hic Rizadis / de ...
 Έξωτερικά του ναού κοντά στη ΒΔ γωνία υπάρχει τάφος με την έξις έπι-
 γραφή:
 173. ΤΑΦΟΣ/ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΣΙΒΟΥΤΡΟΔΑΣΚΑΛΟΥ / ΑΠΟΒΙΩΣΑΝΤΟΣ ΤΩ 1821 /
 ΕΚ ΧΩΡΙΟΥ ΚΟΠΕΤΩΝ / ΕΤΩΝ 90

• Άγιοι Απόστολοι (Κατάλογος, άρ. 166)

Στόν βόρειο τοίχο, στο δυτικό τυφλό άψίδωμα:

174. 1359 ar(ri)llis 10 / Ego Tomaxin damilani
 175. 1407 m(ens)ε septembris 7 / Ego Leo Verona(?)
 176. λeo ν...s
 177. ... q(ondam) georg(i)o

χ. Λειβαδάς

• Άγιος Δημήτριος (Κατάλογος, άρ. 200)

178. Γραπτή κτιτορική έπιγραφή ύψους 26 εκ. και μήκους 112 εκ. Τα γράμματα είναι καστανοκόκκινου χρώματος και έχουν ύψος 1-2 εκ. Άποτελείται από όκτώ στίχους με μεγάλες φθορές, ιδίως στην άριστερή πλευρά, έτσι που ή ανάγνωσή της είναι έξαιρετικά δύσκολη. Σημαντικότερες φθορές έχουν ειδικά οι στίχοι 6 και 7, πράγμα που καθιστά την ανάγνωσή τους ακόμη προβληματικότερη:

¹[.....] θύος [κ(αι)] παν[σεπτος να]ος [....] τ[... ενδό]ξου μαρτύρος δημητρίου τ
 επίκλη(ν) χωσ/²[.....]s κ(αι) τ[... κ(αι)] [κό;]που κ(αι) [μόχ;]θου πολου θεωδός'
 [...] [θυγα;]τρος [...] κ(αι) μανοηλ αμα σηνβιου του χιλιά κ(αι) ιω(άννου)
 άγ/³[.....] ιω(άννου) τ(ου) [...] ζεφάνου αμα σηνβιου του χιλιά κ(αι) Γ[....
 \ τ(ου) προτοκηγνου/¹²

άμα συν]βί(ου) του [...] κ(αι) .αι τυλ[... άμ]α σινβίου τ(ου) χιλιά κ(αι) λεων
 τ(ου)/⁴[....] τ(ου) τω λ . c κ(αι) αντωN(ίου)(;) αμα σινβίου ιω(άννου) σι[.....]
 αμασιβίου [...] αθανασίου(;) τ(ου) κ...σ [....] τ(ου) φ[ου;]λε/⁵[...Γρ]η(;)γορί(ου)
 τ(ου) Γαδανολε(ου) (μοναχοῦ) κ(αι) κωνσ(αντίνου) αμασιβίου του χιλα [.....]
 αμασιβίου έτους ζωκδ/⁶[.....άδ;]ερφη ζ ω κ [...] /⁷[.....] ασ τ(...)
 πετ(ο)κωπ(ού)λος/⁸+ ΗζωΡΙΘΙ ΔΕ ΔΙΑ ΧΗ[ρός έμου του άμαρτωλού;] ΙΩ(άν-
 νου) τ(ου) ΠΑΓΩΜ[ένου]

Τό έτος ζωκδ [=6824] από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1315-6 από Χριστού¹³.

Λισσός

• Άγιος Κήρυκος (Κατάλογος, άρ. 203)

Στόν νότιο τοίχο άριστερά της εισόδου:

179. 1437 /hic fuit / it † a
 180. 1437 di 14 lugio / hic fuit antonio Valets
 181. 1437 setebre
 182. 1437 di ... / fuit hic ... dimolo
 183. 1439 di 2 Mazo / hic fuit giberto gianis
 184. 1439 lulio 14
 185. 1439 Lulio di 14 / hic fuit ziani da mp
 186. mayy /.. di anay .. 1473
 187. 1489 di 20 / augusto ego / Iacomo De / Niatopoulo / gRAFO / Ιακουμο . / Niato-
 πουλος /εΓραφα
 188. 1650 / ...
 189. xxii hic fuit oz(?) mudac(io)
 190. hic fuit z(or)z(i)
 191. ΕΚΙΜΗΘ...

Στή βόρεια πλευρά του δυτικού τοίχου:

192. 1470 (ή 1479) /Nicolo / NC VO
 Στο δυτικό τυφλό άψίδωμα στόν βόρειο τοίχο:
 193. 1362 adi .5 / hic fuit IoaNNIC nani ...
 194. 1562 (ή 1362) / Ego Nicolo / Maximo H / νικολαος μαξιμος † †
 195. 14.. adi 8 mazo / hc fuit pto (Petro?) Aboxaci / yi
 196. Κεφαλαίο Μ που τό διαπερνούν δύο όριζόντιες παράλληλες γραμμές.
 197. Στόν νότιο τοίχο υπάρχει γραπτή μικρογράμματα κτιτορική έπιγραφή σε έννέα γραμμές, ύψους 22 εκ. και πλάτους 68 εκ. στο μέγιστο και 55,5 εκ. στο στενότερο σημείο. Τό κείμενο συνεχίζει και τελειώνει σε μία δέκατη γραμμή στην ταινία που αποτελεί τό κάτω περιθώριο της έπιγραφής. Έψος γραμμάτων 1-1,5 εκ. Η έπιγραφή είναι τελείως έξίτηλη στο δεξί ήμισυ, και με μεγάλες φθορές και κενά στο άριστερό ήμισυ, έτσι που ελάχιστες λέξεις είναι δυνατόν να ανάγνωσθούν. Με μεγάλη δυσκολία αναγνωρίζεται στην πρώτη γραμμή «+ Άνεκαινί(στη) το πρότ(ο) Γεωργ(ίου) Γεαλέα ο πα...», και στην τρίτη γραμμή πιθανόν τό όνομα Καλιέργ(ης). Έπίσης είναι σαφές ότι αναγράφεται σειρά όνομάτων κτιτόρων «μετά συμβίου και τέκνων», όπως και ότι τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις υπάρχουν όνόματα μοναχών (γραμμές 5-6).

Κάτω από την κτιτορική έπιγραφή:

198. κ(αι) μΗχαΗλ του (;)

11. O Curuni, *Graffiti*, σ. 279 άρ. 20 δίνει τη χρονολογία 1622.

12. Στο διάστιχο άνάμεσα στόν τρίτο και τέταρτο στίχο, κάτω από τό «Στεφάνου».

13. Για την ανάγνωση του όνόματος του ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου και της

χρονολογίας ως ζωκδ (=6824 από κτίσεως κόσμου, δηλ. 1315-1316 από Χριστού), βλ. Δ. Τσουγκαράκη, «Ο ζωγράφος της εκκλησίας του Άγ. Δημητρίου στόν Λειβαδά Σελί-
 νου», *Ίόνιος Λόγος*, τ. Α' (2007), σ. 295-301 [Τόμος Τιμητικός στόν Δημήτηρ Ζ. Σοφια-
 νό], όπου και δημοσιεύεται τό πρώτον και σχολιάζεται ή έπιγραφή.

χ. Μονή

- Άγιος Νικόλαος (Κατάλογος, αρ. 199)
Στὸν δυτικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή:
199. + νΗΚΟΛΟΣ ΒΕΝΕΡΙ ΕΓΡΑΨΕ αφκβ [=1522] / μ(ην) μαρτ(τω) ΠΓ

χ. Προδρόμι

- Άγιος Παντελεήμων (Κατάλογος, αρ. 127)
Στὸν βόρειο τοῖχο:
200. 1547 / Io M pantic(?)
201. 1591 (ἀκολουθεῖ ἑλληνικὸ κείμενο ἀδιάγνωστο)
202. Εγο παπα μαθιος / 1708 ιρθα κε λιτουργ[η]σα
203. ...ικλο ἀνδς [= ἄνθρωπος]
Στὸν νότιο τοῖχο:
204. 1550 / Io giacom[o] Zo[to]
205. hic fuit S... ta...
Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὑπῆρχε κτιτορικὴ ἐπιγραφή σὲ 9 ἢ 10 ἀράδες διαστάσεων 55x23 ἐκ., σήμερα τελείως ἐξίτηλη. Στὴν τελευταία γραμμὴ μόνο διακρίνονται:
206. + ἐτελειώθη μη(ν)ῖ Ἰουνῖα ης(as) ιβ κ(αι)...

χ. Πλάτανος

- Προφήτης Ἡλίας
Στὸν δυτικὸ τοῖχο γραπτὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφή σχεδὸν πλήρως κατεστραμμένη.
Στὸν βόρειο τοῖχο:
207. 1437 καὶ ἀπὸ κάτω ἀπροσδιόριστα λατινικὰ γράμματα ἢ συμπλέγματα.
208. 1440 / Ego
209. 1440 adi 5 novebrio / hic fuit Marcus avazio / z filio d(omi)ni nicolai
210. 144. (;)
211. 16..
Στὸν δυτικὸ τοῖχο:
212. 1422

χ. Πλατανές

- Άγιος Δημήτριος (Κατάλογος, αρ. 131)
Στὸν βόρειο τοῖχο:
213. Adi 15(;)/ 1557 avosto (γραμμμένο με κάρβουνο)
214. 1594 Adi 13 No(ve)b(rio) / fu qui / Const Vlasso/pvlo

χ. Πρινές

- Αρχάγγελος Μιχαήλ (Κατάλογος, αρ. 182)
Ἐπάνω στὴν ἐπιγραφή πού βρίσκεται στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ νότιου τοίχου:
215. Ιαον / ΑΨΙ [=1710]
216. Εγὼ αμαρτολος

Στὸν νότιο τοῖχο:

217. ANDREAS / DARAZ[o]

χ. Σαρακίνα

- Άγιος Ἰωάννης (Κατάλογος, αρ. 80)
Συνεχῆς γραπτὴ μεγαλογράμματη κτιτορικὴ ἐπιγραφή σωζόμενη σὲ τέσσερα τμήματα στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ κάτω ἀπὸ τὴν Πλατυτέρα:
218. Α. ΑΝ[ΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ:] Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΔΙΑ ΣΙ[ΝΕΡΓΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΚΟΠΟΥ ΓΕΟΓΟΥ ΤΟΥ ΓΛΟΔΕΤΗ Κ(ΑΙ) ΤΙΣ ΚΛΙΡΟΝΟ[ΜΟΙΣ] [ΑΥΤΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΝΙΚΟΛΟΥ ΤΗΧΙΚΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΙΣ ΚΛΙΡΟΝΟΜΗC
Β. [ΑΥΤΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΜΗΧΑΗΛ ΤΟΥ) ΦΟΤΙΝΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΙΣ ΚΛΙΡΟΝΟΜΙΑΙC ΑΥΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΩ(ΑΝΝΗ)(;) ΦΑ... ΤΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟΥ ΤΟΥ ΒΕΡΙΓΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕ(ΚΝΟ)Ν Α(Υ)ΤΟΥ Κ(ΑΙ) Τ.. [...]Ο ... Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΦΟΤΙΝΟΥ
Γ. Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΟΥ
Δ. ΕΤΟΥC CΩΝΗ (=6858, δηλ. 1349-50 ἀπὸ Χριστοῦ)¹⁴.

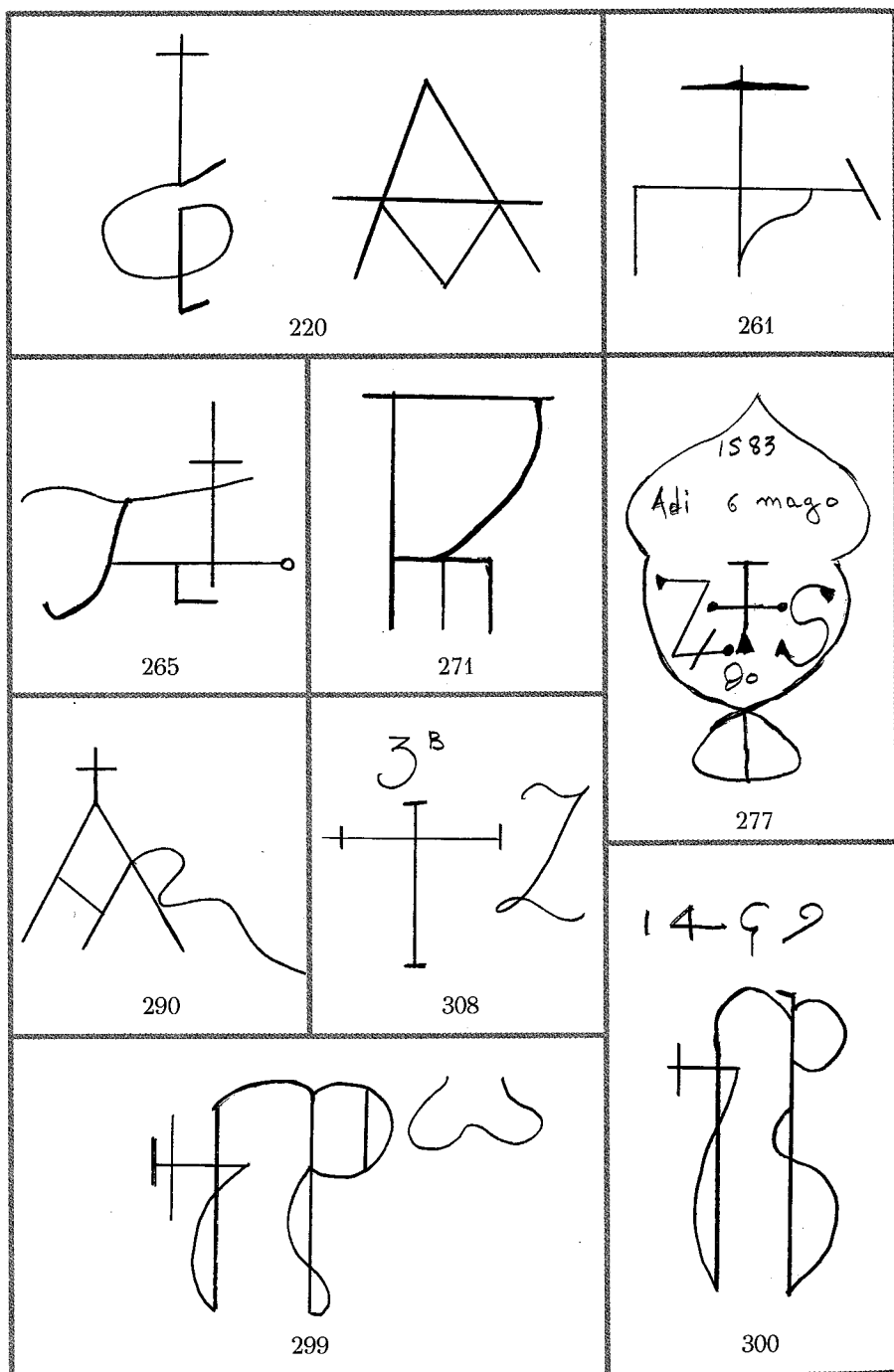
χ. Σούγια

- Άγιος Ἀντώνιος καὶ Παναγία (Κατάλογος, αρ. 205)
Κλίτος Ἄγ. Ἀντωνίου.
Στὸν νότιο τοῖχο:
219. 14.. VIII di ...
220. Μονόγραμμα με πιθανὸν συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων G καὶ P καὶ σταυρὸ στὴν κορυφή. Δεξιὰ συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων A καὶ M.*
Κλίτος Παναγίας.
Στὸν νότιο τοῖχο:
221. 1403 adi iii (decembris) hic fuit nicolo ... / qam ...
222. 1516 / hic fui ziani ...
223. Ego nicolaus maximus / νικολαος μαξιμος
224. ... Γεναριου ... ελιτριγισε ο παπα ... Παναγία
225. ελιτριγισε ο παπα μ...

χ. Τσισκιανὰ

- Άγιος Εὐτύχιος (Κατάλογος, αρ. 183)
Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐξίτηλη ἐπιγραφή:
226. 1429 mense au(ost)(o) de 24 / hic fuit giova(ni) mudaco / Capitanus de Sselino de.
La.η
227. 1696 -απριλιου- 14 ιρθα κ ελιτουργισα τινιμέρα / του αγίου λαζάρου

14. Τοῦ τελευταίου ψηφίου τῆς χρονολογίας φαίνεται μόνο ἡ ἀριστερὴ κάθετη γραμμὴ. Φαίνεται πιθανότερο νὰ εἶναι Η, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἐνδεχομένως Γ ἢ καὶ Ε. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἡ χρονολογία θὰ ἦταν 1344-45 ἢ 1346-47 ἀντιστοίχα. Ὁ Λασσιθιωτᾶκης, Κατάλογος, σ. 30 σημ. 30 ἀναφέρει χρονολογία «1341-1349».

- Τὰ ἐπόμενα τρία εἶναι γραμμένα με τὴν ἴδια σειρά τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο:
228. ΕΓὼ παΠα ΓΟΦΙΝΟC ἀδελφὸς τοῦ ΚΑΤΟΘΕΝ
229. 1717 ΕΓὼ π(α)πα νικολὸς κασελάς / τοῦ κατοθεν Ιος κατα πν(εῦμ)α κε σαρκα
230. ΕΓὼ π(α)πὰ τζανὶς Κασελάκις

χ. Φραμένο

- Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 91)
Στὸν νότιο τοῖχο:
231. 1418 ... ad 20(;) d z R...essa
232. Εἰς ετ(σ)α ζ..αυθ [=6929 ἢ 6949, δηλ. 1420-21 ἢ 1440-41] καὶ ἀκολουθοῦν ἀδιάγνωστα ἑλληνικὰ γράμματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ φράση: ἐλπείς / μου κί/ριε εἰς..
233. 1605 fuit hic marchus dimazo ..
234. Σταυρὸς με σύμπλεγμα γραμμάτων ἐκατέρωθεν, Δπ καὶ αΤ
Στὸν βόρειο τοῖχο:
235. Ο ζρατηλατΗ / ΘΕΟ αποροC (δίπλα στὸν Ἅγ. Θεόδωρο)
236. Ο ΘΑΥΜΑCΤΟ (δίπλα στὸν Ἅγ. Γεώργιο)
237. ΑΥΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΕΥΑΓΓΙ(ΕΛΙCΤΗΝ) Ο Κ. ΑC ΑΜΗΝ (στὴν ἀπόληξη τοῦ τόξου)

χ. Χόνδρος

- Ἁγία Παρασκευή (Κατάλογος, ἀρ. 79)
Στὸν βόρειο τοῖχο:
238. † αυς [=1406] μ...ης μανολ<η>ς λεανο(;))
239. 1412 m(en)s(e) noveb(rye adi 7 / antonio da Verona / fio q(uondam) s(er) Zan
240. 1475 mense avril / hic fuit Franciscus Mi...vanis (ἢ ...vanus)
241. a(nno) 1476 m(en)s(e) avos(to)
242. Ego an..
243. X Ego d(omi)n(u)s Iac...
244. Γεοργ(ης)
245. Π(α)π(α) ν....
246. Γεοργο ΓρηΤΙ λΗ ... τοῦ π(α)π(α) μανολΗ i Γι[ναρίου;]
247. Γεοργ(ο) ΓρηΤΙ
- Στὸν δυτικὸ τοῖχο, δίπλα στὴν εἴσοδο:
248. ..27 / εκιμιθι / ι δουλι ανέζα
- Στὸν νότιο τοῖχο:
249. 1402 adi (ἢ 1420 di) καὶ ἀπὸ κάτω σύμπλεγμα γραμμάτων α καὶ T.
250. εἰς αυθ [=1409] μνη Γενάρι εἰς ΙΖ / εΓω Θε... ιερέας
251. ΓΕΟΡΓΙ ΓΡΗΤ(I)

Ἐπαρχία Σφακίων

χ. Ἀράδανα

- Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (Κατάλογος, ἀρ. 212)

Στὸν βορειοδυτικὸ πεσσό, στὴ νότια ὄψη τοῦ γείσου :

252. 1411 Κο Δρβιζας [=Τριβιζάς;]

Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ ἴδιου πεσσού :

253. † εγο / ΣΡΑΤΗΣ / ΓΡΑΦΥ

Στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ ἴδιου πεσσού ὑπάρχει ἀδιάγνωστο ἑλληνικὸ χάραγμα.

Στὸν νοτιοδυτικὸ πεσσό στὴ δυτικὴ ὄψη :

254. ΑΦ [=1500] / ΝΙΚΟΛΟ ΡΙΤΣΟ / ΚΑΣΤΡΙΝΟΣ

Μὲ κάρβουνο:

255. αφοσ ... [=1576]

Στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ σὲ εἰκόνα βρεφοκρατούσας Παναγίας μερικῶς σωζόμενη ἐπιγραφή:

256.ΝΙΚΗΦΟ[ΡΟΥ] [...ΣΥΜΒΙ]ΑC ΤΕΚΝΟ /[1]786

Στὸν νάρθηκα ἐπίσης σὲ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως ἡ ἐπιγραφή:

257. ΔΕΥΧΗC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ...0.../ 1786 ΔΙΚΙΜ(ΒΡ)ΟΥ ΠΡΟΤΗ Κ(Α) ΤΥ..ΟC

χ. Ἅγιος Ἰωάννης

• Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 209)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

258. 1421 adi ii maio

259. 1626 / hic fuit h(e)m(anue)l Falet(r)o

χ. Καφοδάσος

• Ἅγιος Ἀθανάσιος (Κατάλογος, ἀρ. 226)

Στὸν δυτικὸ τοῖχο :

260. 1426 di 2 M(a)zo

261. Σταυρὸς ποὺ καταλήγει σὲ ἀπροσδιόριστο σύμπλεγμα γραμμάτων.*

Χώρα Σφακίων

• Ἅγιοι Πάντες (Κατάλογος, ἀρ. 217)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

262. αφζ [=1507]

263. Εγω ηλθα / Αντοιο ...

χ. Φοίνικας

• Σωτήρας Χριστός (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος) (Κατάλογος, ἀρ. 214)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

264. 1389 MA

265. 1497 αυίλοστο και ἀπὸ κάτω μονόγραμμα μὲ σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων F, C, O καὶ πιθανόν T.*

266. 1618 π(α)πα Κ...

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Ἐπαρχία Ἁγίου Βασιλείου

χ. Ἅγιος Ἰωάννης Καημένος

• Σωτήρας Χριστὸς (Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος)

Στὸ βόρεια στήριγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου:

267. 1704

χ. Βάτος

• Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 331)

Στὸν νότιο τοῖχο:

268. 1699

269. ... q ERA LACOSSA dEssenbEr ogniAno ...59

270. ΜΗΝΙ ΔΙΚΕ/ΒΡΙΟC ζ

χ. Λαμπηνή

• Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 323)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

271. Ἐτ(ο)ς ζωιβ' [=6812, 1304 ἀπὸ Χριστοῦ], καὶ ἀπὸ ἐπάνω μονόγραμμα μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων M, P καὶ πιθανόν T.*

χ. Μέλαμπες

• Ἁγία Παρασκευή (Κατάλογος, ἀρ. 344)

Στὸν νότιο τοῖχο:

272. 1491 adi 3 lugio s...o / fc... fiola / P μὲ σταυρὸ στὴν κάθετη κεραία.

273. Ἐ(τος) αφα [=1501]

Στὸν βόρειο τοῖχο:

274. + ΕΝΘΥΜΗCΙ αχ/με [=1645]

χ. Ντιμπλοχώρι

• Παναγία

275. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 1417¹⁵, ὑπάρχει δευτέρη ἐπιγραφή σὲ δυὸ γραμμὲς σὲ ταινία ποὺ διατρέχει ὀριζόντια τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀνάμεσα στὸν Παντοκράτορα καὶ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι κεφαλαιογράμματη, μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ γραφὴ ἀπὸ τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή. Σῶζεται ἐν μέρει σὲ τέσσερα σημεῖα, ἐνῶ μεταξὺ τῶν σωζόμενων τμημάτων παρεμβάλλονται κενὰ λόγω φθορᾶς, μικρὰ μεταξὺ τῶν πρώτων, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀνάμεσα στὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο τμήμα. Τὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι μικρά.

Α' γραμμὴ: [...]ΑΙΝΕΒΟΝ ΚΑΤΩ · ΕΝ ΔΟΓ[...] [...]ΘΙΕΤΕ · ΚΑΘΑΙΠΕΡ ·

15. Gerola, MV, II, σ. 492.

M..CΥ...] ΚΑΙ ΑΥΤΟΥΡΓΙΗ[.....] Φ(;).. ΙΟΝΑΝ .. Α[....]ΕΥΓΑΡΑΘΡΟΥ ...
 Β' γραμμή: [...]ΑΝ ΧΗΝΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΑΡΑΤΟΥ[...] ΤΟΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ
 [...]Ι]ΣΟΡΙΣΗ ΔΕ ΑΧΗ Ι... [.....]ΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΟΥ ΑΥΤΟΥ
 [ΚΟ]ΣΑΝΝΤΗΝΟΥ ΚΑ...

Ἐν τῷ ΑΧΗ τῆς δευτέρας γραμμῆς τῆς ἐπιγραφῆς ἀφορᾷ χρονολογία, τότε ἀναφέρεται στὸ ἔτος 1608. Ὑπάρχει ὁμως ἡ πιθανότητα νὰ ἀνήκει στὴ φράση «ἱστορίστη δὲ διὰ χειρός...», ὁπότε θὰ ἀναφέρεται στὸν ζωγράφου.

Ἐπαρχία Ἀμαρίου

χ. Ἀποστόλοι

- Ἅγιος Νικόλαος (Κατάλογος, ἀρ. 373)
 Στὸν νότιο πεσσό:
 276. Περίτεχνος σταυρὸς ἐπὶ ἡμικυκλικῷ βάρθρου καὶ ἀπὸ ἐπάνω ἢ χρονολογία 1686 (ἢ ἴσως 1586)

χ. Βαθιακὸ

- Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 413)
 Στὸν βόρειο τοῖχο, γραμμμένα με κάρβουνο:
 277. Μέσα σὲ σχῆμα οἰκοσῆμου: 1583/ *Adi 6 mago*/ ἀπὸ κάτω σταυρὸς με ἐκατέρωθεν τὰ γράμματα Z, S, καὶ ἀπὸ κάτω do.*

χ. Κλησίδα

- Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 375)
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
 278. 1645 / *Adi / 3 / Agosto / Zuane / Asprea*
 279. 1648
 280. + *io D* [.....] *M Z /*
 Ὑπάρχουν ἄλλα δύο ἢ τρία λατινικὰ χαράγματα, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς δυσανάγνωστα.

χ. Μέρωνας

- Παναγία
 Στὸν βόρειο πεσσό:
 281. *Hic fuit Angelo*
 Στὸ τέμπλο, σὲ εἰκόνα Ἁγ. Τριάδας καὶ Παναγίας:
 282. + ΔΕΗCIC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ COY ΧΡΙCΤΟΔΟΥΛΟΥ ΙΕΡΕOC ΕΛΕΝΗC ΠΡΕCΒΙΤΕΡΑC ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΝ αΨΞα [=1761] / ΧΕΙΡ ΚΩΝCΑΝΤΙΝΟΥ CΚΟΡΔΙΑΗ
 Στὴν εἰκόνα τοῦ Ἐπιταφίου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη:
 283. ΔΕΗCIC ΧΡΙCΤΟΔΟΥΛΟΥ ΥΕΡΕOC
 Σὲ εἰκόνα τῆς Βάπτισης:
 284. *αωιθ'* [=1819]

Σὲ εἰκόνα Εἰς Ἄδου Καθόδου:

285. ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ [ΤΟΥ ΘΕΟΥ] ΕΜΑΝ[ΟΥΗΛ ΠΑ]ΝΚΑΛΟΥ / ΑΨΝΑ [= 1751]

χ. Ἀμόρι

- Ἅγιος Ἰωάννης (Κατάλογος, ἀρ. 384)
 Στὸν βόρειο τοῖχο:
 286. 1470 / *ego iacomo zoto / fo ...*
 287. 1526 *adi 5 otubrio*
 288. ΑΠΡΙΑΗ ΕΙC ΤΑC ΙΗ ΠΡΟCΚΙΝΙCΑ...
 289. Ἀκιδογράφημα πλοίου με τρία ἰστία. Τὸ ἀριστερὸ ἔχει ἐπάνω σταυρὸ καὶ κάτω τὰ γράμματα O (ἢ q), A.
 290. Ἀριστερὰ τοῦ ἀριστεροῦ ἰστίου ὑπάρχει σύμπλεγμα γραμμάτων A, R. Στὴν κορυφὴ τοῦ A σταυρὸς.*

χ. Πλατάνια

- Παναγία (Κατάλογος, ἀρ. 399)
 Στὸν νότιο τοῖχο:
 291. Σταυρὸς τοῦ ὁποῖου ἡ κάθετη κεραία καταλήγει κάτω στὰ γράμματα d, b. Ἐπάνω ἢ χρονολογία 1528.
 292. 1539 ἐκατέρωθεν σταυροῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν σταυρὸ δύο λοξὲς κεραῖες καταλήγουν στὰ γράμματα P, T.
 293. Σταυρὸς ἐπάνω σὲ ὀριζόντια βάση, στὰ ἄκρα τῆς ὁποίας συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων b, z (ἀριστερά) καὶ A, R (δεξιά). Στὸ δεξιὸ μέρος ἢ χρονολογία 1561.
 294. 1599 *mpf* (ἢ *mps*)

Ἐπαρχία Ρεθύμνου

χ. Ἄνω Μαλάκι

- Ἁγία Μαρίνα
 Στὸ στήριγμα τοῦ νότιου τόξου χάραγμα ποῦ περιτρέχει τὴ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ στηρίγματος:
 295. + ΑΝΕΚΕΝΙC[ΤΗ] – [.. Μ]ΑΡΗΝΑ ΠΥΛΕ – ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛ[...]- ΑΝΟΜΗΜΑΤΑ – [...]ΑΤΟC CΤΟΦΑΝ...

χ. Ζουρίδι (Ἄρτός)

- Ἅγιος Γεώργιος στὸν Ἄρτὸ (Κατάλογος, ἀρ. 242)
 Στὴν ἀπόληξη τοῦ τόξου γραμμμένο με κάρβουνο :
 296. † *αφπγ*[= 1583] *μνη / οκτόβρη ης τες κη / εκμηθυ ο δουλος του / θ(εο)υ μηχαλις καλόγερος*

χ. Ρούστικα

- Παναγία καὶ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος (Κατάλογος, ἀρ. 243)
 Στὸν βόρειο τοῖχο :

297. *αφς'* [=1506]

Υπάρχουν ακόμη δύο ελληνικά χαράγματα πλήρως δυσανάγνωστα.

Εικόνα στο τέμπλο του κλίτους της Παναγίας :

298. Η ΚΥΜΗCIC ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ/ ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ / ΜΠΕΡΝΑΡΔΙ . ΒΛΑΣΟΥ/ ΑΧΛ' [=1630]

Έπαρχία Μυλοποτάμου

χ. Βενί

• Άγιος Ιωάννης στο Δισκούρι

Στον βόρειο τοίχο:

299. 144. και άπο κάτω μονόγραμμα με σταυρό στα άριστερά και συνδυασμό των γραμμάτων *f, p, ω*.*

300. 1459 και άπο κάτω παρόμοιο μονόγραμμα χωρίς τὸ ω. Άπο κάτω άπο τὸ μονόγραμμα, αλλά άγνωστο άν σχετίζεται με αυτό: *Ego Leo*.*

Στον νότιο τοίχο:

301. Στην τοιχογραφία με τὸς αφιερωτές, με κάρβουνο: 1469 *adi 2(;) Mago*

302. + *αφκγ* [=1523] *αδγ(ούστου) κη άμαρτωλὸς ιερ(εύς) μιχαήλ τὸ επίκλ(ην) λαρδύ- τυρος*¹⁶

303. *αφκη* [=1528] *μη(νί) + ..ουαρηου καιοανι παπα ...*

Στους τοίχους του ναοῦ ὑπάρχει μεγάλος αριθμὸς άκιδογραφημάτων που παρουσιάζουν πολεμιστές, έφιππους και πεζούς, ἴππους και πολλά άλλα ζῶα και πτηνά.

χ. Μελισσουράκι

• Άγιος Γεώργιος

Στον νότιο τοίχο:

304. 1400 *adi ... fuit*

305. *Hic fuit Nicolaus / Griti di 5 8bre 1543*

306. *Hic Fuit E... Griti 1621 23 ...*

χ. Πρίνος

• Ζωοδόχος Πηγή (Κατάλογος, άρ. 264)

Στὸ ιερό:

307. † ΜΗΧΑΛΗC / ΓΕΟΡΓΗC

308. Σύμπλεγμα των γραμμάτων *Z, B* και *Z* επάνω και δεξιά ένὸς σταυροῦ.*

16. Η άνάγνωση του επωνύμου Λαρδότυρος είναι σχεδὸν βέβαιη, πράγμα εξαιρετικά ένδιαφέρον, καθὼς τὸ όνομα αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Βίο του άγίου Στεφάνου του Νέου: εκεί ένας Θεοφάνης Λαρδότυρος αναφέρεται ὡς «άρχισατραπής», «στρατηγὸς» και «άρχων» τῆς Κρήτης μεταξὺ του 764 και 765 (Marie-France Auzepy, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre. Introduction, Edition et Traduction*, Aldershot 1997, σ. 160. Πβ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988, σ. 168).

Στον βορειοδυτικὸ τοίχο:

309. Σταυρός που καταλήγει σε σύμπλεγμα των γραμμάτων *A, B* και δεξιά τὰ γράμματα *X, Z*.*

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Έπαρχία Βιάννου

χ. Χόνδρος

• Άγιος Θεόδωρος (Κατάλογος, άρ. 728)

Στον βόρειο τοίχο:

310. 1495 *papo (et) bonus gaudio*

311. Σταυρός που καταλήγει στα γράμματα *d, z* (ή *G*).

312. Περίπλοκο άκιδογράφημα, πιθανόν άπόπειρα άπόδοσης κάποιου γράμματος. Παρόμοιο σχέδιο ὑπάρχει στην εκκλησία του Άγ. Ιωάννου στην παραλία των Καπετανιανών Μονοφατσίου, συνοδευόμενο άπο χρονολογία 1507¹⁷.*

χ. Ψαρή Φοράδα

• Παναγία Κεραλιμενιώτισσα¹⁸

Στον βόρειο τοίχο:

313. Σταυρός με συνδυασμό των γραμμάτων *A*, και πιθανόν *P* ή και *G*. Έκατέρωθεν ή χρονολογία 146. ή 148. (τὸ τελευταίο ψηφίο είναι κατεστραμμένο).*

314. Σταυρός με συνδυασμό των γραμμάτων *A, B* (ή *Z*) και *B* ή *d* πρὸς τὰ άριστερά. Άριστερά διακρίνεται τὸ ψηφίο 4, ἴσως μέρος χρονολογίας 14..*

315. Μονόγραμμα με συνδυασμό των γραμμάτων *P* και ἴσως *D*.*

316. Σταυρός που καταλήγει στα γράμματα *b* και ἴσως *G*.*

317. Σταυρός που καταλήγει στο γράμμα *N*.

Με κάρβουνο στο νότιο τόξο:

318. Αδιάγνωστο σχέδιο και γράμματα, με τὴ χρονολογία 1514.

319. Αδιάγνωστο σχέδιο και ή χρονολογία 1523(;)

320. Τὸ γράμμα *N*, ή δεξιά κεραία του όποίου καταλήγει σε σταυρό, και δίπλα τὸ γράμμα *s*. Άπο κάτω ή χρονολογία 1576.*

Έπαρχία Καινούργιου

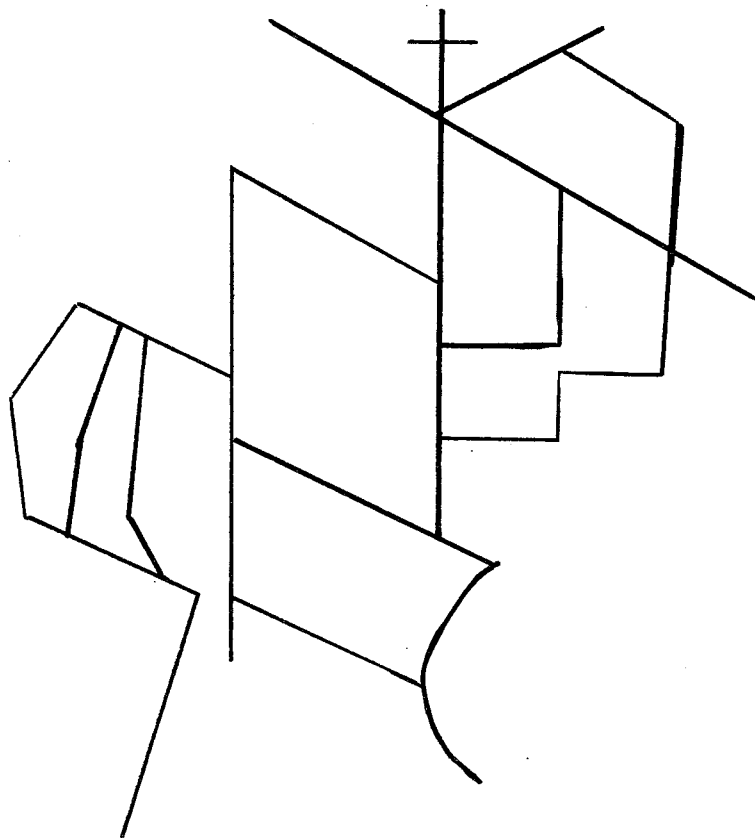
χ. Βορίζια

• Μονή Βαλσαμονέρου (Άγιος Φανούριος) (Κατάλογος, άρ. 591)

Στην είσοδο μεταξὺ νάρθηκα και κυρίως ναοῦ, κάτω άπο τὴν κτιτορικὴ έπιγραφή:

17. Τσουγκαράκη, «Μέρος Α'», σχέδιο 189 σ. 692, και σ. 701.

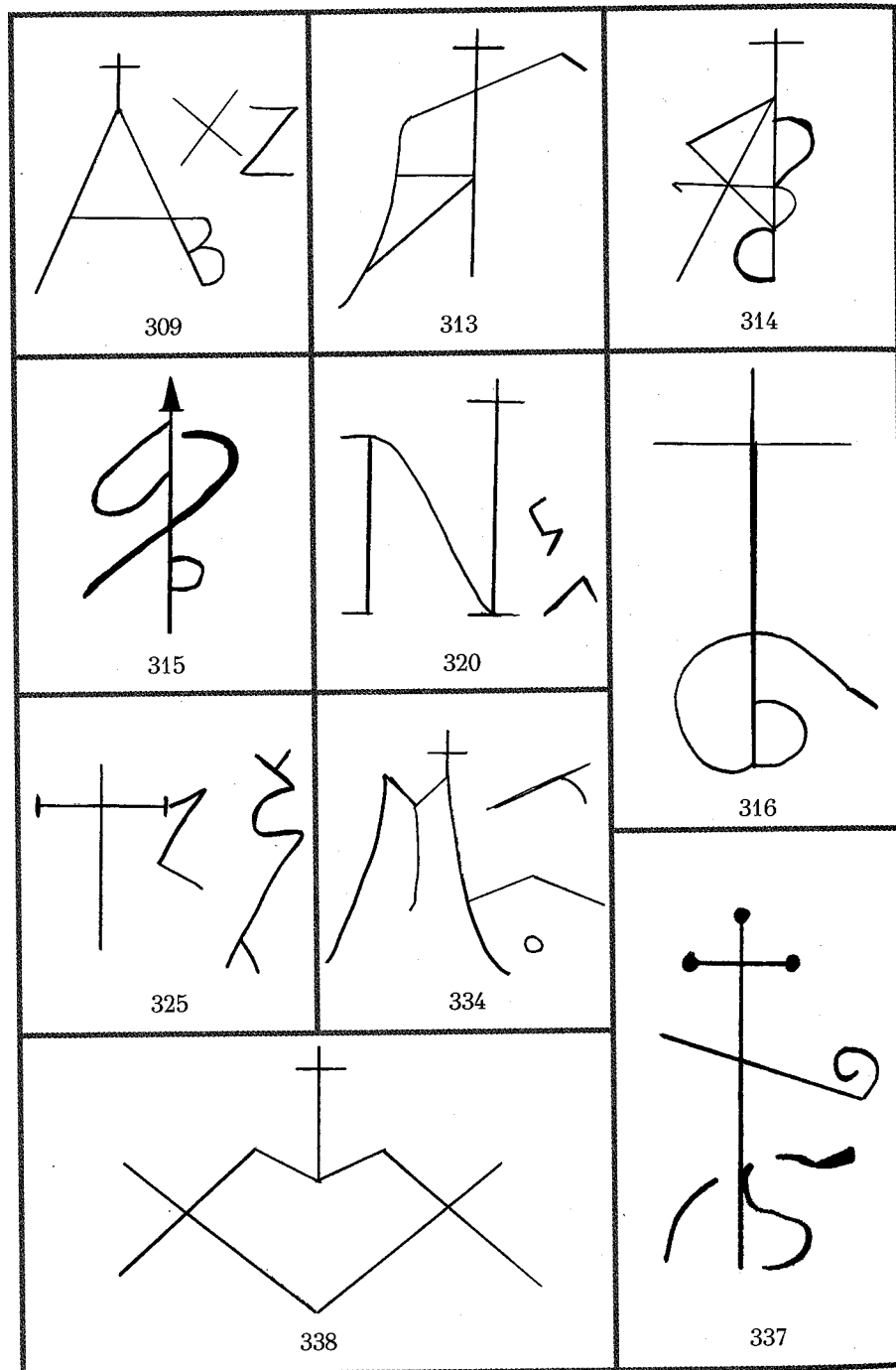
18. Βλ. επίσης Τσουγκαράκη, «Μέρος Β'», σ. 187, άρ. 615.

321. AXK' [=1620] / M / ω
Στὸ ΝΔ παρεκκλήσιο, δυτικός τοίχος:
322. 1439
Στὸ ΝΔ παρεκκλήσιο, νότιος τοίχος:
323. π(α)π(α) ρϋ
324. απινεν
Στὸ ΝΔ παρεκκλήσιο, στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ βόρειου τοίχου:
325. Hic fuit / 1490 / Nico Gr. a. Ἐνδιαμέσως σταυρὸς καὶ μονόγραμμα.*
Στὸ ΝΔ παρεκκλήσιο, στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου:
326. 1546 / adi 7 Juny / piero / giegurino¹⁹
327. 1597, καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ τὰ γράμματα Z, M.
328. Adi 17 Auril 1601, καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ τὰ γράμματα N, F.
329. Auril 1607, καὶ μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ τὰ γράμματα N, F.
330. Aba Dr^o
Στὸν νότιο τοίχο, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου:
331. Ludovicus de tomasis di xii zanuarii 1478
332. damianus(?) de masi / adi xii januarii 1478, διαγραμμμένο.
333. dOMENEgO PISANI / fiol di .AIB zuaNE / ducha di Candia / 1479 / Ady 25 avosto²⁰
334. 1515 καὶ μονόγραμμα με τὸ γράμμα M καὶ σταυρό.*
335. 1521
336. hic fuit MARCO FRACO / · q(uondam) · mis(er) · zua(ne) 1521 καὶ μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων M, F.
337. με κάρβουνο adi ... novebre / 1526 καὶ μονόγραμμα με σταυρό.*
338. Μονόγραμμα με πιθανὸ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων M, V.*
339. Μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων M, P, L.*
Στὸν νότιο τοίχο, δεξιὰ τῆς εἰσόδου:
340. hic fuit boneto Roma di 12 zena(ro) 1478
341. 1480 adi 23 fevrier hic fuit zo(r)zo fiorava(n)te
342. 1487 adi 3 zene jo(h)a(n)es fioravate
343. 1487 adi 19 april / io tomadhō paga sala e(?)
344. adi 3 Setebre 1504 / hic fuit z(an)p(ier)lo ..mazete
345. 1507 καὶ ἀπὸ κάτω μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων N, A, R καὶ πιθανόν T.*
346. 1509 adi 25 septebre / ic fuit καὶ ἀκολουθεῖ μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων Mb καὶ δίπλα de.*
347. hic fuit otonē talpie/ra q(uondam) domino iachomo / adi 27 avosto 1510
Στὸν δυτικὸ πεσσό, δυτικὴ ὄψη:
348. 1477 adi ... Alvi[se?]...

19. Δημοσιεύεται με σφάλματα καὶ κενὰ ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, «Ἐπιγραφαί», σ. 142, ἀρ. 2

20. Ὁ Zuanne Pisani διετέλεσε Δούκας τῆς Κρήτης τὰ ἔτη 1477-1479.

349. Κρυπτογραφικό $MM \cdot X \cdot X$

$\Phi \Phi \cdot$

$\Pi M \cdot I \Gamma \cdot$

$MM \cdot \Theta \Theta$

350. *hic fuit Iacobus D* marinus*

Στὸν δυτικὸ πεσσό, νότια ὄψη:

351. 1477 *adi 7 zugno / MARCO MOSTO* (διαγραμμένο)

352. 1497 *Adi 6 Lulo / NICOLAO Aposto/Lo Spezie*²¹

353. 1591 *di 18 Junius / Z Rauzeo / AΦζA* [=1591]²²

354. Μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *M, O* καὶ πιθανόν *C*.*

355. *TOYTH* (διαγραμμένο)

Στὸν δυτικὸ πεσσό, ἀνατολική ὄψη:

356. 1556 ἑκατέρωθεν μονογράμματος με σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *N, Z*.*

357. *Hic Fuit daniel uenuensis / cu(m) d(omi)ne hyoane cornaro / q(uondam) d(omi)ni michaelis 1484 / adi ultimo auril*²³

358. 1583 / *a τ .. μ / τη τρι(τη) / αυγούσου*

359. Οἰκόσημο με ἐπίκεντρο ὀκτάκτινο ἀστέρα καὶ ἀπὸ κάτω τὰ γράμματα *N-C*.*

Στὸν ἀνατολικὸ πεσσό, δυτικὴ ὄψη:

360. *αΦξ* [=1560] / *μαρτιος κς*

Στὸν ἀνατολικὸ πεσσό, νότια ὄψη:

361. 1410 / *fra(n)escus Salina*

362. *Angelus acota(n)to / 1477 adi 8 mago*²⁴

363. 1493 *XA*

364. 1497 καὶ δίπλα *M* με σταυρὸ καὶ ἀπὸ κάτω *S*

365. *αφλς* [=1536] / *μη(νί) / μαρτιος ιζε μισε...*

366. 1547

367. *daniel uenuensis* (δύο φορές)

368. *Ιωανης(;*

369. ... *κου Παρθένος / Φλεβα[ρ]η*

370. *DOMEN[EGO]*

Στὸν ἀνατολικὸ πεσσό, Ν.Α. γωνία:

371. 1597 καὶ μονόγραμμα με συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *Z, Q*.*

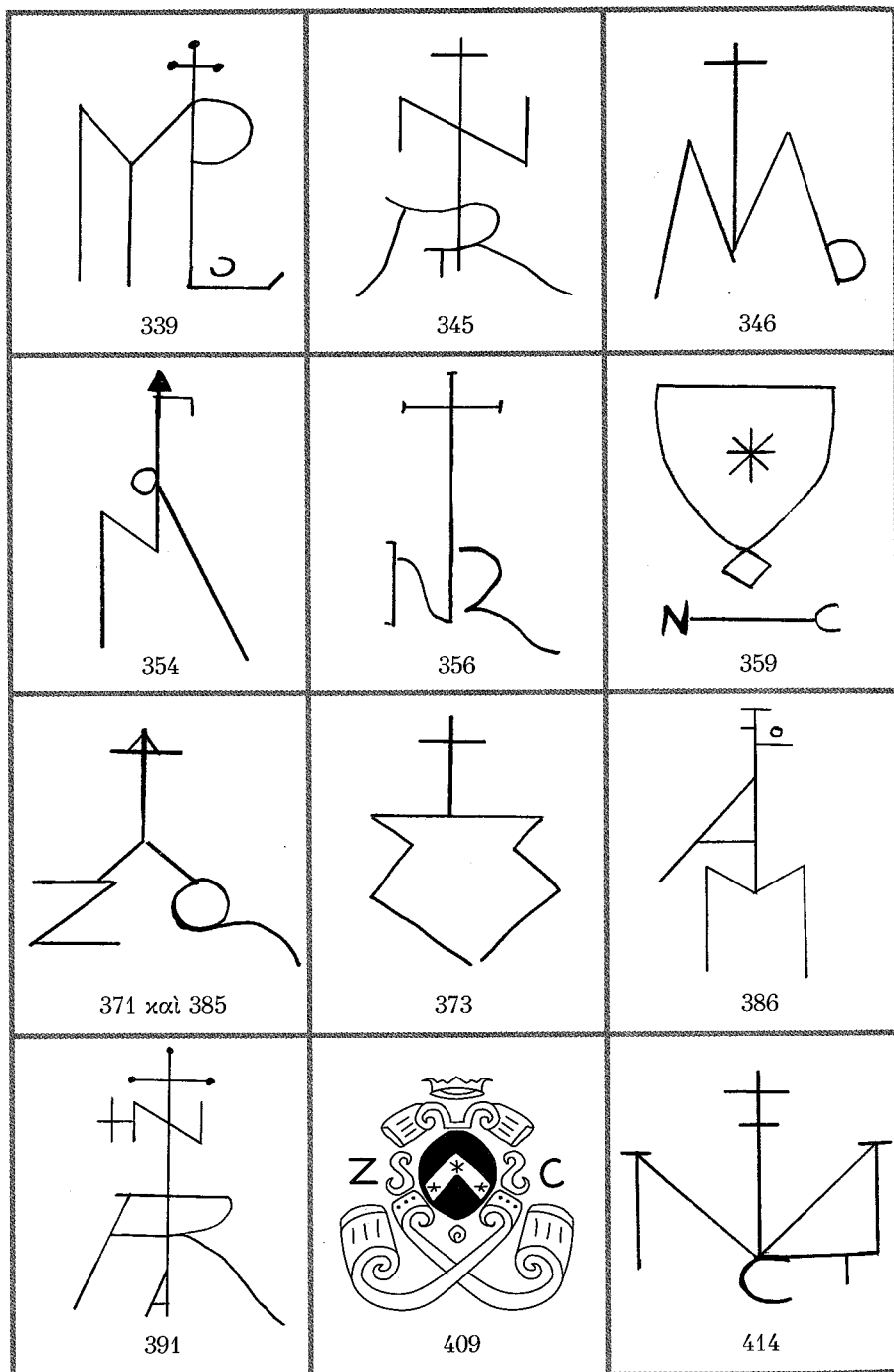
372. *K · δ*

21. Δημοσιεύεται λανθασμένα ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, «Ἐπιγραφαί», σ. 142, ἀρ. 9.

22. Δημοσιεύεται με μικρὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, «Ἐπιγραφαί», σ. 142, ἀρ. 3.

23. Δημοσιεύεται λανθασμένα ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, «Ἐπιγραφαί», σ. 142, ἀρ. 1.

24. Τὸ ἴδιο προφανῶς ἄτομο χάραξε τὸ ὄνομά του στὴ μονὴ Κερᾶς Καρδιώτισσας Πεδιάδας τὸ 1472, βλ. Τσουγκαράκη, «Μέρος Α'», σ. 711, ἀρ. 342. Τὴν ταύτιση τοῦ *Angelus Acotanto* τοῦ 1477 με τὸν γνωστὸ ζωγράφου Ἄγγελου ὑποστήριξε ὁ Μ. Μπορμπουδάκης, «Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Βαρσαμονέρου καὶ ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς Κρήτης στὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ.», Γ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Χανιά, 1-8 Ὀκτωβρίου 2006 (ἐπὶ δημοσίευση).

373. Σταυρός και στή βάση δυο άνωπὰ Ζ.*

Στὸν ἀνατολικὸ πεσσοῦ, ἀνατολικὴ ὄψη:

374. 1449 di 8 ab(r)il p ŷ N(icol)as Pagani

375. hic Fuit Ibetto Fuiraba(;) 1499 di 7 auril

376. 1499 di 7 auril z3o(r)zi Vasalo, καὶ σταυρὸς μετὰ τὰ γράμματα Ζ, V.

377. 1505 / adoni / ligno

378. 1507 Michael

379. νυκωλο Κορομναν 1779²⁵

380. IACU/MI LI/gno

381. da Grado

382. DOMINE ZOY

Στὸ πρὸς νότον μέτωπο τοῦ τόξου μεταξὺ τῶν δυο πεσσοῶν μετὰ ἐξαιρετικὰ προσεκτικὴ καὶ συμμετρικὴ γραφή:

383. ΗΖΑΜΠΕΤΑ ΚΑΛΕΡΓΟΠΟΥΛΑ / ΠΑΛΜΑΚΟΥΡΕΝΑ

• Τίμιος Σταυρὸς (Ἐσταυρωμένος) (Κατάλογος, ἀρ. 591)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

384. 1502 IACUMI gnOMIK[ο?]

385. 1547 jugno 24, καὶ σταυρὸς μετὰ ἀπόληξη κάτω στὰ γράμματα Ζ, Q(;).*

386. 1548 noseb(r)io, καὶ μονόγραμμα μετὰ συνδυασμὸ γραμμάτων Α, Μ.*

387. 1576 adi 7 agosto

388. Adi 28 Augusto / 159. IALaM[A?]

389. adi 10 Setebrio / Filipino nani(;)

Στὸν νότιο τοῖχο:

390. Adi 14 Lujo 1505 Adi 14 Lujo / hic fuit Antt(oni)o maifotti

391. Μονόγραμμα μετὰ σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων Ν, Α, R. Ἀριστερά: 15007 (sic) MH*

392. 1517 καὶ Μ μετὰ σταυρὸ ἀπὸ ἐπάνω.

393. 1526 / Adi 24 mago

394. Αφξα [=1561]

395. adi 12 Avost 1601, καὶ τὰ γράμματα Ν, F, ἑκατέρωθεν τῆς ὀριζόντιας βάσης σταυροῦ.

396. 1673 M... / J E H

397. Μ μετὰ σταυρὸ ἀπὸ ἐπάνω.

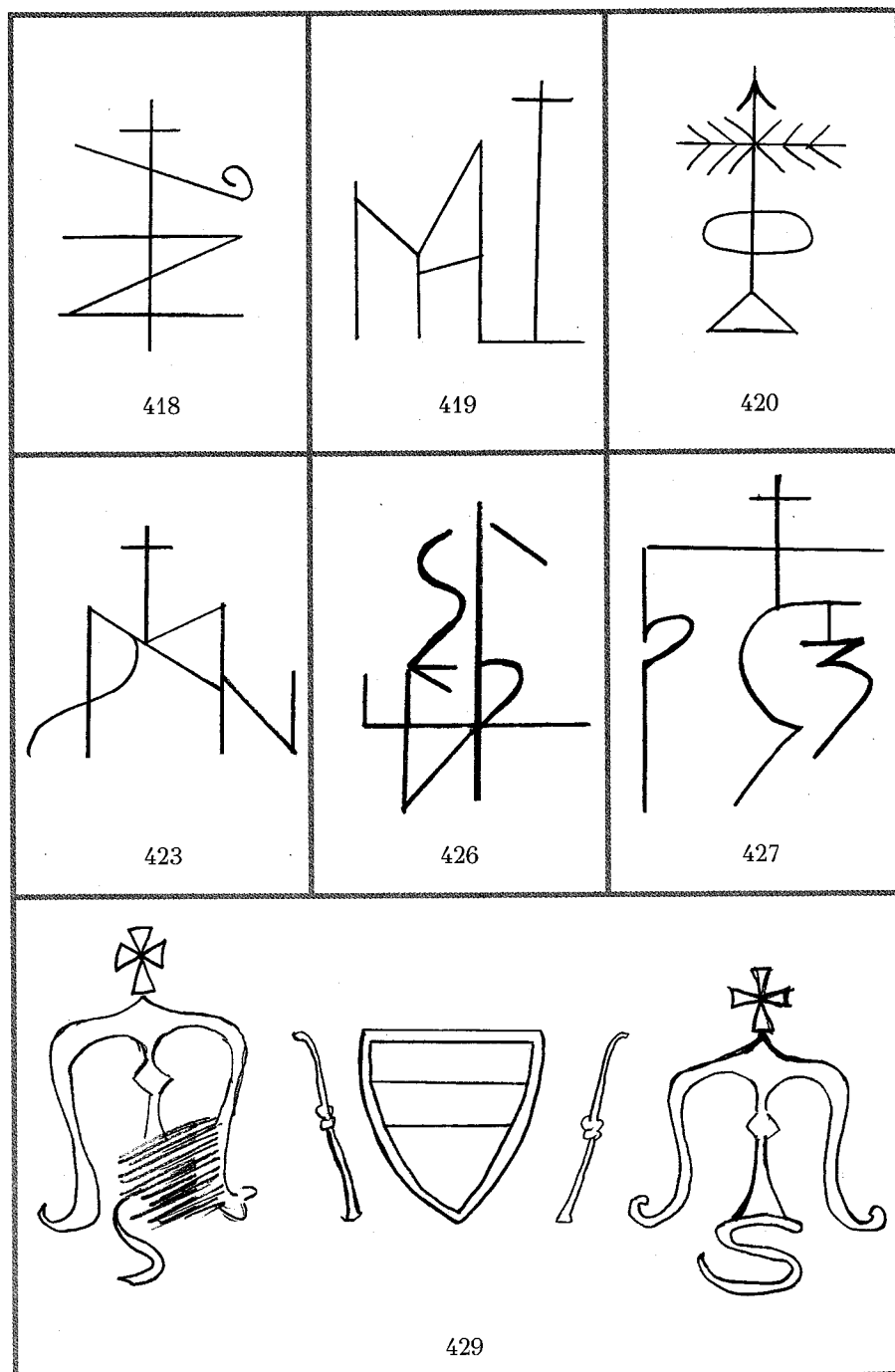
398. ΖΑ(N)O

399. IC XC / NK

400. Κυπριανος Ἱεροδιάκονος

401. Στὸν ἀριστερὸ τοῖχο τῆς νότιας εἰσόδου: ΣΗΛΓ. Ἐν τῷ δευτέρῳ ψηφίῳ ἐπέχει τὴ θέση τοῦ Ζ, τότε ἡ χρονολογία εἶναι 6933 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. 1425 ἀπὸ Χριστοῦ. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι τὸ παλαιότερο χάραγμα τοῦ ναοῦ.

25. Δημοσιεύεται λανθασμένα ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη, «Ἐπιγραφαί», σ. 142, ἀρ. 8

Έπαρχία Μονοφατισίου

χ. Άνω Καστελλιανά

- Άγιος Γεώργιος (Κατάλογος, αρ. 726)

Στὸν βόρειο τοῖχο:

402. ΔΕΥΣ[IC] ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ / ΝΗΚΙΤΑ [Α]ΜΑ / Κ(Α)Δ ΤΗC C[ΥΜΒΙ:]ΟΥ ΑΥΤ(ΟΥ) – ΑΦΟΓ [=1583]

403. Έκτεταμένο ελληνικό χάραγμα, προφανώς παλαιό, αλλά χωρίς χρονολογία:
+ ΔΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ / ΟΙΩΗΛ ΑΝΗΚΟΔΟΜΙ / ΗΚΟΥC ΚΑΙ
ΥΤΗΣ ΘΕ/ΛΗΣ· ΝΑ ΗΠΑΡΙ / ΧΡΗΜΑΤΑ ·ΝΑ ΕΧΗ / ΤΑC ΑΡΑC ΤΟΝ
ΑΓΟΙΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ / ΤΗΣ / ΓΑΓ Ι Ι Π

404. *Ist fut.....*

χ. Βελούλι

- Παναγία (Κατάλογος, αρ. 677)

Έπιπλέον δσων έχουν ήδη καταγραφεί²⁶, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοῖ-
χου:

405. αὐλ(;)ε [=1435] / ὠκτοβρι τ(η) δ

χ. Λευκοχώρι (Βουτουφού)

- Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος (Κατάλογος, αρ. 717)

406. Ὑπολείμματα ἐξίτηλης καὶ ἐν μέρει ἀσβεστωμένης κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς
στὸν βόρειο τοῖχο. Σωζόμενο μήκος 60 ἐκ., ὕψος 12 ἐκ., ὕψος γραμμῶν 2-
3 ἐκ. Διακρίνονται τέσσερις γραμμές:

¹ΑΝ[εκαίνισθη καὶ ἀνιστορήθη;]² [..]Α . Κ [ὁ θεῖος καὶ]
ΠΑΝΣΕΠΤΟC ΝΑΟC ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΚΑΙ C[ωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...]
³ΔΗΑ CΗΝΔΡΟΜΗC ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΥ... /⁴ [..]CΗΝ[βίου]
ΑΥΤΟΥ [Ἄν]ΝΗC ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ [αὐτοῦ...]

χ. Μιλιαρίσι

- Άγιος Νικόλαος καὶ Άγιος Χαράλαμπος (Κατάλογος, αρ. 706)

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου:

407. M·ccc·lxxi [=1371]. mense / octubrio die xi Indic(tione) / viiij fussemo nui / ...sto
cafat(o)s / et / marcus grado(n)ico.

408. 1425 di 13 lugio / hic fuit philipus cornaro / d(o)m(i)ni johanis

409. Ὁοειδὲς οἰκόσημο χαραγμένο με ἐξαιρετικὴ λεπτομέρεια καὶ συμμετρία, ποὺ
φέρει στὸ πεδίο μαῦρο ἀμείβοντα με τρία ἀστέρια. Φέρει λοφίο με ταινίες καὶ
ἀπὸ ἐπάνω στέμμα. Ἐκατέρωθεν τοῦ οἰκοσήμου ὑπάρχουν συμμετρικὲς
ἀντωπὲς ταινίες, καὶ στὸ κάτω μέρος ταινίες τεμνόμενες χιαστί. Οἱ ταινίες τοῦ
ἐπάνω καὶ τοῦ κάτω μέρους καταλήγουν σὲ μικρὲς γραμμωτὲς ταινίες με κά-
θετη φορά. Δεξιὰ τοῦ οἰκοσήμου δίπλα στὸ στέμμα ἡ χρονολογία M·D·C·VI
[=1606]. Ἐκατέρωθεν τοῦ οἰκοσήμου τὰ γράμματα Z καὶ C (βλ. σχέδιο)²⁷.

410. + donnato / B bonin

26. Τσουγκαράκη, «Μέρος Β'», σ. 187.

27. Τὸ ἴδιο οἰκόσημο με παραλλαγὲς στὶς ταινίες καὶ τὸ λοφίο ἀλλὰ χωρὶς τὸ στέμ-

Υπάρχουν και άλλα χαραγμάτα στη νότια πλευρά του δυτικού τοίχου αλλά δεν είναι δυνατόν να διαβαστούν.

χ. Προτόρια

• Αρχάγγελος Μιχαήλ

Στὸ στήριγμα τοῦ νότιου τόξου, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους:

411. *M 1514*. Τὸ *M* διατρέχει καθέτως σταυρός.

Στὴ νότια ὄψη τοῦ βόρειου πεσοῦ:

412. *1470* με ἀδιάνγνωστη ἡμερομηνία.

413. *1508* καὶ ἐνδιαμέσως τὸ γράμμα *A*, τοῦ ὁποῖου ἡ μία κεραία καταλήγει ἐπάνω σὲ σταυρό.

Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ νότιου πεσοῦ:

414. Μονόγραμμα με διπλὸ σταυρὸ καὶ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *N* (ἢ *M*), *A*(:), *C*, *T*.*

Υπάρχουν καὶ ἄλλα χαραγμάτα, ἀλλὰ εἶναι πλήρως δυσδιάγνωστα.

Ἐπαρχία Πεδιάδας

χ. Διαβαΐδῆ

• Ἅγιος Γεώργιος Σφακιώτης ἢ Ἄτσιπαρὰς (Κατάλογος, ἀρ. 520)

Στὸν βόρειο τοῖχο, χάραγμα τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο συνεχίζεται με κάρβουνο σὲ τέσσερις τουλάχιστον γραμμές, ἀλλὰ με δυσκολία διαβάζονται οἱ δυὸ πρώτες:

415. *1414 d.... S(e)(e)brío / hic fuit petrus d(omi)ni nicolai*

Στὸ πρὸς δυσμὰς μέτωπο τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος ὑπάρχει γραπτὴ, συνεχῆς, μεγαλογράμματη κτιτορική ἐπιγραφή, με φθορὲς κυρίως στὸ ὑψηλότερο σημεῖο καὶ πρὸς τὸ τέλος. Διαβάζονται τὰ ἑξῆς:

416. [Οἶκο]ΔΟΜΗΘ[η καὶ εἰκ]ΟΝΟΓΡΑΦΗ[θη ο πα]ΝΣΕΠΤΟC ΚΕ [θεῖο]C ΝΑΟC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΕΝΔ[όξου μεγαλο]ΜΑΡΤΙΡΟC ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ CΦΑΚ[ιώτη.....] ΚΙ ΜΑΡΚΟΥ ΚΕ ΤΗC ΧΗΝΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ · ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΕ ΤΗC ΧΗΝΒΙΟΥ ΤΟΥ · ΑΜΗΝ ΜΗΝ[ι ...]Κ · Ε Ε ... Ε

Στὸ ἀνώφλιο τῆς εἰσόδου:

417. Σκαλιστὴ ἐπιγραφή σὲ 6 γραμμές:

1610

IC XC NI KA

μο(ναχός) Νικο

το πε

λο σελα

λεκΗσε

ΤΖΟΡΤΖΗC ΚΟΡΝΑΡΟC

εσπεζαρισα

Ἦτοι: *1610/Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς Νικᾶ / Μο(ναχός) Νικο/λὸ Σελὰ / τὸ πε/λέκησε / Τζόρτζης Κορνάρου / ἐσπεζάρια [=ἐδαπάνησα].* Στὴ μέση ἀνάμεσα στὶς γραμμές 3-4 ὑπάρχει σκαλιστὸς περιτεχνος σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο.

χ. Ἐμπαρος

• Ἅγιος Γεώργιος (Κατάλογος, ἀρ. 543)

μα καὶ τὰ γράμματα καὶ με χρονολογία 1607 ἀπαντᾶ σὲ χάραγμα στὴ Μονὴ τῆς Κερᾶς Καρδιώτισσας Πεδιάδας: βλ. Τσουγκαράκη, «Μέρος Α'», ἀρ. 356 (καὶ σχέδιο).

Στὸν νότιο τοῖχο:

418. *hic fuit adi / 21 otubrio / 1535* καὶ δεξιὰ μονόγραμμα με τὸ γράμμα *Z* καὶ κάθετο σταυρό.*

419. Σύμπλεγμα γραμμάτων *M*, *A*, *L* στὰ δεξιὰ τῶν ὁποίων σταυρὸς καὶ ἡ χρονολογία: *1559/adi 14 fevrbio**

420. *1560* με ἐνδιάμεσα τὰ γράμματα *Z d E* καὶ πιθανόν *F*. Ἄριστερὰ σχέδιο με σταυρὸ πάνω σὲ τριγωνικὸ βάθρο.*

421. *hic fuit cristofor[o] bo(n) /*

422. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ πιθανόν τὰ γράμματα *P T*.

423. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ σύμπλεγμα γραμμάτων *M N* καὶ πιθανόν *A*.*

Στὸν βόρειο τοῖχο:

424. *1470*

425. *εκημηθι ... του χρ... /* 1721 ἀπριλίου 22

426. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ παραθύρου: *MORS TVA / VITA MEA* καὶ δεξιὰ μονόγραμμα με ἀκαθόριστο σύμπλεγμα.*

Στὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου:

427. Μονόγραμμα με σταυρὸ καὶ σύμπλεγμα γραμμάτων, πιθανόν *P S T Z*.*

Καστέλλι

• Ἅγία Φωτεινὴ

Στὸ ἀνώφλιο τῆς δυτ. εἰσόδου:

428. *1617* δεξιὰ τοῦ σταυροῦ. Ἄριστερὰ τοῦ σταυροῦ ἀπροσδιόριστα ἴχνη.

Στὸ ὑπέρθυρο τοῦ βορείου παραθύρου, ἐξωτερικά:

429. Οἰκόσημο χωρισμένο κατὰ ζώνη. Δεξιὰ καὶ ἄριστερὰ του δύο κάθετες διακοσμητικὲς ταινίες. Ἐκατέρωθεν ὑπάρχουν δύο διακοσμημένα κεραλαῖα *M* με σταυρὸ στὴν κορυφή τους, καὶ με *s* κάτω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κεραλαῖα.*

Ἐπαρχία Τεμένους

• Μονὴ Παλιανῆς

Σὲ εἰκόνα τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν στὸ τέμπλο:

430. *MNHΘΙΤΙ Κ(ΥΡ)ΙΕ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ COY ΜΗΤΡΟΦΑΝΗ ΠΕΡΔΙΚΑΡΙ ,αχῶθ*
[=1699]

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Ἐπαρχία Μεραμπέλου

χ. Ἐξω Λακώνια

• Αρχάγγελος Μιχαήλ

Στὸν δυτικὸ τοῖχο :

431. *1482 adi 8 dizebrio / Zua Rizardotio*

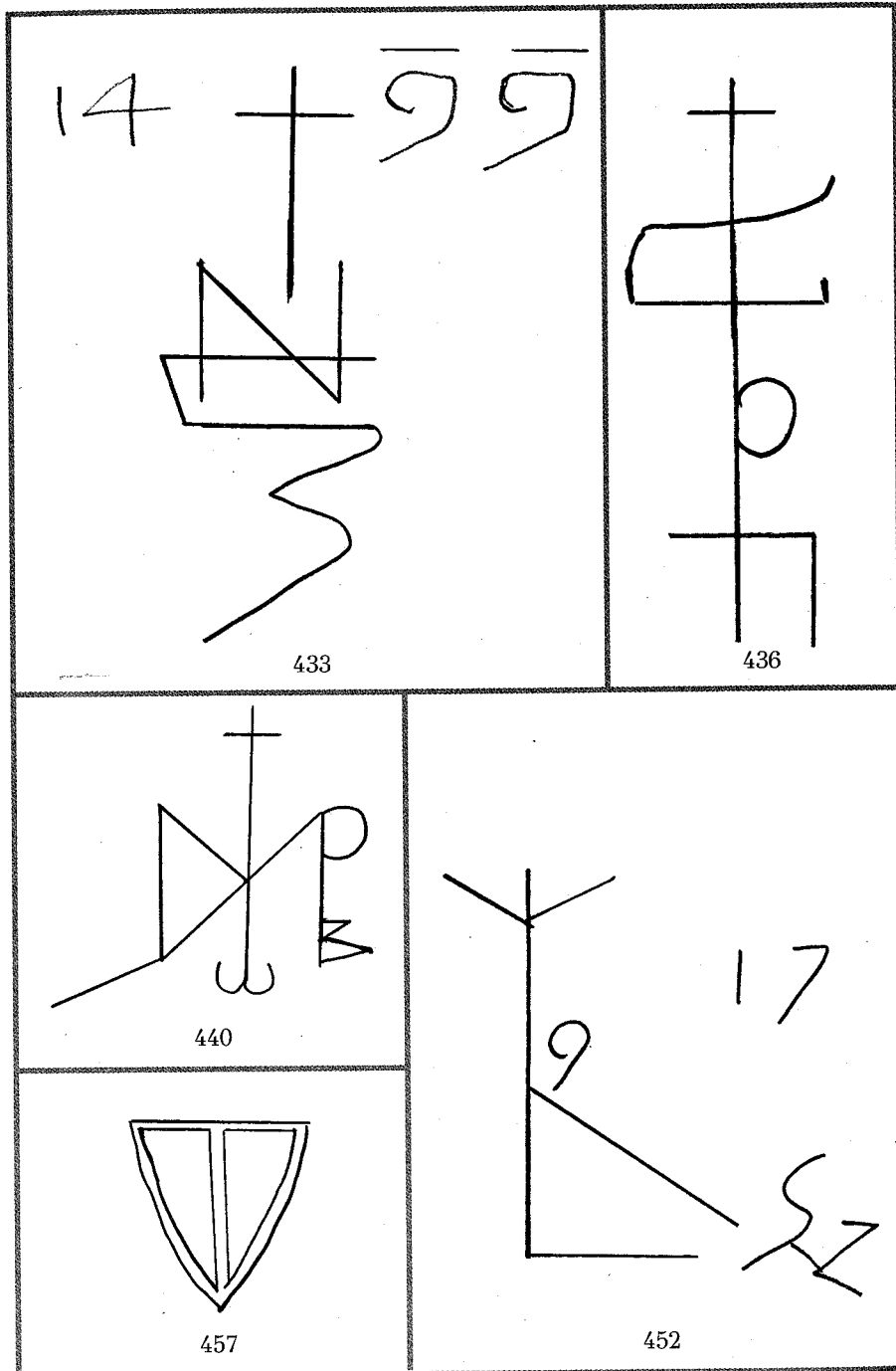
432. *1499*

433. Σταυρὸς ποὺ φέρει ἐκατέρωθεν τὴ χρονολογία *1499* καὶ ἀπὸ κάτω τὸν συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων *N*, *Z* καὶ πιθανόν *A* καὶ *C*.*

434. *1709*

Στὸν βόρειο τοῖχο :

435. *MHXEΛHΣ ΚΑ[P]ΤΑΛHΣ*

χ. Κριτσά

- Άγιος Γεώργιος Καβουσιώτης (Κατάλογος, αρ. 566)

Στὸν νότιο τοῖχο:

- 436. 1479 καὶ ἀπὸ κάτω συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων c, p, n μὲ σταυρό.*

- 437. 1479 Die 18 Iunii / ba. .elo Michel

- 438. αφογ [=1573]

Στὸν βόρειο τοῖχο :

- 439. 1430 die 14 ma(r)zo

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς νότιας παραστάδας :

- 440. Σταυρὸς μὲ συνδυασμὸ τῶν γραμμάτων M, A ἢ D, P, B. Στὴν κάτω ἀπόλη-ξη τοῦ σταυροῦ ἄγγιστρο ὑπὸ τὴν μορφή ω. Δεξιὰ τὸ δεῦτερο ἕμισυ χρονο-λογίας ποὺ τελείωνε σὲ 49.*

Στὸν δυτικὸ τοῖχο :

- 441. 1484 die .. n[ouebrel]

χ. Λατσιίδα

- Παναγία (Κατάλογος, αρ. 549)

- 442. Στὸ ἀψιδωτὸ ἀνώφλιο τῆς εισόδου ὑπάρχει ἐγγάρακτος σταυρὸς καὶ ἐκατέ-ρωθεν: N IO + Xo B

χ. Λίμνες

- Άγιος Ἰωάννης Θεολόγος (Κατάλογος, αρ. 559)

- 443. Κακότεχνη ἐπιγραφή σκαλισμένη στὸ ἀνώφλιο τῆς νότιας εισόδου, μήκους 45 ἐκ. καὶ ὕψους γραμμάτων 4,5 ἐκ. περίπου:

ΔΕΗCΗC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ (ΘΕΟΥ) ΓΕ[Ω]ΡΓΙΟΥC ΑΒΕΚΟΥC [ἢ ΑΘΕΚΟΥC]

Στὸν βόρειο τοῖχο:

- 444. Κεφαλαῖο γράμμα K τοῦ ὁποῖου ἡ κάθετη κεραία καταλήγει σὲ σταυρό.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο:

- 445. Ὑπόλειμμα γραπτῆς ἐπιγραφῆς ἀγνώστου μήκους, τῆς ὁποίας σώζονται δύο ἀράδες τοῦ ἄκρου δεξιοῦ μέρους:

[...ΕΥCΠ]ΔΑΓΧΝΙ(ΑΣ) ΤΟΥ C(Ω)Υ(ΗΡΟ)C ΕΟΥΤ

[...] .. cKE ΠΕΙΡΑΤΗΡΙΟΥC ΗΜ. ΔΕ

- Αγία Παρασκευή

- 446. Ἐγγάρακτη ἐπιγραφή σὲ δύο γραμμὲς στὸ κατώφλιο τῆς εισόδου. Ἡ ἐπι-γραφή εἶναι ἀνάποδα, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι τὸ κατώφλιο ἦταν κάποτε ἀνώφλιο. Οἱ διατάσεις τῆς πέτρας εἶναι 118x14 ἐκ. Τὸ μήκος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι 107 ἐκ. καὶ τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων 3,5-4 ἐκ. Τὸ κατώφλιο εἶναι σπα-σμένο σχεδὸν κάθετα στὸ μέσο τοῦ μήκους του. Στὸ μέσο τοῦ μήκους ἐπί-σης ὑπάρχει ἐγγάρακτος διακοσμητικὸς σταυρὸς, ποὺ χωρίζει τοὺς στίχους τῆς ἐπιγραφῆς σὲ δύο ἡμιστίχια.

ΕΙC ΑΦ + ΙΒ [=1512] · ΜΑΪΟΥ· ΙΑ /

ΑΝΕΚΕΝΕΙCΘΙ Η ΠΤΛΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ + ΤΗΣ ΑΓΙ(ΑC) ΟCΙΟΜΑΡΤΙΡΟΥC
ΠΑΡΑCΚΕΥΗC

Νεάπολη

• Άγιος Σπυρίδων

Στὸ ἀνώφλιο τῆς εισόδου :

447. Ἀνάγλυφος σταυρὸς ἐντὸς κύκλου, στὰ τεταρτημόρια τοῦ ὁποίου: Φ-Χ-Π-Σ. Ἐξωτερικὰ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ κύκλου ἐπάνω ΙΣ-Χ καὶ κάτω Ν-Κ (=ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ). Ἐκατέρωθεν τοῦ κύκλου ἐκτείνεται ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή μεταξὺ ὀριζόντιων ἀνάγλυφων ἀνθεμίων: † ΙΕΡΑΡΧΑ ΣΠΥΡΙΑΩΝ ΔΕΞΕ - ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΕΗΣΙΝ ΜΕΤ ΕΥΝΕΤΗΣ. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή στὸ ἀριστερὸ καὶ δεξιὸ ἄκρο ἀντίστοιχα: ΑΦ-ΠΗ [=1588].

Ἐπαρχία Ἱεράπετρας

χ. Μεσελέροι

• Μονὴ Παναγίας Βρυωμένου (Κατάλογος, ἀρ. 752)

Στὸν νότιο τοῖχο:

448. Σταυρὸς μὲ τὰ γράμματα Α καὶ Ζ ἐκατέρωθεν καὶ δεξιὰ ὁ ἀριθμὸς 45, πιθανὸν τὸ δεῦτερο μέρος χρονολογίας 1445 ἢ 1545.
449. 1518 ἐκατέρωθεν τῶν γραμμάτων Ζ καὶ Λ (?)
450. ...λις /αφλς [=1536] /Απριλιον ε / π(α)π(α) διμη/τρι μακα/φουρι
451. φλεβερι ε /1583 υρθε ο φραγγιας .. Κητρακας [ἢ Κηπρακας] κε προσκη(νη)σε
452. Τὸ γράμμα Λ ὡς σταυρὸς μὲ συνδυασμὸ γραμμάτων ἴσως C, S, Z. Δεξιὰ ὁ ἀριθμὸς 17, πιθανὸν τὸ δεῦτερο μέρος χρονολογίας. Ἀπὸ κάτω : *Hic fuit / ... / de Mil(?) / ... chi / Dazio**
453. [1]760
Στὸ νότιο στήριγμα τοῦ τόξου :
454. 1569 adi
Στὸν βόρειο τοῖχο:
455. *μανολν κουρμεκα*
Στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ὡς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων :
456. ΔΕΥΤΗΡΟ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ /ΑΘΑΝΑΚΤΟΥ ΑΡ/ΧΙΕΡΕΟΣ ΤΟΥ ΓΑΛΙ/ΝΟΥ /αψξ [=1760]

χ. Καλὸ Χωριὸ

• Άγιος Φανούριος

457. Ἐκκλησία ἀνακαινισμένη τὸ 1939. Ὡστόσο ἐξωτερικὰ στὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας στὰ νότια τοῦ ναοῦ ὑπάρχει σκαλισμένο οἰκόσημο χωρισμένο κατὰ πάλιν (κατατετημημένο)²⁸.*

28. Χάραγμα μὲ παρόμοιο οἰκόσημο ἀπαντᾷ στὸν Ἁγ. Γεώργιο στοὺς Μεσελέρους, βλ. Τσουγκαράκη, «Μέρος Β'», ἀρ. 690 (καὶ σχέδιο). Εἰκάζεται ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι τῶν οἰκογενειῶν Nani, Bon ἢ Cornaro.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Α' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν σὲ αὔξοντα ἀριθμὸ χαραγματος, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχει ἄλλη ἔνδειξη)

Aboxaci, Petro(?), 195	De Masi Damianus(?), 332
Acotanto Angelus, 362	De Molin Antonius, 11
Alvi[se], 348	De Mozo ...te, 41
Andrea, 24	De Niatopoulo Iacomo, 187
Apostolo Nicolao, spezier, 352	De Tomasis Ludovicus, 331
Asprea Zuanne, 278	Dimazo Marchus, 233
Avazio Marcus, 209	Dimolo, 182
Avazio Nicolaus, 209	Di Muli Andrea, 64
	Di Muli Antonino, 64
Ba. .elo Michel, 437	Domen[ego], 370
Barozzi Marin, 169	
Bon Cristofor[o], 421	Faletro Hemmanuel, 259
Bon οἰκογένεια, σημ. 28	Fioravante Zorzo, 341
Bonin Donnato B, 410	Fioravate (sic) Johannes, 342
	Fraco Marco, 336
Cafatos [...]sto, 407	Fraco Zuane, 336
Calafati Z., 129	Fuiraba(?) Ibetto, 375
Cauco Solom[on](?), 4	
Cecohin Francesco P., 50	Gaudo Pano 310
Cornaro Hyoane, 357	Gaudo Bonus, 310
Cornaro Johanes, 408	Gavala Zorzi, 14
Cornaro Michael, 357	Gava[...] Alberto, 113
Cornaro Philipus, 408	Georgio, 177
Cornaro οἰκογένεια, σημ. 28	Georgius Fot[...] ἢ Fol[...], 110
	Giberto Giannis, 183
Da Brancoli Giovanni, 136	Giegurino Piero, 326
Da Grado, 381	Giorgius, 105
Damilani Tomaxin, 174	Gnomik[o] Iacumi, 384
Dana M., 44	Gradonico Marcus, 407
Daraz[o] Andreas, 217	Gr.a Nico, 325
Darazo Zanaqui, 65	Griti E[...], 306
Darazo Nicolo, 65	Griti Nicolaus, 305
Da Verona Antonio, 239	Grusi(?) Triadano, 23
Da Verona Zan, 239	Grusi(?) Nicolaus, 23
De Ancona Johannes, 9	
De Canal [Anton]ius(?), 10	Ialam[a](?), 388
De Canal Marcus, 10	Johannes, 16

Ligno Adoni, 377
Ligno Iacumi, 380

Maifotti Antonio, 390
Marco KCI, 104
Marinus Iacobus D*, 350
Maximus/Maximo Nicolaus/Nicolo, 194, 223
Michael, 378
Mi...vanis (ἢ Mi...vanus) Franciscus, 240
Mosto Marco, 351
Mudacio, 189
Mudaco Giovanni, Capitanus de Selino, 226
Mudagio Marchus, 13
Mudazio Basilio, 80
Mudazo Zorzo, 42

Nani(?) Filipo, 389
Nani Ioannis, 193
Nani, οἰκογένεια, σημ. 28
Neocal(;) Nicolao, 107
Nico Gr.a, 325
Nicolao Neocal(;), 107
Nicolaus, 415
Nicolo, 221
Nicolo, .atac...o, 109
Nicolo NC VO, 192

Paga Tomadho, 343
Pagani N(icol)as, 374
Pantic(?) M, 200
Petrus, 415
Pisani Domenego, γιός τοῦ Δούκα τῆς Κρή-
της, 333
Pisani Zuane, δούκας τῆς Κρήτης, 333

Quoridi βλ. Zoto Zorzi quapetanio

Rauzeo Z, 353
Rizadis, 172
Rizardotio Zua, 431
Roma Boneto, 340
Rozina, 116

Salina Francescus, 361
Selino, capetanus, βλ. Mudaco Giovanni
Selino, castro, 9

Talpiera Iachomo, 347
Talpiera Otone, 347

Uenuensis Daniel, 357, 367

Valeis Antonio, 180
Vasalo Zorzi, 376
Verona Leo, 175
Venerio, 34
Vlassopulo Const., 214

Zabari Marchus, 102
Zacopullo Nicolo, 100
Zancharol Georgius, 106
Zano(?) Nicolaus, 12
Zanpiero(?) ...mazete, 344
Zianni da mp, 185
Zianni, 222
Ziorzi Angelo, 75
Zorzi, 190
Zot[ol] Giacomo (1550), 204
Zoto Francesco, 25
Zoto Giacomo (1547), 98
Zoto Giacomo, 95
Zoto Iacomo, 286
Zoto Ioanni, 25
Zoto Zorzi (1524), 95
Zoto Zorzi, 18
Zoto Zorzi, 98
Zoto Zorzi, quapetanio ditto Quoridi (1529),
66
Zano, 398

Ἀβέκος [ἢ Ἀθέκος] Γε[ώ]ργιος, 443
Ἅγιος Γεώργιος, 236
Ἅγιος Θεόδωρος, 235
Ἅγιος Θεόδωρος, χωριό, 151, 160
Ἅγιος Ἰωάννης, ναὸς Καπετανιανῶν, 312
Ἅγιος Λάζαρος, 227
Ἀθανάσιος(;), κτίτωρ, 178
Ἀθανάσιος Γαληνός, ἀρχιερεὺς, 456
Ἀθέκος, βλ. Ἀβέκος Γεώργιος
Ἀλεξαντρής, παπάς, 143, 145, 154
Ἀναστασία, 000
Ἀνέζα, 248
Ἀνεσία, βλ. Ἀνουσία
Ἀντωνάκης Νικολός, 46

Ἀντώνιος, 160
Ἀντώνιος, 263
Ἀνουσία, μοναχή, 000
Ἄρησ[.], παπάς, 162
Ἀρισθην[ός], 164

Βενέρης Νικολός, 199
Βενέρης Νίκος, 131
Βερίγος Βαρθολομέος, κτίτωρ, 218
Βιδάλης Ἀντώνης, Καστελάνος, 170
Βλαστός Μπερναρδής, ἀφιερωτής, 298
Βόλακας Νικολός, 156

Γαβαλάς, κτίτωρ, 94
Γαδανολέος [Γρ]ηγόριος, μοναχός, κτίτωρ,
178
Γαληνός Ἀθανάσιος, ἀρχιερεὺς, βλ. Ἀθανά-
σιος Γαληνός
Γεαλέας Γεώργιος, κτίτωρ, 197
Γεώργ[η]ς, 31
Γεώργης, 39
Γεώργης, 244
Γεώργης, 307
Γεώργης, παπάς, 152
Γεώργιος, 49
Γεώργιος, 92
[Γεώ]ργιος, κτίτωρ, 22
Γεώργιος, κτίτωρ, 416
Γεώργιος Φ Κ, κτίτωρ, 22
Γιώργ[η]ς, 30
Γιαλέας [...], κτίτωρ, 94
Γιαλέας Ἰωσήφ, κτίτωρ, 94
[Γι]αλέας Νικηφόρος, κτίτωρ, 94
Γιαλεόπ(ουλος), κτίτωρ, 94
Γληγορόπουλος Γεώργιος, ιερεὺς, κτίτωρ,
40
Γλοδέτης Γεώ[ρ]γιος, κτίτωρ, 218
Γοφίνος, παπάς, 228
Γρήτι Γεώργης, 246, 247, 251

Δρβιζάς, βλ. Τριβιζάς

Ζιστράκης Κωνσταντής, παπάς, 149
Ζιστράκης Ὑφάνης (Θεοφάνης), παπάς,
148
Ἐλένη, πρεσβυτέρα, ἀφιερώτρια, 282

Θεόδωρ[ος], κτίτωρ, 178

Ἰζαμπέτα, βλ. Καλεργοπούλα Παλμακού-
ρενα
Ἰωάννης (;), 368
Ἰωάννης Ἀγ[...], κτίτωρ, 178
Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστής, 237
Ἰωάννης Σι[...], κτίτωρ, 178
Ἰωάννης, κτίτωρ ἢ ἀφιερωτής, 447
Ἰωάννης, κτίτωρ, 178
Ἰωάννης, παπάς, 303
Ἰωάννης Φα[...], κτίτωρ, 218
Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ναὸς στὴ Σαρακήνα
Σελίνου, 218
Ἰωήλ, κτίτωρ, 403
Ἰωνάς, 275

Καλαφάτης Γεωργιάς, 129
Καλεργοπούλα Παλμακούρενα Ἰζαμπέτα,
383
Καλιέργης, 197
Καπετανιανά, χωριό, 312
Κα[ρ]τάλης Μιχαήλ, 435
Κασελάκης Τζανής, παπάς, 230
Κασελάς Νικόλαος, παπάς, 229
Κητρακας (ἢ Κηπρακας)(;) Φραγγιάς, 451
Κοπετοί, χωριό, 173
Κορνάρος Τζώρτζης, 417
Κορνίλεος, 22
Κορομνάς Νικολός, 379
Κουρμεκά[ς] Μανόλης, 455
Κουρρῆζος Λέος, παπάς, 37
Κυπριανός, ιεροδιάκονος, 400
Κωνσταντίνος, κτίτωρ, 275

Λαλάκος Νικολός, 89
Λαλάκος Νικολός, παπάς, 125, 126
Λαλάκος, παπάς, 116α
Λαρδότηρος Μιχαήλ, ιερέας, 302
Λεανό(;) Μανόλ<η>ς, 238
Λεβάνης Κωνσταντής, 91
Λέος Ν[...], 176
Λέτης Τζωρτζέτος, 155
Λέων, κτίτωρ, 178

Μαγκαφούρης Δημήτρης, παπάς, 450
Μαθιός, παπάς, 202

Μανόλης, παπάς, 246
 Μανόλης Λεανός (:), 238
 Μανόλης Ζγουράφος, 137
 Μανουήλ, 38
 Μάξιμος Νικόλαος, 194, 223
 Μάρκος, 161
 Μάρκος, κτίτωρ, 416
 Μινώτος Μάρκος, 161
 Μισαήλ, μοναχός, 139
 Μιχαήλ, 198
 Μιχάλης, 307
 Μιχάλης, καλόγερος, 296
 Μονοφάτσι, 312
 Μουάτζο Νικολό, 163
 Μουδάτζος Νικολός, 82
 Μουδάτζος Πόλος, 84
 Μουσοῦρος Λέος, κτίτωρ, 33
 Νεόφυτος, παπάς, 116α
 Νιατόπουλος Ίακουμος, 187
 Νικήτας, αφιερωτής, 402
 Νικηφόρος, αφιερωτής, 256
 Νικολός Φτύχη (Εὐτύχη), 138
 Νταμορός Ἀντώνης, 122
 Ντζανακάκης Ρ<ε>νέρος Μαρκαντώνιος, 141
 Ντζώρτζης Νικολός, 119
 Πάγκαλος Ἐμμανουήλ, αφιερωτής, 285
 Παγωμένος Ίωάννης, ζωγράφος, 178
 Παλμακούρενα Καλεργοπούλα Ἰζαμπέτα, 383
 Παπαδάκης Ἀντώνιος, δάσκαλος, 151
 Παρακτάρ.ης Νικολός, 77
 Παρασκευή, κτίτωρ, 94
 Παρθένιος, 369
 Παρτζάλης Γιάννης, 118

Παρτζάλης Γιώργης, 125
 Περδικάρης Μητροφάνης, αφιερωτής, 430
 Πέρος Βε[...], 90
 Πετοκόπουλος, κτίτωρ, 178
 Πετράκης Ἀναγνώστης, 153
 Πολυχρονία μοναχή, κτίτωρ, 94
 Πρωτοκουνηγός, κτίτωρ, 178

Ρίτζο Νικολό, Καστρινός, 254

Σαλαλάκος Μανουήλ, παπάς καὶ πνευματικός, 125
 Σαλιβαράς Γιάννης, 86
 Σαλιπιτζός Γεωργιτζής, 115
 Σελὰς Νικολός, μοναχός, 417
 Σκλάβος, κτίτωρ, 22
 Σκορδίλης Κωνσταντίνος, ζωγράφος, 282
 Σταματάκης Γιάννης, ζωγράφος, 140
 Σταμάτης, παπάς, 146
 Στρατής, 253

Τζαγκαρόλος, ιερομόναχος, 171
 Τζηνέρος Γεώργης, 127
 Τριβιζάς, 252
 Τσιβουροδάσκαλος Νικόλαος, 173
 Τυχιός Νικολός, κτίτωρ, 218

Φραγγιάς Κηπρακας (ἢ Κηπρακας)(:), 451
 Φωτεινός Κωνσταντίνος, κτίτωρ, 218
 Φωτεινός Μιχαήλ, κτίτωρ, 218

Χειλάς, κτίτωρ, 178
 Χειλάς Κωνσταντίνος, κτίτωρ, 178
 Χειλάς Μανουήλ, κτίτωρ, 178
 Χειλάς Στέφανος, κτίτωρ, 178
 Χηλάς, βλ. Χειλάς
 Χριστόδουλος, ιερεύς, αφιερωτής, 282, 283

Β' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν σὲ σελίδες)

Ἁγία Εἰρήνη 303
 Ἁγιος Θεόδωρος Σελίνου 303
 Ἁγιος Ἰωάννης Καημένος στὸν Ἅγιο Βασίλειο 315
 Ἁγιος Ἰωάννης Σφακίων 314

Ἁγιος Παντελεήμων Σελίνου 303
 Ἁγίου Βασιλείου Ἐπαρχία 315-316
 Ἁγριλές Σελίνου 304
 Ἁη Κυργιάννης Κισάμου 297
 Ἁκρωτήρι Κυδωνίας 301

Ἁμάρι Ἀμαρίου 317
 Ἀμαρίου Ἐπαρχία 316-317
 Ἀποστόλοι Ἀμαρίου 316
 Ἀράδαινα Σφακίων 313
 Ἄρτος στὸ Ζουρίδι Ρεθύμνου 317
 Ἀσφεντιλές 305

Βαθιακό Ἀμαρίου 316
 Βάτος Ἁγίου Βασιλείου 315
 Βελούλι Μονοφατσίου 327
 Βενί Μυλοποτάμου 318
 Βιάννου Ἐπαρχία 319
 Βορίζια Καινούργιου 319
 Βουτουφού Μονοφατσίου, βλ. Λευκοχώρι

Διαβαϊδὲ Πεδιάδας 328

Ἐμπαρος Πεδιάδας 328

Ζουρίδι Ρεθύμνου 317
 Ζυμπραγοῦ Κισάμου 297

Ἡρακλείου Νομός 319-332

Ἱεράπετρας Ἐπαρχία 332

Καβούσι Κισάμου 297
 Καινούργιου Ἐπαρχία 319-326
 Κακοδίσι Σελίνου 305
 Κακόπετρος Κισάμου 299
 Καλάμι Σελίνου 305
 Καλὸ Χωριὸ Ἱεράπετρας 332
 Καμάρες Σελίνου 305
 Καρὲς Κισάμου 299
 Καστελλιανὰ Ἄνω Μονοφατσίου 327
 Καστέλλι Πεδιάδας 329
 Καψοδάσος Σφακίων 314
 Κλησιδα Ἀμαρίου 316
 Κισάμου Ἐπαρχία 297-301
 Κοπετοὶ Σελίνου 307
 Κορακόρριζα στὸ χ. Ἁγιος Θεόδωρος Σελίνου 303
 Κουντούρας Σελίνου νεκροταφεῖο 305
 Κριτσὰ Μερραμπέλου 331
 Κυδωνίας Ἐπαρχία 301-302

Λακωνία Ἐξω Μερραμπέλου 329

Λαμπιηνή Ἁγίου Βασιλείου 315
 Λασθίου νομός 329-332
 Λατσίδα Μερραμπέλου 331
 Λειβαδάς Σελίνου 308
 Λευκοχώρι (Βουτουφού) Μονοφατσίου 327
 Λίμνες Μερραμπέλου 331
 Λισσὸς Σελίνου 309

Μαλάθηρος Κισάμου 299
 Μαλάκι Ἄνω Ρεθύμνου 317
 Μέλαμπες Ἁγίου Βασιλείου 315
 Μελισσουργάκι Μυλοποτάμου 318
 Μερραμπέλου Ἐπαρχία 329-332
 Μέρωνας Ἀμαρίου 316
 Μεσελέροι Ἱεράπετρας 332
 Μιλιαρίσι Μονοφατσίου 327
 Μονή Σελίνου 310
 Μονοφατσίου Ἐπαρχία 327-329
 Μουρί Κισάμου 300
 Μυλοποτάμου Ἐπαρχία 318-319

Νεάπολη Μερραμπέλου 332
 Νιὸ Χωριὸ Κυδωνίας 301
 Ντιμπλοχώρι Ἁγίου Βασιλείου 315

Πεδιάδας Ἐπαρχία 328-329
 Πλατανές Σελίνου 310
 Πλατάνια Ἀμαρίου 317
 Πλάτανος Σελίνου 310
 Πρασὲς Κυδωνίας 302
 Πρινὲς Σελίνου 310
 Πρίνος Μυλοποτάμου 318
 Προδρόμι Σελίνου 310
 Προτόρια Μονοφατσίου 328

Ρεθύμνου Ἐπαρχία 317-318
 Ρεθύμνου Νομός 315-319
 Ρόκκα Κισάμου 300
 Ρούστικα Ρεθύμνου 317

Σαρακίνα Σελίνου 311
 Σελίνου Ἐπαρχία 303-313
 Σέμπρωνας Κυδωνίας 302
 Σούγια Σελίνου 311
 Σπηλιὰ Κισάμου 300
 Σφακίων Ἐπαρχία 313-314

Τοπόλια Κισάμου 300
Τσισκιανὰ Σελίνου 311

Φοίνικας Σφακίων 314
Φραμένο Σελίνου 313

Χανίων νομός 297-314
Χόνδρος Σελίνου 313
Χόνδρος Βιάννου 319
Χώρα Σφακίων 314

Ψαρή Φοράδα Βιάννου 319

Γ' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΩΝ

(Οί αριθμοί παραπέμπουν σὲ σελίδες)

Ἁγία Ἄννα στὸν Ἄγριλὲ Σελίνου 304
Ἁγία Εἰρήνη στὴ Μαλάθηρο Κισάμου 299-300
Ἁγία Μαρίνα στὸ Ἄνω Μαλάκι Ρεθύμνου 317
Ἁγία Παρασκευὴ στὶς Λίμνες Μεραμπέλου 331
Ἁγία Παρασκευὴ στὶς Μέλαμπες Ἁγίου Βασιλείου 315
Ἁγία Παρασκευὴ στὸν Χόνδρο Σελίνου 313
Ἁγία Τριάδα Τζαγκαρόλων, Μονὴ στὸ Ἀκρωτήρι Κυδωνίας 301
Ἁγία Φωτεινὴ στὸ Καστέλλι Πεδιάδας 329
Ἁγιος Ἀθανάσιος στὸ Καφθοδάσος Σφακίων 314
Ἁγιος Ἀντώνιος καὶ Παναγία στὴ Σούγια Σελίνου 311
Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι στὶς Καρὲς Κισάμου 299
Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι στοὺς Κοπετοὺς Σελίνου 308
Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι στὴ Ρόκκα Κισάμου 300
Ἁγιοὶ Πάντες στὴ Χώρα Σφακίων 314
Ἁγιος Γεώργιος στὰ Ἄνω Καστελλιανὰ Μονοφατσίου 327
Ἁγιος Γεώργιος στὸν Ἄρτο στὸ Ζουρίδι Ρεθύμνου 317
Ἁγιος Γεώργιος στὸ Βαθιακὸ Ἄμαριου 316
Ἁγιος Γεώργιος στὴν Ἐμπαρο Πεδιάδας 328-329
Ἁγιος Γεώργιος Καβουσιώτης στὴν Κριτσὰ Μεραμπέλου 331
Ἁγιος Γεώργιος στὸ Καλάμι Σελίνου 305
Ἁγιος Γεώργιος στὰ Κλησίδια Ἄμαριου 316
Ἁγιος Γεώργιος στὴ Λαμπνὴ Ἁγίου Βασιλείου 315
Ἁγιος Γεώργιος στὸ Μελισσουργάκι Μυλοποτάμου 318

Ἁγιος Γεώργιος στοὺς Μεσελέρους Ἱεράπετρας 332
Ἁγιος Δημήτριος στὸν Πλατανὲ Σελίνου 310
Ἁγιος Γεώργιος στὸ Μουρι Κισάμου 300
Ἁγιος Γεώργιος Σφακιώτης στὸ Διαβαϊδὲ Πεδιάδας 328
Ἁγιος Δημήτριος στὸν Λειβαδὰ Σελίνου 308
Ἁγιος Εὐτύχιος στὰ Τσισκιανὰ Σελίνου 311
Ἁγιος Θεόδωρος στὸν Χόνδρο Βιάννου 319
Ἁγιος Ἰσίδωρος στὸ Κακοδίκι Σελίνου 305
Ἁγιος Ἰωάννης στὸ Ἄμαρι Ἄμαριου 317
Ἁγιος Ἰωάννης στὸν Ἁγιο Θεόδωρο Σελίνου 303
Ἁγιος Ἰωάννης στὸν Ἄη Κυργιάννη Κισάμου 297
Ἁγιος Ἰωάννης στὸ Δισκούρι στὸ Βενὶ Μυλοποτάμου 318
Ἁγιος Ἰωάννης στὴ Σαρακήνα Σελίνου 311
Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος στὸν Ἀσφεντιλὲ Σελίνου 305
Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος στοὺς Κοπετοὺς Σελίνου 307
Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος στὶς Λίμνες Μεραμπέλου 331
Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος στοὺς Κοπετοὺς Σελίνου 307-308
Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος στὸν Σέμπρωνα Κυδωνίας 302
Ἁγιος Κήρυκος στὴ Λισσὸ Σελίνου 309
Ἁγιος Κυργιάννης στὸ Καβούσι Κισάμου 297
Ἁγιος Νικόλαος στὸν Βάτο Ἁγίου Βασιλείου 315
Ἁγιος Νικόλαος στοὺς Ἀποστόλους Ἄμαριου 316
Ἁγιος Νικόλαος καὶ Ἁγιος Χαράλαμπος στὸ Μιλιάρισι Μονοφατσίου 327

Ἁγιος Νικόλαος στὴ Μονὴ Σελίνου 310
Ἁγιος Νικόλαος στὸ Νιὸ Χωριὸ Κυδωνίας 301-302
Ἁγιος Νικόλαος στὸν Πρασὲ Κυδωνίας 302
Ἁγιος Παντελεήμων στὸν Ἁγιο Παντελεήμονα Σελίνου 303
Ἁγιος Παντελεήμων στὸ Ζυμπραγοῦ Κισάμου 297-298
Ἁγιος Παντελεήμων στὸ Προδρόμι Σελίνου 310
Ἁγιος Σπυρίδων στὴ Νεάπολη Μεραμπέλου 332
Ἁγιος Φανούριος, βλ. Βαλσαμονέρου Μονὴ Ἁγιος Φανούριος στὸ Καλὸ Χωριὸ Ἱεράπετρας 332
Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὴν Ἀράδαινα Σφακίων 313-314
Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὰ Ἐξω Λακωνία Μεραμπέλου 329-330
Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸν Κακόπετρο Κισάμου 299
Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὶς Καμάρες Σελίνου 305
Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸν Πρινὲ Σελίνου 310-311
Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὴν Προτόρια Μονοφατσίου 328
Βαλσαμονέρου Μονὴ στὰ Βορίζια Καινούργιου 319-325
Ζωοδόχος Πηγὴ στὸν Πρίνο Μυλοποτάμου 318-319
Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὸν Ἁγιο Θεόδωρο Σελίνου 303
Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὸν Ἁγιο Ἰωάννη Καημένο Ἁγίου Βασιλείου 315
Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὸ Λευκοχώ-

ρι (Βουτουφοῦ) Μονοφατσίου 327
Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὸν Φοίνικα Σφακίων 314

Παλιανῆς Μονὴ στὴν Ἐπαρχία Τεμένους 329
Παναγία στὸν Ἁγιο Ἰωάννη Σφακίων 314
Παναγία στὸ Βελούλι Μονοφατσίου 327
Παναγίας Βρωμιένου Μονὴ στοὺς Μεσελέρους Ἱεράπετρας 332
Παναγία Κερὰ Καρδιώτισσα, Μονὴ Πεδιάδας 328
Παναγία Κεραλιμενιώτισσα στὴν Ψαρή Φοράδα Βιάννου 319
Παναγία στὴ Λατσίδα Μεραμπέλου 331
Παναγία στὸν Μέρωνα Ἄμαριου 316-317
Παναγία στὸ Ντιμπλοχώρι Ἁγίου Βασιλείου 315-316
Παναγία στὰ Πλατάνια Ἄμαριου 317
Παναγία στὸν Πρίνο Μυλοποτάμου, βλ. Ζωοδόχος Πηγὴ
Παναγία καὶ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὰ Ρούστικα Ρεθύμνου 317-318
Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου) στὴ Σπηλιὰ Κισάμου 300
Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου) καὶ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὰ Τοπόλια Κισάμου 300-301
Παναγία στὸ Φραμένο Σελίνου 313
Προφήτης Ἡλίας στὸν Πλάτανο Σελίνου 310
Σωτῆρας Χριστὸς στὸν Ἁγιο Ἰωάννη Καημένο στὸν Ἁγιο Βασίλειο, βλ. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος
Σωτῆρας Χριστὸς στὸν Φοίνικα Σφακίων, βλ. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος
Τίμιος Σταυρὸς (Ἐσταυρωμένος) στὰ Βορίζια Καινούργιου 325

Dimitris Tsougarakis – Helen Angelomatis-Tsougarakis

Unpublished graffiti and inscriptions from churches
and monasteries of Crete, part III

ABSTRACT

This is the last part of our collection of graffiti and inscriptions from churches and monasteries of Crete. It comprises 457 entries, which range chronologically from the 14th to the early 19th centuries. More than half of those (52%) are Latin, and almost 40% are Greek, while a small number offer only a date without further text. Interestingly, four graffiti are bilingual, with their text in both Latin and Greek. More than 50 monograms and coats of arms are also published in this installment. Geographically the graffiti cover the whole of Crete, but there is a higher concentration in the churches of the western part of the island and in certain monasteries. Finally, the graffiti and inscriptions provide considerable prosopographical data for priests, local dignitaries and founders or donors of churches active during this long period.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

ΚΑΙ ΚΑΝΕΝΑ ΠΕΡΤΟΛΔΟΝ ΔΙΑ ΓΕΛΙΜΑ
ΚΙΝΗΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ ΣΤΟ ΧΑΛΕΠΙ

Στην Ἀντιόχεια καὶ συγκεκριμένα στὸ Χαλέπι μαρτυρεῖται ἡ παρουσία Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, τοὺς ὁποίους ἡ σχετικὴ δυτικὴ βιβλιογραφία χαρακτηρίζει ὡς Μελχίτες¹, χωρὶς νὰ κάνει διάκριση ἂν πρόκειται γιὰ ἑλληνόφωνους ἢ ἀραβόφωνους, πράγμα τὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ σὲ σύγχυση. Οἱ συμπεριφορὲς τῶν Ὀρθοδόξων αὐτῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλους γεωγραφικούς χώρους, εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἀρχές, καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας.

Ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα γίνεται μάρτυρας σημαντικῶν γεγονότων, μὲ κυρίαρχο τὸ θέμα τοῦ ἑλληνόφωνου καὶ ἀραβόφωνου κλήρου καὶ τὸν ἀγῶνα ἐπικράτησης τῶν ὀρθοδόξων ἔναντι τῶν λατινοφρόνων ἱεραρχῶν². Παράλληλα μὲ τὶς δογματικὲς ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ γλωσσικὲς διαφορὲς τῶν ὀρθοδόξων τῆς Συρίας, καὶ οἱ προσπάθειές τους γιὰ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Σίλβεστρος, ἰδρύει σχολεῖο ἑλληνικῶν γραμμάτων στὸ Χαλέπι, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1725-1726, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ νὰ ἐμποδίσει τὶς προπαγανδιστικὲς δραστηριότητες τῶν μισσιοναρίων³. Γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ ὁ προκάτοχός του Ἀθανάσιος Δ΄ (1686-1694 καὶ 1720-1724) εἶχε συστήσει ἀραβικὸ τυπογραφεῖο γιὰ νὰ ἐκδώσει βιβλία κατὰ τῆς λατινικῆς προπαγάνδας.

¹ Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι τὸ τελευταῖο κείμενο τῆς ἀξέχαστης Πηνελόπης Στάθη. Λογάριαζε νὰ τὴν ἐμπλουτίσει καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα καὶ σχόλια, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται στὰ δημοσιευόμενα ἐγγραφα. Δυστυχῶς ὅμως δὲν πρόλαβε. Δημοσιεύεται ὅπως τὴν ἄφησε, μὲ ἐλάχιστες συμπληρώσεις σὲ ἀγκύλες [].

1. Μελχίτες ὀνομάζονται ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι τῶν χωρῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς (Συρία, Παλαιστίνη, Λίβανος καὶ Αἴγυπτος) ποὺ ὑπόκεινται στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία.

2. Ν. Χρυσοβέργης, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῶν Γραικοκαθολικῶν ἐν Συρίᾳ*, Πειραιάς 1932, σ. 37-40.

3. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἀλεξάνδρεια 1951, σ. ιγ'-ιη'.

Πρώτος διδάσκαλος τῆς σχολῆς τοῦ Σιλβέστρου εἶναι ὁ Ἰάκωβος ὁ Πάτιμος⁴, μαθητῆς τοῦ διδασκάλου Μακαρίου τοῦ Πατμίου μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει συχνὴ ἀλληλογραφία. Στὸ σχολεῖο αὐτὸ ὁ Σιλβεστρος προσκάλεσε μαθητὲς ἀπὸ τὴν Κύπρο ὑποσχόμενος καλὴ ἐκπαίδευση, ἐνῶ παράλληλα πίστευε ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἐνισχυόταν ὁ μαθητικὸς πληθυσμὸς. Τὸ σχολεῖο, ποὺ στὸ ξεκίνημά του χαρακτηρίζεται ὡς «σχολεῖον τῆς ἀπλῆς ρωμαϊκῆς γλώττης καὶ τῆς Γραμματικῆς τῆς Ἑλληνικῆς», φαίνεται ὅτι ἀργότερα μὲ τὴν προσθήκη στὸ πρόγραμμα ἀνωτέρων μαθημάτων ἐφτάσε σὲ ἐπίπεδο ζηλευτό.

Τὰ διάφορα γεγονότα καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἐριδες μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῶν ἄλλων δογμάτων, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία τῶν ἐτῶν αὐτῶν, δὲν ἄφησαν τὸ σχολεῖο νὰ εὐδοκίμησει. Αἰτία ἦταν πάντα ἡ προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου Σιλβεστρου καὶ ἡ ἐμμονὴ του στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Εἶναι γνωστὴ ἡ ὀργή του ἐναντίον τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τοῦ Χαλεπίου ποὺ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του, ἂν καὶ ἡμέρα Τετάρτη, τοῦ πρόσφεραν καὶ ἔφαγαν ψάρι. Ἡ ἔντονη ἀντίδρασή του μὲ ἐπιτίμια καὶ ἀφορισμοὺς ὀδήγησε τοὺς Χαλεπλιῆδες νὰ καταφύγουν στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ποὺ δὲν ἦταν τόσο αὐστηρὴ μὲ τὶς νηστείες⁵. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει περὶτρανα πόσο οἱ διαχριστιανικὲς ἰσορροπίες ἦταν δύσκολες⁶ καὶ πόσο ἡ καθημερινὴ ζωὴ ἐπηρεαζόταν ἀπὸ αὐτές.

4. Κλήμης Καρναπᾶς, *Ἰάκωβος ὁ Πάτιμος, ὡς διδάσκαλος ἐν τῷ Ἀντιοχικῷ καὶ Ἱεροσολυμιτικῷ θρόνῳ κατὰ τὸν 11^ο αἰῶνα*, Ἱεροσόλυμα 1907, σ. 52 κ.ε.

5. Θεόδωρος Ἀριστοκλής, *Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Συναίου ἀοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Βυζαντίου, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαί, καὶ τινες ἐπιστολαὶ αὐτοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 140-142. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς του ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸ γεγονός: «ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐνδιατρίβομεν εἰς Χαλέπι διὰ τὴν σύστασιν τῶν ἀποστατηρῶν Χριστιανῶν, διὰ τοὺς ὁποίους φέρομεν ἰδρώτας καὶ πόνους πολλάκις νὰ τοὺς ἀποσπάσωμεν ἀπὸ τοῦ φάρυγγος τοῦ δαίμονος, ὁ ὁποῖος καὶ ἐτόλμησε παραχωρήσει θεῖα νὰ τοὺς παγιδεύσῃ μὲ τὴν λιχνείαν τῆς γαστρὸς καθὼς ποτε τοὺς πρωτοπλάστους...». Κλ. Καρναπᾶς, *δ.π.*, σ. 67. Τὸ συγκεκριμένο γεγονός καταγράφεται καὶ σὲ ἐνθύμηση ποὺ ὑπάρχει στὸν κωδ. 1267 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας: «Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ πρωτοπάπας τοῦ Χαλεπίου ὑπέστρεψε εἰς τὴν καθολικὴν αὐθημερὸν ὑπὲρ τὰς 20 χιλιάδας ὀρθοδόξους». Mihail Caratașu, *Manuscriseler Grecești din Biblioteca Academiei Române*, τ. III, Βουκουρέστι 2004, σ. 270.

6. Γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ πόσο τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα σ' αὐτὸν τὸν χῶρο εἶναι σύνθετα ἀρκεῖ νὰ παραθέσουμε τὶς διαφορὲς χριστιανικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές: τὸ Ὄρθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας, τὸ Οὐνιτικὸ Πατριαρχεῖο τῶν Ἑλλήνων Μεσχιτῶν, ἡ Συρο-Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ Συριακὴ οὐνιτικὴ Ἐκκλησία, ἡ Ἐκκλησία τῶν Μαρωνιτῶν τοῦ Λιβάνου, ἡ Ἐκκλησία τῶν Νεστοριανῶν Χαλδαίων, ἡ οὐνιτικὴ Χαλδαϊκὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, *δ.π.*, σ. κη'-λε'.

Ἡ ἐχθρότητα ἐναντίον τοῦ Σιλβέστρου μεταφέρθηκε καὶ στὸν διδάσκαλο Ἰάκωβο καὶ στὸ διδακτικὸ του ἔργο. Ἔτσι τὸ σχολεῖο ἔκλεισε στὸ Χαλέπι, ἀλλὰ μεταφέρθηκε γιὰ κάποιον διάστημα στὴν Τρίπολη⁷. Φαίνεται ὅμως ὅτι οὔτε ἐκεῖ εὐδοκίμησε καὶ ὁ Ἰάκωβος ἐγκατέλειψε τὴ Συρία καὶ ἐγκαταστάθηκε στὰ Ἱεροσόλυμα⁸.

Ὁ σπόρος αὐτὸς τῆς λογιουσύνης καὶ τῶν γραμμάτων κρατήθηκε θαλερός, καὶ τὸ 1766 ὁ πατριάρχης Φιλήμων (1766-1767) ἐπανασύστησε τὴ σχολὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ σχολεῖο δὲν ἔχουμε. Μᾶς ἐνδιαφέρει ὅμως ἡ ὑπαρξή του, ἀφοῦ κατὰ κάποιον τρόπο τεκμηριώνει τὴν ἑλληνομάθεια καὶ τὴν ἐγνοια γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴν περιοχὴ τὴν συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ τῆς Συρίας, τὸ Χαλέπι, ἀπὸ νωρὶς ἦταν ἓνα πολυπολιτισμικὸ ἐμπορικὸ κέντρο, μὲ σημαντικὴ τὴν παρουσία μὴ μουσουλμάνων ἐμπόρων⁹, καθὼς καὶ ἀντιπροσώπων δυτικῶν ἐμπορικῶν οἴκων οἱ ὁποῖοι συμμετεῖχαν μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στὴν καθημερινότητα τῶν μελῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων.

Συγκεκριμένα τὰ μέλη τῆς ἀγγλικῆς Levant Company στὸ Χαλέπι φαίνεται ὅτι στήριζαν τὶς προσπάθειες τῶν ὀρθοδόξων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ συχνὴ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐμπόρου Rowland Sherman¹⁰, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἀσφαλῆ μεταφορὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ τοῦ διδασκάλου Ἰακώβου, εἶχε καὶ συμμετοχὴ στὴν ἐκδοσὴ καὶ διάδοσιν τῶν ἀντιρρητικῶν κειμένων¹¹. Ὁ Μακάριος ὁ Πά-

7. Ὁ Μακάριος στὴν ὑπ' ἀριθμὸν ρ' πρὸς τὸν Διαμαντὴ Ρύσιο ἐπιστολὴ του γράφει μεταξὺ ἄλλων: «ἐκείνου (τοῦ πατριάρχ.) ἀποβληθέντος ὁ Ἰάκωβος μετώκησεν εἰς Τρίπολιν, ἔνθα διδάσκει παῖδας τῶν ἐκεῖ ἑλλήν. διάλεκτον...». Μ. Μαλανδράκης, *Ἡ Πατριὰ Σχολή*, Ἀθήνα 1911, σ. 133.

8. Μ. Μαλανδράκης, *δ.π.*, σ. 43.

9. Βασικὰ ἔργα γιὰ τὸ Χαλέπι, τὴν κοινωνία καὶ τὸν ρόλο τῆς πόλης στὸ ἐμπόριο εἶναι: Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York University Press 1988· Abraham Marcus, *The Middle East on the eve of modernity: Aleppo in the eighteenth century*, Columbia University Press 1989· Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square, The emergence of International Business 1200-1800*, τ. VI, Λονδίνο-Νέα Ὦρκη 1999.

10. R. Davis, *δ.π.*, σ. 156, 244.

11. Τὸν Rowland Sherman συνάντησε καὶ ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρυσάνθος τὸ 1722 στὸ Χαλέπι καὶ σημειώνει γι' αὐτόν: «Ὁ Ρούλανδ Σερμὲν (Rowland Sherman), ἄγγλος πραγματευτῆς γνωστὸς καὶ φίλος μας... Ἐνταῦθα ἐδώκαμεν καὶ τῷ ἄνω εἰρημένῳ Ρούλανδ ἄγγλῳ τὸ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα ἐγχειρίδιον τοῦ κὺρ Νεκταρίου, μεταγλωττισμένον ἀραβιστί, νὰ τὸ πέμψῃ νὰ τυπωθῇ εἰς τὸ Λοντίνι, καὶ νὰ γένουν 500 βι-

τμιος μάλιστα, αναφερόμενος σ' αυτόν, γράφει στον Διαμαντή τον Ρύσιο, «Ἔστιν εἰς Χαλέπιον Βρεττανὸς Σέρμαν λεγόμενος ὑπερασπιστῆς τῶν ἡμετέρων εἰς τὸ ἀκρότατον, ὅστις καὶ τὴν τοῦ Νεκταρίου (τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων) βίβλον (τὴν κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα πάντως) καὶ τὴν τοῦ Ἡλία (τοῦ Μηνιαίου) τὴν λεγομένην πέτραν σκανδάλου εἰς τὴν ἀραβικὴν μεταβαλὼν καὶ τύποις ἐκδοὺς ἐν Βρεττανίᾳ διένειμε τοῖς ἐν Συρίᾳ πᾶσιν εἰς χεῖρας αὐτοῦ, εἶπερ οἶόν τε, πέμψον τὴν ἐπιστολὴν (τὴν πρὸς Ἰάκωβον)»¹².

Υπάρχει λοιπόν, μιὰ ἔγνοια γιὰ ἑλληνομάθεια καὶ πορισμὸ βιβλίων, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, μεταξὺ τῶν ἑλληνοφώνων κατοίκων τοῦ Χαλεπίου, ἡ ὁποία πιστοποιεῖται καὶ μέσα ἀπὸ ἐπιστολὲς διαφόρων.

Στὸ χφ. 117 τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, τὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένο στὸ σύνολό του μὲ ὀθωμανικὴ γραφή¹³, περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἀντίγραφα ἑξὶ ἐπιστολῶν στὰ ἑλληνικά. Τὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖται ἀπὸ 40 φύλλα, ἀριθμημένα ὄχι ἀπὸ τὸ τέλος πρὸς τὴν ἀρχή, ὅπως θὰ ὀφείλαν, ἀλλὰ μὲ τὸν συνήθη τρόπο. Στὰ φύλλα 28^v-33^v περιλαμβάνονται οἱ ἐπιστολὲς μεταξὺ τοῦ Ἡλία Φάχρη καὶ τοῦ Ἀναστασίου Σπέλτου.

Ὁ κώδικας περιέχει καλλιγραφημένο στιχοῦργημα τοῦ τύπου mesnevi, μὲ τίτλο Kitab-I Fedai¹⁴. Ὁ συγγραφέας δηλώνει ὅτι τὸ ὄνομα Fedai εἶναι mahlas, δηλαδὴ ψευδώνυμο ποὺ σημαίνει «ἐθελοντής». Στὴν ἔμμετρον εἰσαγωγὴ δίνει κάποια βιογραφικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ἄτομό του, λέγοντας ὅτι γεννήθηκε στὸ AynTAB καὶ κατέληξε στὴν Τρίπολη, εἶναι δάσκαλος καὶ διδάσκει στοὺς ἀραβόπαιδες τουρκικὰ καὶ περσικά. Τὸ κείμενο ἔχει 15 κεφάλαια καὶ ἀναπτύσσει μιὰ διδασκαλία γιὰ τὴν ἀξία τῶν γραμ-

βλία, διὰ τὸ ὁποῖον μᾶς ἔγραψε καὶ δώκαμεν εἰς τὴν Πόλιν τῷ συντρόφῳ του Ντουτέι Φοῦλε, ἄγγλω εἰς τὸ Σταυροδρόμι Ζιντζιρλία 100». Πηνελόπη Στάθη, «Τὸ ἀνέκδοτο ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 1 (1984), σ. 228-229.

12. Μ. Μαλάνδρακης, *δ.π.*, σ. 134. Βλ. καὶ Κλ. Καρναπᾶς, *δ.π.*, σ. 78-79. Σὲ σειρὰ ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Ἰάκωβο ὁ Μακάριος δὲν παραλείπει νὰ στέλνει χαιρετισμοὺς στὸν Rowland Shermen, εἶτε μόνο ἐθιμοτυπικὰ εἶτε μὲ κάποια παραγγελία. βλ. Ν. Τσουλικανᾶκης, «Τοῦ διδασκάλου Μακαρίου Καλογερά ἐπιστολὲς πρὸς τὴν Συρίαν», *Κληρονομία*, 19 (1987), σ. 295, 298, 300 κ.ά.

13. Ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆ ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου στὴν παλαιὰ μου μαθήτρια καὶ φίλη Νεφέλη Παπουτσᾶκη, γιὰ τὴ φροντίδα της νὰ μοῦ διευκρινίσει λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κείμενο.

14. Τὸ βιβλίον τοῦ Fedai.

μάτων, ὁ συγγραφέας μάλιστα δηλώνει ὅτι τὸ ἀντέγραφε γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ στὰ ὀθωμανικά.

Ἀντιγραφέας τοῦ κώδικα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ σημειώματα, εἶναι ὁ Νικόλαος Φάχρη. Συγκεκριμένα στὸ φ. 27^v ὑπάρχει τὸ σημείωμα: «Τὸ ἔγραψε ὁ φτωχὸς δούλος Νικόλαος υἱὸς Ἡλία Φάχρη, μεταφραστῆς τῆς ομάδας των ἐγγλεζων 12 2^{ου} κανὸν 1730»¹⁵. Ἐπίσης στὸ μέσα μέρος τοῦ ἐξωφύλλου διαβάζουμε «Νικολάου φάχρη εἰς ἡλίαν».

Τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖται, βάσει τῶν δύο ἐσωτερικῶν ἐνθυμήσεων καὶ τῶν χρονολογιῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτές· ἡ πρώτη εἶναι τὸ ἔτος 1730 κατὰ δήλωση τοῦ ἀντιγραφέα Νικολάου Φάχρη καὶ ἡ δεύτερη τὸ 1768 ἀπὸ τὴ χρονολογία τῶν ἑλληνικῶν ἐπιστολῶν. Ὑποθέτουμε ὅτι οἱ ἐπιστολὲς προστέθηκαν ἀργότερα στὸ χειρόγραφο ἀπὸ κάποιον ἄλλον ἀντιγραφέα, στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα.

Τὰ πρόσωπα

Στὶς ἑξὶ ἐπιστολὲς ποὺ δημοσιεύονται παρακάτω δύο εἶναι οἱ πρωταγωνιστές, ὁ Ἡλίας Φάχρη, υἱὸς τοῦ Νικολάου Φάχρη ἀπὸ τὸ Χαλέπι, καὶ ὁ Ἀναστάσιος Σπέλτος, διδάσκαλος στὴν Κύπρο. Οἱ πληροφορίες οἱ ὁποῖες συγκεντρώθηκαν γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶναι λίγες καὶ ἀποσπασματικές, ἀρκετὲς ὅμως ὥστε νὰ συμπληρώσουν τὸ σκηνικὸ ποὺ στήθηκε σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνομάθεια στὸ Χαλέπι τῆς συγκεκριμένης χρονικῆς περιόδου.

Ὁ Ἡλίας Φάχρη προσδιορίζεται ὡς υἱὸς τοῦ Νικολάου Φάχρη, τοῦ καὶ ἀντιγραφέα τοῦ χειρογράφου μας, πράγμα τὸ ὁποῖο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ βροῦμε τὰ ἴχνη του. Τὸν 18ο αἰώνα ἕνας Ἡλίας Φάχρη φέρεται νὰ εἶναι δραγουμάνος τῶν Ἀγγλων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1720 καὶ 1745 (οἱ χρονολογίες εἶναι κατὰ προσέγγιση). Στὸν κατάλογο τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων τὸ ὄνομά του ἀπαντᾶει στὰ λυτὰ ἔγγραφα τοῦ κυλίνδρου 22, ποὺ περιλαμβάνει, ὅπως δηλώνει ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιγραφή, 34 χοτζέτια περὶ τῆς ἐναντι τοῦ Χάνκε Σελαχίε χακούρας τῶν Νεστοριανῶν..., καὶ τοῦ κυλίνδρου 23, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει 11 χοτζέτια ἐν οἷς εὑρηται καὶ διάφορα ἔγγραφα ἀφορῶντα τὰ τῶν Νεστοριανῶν ζητήματα καὶ κτήματα¹⁶.

15. Ὁ δεύτερος Κανὸν συμπίπτει μὲ τὸν Ἰανουάριο, ὁπότε ἡ ἡμερομηνία διαμορφώνεται ὡς ἐξῆς: 12 Ἰανουαρίου 1730.

16. Ἀγαμέμνων Τσελίκας, «Καταγραφή τοῦ Ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου, Ε'*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1992, σ. 143, 144.

Συγκεκριμένα μαρτυρούνται: α) Του *Ηλία Φάχηρ* απο τω *Χαλέπιν* δια την *είπόθεση του γερω Γερμανού*, 1739 (Έπιστολή στα άραβικά), β) του *Ηλία Φάχηρ* απο τω *Χαλέπιν* δια την *είπόθεση τον Νεστωριτόν*, 1739 (Έπιστολή στα άραβικά) και γ) *Ίλίας Φάχυρ*, 1741 (Έπιστολή).

Η χρονική διαφορά 27 ετών ανάμεσα στην τελευταία μνεία του ονόματος του *Ηλία Φάχηρ*, δραγουμάνου των Άγγλων, στα Έεροσολυμίτικα έγγραφα, το 1741, και στην πρώτη μνεία του ονόματος του *Ηλία Φάχηρ* υιού του Νικολάου στις έπιστολές μας, το 1768, είναι μεγάλη. Το γεγονός αυτό μάς οδηγεί στη σκέψη ότι τα δύο πρόσωπα δεν μπορούν να ταυτιστούν, ώστόσο, δεδομένων των χρονολογικών ένδειξεων, μπορεί ο δεύτερος *Ίλίας Φάχηρ* να είναι έγγονος του πρώτου, γιός δηλαδή του γιού του Νικολάου.

Για τον *Ηλία Φάχηρ* γιό του Νικολάου σημαντική είναι ή μαρτυρία του Κομνηνού *Ύψηλάντη*, ο οποίος δηλώνει με παρρησία, ότι «ο έν τή Βερροία της Συρίας πρώτος δραγομάνος της εκείσε άγγλικής κονσολικής αύλης *Ίλίας Φάχηρς*, άνήρ παιδείας μόν ούκ άμοιρος, ορθοδοξία δέ σεμνυνόμενος έν τοσούτοις παπισταίς φιλοταράχοις τε και κακοτρόποις»¹⁷ του έστειλε βιβλία «πολυάριθμα και πολύγλωττα» για να συνεχίσει τη σύνταξη του έργου του. Στο τέλος του δεκάτου βιβλίου των *Μετά την Άλωσιν*, υπάρχει σημείωση κατά την οποία το βιβλίο αυτό γράφηκε μεταξύ των ετών 1771 και 1789. Έτσι βρισκόμαστε μπροστά σε μιá οικογένεια *Φάχηρ*, ή οποία μετέχει στην έγγραμματα κοινότητα του Χαλεπίου με ποικίλους τρόπους. Δεδομένης μάλιστα της παράδοσης (όχι θεσμού), ή οποία θέλει το έπάγγελμα του δραγομάνου να πηγαίνει από πατέρα σε γιό, παρατηρούμε ότι τρία μέλη της υπηρετούν στη διπλωματική-έμπορική αποστολή των Άγγλων. Φαίνεται όμως ότι τα μέλη αυτής της οικογένειας συνέχισαν την παράδοση της συμμετοχής στα κοινά, και στο 19ο αιώνα ο Μ. Γεδεών αναφέρει τον χατζή Χάννα *Φάχηρ* ως ένα «έκ των άναμιχθέντων εις την διοίκησην των εκκλησιαστικών (έθνικών) πραγμάτων» διευκρινίζει, μάλιστα, ότι εργάστηκε «ύπερανθρώπως και φιλαδέλφως» για τον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη, που βρίσκεται έξω από την πύλη του Ρηγίου, που σήμερα ονομάζεται *Μπέγκραδ-καπί*¹⁸. Στο βιβλίο *Ίστορία των του Χριστού Πενήτων*, μάλιστα, επανέρχεται στο χατζή Χάννα *Φάχηρ*,

17. Άθανασίου Κομνηνού *Ύψηλάντου*, *Έκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις Δώδεκα, ήτοι τα Μετά την Άλωσιν*, Κωνσταντινούπολη, 1870, σ. ιθ'-κ'.

18. Μ. Γεδεών, *Μνεία των πρό έμοϋ, 1800-1836-1913*, Άθήνα 1934, σ. 191.

τόν οποίο συγκαταλέγει μεταξύ των έπιτρόπων του Κοινού της Κωνσταντινούπολης και τον ξεχωρίζει, μαζί με τον Δημήτριο Φωτιάδη, ως προς τη συμβολή τους ύπερ της Ζωοδόχου Πηγής και των Νοσοκομείων. Σ' αυτό το σημείο όμολογεί ότι δεν γνωρίζει τίποτε περισσότερο και όταν μάθει θα γράψει σε ειδικό κεφάλαιο¹⁹.

Για τον αποδέκτη *Άναστάσιο Σπέλτο*, δάσκαλο στην Κύπρο, δεν έχουμε πληροφορίες ενδιαφέρον ώστόσο είναι το γεγονός ότι συνεχίζεται ή παράδοση της σχέσης των λογίων της Κύπρου με την εκκλησία της *Άντιοχείας*. Σχέση ή οποία είχε αρχίσει από τον καιρό του Σίλβεστρου Έεροσολύμων και των Κυπρίων μαθητών στη σχολή Χαλεπίου.

Οί έπιστολές

Άπό τις έξι έπιστολές οι πέντε έχουν αποστολέα τον *Ηλία Φάχηρ* και αποδέκτη τον *Άναστάσιο Σπέλτο*. Ο *Ίλίας Φάχηρ* ζητά από τον Κύπριο δάσκαλο και συγγενή του, όπως λέει ο ίδιος, βιβλία, τα οποία θα του προξενήσουν «μεγάλην ώφέλειαν», αφού τώρα προσπαθεί να μάθει «σύν θεώ και τίποτες ελληνικά». Τα βιβλία που ζητάει είναι πρώτιστα γραμματικές, μια του Λασκάρεως και άλλη μια ή του Σουγδουρή ή του Κατήφορου. Επίσης ζητάει έναν Αϊσωπο «με φράσην ρωμαϊκήν και ένα με ελληνικήν». Παράλληλα ζητάει «κάνα δύω φυλάδες με στίχους ρωμαϊκούς όσαν του μηχαίλ βοεβόντα, ή του αναπλίου», καθώς «και κανένα περτόλδον δια γέλιμα».

Τα πρώτα από αυτά τα βιβλία είναι γνωστό ότι άπετέλεσαν διδακτικό ύλικό στα κατά τόπους σχολεία του 18ου αιώνα, ανάλογα με την έμπειρία των διδασκάλων²⁰. Όσο για τις «φυλλάδες», τα λαϊκά αυτά βιβλία ή λαϊκά άναγνώσματα, που ήταν εύκολοδιάβαστα και πολύ διαδεδομένα στο άναγνωστικό κοινό, φαίνεται ότι γίνονταν γνωστά μέσα από τις έμπειρίες και το πήγαινε-έλα των πραγματευτάδων. Και ενώ είναι σαφή τα στοιχεία για τα δύο βιβλία, δηλαδή του *Μιχαήλ Βοεβόδα*²¹ και του *Περτόλδου*²², ή αναφορά «του *Άναπλιού*» γεννάει έρωτηματικά. Θα περίμενε κανείς ένα κείμενο δημώδες, έμμετρο, με αυτόν τον τίτλο. Το 1768 που γράφει ο *Ίλίας*

19. Μ. Γεδεών, *Ίστορία των του Χριστού Πενήτων, 1453-1913*, Άθήνα 1939, σ. 152, 156.

20. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Άθήνα 1976, σ. 16, 18 («Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΗ' αιώνα»).

21. *Άνδραγαθείας [του εύσεβεστάτου και άνδρειοτάτου Μιχαήλ Βοεβόδα, α' έκδ. 1638]*.

22. [*Ώανουργία ύψηλόταται του Μπερτόλδου, α' έκδ. 1646]*.

Φάχρη, προφανῶς ἔχει ὑπ' ὄψη του κάποιο κείμενο ποὺ περιγράφει τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ 1715. Τὸ Ἀνάπλι ἔπεσε στοὺς Τούρκους στὶς 9 Ἰουλίου τοῦ 1715²³.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

1

*τὴν εὐγενείαν τῆς δουλικῶς προσκυνῶ ασπαζόμενος τὴν τιμίαν τῆς δεξιᾶν
τὴν ὁποῖαν ἄμποτες ὁ πανάγαθος Θεὸς νὰ τὴν διαφυλάτῃ μὲ ὑγία πολλὰ καὶ
καλὰ καὶ πᾶν ευτυχέστατα.*

*τὸ ετιον του παροντός μου γράμματος εἶναι πρῶτον μὲν νὰ προσκυνήσω τὴν
ὕμετέραν εὐγενειαν κατὰ τὸ δουλικον μου χρέος, ἐπειδὴ καὶ στοχαζομαι τὴν εὐγε-
νείαν τῆς ἑνα μεγάλο μου καύχημα διὰ τὴν συγγένειαν ὅπου μᾶς ἀξίωσεν ὁ θε-
ός. δεύτερον δὲ νὰ τὴν παρακαλέσω βαζοντάς τιν εἰς πείραξιν διὰ νὰ μὲ στείλῃ
ἀπὸ τὴν κύπρον αὐτοῦ μερικὰ βιβλία πολλὰ ἀναγκαῖα εἰς τὸν δουλὸν τῆς ἡγουν
μία γραμματικὴ τοῦ λασκάρεως καὶ μία ἢ τοῦ σουγδουρῆ ἢ τοῦ κατηφόρου, καὶ
ἕναν ἔσωπον μὲ φράσην ρωμαϊκὴν καὶ ἕνα μὲ ἑλληνικὴν καὶ ἀκόμη κάνα δύο
φυλάδες μὲ στίχους ρωμαϊκοὺς ὅσαν τοῦ μηχαῖλ βοεβόντα, ἢ τοῦ αναπλίου ἢ καὶ
κανένα περτόλδον διὰ γέλιμα. τὰ ὁποῖα στελοντάς μου τα θέλει μὲ προξενήσει
μεγάλην ὠφέλειαν. διὰ τὶ κατὰ τὸ παρὸν πάσχωμεν νὰ μάθωμεν σὺν θεῷ καὶ τί-
ποτες ἑλληνικὰ μὲ τὴν ἀγίαν σας εὐχὴν· ταῦτα καὶ ἐξαναπροσκυνῶντας κάμνω
τέλος. ὡς τόσον θέλει μὲ συμπαθήσει, καὶ διὰ τὴν πείραξιν, καὶ διὰ τὴν ἀμάθει-
αν τοῦ γραφηματός μου ὁ πατήρ μου καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς ἀδελφικῶς τὴν ασπάζον-
ται καὶ ὄλοι μας συγγενεῖς τὴν ακριβοχερετοῦν*

*ὄλος εἰς τοὺς ὀρίζμους τῆς καὶ
δούλος ταπεινότατος Ἡλίας
τοῦ Νικολαου Φαχηρ*

23. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλίου στους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715)», *Μνήμων*, 5 (1975), σ. 101 σημ. 2. [Πιθανότατα ἢ φυλλάδα «τοῦ αναπλίου» ποὺ ζητάει ὁ Φάχρης εἶναι τὸ γνωστὸ στιχοῦργημα τοῦ Μάνθου Ἰωάννου *Ἱστορία περὶ τῆς συμφορᾶς... τοῦ Μωρέως*, ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὴν κατάληψη τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους].

* Στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν κρατήθηκε ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

2

τῷ τιμιωτάτῳ καὶ ευγενεστάτῳ κυρίῳ κῆρ αναστασίῳ

Εἰς Κύπρον

τῆς εὐγενείας τῆς δουλικῶς καὶ νοερῶς ἅμα ασπαζόμενος τὴν τιμίαν τῆς δεξιάν, ταπεινῶς προσκυνῶ.

καὶ προλαβόντως ἔγραψα, καὶ ἐπροσκύνησα τὴν εὐγενείαν τῆς κατὰ τὸ δουλικον μου ἀπαραίτητον χρέος, πειράζοντάς τὴν μὲ ὑϊκὸν θάρος παρακαλόντας τὴν νὰ μὲ στείλῃ μερικὰ βιβλία, καθὼς ἐσημείωσα τότε, δηλαδή μίαν γραμματικὴν τοῦ λασκάρως, καὶ μίαν ἢ τοῦ σουγδουρῆ, ἢ τοῦ κατηφόρου καὶ κανένα Αἴσωπον. καὶ τῶρα πάλιν, συμπερένοντας ἀπὸ τὴν πολυκαιρίαν ὅτι παρέπεσαν ἴσως τὰ γράμματα (ἐπειδὴ καὶ εἶμαι βέβαιος ἀν το γράμμα εὐδοοῦτο εἰς χεῖρας τῆς, ἤθελον ἔλθῃ ἔως τῶρα τὰ βιβλία,) γράφω καὶ παρακαλῶ τὰ αὐτά, προσθέτοντας ἐν ταυτῷ νὰ φροντίσῃ ἀκόμι, καὶ μίαν λογικὴν Δαμοδοῦ Βικεντίου, νέος τίπος, καὶ ἓνα Ἑλλήαν Μηνιατήν, καὶ ἓναν γληζούνην ἢ ἀπὸ κύπρον (ἀν εἶναι) ἢ ἀπὸ σημήρην ἢ βενετζηαν (ἀν δὲν εὐρίσκονται αὐτοῦ) καὶ παρακαλῶ, διατὶ μοῦ εἶναι πολλὰ ἀναγκαῖα. καὶ εἰς τοῦτο θέλω ὑποχρεωθῶ κατὰ πάντα ταπεινὸς δούλος τῆς εὐγενείαν τῆς ὑπογραφομένου δια πάντα εἰς τοὺς ὁρισμούς τῆς καθὼς καὶ ὑπογράφομαι ἀψῆζῳ

ὄλος εἰς τοὺς ὁρισμούς τῆς καὶ δούλος ταπεινότατος

τοῦ Νικολάου Ηλίας
Φάχηρ

3

τὴν ὑμετέραν ευγενείαν καὶ αὐθὺς δουλοπρεπὸς ἀσπαζόμενος ταπεινῶς προσκυνῶ τὴν ὁποῖαν ἄμποτες ὁ πανάγαθος Θεὸς νὰ τὴν διὰ φυλάτῃ ὑγιαίνουσαν μακροημερεύουσαν, καὶ πᾶν ευδεμονούσαν μέχρι γήρος λιπαροῦ καὶ βαθυτάτου· πρῶτος καὶ τελευτέος σκοπὸς τοῦ παρόντος μου εἶναι, νὰ τὴν ευχαριστήσω κατὰ τὸ ἀπαραίτητόν μου χρέος διὰ τὴν ἐνόχλησιν ὅπου προλαβόντος μὲ ὑϊκὸν θάρος ἐνόχλισα τὴν εὐγενείαν τῆς διὰ ἐκεῖνα τὰ χρειώδη βιβλία ὅπου τῆς προἔγραψα, ἀπὸ τὰ ὅποια κατὰ τὸ παρὸν ἔλαβα μερικὰ, διὸ καὶ εὐχαριστῶ μένοντας πάντοτε ὑπόχρεως εἰς τὴν πατρικὴν τῆς διάθεσιν ὅθεν καὶ εἶμαι πάντοτε πρὸς θεὸν ταπεινὸς ἰκέτης ὑπὲρ τῆς πανοικί ὑγίας ὑμῶν καὶ πρόθυμος εἰς τὰς προσταγὰς τῆς ὁσὴν ὅπου καὶ αὐτὴ συνεργεῖ εἰς τὴν ἐκμαθήτευσιν τῆς γλυκυτάτης εὐφραδοῦς καὶ καθολικῆς ρωμαϊκῆς γλώσσης. συνεργεῖ εἶπα, καὶ αὐτὴ διὰ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μὲ ἀπὸ καταστίσῃ ρωμέον κατ' ἄμφω τὸ ὁποῖον καὶ ἐλπίζω διὰ εὐχὸν τῆς. πάλιν

τὴν ἐνθυμίζω (κι ἂς ἔχω συμπάθιον) ὅπου νὰ φροντίσῃ διὰ μίαν λογικὴν δαμοδοῦ βικεντίου καὶ Ἑλλήαν μηνιατήν καὶ ἓνα επιστολάριον καὶ τῆς προἔγραψα ὅθεν καὶ ἂν ἤμπορέσῃ ταῦτα οὕτω ταπεινὸς μένοντας κατὰ πάντα ἕτοιμος εἰς τοὺς ὁρισμούς τῆς καθὼς καὶ ὑπογράφομαι

ὄλος εἰς τοὺς ὁρισμούς τῆς καὶ υἱὸς εὐτελέστατος

Νικολάου Ηλίας Φάχηρ

4

Προσφιλέστατέ μη Κύρ ἡλία χαίρε ἐν κυρίῳ καὶ ὑγίενε ἐκ βάθους ψυχῆς προσαγορευωντάς σοι πρὸς φίλος σὲ κατασπάζομαι ἐλπίζοντας εἰς τὸ ἔλεος τοῦ παντοδινάμου σωτήρος μας νὰ σὲ διαφυλάτῃ μακρόβιον καὶ εὐτυχὴν ζωὴν διὰ νὰ εὐηρεστήσεις τοὺς φιλότατους γεννητόρας σου καὶ μὲ τούτο καὶ τὸν πλάστιν σου νὰ χαροπιῆσεις καὶ τοὺς συνγενήσου καὶ φίλους τῶν γενητόρων σου. πρὸς ἔτι σὲ διλοπειῶ ὅτι προκαιροῦ ἔλαβα τὸ πεποθουμενον μου ἰδιόχειρον γράμμα σου τὸ ὁποῖο μὲ ἐχαροπίσῃ τὴν καλὴν σου ὑγίαν μάλιστα καὶ τὴν προκοπὴν σου καὶ ἐπένεσα τὸν ζῆλον καὶ πόθον σου εἰς τὴν σπουδὴν τῶν γραμμάτων μάλιστα τῆς ευγενεικῆς καὶ κυρίας γλώσσης τῆς ρωμαϊκῆς καὶ διὰ τὸ ὅτω εσιμήσοις κάπεια βιβλία ἀπὸ τὰ ὅποια ἐβρέθησαν κοντάμου ἔσωπος ἐλινηκῶς καὶ λατινηκῶς καὶ ὁ βίος τοῦ ἐσώπου εἰς κινήν φράσην καὶ ἓνα μνηκὸν τοῦ περτόλδου καὶ τὰ ἔστιλα τοῦ φιλάτου πατρός σου μὲ τὸν τζαούσι τοῦ κονσόλου ὅστις ἐπέρασεν ἀπ' ἐδῶ ὅς αὐτὸς ἔγραψα τοῦ υἱοῦ μου ἀλεσάνδρου εἰς λαοδίκηαν διὰ νὰ σου πέμψῃ ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ λαμβάνοντάς τα νὰ τὰ μελετᾷς μὲ τὴν θεώδοτον ὑγίαν σου νὰ ἀκούῃ τὴν προκοπὴν σου νὰ σὲ χέρωμαι καὶ πάλε νὰ ἐνημᾷσε νὰ μοῦ γράφῃς διλοτικὸν τῆς ὑγίας σου καὶ ὑγίαν τῶν γεννητορῶν σου καὶ ἀδελφῶν σου τοὺς ὁποῖους μετὰ πόθου ασπάζομαι καὶ νὰ προσφέρῃς ἀκριβοῦς χεραιτισμοὺς τὸν πανπόθητον πατέρα σου καὶ τὴν κυρία μητέρα σου καὶ στετέ σου ὁσαῦτος καὶ τὴν αὐταδελφὴ μου καὶ ἐν τούτο μένω εἰς τοὺς ὁρισμούς σου

ἀναστάσιος σπέλτος

πρώτη μαρτίου 1768

5

τὴν εὐγενείαν τῆς δουλικῶς προσκυνῶ καὶ ἀδελφικῶς,
ασπάζομαι

Τὴν ὁποῖαν ἄμποτες ὁ πανάγαθος θεὸς νὰ τὴν διαφιλάτῃ ὑγιένουσαν καὶ παν εὐδεμονοῦσαν μετὰ μακροβιοτητος καὶ ἐπιτεύξεως τῶν καταδημῶν. ἰδοῦ ὁποῦ μέ τὸ παρόν μου ταπεινὸν παρησιαζόμενος εἰς τὴν τριποθητόν μοι εὐγενείαν τῆς καὶ ευχαριστῶ καὶ συνχέρωμε ἅμα εὐχαριστῶ μὲν διὰ τὴν καλὴν τῆς διάθεσιν, καὶ διὰ τὴν φιληκὴν τῆς γνώμην καὶ διὰ τὴν ἐνόχλησιν τὴν ὁποῖαν ἔλαβεν προθυμοποιούμενος εἰς τὴν ἀποστολὴν τῆς γραμματικῆς συγχαίρομαι δὲ διὰ τὸν μελετόμενον σκοπὸν τῆς καὶ ἄμποτες ὁ πανάγαθος θεὸς νὰ τὴν ἀξιώσῃ νὰ τὸν ἐκτελέσῃ εὐθὴμῶς καθὼς ἐπιθημοῦμεν παρακαλοῦμεν δὲ προσέτι τὴν εὐγενείαν τῆς νὰ μὴν μὰς ἀλησιμονᾶ με τίμια γράμματα τῆς ἐξαγγελτικῆς τῆς ὑγῆς τῆς διὰ νὰ χερῶμεθα ἐπαῦτῃ ταῦτα καὶ εἰς ὅτι μὰς στοχάζεται ἱκανοὺς προσταζέτε μὰς καὶ ὄλοπροθυμῶς εἴμεθα ἔτοιμοι νὰ τὴν δουλεύσωμεν ἔρρωσο

ὄλος εἰς τοὺς ὀρισμοὺς τῆς καὶ δούλος ταπεινότατος
Νικολαου Φάχηρ Ἡλήας

A B Γ Π P (κεφαλαῖα γράμματα καλλιγραφικὰ)
δοκιμὴ τοῦ μελάνη καὶ τοῦ γραψήματος

6

τὴν ὑμετέραν περιπόθητόν μοι εὐγένειαν νοερῶς ἀσπαζόμενος ταπεινῶς προσκυνῶ
ἦν καὶ διατηρήσι ὁ πανάγαθος θεὸς ὑγιένουσάν καὶ πανευδεμονοῦσαν μετὰ μακροβιότητος καὶ ἀβραμιαίας ἐπιτεύξεως πανοικί. ἀδύνατον εἶναι (καὶ πιστεύσατέ μοι) νὰ περιγράψωμεν τὴν ὅσιν χαρὰν καὶ ἀγαλίασιν, ἐδοκιμάσαμεν ὄλλοι κοινῶς οἱ συγγενεῖς τῆς, ἀκοῦντες τὴν περιπόθητον ἀφτῆς ἀπὸ ἀσθενείας ὑγείαν καὶ παντελεῖ ἐλευθερίαν τοῦ πάθους τῆς. εἴη τὸ ὄνομα κυρίου εὐλογιμένον νῆν τε καὶ εἰς αἰῶνα ὄθεν ἄς μὴ παύῃ (παρακαλοῦμεν) ἀπὸ τὸ νὰ μὰς χαροποιῇ μετὰ εὐαγγελία τῆς περιποθήτου ὑγείας αὐτῆς γνωρίζοντας σαφῶς ὅτι τοῦτο ὑπὲρ τι ἄλλο μὰς εὐφραίνει. Προσέτι καὶ ἡμεῖς δὲν θέλει παύσομεν ποιοῦντες τὸ αὐτὸ κα-

τά χρέος ἀπαραίτητον. ταῦτα καὶ ἐξαναπροσκυνώντας κάμνω τέλος εἰς τοὺς ὀριζμοὺς τῆς προθυμοποιούμενος

μαρτίου 12

Ἡλήας Φάχηρ

τὴν εὐγενεὶ αὐτῆς δουλικῶς προσκυνῶ καὶ ἀδελφικῶς ἀσπαζόμενος

Τὴν ὁποῖαν ἀμποτες ὁ πανάγαθος θεὸς τιν δοιαφιλαξὴ ἀπὸ κατὴ κακῶν καὶ νὰ δοσοῖ νὰ δοῖν σπου

Pinelopi Stathi

«... a Bartoldi to make us laugh»
Forwarding books in Aleppo in the 18th century

ABSTRACT

The article discusses the presence of Greek speaking orthodox Christians in Aleppo and the foundation of a Greek school in the city by the Patriarch of Antioch Sylvester in 1725-1726. It also focuses on the great interest of the Greek speaking population of Aleppo in Greek culture and the obtaining of Greek books. An evidence of this interest is provided by the correspondence between Helia Fachri from Aleppo and Anastasios Speltos, a teacher from Cyprus. In the letters exchanged, published and commented in the article by Stathi, Fachri requests from Spelto to forward him various Greek books (grammar books, popular newspapers etc.).

ΜΝΗΜΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΤ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
(1920-2007)

Ὁ Γεώργιος Παπαδημητρίου ἀνήκε σὲ μιὰ γενιὰ ἐρευνητῶν ποὺ ἀφιερώθηκαν μὲ πάθος στὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Πτυχιούχος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐργάστηκε ἐπὶ 25 περίπου χρόνια (1959-1985) στὸ Κέντρο Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΚΕΜΝΕ) –συνέχεια τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου–, προσφέροντας πολλὰ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ ζωντάνια ποὺ τὸν διέκρινε ὡς ἄνθρωπο.

Ὁ Παπαδημητρίου ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα ἕνας ἐξαιρετικὸς φιλόλογος καὶ παλαιογράφος, εἰδικευμένος στὴν ἔκδοση βυζαντινῶν λογοτεχνικῶν καὶ φιλολογικῶν κειμένων: ἕνα ἔργο στὸ ὁποῖο ἀφιερώθηκε ἀθόρυβα ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Οἱ λίγες μελέτες ποὺ δημοσίευσε δείχνουν, πάντως, τὸν ἐγκρατῆ κριτικὸ φιλόλογο ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ προτείνει ρηξικέλευθες λύσεις σὲ δύσκολα φιλολογικὰ προβλήματα.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του στὸ ΚΕΜΝΕ ὁ Παπαδημητρίου ἔλαβε μέρος σὲ πολλὲς ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς στὶς μονὲς τῶν Μετεώρων (Μεταμορφώσεως, Βαρλαάμ, Ἀγίου Στεφάνου) γιὰ τὴν περιγραφή καὶ μελέτη τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν μονῶν αὐτῶν. Ἕνα μικρὸ δείγμα τῆς ἐργασίας του ἀποτελεῖ ἡ πολυσέλιδη ἀναλυτικὴ περιγραφή τριῶν χειρογράφων (ἀρ. 83, 84 καὶ 95) τῆς μονῆς Ἀγίου Στεφάνου ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν σχετικὸ κατάλογο. Συμμετεῖχε ἐπίσης σὲ συλλογικὲς ἐργασίες τοῦ ΚΕΜΝΕ, ὅπως ἡ ἀποδελτίωση προσωπογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ ὕλικου ἀπὸ κείμενα τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ καταλογογράφηση, μαζὶ μὲ ἄλλους ἐρευνητές, ἀρχειακῶν συλλογῶν ποὺ ἀπόκεινται στὸ ΚΕΜΝΕ: τῶν καταλοίπων τοῦ κωνσταντινουπολίτη λογίου Μιλτιάδη Ἰσαὰκ Νομίδη (1884-1959) καὶ τοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Λαΐου (1907-1978).

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολή του στὴν ἀνατύπωση τῆς Ἐφημερίδος τῆς Βιέννης (1791-1797), ποὺ ἔγινε μὲ τὴ φροντίδα τοῦ διευθυντῆ τοῦ Κέντρου (1962-1983) Λεάνδρου Βρανούση καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1995. Σὲ συν-

εργασία με άλλους έρευνητές του Κέντρου, ασχολήθηκε με την κατάρτιση των περιλήψεων των περιεχομένων της *Έφημερίδος*, που δημοσιεύονται στο τέλος του κάθε τόμου, καθώς και με τη σύνταξη των εύρετηρίων της, που εκδόθηκαν το 2000.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφερθώ ιδιαίτερα στο Γλωσσάριο που περιλαμβάνεται στα εύρετήρια και αποτελεί έργο μεγάλου μόχθου του Γ. Παπαδημητρίου. Με την άριστη φιλολογική του κατάρτιση και τη γνώση της γερμανικής γλώσσας, ο Παπαδημητρίου αποθησαύρισε στην εργασία του αυτή τον γλωσσικό πλούτο της *Έφημερίδος* και μās έδωσε με τις έρμηνείες των λέξεων (έλληνικών και ξένων) και με τις γραμματικές, συντακτικές και άλλες παρατηρήσεις του ένα χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη της γλώσσας της *Έφημερίδος* και γενικότερα της γλώσσας της έποχής¹.

Τα άρθρα που δημοσίευσε ο Παπαδημητρίου αφορούν κυρίως βυζαντινά κείμενα και ιδιαίτερα την Άκριτηΐδα, που τον απασχόλησε επί πολλές δεκαετίες. Γνώστης όσο λίγοι του ποιήματος αυτού στις διάφορες παραλλαγές του (θα έλεγα, χωρίς υπεربολή, ότι το γνώριζε «από στήθους»), έπαιρησε μέσα από την έξαντλητική αντιβολή των σωζόμενων διασκευών και την ανάζητηση των πηγών (βίος της όσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας κ.ά.) την κριτική αποκατάσταση του κειμένου. Όπως έγραφε στα «Άκριτικά» του (1947), που αποτελούν το πρώτο, και μόνο τελικά, δημοσιευμένο τμήμα μιας σειράς μελετημάτων του για τα Άκριτικά, «φιλοδοξώ και εύελπιστώ, ότι θα δυναθώ ποτε να αποκαταστήσω πλήρως το κείμενο της Άκριτηΐδος παρουσιάζων ταύτην υπό την άρχικην αυτής μορφήν δι' εκδόσεως άσπληρωσ έπιστημονικής».

Στα δημοσιευμένα άρθρα του περιλαμβάνεται επίσης μια ανακοίνωσή του για το βυζαντινό ποίημα «Σπανέας», όπου υποστήριξε ότι το όνομα Σπανέας δεν υπήρξε ποτέ αλλά προήλθε από παρανόηση ή παρανάγνωση της γενικής σπανίου, καθώς και μια μελέτη για την «κράλαινα των Τριβαλών», όπου, ξεκινώντας από ένα σχετικό μ' αυτήν σημείωμα σε κώδικα

1. Όπως παρατηρεί ο Σπ. Ι. Άσδραχάς, το Γλωσσάριο της *Έφημερίδος* «προσφέρει ένα εύρο πεδίο για την άνίχνευση των νεολογιών και των νεολογισμών, για τη μελέτη των γλωσσικών συνεχειών, των γλωσσικών ώσώσεων και μια από τις άφετηρίες για τη μελέτη των άπορρίψεων στον τομέα της γλώσσας, σε μια στιγμή όπου ή γλώσσα αυτή είναι ύποχρεωμένη να δεξιωθεί σημανόμενα που δεν αποτελούσαν δικό της κεκτημένο, σε μια στιγμή δηλαδή πολιτισμικής ώσμωσης» («Από την ιστορία και τα εργαλεία της», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 34, Ιούνιος 2001, σ. 244-245).

της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων (περι το 1340), κάνει μια κριτική παρουσίαση των άπόψεων που είχαν διατυπωθεί σχετικά με το πρόσωπο της «κράλαινας των Τριβαλών», ενώ παράλληλα έπιχειρεί με τον όπλισμό του έμπειρου παλαιογράφου τον συσχετισμό σειράς κωδίκων που αποδίδονται στον κωδικογράφο Θεόκτιστο.

Άλλά το μεγαλύτερο μέρος του φιλολογικού έργου του Παπαδημητρίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν είδε ποτέ το φώς της δημοσιότητας. Σ' αυτό περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι έξής «ύπό έκδοσιν» εργασίες του, σύμφωνα με αναγραφή του ίδιου (1970), που βρίσκονται στα κατάλοιπά του:

- *Ό ποιητής του μυθιστορήματος «Βέλθανδρος και Χρυσάντζα» κριτικώς εκδιδόμενου (Έργασία προοριζόμενη να ύποβληθί ως διδακτορική διατριβή)*
- *Ό βυζαντινή Άκριτηΐς κριτικώς άποκατεστημένη εις την άρχικην αυτής μορφήν. Μετά προλεγομένων εις το ποίημα και τα λοιπά μνημεία της άκριτικής ποιήσεως*
- *Άλεξίου Κομνηνού (του κατά παρανόσιν Σπανέα) Στίχοι διδαχής (Κριτική-άποκαταστατική έκδοσις μετά προλεγομένων)*
- *Άγιολογικά μνημεία συγγενή (Κριτική έκδοσις των Βίων της όσίας Μαρίας της Αίγυπτίας και της όσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας μετά προλεγομένων)*
- *Έμμανουήλ Γεωργηλά Τα Έργα (Κριτική-άποκαταστατική έκδοσις)*
- *Θεοδώρου του Μελιτηνιώτου Εις Σωφροσύνην (Κριτική έκδοσις μετ' είσαγωγής)*
- *Κωνσταντίνου του Μανασσή Βίος-Έργα-Μιμηταί*
- *(Έν συνεργασία μετά του Δ. Γκίνη) Εύσταθίου του Ρωμαίου «Πείρα» - Κριτική έκδοσις (τη έγκρίσει και χορηγία της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης)*
- *Το κατά τον κώδικα Μετεώρου 42 άνέκδοτον Χρονικόν κριτικώς εκδιδόμενον*
- *Ό ύπ' άρ. 151 κώδιξ του Μετεώρου και ή σημασία του δια την κριτικήν του κειμένου των εν αυτώ έργων του Συνεσίου Κυρήνης και άλλων συγγραφέων.*

Παράλληλα, ο Παπαδημητρίου ασχολήθηκε με την έκδοση του άνώνου στιχουργήματος «Διόπτρα», το όποιο άπέδωσε στον Γεώργιο Αίτωλό: με κειμενολογικά ζητήματα του ύστεροβυζαντινού στιχουργήματος «Διήγησις παιδιόφραστος των τετραπόδων ζώων»: με το Τυπικόν της Μονής Παντοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως, με βάση άγνωστο χειρόγραφο του Άρχείου Οικονόμου άντιγραμμένο από κώδικα της μονής του Μεγάλου

Σπηλαίου (ΙΒ' αί.), σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν P. Gautier (*Revue des Études Byzantines*, τ. 32, 1974) κ.ἄ.

Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει ἰδιαίτερος τὸν Παπαδημητρίου ὡς ἄνθρωπο καὶ ἐπιστήμονα ἦταν ἡ γενναιοδωρία του. Ἕλληνες καὶ ξένοι φιλόλογοι ἔχουν νὰ ποῦν πολλὰ γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴν ἀνιδιοτέλεια μὲ τὴν ὁποία πρόσφερε τὴ βοήθειά του σὲ παλαιογραφικὰ καὶ κειμενολογικὰ ζητήματα. Σημειῶνω πρόχειρα τὴ συμβολή του, μὲ κριτικὲς διορθώσεις καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις, στὸ ἄρθρο τοῦ Ἀντωνίου Χ. Χατζῆ, «Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης καὶ Ἀκριτῆς» (*Αθηνᾶ*, τ. 54, 1950, σ. 134-176 καὶ τ. 55, 1951, σ. 189-225), στὴν ἔκδοση τῶν *Ποιημάτων* τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα (1995), στὴν ἔκδοση τοῦ στιχουργήματος *Ἡ Κοσμογέννησις* τοῦ Γεωργίου Χούμνου ἀπὸ τὸν Γ. Μέγα (1975), στὴ μελέτη τῆς Ἰωάννας Καραγιάννη γιὰ τὸν «Διγενὴ Ἀκρίτα» τοῦ Ἑσκοριάλ (1976), στὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου ἀπὸ τὴν Ἑλένη Βέη-Σεφερλῆ (*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, τ. 21, 1971-1976), στὴν ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τοῦ Βελισαρίου* ἀπὸ τὸν W. F. Bakker καὶ τὸν A. F. van Gemert (1988).

Μιλώντας γιὰ τὴ συνεισφορά τοῦ Παπαδημητρίου στὴν ἐργασία της ἡ Ἰωάννα Καραγιάννη σημειώνει: «χωρὶς νὰ εἶναι δάσκαλός μου [ὁ Γ. Παπαδημητρίου], ἔθεσε μὲ συγκινητικὴ προθυμία στὴ διάθεσή μου τὸ πλούσιο προσωπικό του ἀρχεῖο, τὴν ἀδημοσίευτη μελέτη του γιὰ τὸ “Διγενὴ” τοῦ Ἑσκοριάλ καὶ τὴ βαθιὰ γνώση τῶν προβλημάτων τοῦ “Διγενὴ” ποὺ διαθέτει ὅσο κανένας ἄλλος ἐρευνητής»². Ἐπίσης, ὁ Μ. Ι. Μανούσακας, ἐξαίροντας τὴ συμβολή τοῦ Παπαδημητρίου στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Ντελλαπόρτα, ἀναφέρει μεταξὺ τῶν συνεργατῶν του πρῶτο τὸν «λαμπρὸ φιλόλογο καὶ ἀριστο γνώστη τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν κειμένων [Γ. Παπαδημητρίου], ποὺ ἦταν, στὰ χρόνια 1957-1960, ὁ πολυτιμότερος βοηθός μου στὴν κατάρτιση τοῦ κειμένου καὶ τοῦ ὁποίου τὶς πολλὲς καὶ εὔστοχες διορθώσεις δὲν παρέλειψα νὰ σημειώσω στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα»³.

Ὁ Παπαδημητρίου ἀνῆκε σὲ μιὰ γενιὰ φιλόλογων ποὺ τοὺς διέκρινε ἡ βαθιὰ γνώση τῶν κειμένων καὶ τὸ πάθος γιὰ τὴν ἔρευνα. Σ' αὐτὰ θὰ πρέ-

2. Ἰωάννα Καραγιάννη, Ὁ «Διγενὴς Ἀκρίτας» τοῦ Ἑσκοριάλ. (Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ κειμένου), Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Ἰωάννινα 1976, σ. [11].

3. Λεονάρδου Ντελλαπόρτα *Ποιήματα (1403/1411)*. Ἐκδοση κριτικὴ, Εἰσαγωγή, Σχόλια καὶ Εὐρετήρια Μ. Ι. Μανούσακα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1995, σ. ιε'-ις'.

πει νὰ προσθέσουμε τὴ συνδυαστικὴ του φαντασία καὶ τὴν τόλμη του στὴν ἀποκατάσταση τῶν κειμένων, ποὺ στηριζόταν στὴν ἀριστη παλαιογραφικὴ του κατάρτιση, καθὼς καὶ τὸ σπάνιο ἐπιστημονικὸ του ἦθος. Ὅσοι τὸν γνωρίσαμε θυμόμαστε πάντα τὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὴ λογοτεχνία (τοῦ ἄρεσε νὰ ἀπαγγέλλει ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Βάρναλη ἀλλὰ καὶ στίχους συναδέλφων του ἀπὸ τὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο) καὶ τὸ ἀπαράμιλλο χιοῦμορ του ποὺ ἦταν γι' αὐτὸν τρόπος ζωῆς.

Θὰ ἦταν χρήσιμο γιὰ τὶς βυζαντινὲς φιλολογικὲς σπουδές, τὸ ἔργο ποὺ ἄφησε ὁ Γ. Παπαδημητρίου, καθὼς καὶ ἡ πλούσια δελτιοθήκη του, νὰ ἀξιοποιηθοῦν ἐπιστημονικά, σὰν μιὰ μικρὴ ὀφειλὴ στὴ μνήμη ἐνὸς ἀκούραστου ἐργάτη τῶν γραμμῶν μας.

Δημοσιεύματα

1. «Κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ παρατηρήσεις εἰς τὰς διασκευὰς τῆς Ἀκριτῆδος», περ. *Πνεῦμα*, περίοδ. Β', ἔτος 4 (1944), σ. 44-45.

Δημοσιεύεται τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας (δὲν συνεχίστηκε).

2. «Ἀκριτικά. 1. Ἀντιβολὴ τῆς ἐκδόσεως Μηλιαράκη πρὸς τὸ χειρόγραφον 1074 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν», περ. *La Croix*, 1 (1947), σ. 120-146, 192δ.

3. «Αἱ πηγὰί τῆς Ἀκριτῆδος καὶ ἡ σημασία των διὰ τὴν ὀρθὴν διαφώτισιν τῶν ζητημάτων τοῦ ποιήματος», περ. Ὁ Βιβλιόφιλος, ἔτος ΙΑ', ἀρ. 1-2 (1957), σ. 3-8.

Ἐνακοίνωση στὸ Θ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον (Θεσσαλονίκη, Ἀπρίλιος 1953).

4. «Πόθεν τὸ ὄνομα Σπανέας τοῦ ὁμωνύμου βυζαντινοῦ παραινεντικοῦ ποιήματος (Πρόδρομος ἀνακοίνωσις). Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰωάννου Καλιτσουνάκη», περ. *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 40 (1965), σ. 560-562.

5. «Ἡ “κράλαινα τῶν Τριβαλῶν” καὶ ὁ κωδικογράφος Θεόκτιστος (±1340)», περ. *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 1 (1984), σ. 419-451, πίν. ΝΖ'-Ο'.

6. Περιγραφή τῶν χειρογράφων κωδίκων 83, 84 καὶ 95 τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων, στὸν τόμο: *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων*, τ. Γ', *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου*, ὑπὸ Δημητρίου Ζ. Σοφianoῦ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1986, σ. 209-259, 288-302.

7. [σὲ συνεργασία μὲ τὸν Κώστα Λάππα καὶ τὴν Πηνελόπη Στάθη], «Τὰ κατάλοιπα τοῦ Μ. Ἰσ. Νομίδη (ΜΙΣΝ)», περ. *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 3 (1990), σ. 431-453, πίν. Α'-Δ'.

8. *Γλωσσάριο* [τῆς «Ἐφημερίδος»], στὸν τόμο: *Ἐφημερίς. Ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ἐφημερίδα ποὺ ἔχει διασωθῆ, Βιέννη 1791-1797. Ἐκδότες: οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιου*, τ. 7, *Εὐρετήρια. Κύρια ὀνόματα καὶ Γλωσσάριο*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2000, σ. 199-323.

Συνεργάστηκε ἐπίσης στὴν εὐρετηρίαση τῶν κυρίων ὀνομάτων τῆς *Ἐφημερίδος*.

Ἀνακοινώσεις σὲ ἐπιστημονικὰ Συνέδρια

1. «Αἱ πηγαὶ τῆς Ἀκριτηΐδος καὶ ἡ σημασία των διὰ τὴν ὀρθὴν διαφώτισιν τῶν ζητημάτων τοῦ ποιήματος», Θ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον (Θεσσαλονίκη, Ἀπρίλιος 1953).

Βλ. Δημοσιεύματα, ἀρ. 3.

2. «Ἐμμανουὴλ Καφοδάσης, ἄγνωστος κωδικογράφος τοῦ 15ου αἰῶνος, πιθανώτατα Κρής. (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἔργων Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ)», Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον (Χανιά, Ἀπρίλιος 1966).

Δημοσιεύτηκε μόνον ἡ περίληψις τῆς ἀνακοίνωσης στὸν τόμο: *Δεύτερον Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον, Χανιά, 12-17 Ἀπριλίου 1966, Τίτλοι καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων καὶ διαλέξεων τῶν συνέδρων*, Ἀθήνα 1966.

3. «Ἡ ἐκ τῆς βυζαντινῆς Ἀκριτηΐδος ἐξάρτησις τῶν ἀκριτικῶν ἁσμάτων καὶ παραδόσεων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τῆς Κύπρου», Α' Διεθνὲς Κυπριολογικὸν Συνέδριον (Λευκωσία, Ἀπρίλιος 1969).

Ἀδημοσίευτη.

4. «Ἀνίχνευτοι μιμηταὶ τῆς Χρονικῆς Συνόψεως τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ», ΙΘ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1976).

Ἀδημοσίευτη.

5. «Une version inédite de la "Dioptra" byzantine composée à la demande de Michel Cantacuzène-Seïtanoglou», Δ' Διεθνὲς Συνέδριον Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης (Ἄγκυρα, Αὐγούστος 1979).

Δὲν μπόρεσε νὰ παραστῆι στὸ Συνέδριον. Ἀδημοσίευτη.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

ΜΝΗΜΗ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΑΘΗ (1947-2008)

Ὁ τόμος αὐτὸς βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο ὅταν τὸν Μάρτιο τοῦ 2008 δώσαμε τὸν στερνὸ χαιρετισμὸ στὴν Πηνελόπη Στάθη. Μιὰ ἀγαπημένη φίλη καὶ συνάδελφο ποὺ ὁ θάνατός της, στὰ 61 χρόνια της, γέμισε μὲ βαθιὰ λύπη ὅλους ὅσοι εἴχαμε τὴν τύχη νὰ τὴ γνωρίσουμε.

Γεννημένη στὴν Κωνσταντινούπολι τὸ 1947, ἡ Πηνελόπη Παπαδοπούλου-Στάθη μετανάστευσε μὲ τοὺς γονεῖς της στὴ Σουηδία τὸ 1965. Τὸ ἐπόμενο ἔτος γράφτηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λούνδης (Lund), στὰ Τμήματα Κλασικῆς Φιλολογίας, Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας καὶ Φιλολογίας καὶ Ρωμανικῶν Γλωσσῶν. Τὸ 1970 πῆρε πτυχίο ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λούνδης, καθὼς καὶ συμπληρωματικὸ πτυχίο γαλλικῆς καὶ ἀγγλικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας.

Τὸ 1970 ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ ἀσχολήθηκε μὲ διάφορες φιλολογικὲς ἐργασίες: μεταγραφὲς κειμένων, εὐρετήρια, ἀποδελτιώσεις κλπ. Τὸ 1975 διορίστηκε συντάκτρια στὸ Κέντρο Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχε ἐργαστεῖ καὶ προηγουμένως (ἀπὸ τὸ 1972) μὲ συμβάσεις ἔργου. Μετὰ ἀπὸ μακρὰ θητεία στὸ Κέντρο ὡς ἐρευνήτρια, συνταξιοδοτήθηκε τὸ 2007.

Ἡ παρουσία τῆς Πηνελόπης Στάθη στὸ Κέντρο Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ γόνιμη. Ἄνθρωπος μὲ ἔντονη τὴν αἴσθησι τῆς συλλογικότητας, ἔλαβε μέρος σὲ πολλὰ ὁμαδικὰ ἐργασίες καὶ προγράμματα τοῦ Κέντρου. Σημειῶν ἔνδεικτικὰ τὴ συμμετοχὴ της σὲ ἀποδελτιώσεις κειμένων τῆς μετὰ τὴν Ἄλωσι περιόδου, στὴ σύνταξι τῶν περιλήψεων καὶ εὐρετηρίων τῆς *Ἐφημερίδος* τῶν Μαρκιδῶν Πούλιου (1791-1797), σὲ ἐρευνητικὰ ἀποστολὰς τοῦ Κέντρου σὲ μονὰς τῶν Μετεώρων, στὴν καταλογογράφηση καὶ ἐπεξεργασία ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν, στὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου. Παράλληλα ἀξιοποίησε ἐπιστημονικὰ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ λογίου Ξενοφῶντος Ι. Σιδερίδη, ποὺ βρίσκεται στὸ Κέντρο.

Ἄλλὰ ἡ κυριότερη ἀπασχόλησί της ἦταν τὸ πρόγραμμα «Τὸ Γραμμα-

τοφυλακείο του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου της Κωνσταντινούπολης». Σκοπός του προγράμματος αυτού, στο οποίο η Πηνελόπη Στάθη αφιέρωσε πολλά χρόνια, ήταν η καταλογογράφηση και σύνταξη αναλυτικών περιλήψεων του πλούσιου αρχαιικού υλικού που σώζεται στο Γραμματοφυλακείο: άλληλογραφία των πατριαρχών Ίεροσολύμων με Μεγάλους Διερχόμενους της Πύλης, με πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης και της Άλεξάνδρειας, με αξιωματούχους, λογίους κ.ά. Η εργασία αυτή, προχωρημένη σε μεγάλο βαθμό, θα αποτελέσει, όταν δημοσιευτεί, μια σημαντική συνεισφορά στη μελέτη της θρησκευτικής και πολιτισμικής ιστορίας της Ορθόδοξης Ανατολής από τον 17ο ως τον 19ο αιώνα.

Το Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού ήταν για την Πηνελόπη Στάθη, όπως και η ίδια έλεγε, ένας χώρος μαθητείας: μαθητείας στην επιστημονική έρευνα και στη μεθοδική αξιοποίηση των πηγών, δίπλα σε παλαιούς συναδέλφους που ήταν έτοιμοι να προσφέρουν με ανιδιοτέλεια την πείρα τους στους νεότερους. Με τα φυσικά της χαρίσματα, τις καλές σπουδές, την παιδεία και τις ευαισθησίες της, η Πηνελόπη καλλιέργησε μέσα στον χώρο αυτό τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα και ιδιαίτερος την αγάπη της για την έρευνα που τη συνόδεψε ως το τέλος.

Δεν είναι ο άρμόδιος χώρος εδώ να αναφερθώ λεπτομερώς στο επιστημονικό έργο της Πηνελόπης Στάθη¹. Θα ήθελα μόνο να επισημάνω τις βασικές κατευθύνσεις των ενδιαφερόντων της, όπως διαγράφονται μέσα από τα βιβλία και τα άρθρα της.

Με την άριστη γνώση της τουρκικής γλώσσας και της τουρκικής ιστοριογραφίας, η Πηνελόπη συνέβαλε με το έργο της στο να γνωρίσουμε καλύτερα πρόσωπα και θεσμούς που λειτούργησαν στην εύρυχωρία της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Πραγματικά, η διδακτορική διατριβή της για τον πατριάρχη Ίεροσολύμων Χρυσάνθο Νοταρά, μέσα από την οποία ξετυλίγεται η πολύπλευρη δραστηριότητα ενός διαπρεπούς εκπροσώπου της Έκκλησίας και φωτισμένου λογίου, ή έκδοση άγνωστων κειμένων του ίδιου, όπως η «Προθεωρία εις τους νόμους» και το Όδοιπορικό του για τη συγκέντρωση «έλεων», ή παρουσίαση της άλληλογραφίας χριστιανών αξιωματούχων της Ύψηλης Πύλης, ή μελέτη της συγχνης αλλαγής πατριαρχών στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης και άλλες σχετικές εργασίες της αποτελούν σημαντικές συμβολές για την κατανόηση

1. Αναλυτική έργογραφία της Πηνελόπης Στάθη θα δημοσιευτεί σε τόμο αφιερωμένο στη μνήμη της, που είναι έτοιμος για έκδοση.

του τρόπου λειτουργίας του θεσμού του Πατριαρχείου στην οθωμανική αυτοκρατορία, για τη δράση και τις νοοτροπίες των εκπροσώπων του, για τις σχέσεις των Φαναριωτών και των ανώτερων κληρικών με την πολιτική εξουσία και τον τρόπο ένσωμάτωσής τους στις οθωμανικές έλίτ.

Με τις εργασίες της η Πηνελόπη Στάθη έδειξε επίσης ότι η διαφορά μεταξύ κυρίαρχου και κυριαρχούμενου στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν απέκλειε τις πολιτισμικές ώσμώσεις. Η άλληλογραφία του Χρυσάνθου Νοταρά με τον άστρονόμο της Ύψηλης Πύλης Έσατ Έφέντη που παρουσίασε το 1986, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των εκλεκτικών συγγενειών ανάμεσα σε δύο προσωπικότητες με νεωτερικές επιστημονικές ανησυχίες και ανοίγει έναν καλό δρόμο για τη συστηματικότερη μελέτη του φαινομένου αυτού.

Ένα άλλο πεδίο που απασχόλησε την Πηνελόπη Στάθη ήταν οι έλληνορθόδοξες κοινότητες στην οθωμανική αυτοκρατορία και στο τουρκικό κράτος, και ειδικότερα η τουρκόφωνη φιλολογία που αναπτύχθηκε στους κόλπους της. Οι εργασίες της για τις καραμανλίδικες εκδόσεις θρησκευτικών βιβλίων, έκκλησιαστικών έγχυκλίων και λογοτεχνικών κειμένων (Θυσία του Άβραάμ, Ο Πολυπαθής του Γρηγόριου Παλαιολόγου) συμβάλλουν με ουσιαστικό τρόπο στη μελέτη των αναγνωσμάτων, της παιδείας, καθώς και της διάδοσης της έλληνικής έθνικής ιδεολογίας στους τουρκόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς.

Μια ιδιαίτερη ένότητα στα έρευνητικά ενδιαφέροντα της Πηνελόπης Στάθη αποτελεί η Κωνσταντινούπολη. Διατηρώντας στενούς δεσμούς με τον γενέθλιο τόπο της και την ιστορία του, η Πηνελόπη ασχολήθηκε με λογίους και εκπαιδευτικούς της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Ξ. Α. Σιδερίδης και η διευθύντρια του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου Εύθαλία Άδάμ, παρουσιάζοντας άγνωστο υλικό από τα προσωπικά αρχεία τους. Επίσης, εξέδωσε κωνσταντινουπολίτικα στιχουργήματα και δημοσίευσε άρθρα για την παρουσία των Ρωμιών στην Κωνσταντινούπολη, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, το κωνσταντινουπολίτικο γλωσσικό ιδίωμα κ.ά. Ουσιαστική, τέλος, ήταν η συμβολή της στην έκδοση του περιοδικού Η Καθ' Ημās Ανατολή, καθώς και στις επιστημονικές δραστηριότητες του «Συνδέσμου των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών» και της «Έταιρείας Μελέτης της Καθ' Ημās Ανατολής».

Άφησα τελευταία μια ιδιαίτερη αγάπη της Πηνελόπης Στάθη, τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Δασκάλα με την κλασική έννοια της λέξης, δίδαξε τα δύο αυτά αντικείμενα με πραγματική άφο-

σίωση ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὸ Κέντρο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ εἶχε τὴ χαρὰ νὰ δεῖ ἀρκετοὺς μαθητὲς τῆς νὰ εἰδικεύονται στὶς ὀθωμανικὲς καὶ τουρκικὲς σπουδές. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς αὐτῶν μελέτησε τὴ σύγχρονη τουρκικὴ λογοτεχνία καὶ ἐξέδωσε τὸ βιβλίο *Δέκα γυναῖκες συγγραφεῖς στὴ σύγχρονη Τουρκία*, μὲ μεταφράσεις διηγημάτων ἀπὸ τὰ τουρκικά, συνέγραψε τουρκικὸ ἀναγνωστικὸ γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση καὶ μετέφρασε στὰ τουρκικά τὴ *Μικρὴ Γραμματικὴ* τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Σ' αὐτὰ θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω καὶ κάτι ἀκόμη: τὴν ιδιαίτερη εὐαισθησία τῆς Πηνελόπης ἀπέναντι στὰ μειονοτικὰ προβλήματα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία. Μιὰ εὐαισθησία ποὺ ἀπέρρεε καὶ ἀπὸ προσωπικὲς ἐμπειρίες καὶ τὴν ὁποία ἐκδήλωσε μὲ πολλοὺς τρόπους: μὲ ὁμιλίες καὶ ἄρθρα γιὰ τὰ τουρκικά σχολικά ἐγχειρίδια στὴ Θράκη, μὲ τὴ συμμετοχὴ τῆς σὲ ὁμάδες ἐργασίας γιὰ τὰ σχολικά ἐγχειρίδια ἱστορίας στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀνθρώπινη ἐπαφὴ τῆς μὲ τὸν κόσμο ποὺ βίωνε τὰ μειονοτικὰ προβλήματα.

Ἡ Πηνελόπη Στάθη ἄφησε πίσω τῆς πολλὰ πράγματα γιὰ νὰ τὴ θυμόμαστε. Τὸ ἀξιόλογο ἐρευνητικὸ καὶ συγγραφικὸ τῆς ἔργο, τὴ διδασκαλία τῆς, τὴν πυκνὴ παρουσία τῆς σὲ ἐπιστημονικὰ Συνέδρια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο πολύτιμο: τὴ γενναιοδωρία τῆς, τὴ ζωντανία καὶ τὴν ἀμεσότητα ποὺ τὴ χαρακτήριζαν καὶ ποὺ δημιουργοῦσαν γύρω τῆς ἓνα κλίμα ζεστασιᾶς καὶ συντροφικότητας.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

- ἀγγραφεῖς-ἀγγαρικοὶ (angarici) Κρήτης 9, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 40, 41, 56
- Ἀγγλία, Ἀγγλοὶ, Ἑγγλέζοι 143, 149, 150, 156, 162, 169, 259, 281, 345, 346
- Ἀγσιλαὸς υἱὸς Εὐθυμίου 177
- Ἁγία Πετρούπολη 204
- Ἅγιο Ὄρος 99, 102
- Ἅγιος Μάρκος· βλ. San Marco
- Ἁγίου Γεωργίου Σκαλωτοῦ μονὴ 69
- Ἀγκαράθου μονὴ 69
- Ἄγκυρα 278, 280
- Ἄδανα 168
- Ἀδριανούπολη 153
- Ἀδριατικὴ 121, 202· Βόρεια 188
- Ἀθανάσιος Δ', πατριάρχης Ἀντιοχείας 341
- Ἀθήνα 61, 152, 165, 191
- Ἀθηναῖοι (ἀρχ.) 78
- Ἀθηνῶν μητροπολίτης· βλ. Μελέτιος
- Αἰγαῖο 165, 192· νησιά 143, 168
- Αἴγυπτος 151, 153, 156, 165, 188, 189, 197, 198, 211, 212, 341
- Αἰδονοχώρι 128
- Αἰσωπος· Βίος τοῦ Αἰσώπου 347, 350, 351
- Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 143, 273, 281, 288
- Ἀκαδημία Πετρούπολης 102, 105, 117
- Ἀλγέρι 151
- Ἀλεξάνδρεια, Ἀλεξανδρεῖς 69 132, 151, 168, 188, 198
- Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 68, 70, 132, 136
- Ἀλέξιος 177
- Ἀλέξανδρος γιὸς Ἀναστασίου Σπέλτου 351
- Ἀλὴ Πασὰς 189
- Ἀλκιβιάδης 68, 70, 78
- Ἀμερικὴ 261
- Ἀμμάν 151
- Ἀναγέννηση 82
- Ἀνάπλι 348· βλ. καὶ Ναύπλιο
- Ἀναπλίου φυλλάδα 347, 348, 349· βλ. καὶ Ἰωάννου Μάνθος
- Ἀνατολὴ 131, 146, 147, 149, 150, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 170, 171
- Ἀνδοκίδης σοφιστὴς 79
- Ἀνδραγαθείαις τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα 347
- Ἀνδρόνικος Α' Κομνηνὸς 122
- Ἀνδρόνικος Κομνηνὸς Παλαιολόγος 122
- Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος 122
- Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος 126
- Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, πρωτοβεστιᾶριος 122
- Ἀνδρόνικος υἱὸς Γιάγκου 177
- Ἄνθιμος, ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς 127
- Ἀνθρακίτης Μεθόδιος 282
- Ἀννόβερο 212
- Ἀντιόχεια 341· Πατριαρχεῖο 341, 347
- Ἀντίπατρος 68
- Ἄνω Σουδενὰ 270
- Ἀπολλωνία Ἐπιδάμνου 121
- Ἀπολλώνιος Τυανεὺς 93
- Ἄραβες, ἀραβόφωνοι 341, 344· ἀραβικὸ τυπογραφεῖο 341
- Ἀργυροκάστρου Χρονικὸ· βλ. Χρονικὸ
- Ἀργυρόπουλος υἱὸς Ἐμμανουὴλ 177
- Ἀριστοτέλης 68, 70
- Ἄρμονία ὀριστικὴ τῶν ὄντων· βλ. Βλάχος Γεράσιμος
- Ἀρσένιος μέγας 68
- Ἄρτα 153
- ἀρχοντόπουλοι Κρήτης 10, 13, 14, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 42, 44
- ἀρχοντορωμαῖοι Κρήτης 10, 12, 13, 18, 19, 20, 22, 26, 34, 36, 39, 42, 44, 46, 54

¹ Ἡ ἐργασία τῶν Δημήτρη Τσουγκαράκη καὶ Ἑλένης Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη εὐρετηριάζεται χωριστὰ (σ. 333-339).

- Ἀσσάνης Δημήτριος 176
 Ἀτλαντικός ὠκεανός 202
 Ἀττάλεια 168
 Αὐλώνα 121
 Αὐστρία 174, 194
 Αὐστρο-Οὐγγαρία 203
 Αὐτόλυκος 70
 Ἄφρική Βόρεια 145, 151
 Ἀχρίδα 121
 Ἀψβούργων Αὐτοκρατορία 174, 211
- Βάδης Θεόδωρος 177
 Βαλκάνια 204, 205
 Βαρδάκας Δημήτριος 271
 Βαρδάκας Τρύφων 271
 Βασιλείος ὁ Μέγας 68, 69
 Βασιλεύουσα· βλ. Κωνσταντινούπολη
 Βασιλική Ἀφρικανική Ἐταιρεία 148
 Βαχατόρης· βλ. Bachatori
 Βείκου χήρα Μηλιαρέση 176
 Βενετία, Βενέτζια 61, 64, 65, 68, 79, 80, 82, 90, 97, 98, 100, 112, 165, 270, 350
 βενετοὶ εὐγενεῖς Κρήτης 15, 16
 Βερνάρδος Μανουὴλ Κρήτης 276
 Βέρροια Συρίας 346
 Βηρυτὸς 153
 Βησιώτης Γεώργιος 177
 Βιβλιοθήκη Μετοχίου Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινούπολης 65-66, 67
 Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Βουκουρέστι) 66, 117
 Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν (1756) 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115
 «Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν» (χφ.) 102, 103, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117
 Βιέννη 98, 204, 205, 206, 274, 275, 276, 282· ὁρθόδοξη ἑλληνική ἐκκλησία 274
 βιλλάνιο Κρήτης 14, 15, 21, 23
 Βλαχία 109, 111, 129-130, 132, 205, 273, 275, 276, 277, 279, 284
 Βλάχος Γεράσιμος 65, 68, 69· Ἄρμονία ὀρι-
 στική τῶν ὄντων 68· Θησαυρὸς τῆς
 ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετραγλωσσος
 68· «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος»
 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73-76, 77, 78, 79,
- 80, 82, 85, 88, 94, 95, 96, 97, 115· «Περὶ
 ρητορικῆς δυνάμεως» 72
 Βόρτολι Ἀντώνιος 97, 98
 Βοσνία 206
 Βουίδα (Vuida) οἰκογένεια 20, 21, 23, 48, 49
 Βουιδάδες· Κωνσταντίνος τοῦ Ἀνδρέα 20,
 48· Μανόλης τοῦ Κοκόλη 20, 48
 Βουκουρέστι 66, 119, 127-129, 153, 273,
 274, 281, 282· Ἡγεμονική Ἀκαδημία
 [271], 273, 274, 275
 Βούλλα τοῦ μακαριωτάτου πάπα Λέοντος Γ'
 97
 Βουλόδημος Χαράλαμπος 272, 279
 Βρετανία 151, 157, 163, 166, 174, 175, 176,
 178, 180, 187, 190, 195, 196, 197, 198,
 200, 202, 203, 210, 211, 212, 344
 Βροῦτος Ρωμαῖος 68, 69, 93
 Βυζάντιο 279, 284· βλ. καὶ Κωνσταντινού-
 πολη
- Γαλλία 187, 188, 196, 202
 Γεδεών Μανουὴλ 271, 275, 278, 280, 346
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 344
 Γεννάδιος Σίδης (·) 109
 Γένοβα 214
 Γερμανία 203, 204, 206, 211
 Γερμανός, γέρο- 346
 Γεώργιος Ἀναστασίου Θωμᾶ 177
 Γεώργιος υἱὸς Λαζάρου 177
 Γιανικόπουλος Κωνσταντίνος 174, 256
 Γιάννενα 273
 Γιαννίτσης Γεώργιος 256· βλ. καὶ Jannits,
 Yanits
 Γκολόπουλος Ἰατρὸς 234, 256
 Γκολόπουλος Μιχαὴλ 174, 234, 256
 Γκολόπουλος Νικόλαος 174, 234, 256
 Γλασκώβη 204, 205
 Γλυζούνης 350
 Γλυκῆς Νικόλαος (τυπογρ.) 63
 Γούτας Ἀλέξιος Εὐθυμίου 178
 Γραμματική 352· βλ. καὶ Λάσκαρης, Κατή-
 φορος, Σουγδουρῆς
 Γρηγόριος 177
 Γρηγόριος Θεολόγος 68, 69
 Γρηγόριος Ε', πατριάρχης Κωνσταντινου-
 πόλεως 278
 Γρηγόριος υἱὸς ἱατροῦ Συριανοῦ 177

- Γριτσόπουλος Τάσος 272
- Δαλωνάς Ἀνδρέας 176
 Δαλωνάς Μάρκος 176
 Δαμασκὸς 151
 Δαμοδὸς Βικέντιος· Λογική 350, 351
 Δανία 174, 191
 Δανιὴλ Ἰμβρου 109
 Δαρδαγάνης Δημήτριος 256· βλ. καὶ
 Dardaghani D.
 Δαρδαγάνης Ι. Δ. 256· βλ. καὶ Dardaghani J.
 D.
 Δαρδανέλλια 153, 158
 Δαριώτης Γεώργιος 234, 256
 Δεπαλίτσα 124, 127, 129
 Δημητράκης 177
 Δημήτριος 273, 281, 282
 Δημήτριος· Τύποι ἐπιστολικοὶ 72
 Δημητρίου Σκαρλάτος 97
 Δημοσθένης 68
 Διδαχαὶ εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Τεσσα-
 ρακοστήν· βλ. Μήλιας Σπυρ.
 Διήγηση τοῦ Triv(is)an 14, 16
 Διονύσιος Ἀχριδῶν 109
 Διονύσιος Δικαιοφύλαξ 102
 Διονύσιος Συρακουσῶν 70, 72, 78, 79, 95
 Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας
 τῆς Σλαβωνο-Ρωσσικῆς γλώσσης πρὸς
 τὴν Ἑλληνικὴν· βλ. Οἰκονόμος Κων.
 Δούκας Νεόφυτος 270, 271, 273, 274, 281,
 282· Ἡ κατ' ἐπιτομὴν Γραμματικὴ Τερ-
 ψιθέα 282· Λεξικὸν τῶν φράσεων εἰς τὴν
 Ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου 275· Φοῖνιξ
 ἦτοι Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαὶ εἰς χρῆσιν
 τῶν νέων ἐν τοῖς Γυμνασίοις 276
 Δρουπίδος Χρονικό· βλ. Χρονικό
 Δυρράχιο 121
 Δύση 203· Πανεπιστήμια 270
- Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική· βλ. Πατούσας
 Ἰωάννης
 Ἐγνατία ὁδὸς 121
 «Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης»· βλ. Κα-
 ρατζᾶς Νικόλαος
 Ἐδεσσα 121
 Ἐκκλησία τῶν Μαρωνιτῶν τοῦ Λιβάνου 342
 Ἐκκλησία τῶν Νεστοριανῶν Χαλδαίων 342
- Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία· βλ. Μελέτιος Ἀθηνῶν
 Ἐλισάβετ Α', βασίλισσα Ἀγγλίας 144
 Ἑλλάδα Βόρεια 190· ἠπειρωτικὴ 168
 Ἑλληνικὴ κοινότητα Βενετίας 61, 65, 79
 «Ἑλληνικὴ Χρηστομάθεια»· βλ. Μυστάκης
 Σέργιος
 «Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κων-
 σταντινουπόλεως» 278
 Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων,
 σοφιστῶν 69, 93
 Ἐπιστολάρια 61-117, 351
 Ἐπιστολάρια χφ· μονῆς Γρηγορίου Ἁγίου
 Ὁρους, μονῆς Βατοπεδίου 99
 Ἐπιστολάριο χφ. (π. 1713) 65, 93, 109, 110,
 111, 112, 113
 Ἐπιστολάριον Σπυρ. Μήλια· βλ. Μήλιας
 Σπυρίδων
 Ἐπιστολικὸν χαρακτήρος σύνοψις 80, 82
 Ἐπτάνησα 165
 Ἐρασμος· *Opus de conscribendis epistolis* 83
 Ἐρζεροῦμ 168
 Ἐρμῆς ὁ Λόγιος 276
 Ἐταιρεία τοῦ Κόλπου Hudson 148
 Ἐταιρεία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν 148, 149,
 155, 156, 204, 205
 Εὐαγγελίδης Τρύφων 272
 Εὐρώπη, Εὐρωπαῖοι 157, 169, 187, 202, 204,
 205, 286· Βόρεια- 165, 202, 203, 210·
 Κεντρική- 165, 202, 203, 205, 210, 219
 Εὐσέβιος Καισαρείας (Παμφίλου) 98
 Εὐστάθιος Παγούνης· βλ. Παγούνης
 Ἐχετος (·) 72
- Ζαγοροχώρια 270, 273
 Ζάκυνθος 149
 Ζέα 152
 Ζωοδόχου Πηγῆς ναὸς (Κωνσταντινούπολη)
 346, 347
- Ἡ κατ' ἐπιτομὴν Γραμματικὴ Τερψιθέα· βλ.
 Δούκας Νεόφυτος
 Ἡνωμένες Πολιτεῖες Ἀμερικῆς 192
 Ἡνωμένο Βασίλειο 200
 Ἡπειρος, Ἡπειρώτες 123-124, 269, 270,
 271, 281, 282
- Θαλασσινὸς Παῦλος 234, 256

Θαλασσινός Παῦλος & Σία 232, 256
 Θεοδόσιος Β', Οικουμενικός πατριάρχης 127
 Θεοδοσίου Δημ. (τυπογρ.) 63, 100, 115
 Θεόκλητος Προικονήσου 109
 Θεολογίτης Ἰωάννης 115
 Θεόφιλος 68, 70
 Θερειανός Γεώργιος 276
 Θεσσαλία 277
 Θεσσαλονίκη 121, 143-267
 Θησαυρός τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετραγλώσσος· βλ. Βλάχος Γεράσιμος
 Θωμᾶς 69, 95

Ἰάκωβος ὁ Πάτριος 342, 343, 344
 Ἰαμαϊκή 260
 Ἰάσι 102, 275, 279, 282, 284· Ἡγεμονική Ἀκαδημία (Ἑλληνομουσεῖο) [271], 275, 276, 279
 Ἰβηρίας ἀρχιεπίσκοποι 103, 117
 Ἰγνατίου Ἰωάννης & Σία 256· βλ. καὶ Ignazio
 Ἰερειμίας Καισαρείας 109
 Ἰερουσαλήμ, Ἰεροσόλυμα 151, 343
 Ἰκόνιο 168
 Ἰδιές 149, 211, 261· Δυτικῆς- 204
 Ἰόνια νησιά 168, 175, 190, 214
 Ἰόνιο πέλαγος 151
 Ἰορδανία 151
 Ἴος 152
 Ἰουδαῖοι 78
 Ἰουλιανός αὐτοκράτωρ 68, 69
 Ἰουστίνος, βιβλιοθηκᾶριος Μονῆς Σινᾶ 66
 Ἰρλανδία 200
 Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος· βλ. Παπαῖ Εὐθυμίου Βασιλείος
 Ἰταλία 80, 83, 99
 Ἰταλικὴ ἐπιστολογραφία 61, 65, 70, 80, 82, 88, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 115
 Ἰωαννίκιος, μητροπολίτης Σταυροπόλεως 128-129
 Ἰωαννίνων σχολὴς 269, 270, 271
 Ἰωαννίνων Χρονικό· βλ. Χρονικό
 Ἰωάννου Μάνθος· Ἱστορία περὶ τῆς συμφορᾶς... τοῦ Μωρέως [347], 348

Καβάλα 172
 Καζάν, Καζάνη (Kazan) 280, 282, 285·

Αὐτοκρατορικό Πανδιδακτήριο (Πανεπιστήμιο) 280, 285, 286, 291
 Καινὴ Διαθήκη· βλ. Νέα Διαθήκη
 Καινούργιο καστελλανία (Κρήτη) 37, 38
 Κάιρο 151
 Καλλιμάχης Σικαράτος 279, 284
 Καλλίνικος Ἀγγιάλου 109
 Καλλίνικος Σμύρνης (·) 109
 Καλλιόπη (περιοδ.) 275
 Καλούδης Ἀρσένιος 68, 69, 97
 Καμαριανού-Τσιορὰν Ἀριάδνη 272
 Καναδάς 148
 Καραϊωάννης Γεώργιος 97
 Καραϊωάννης Στέφανος 97
 Καραμπουρνοῦ ἀκρωτήριο 216
 Καρατζᾶς Ἰωάννης, ἡγεμόνας Βλαχίας 277
 Καρατζᾶς Νικόλαος· «Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης» 66
 Κάρολος Β', βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας 156
 Κασσιανός Ἀνδρέας, καπετάνιος 240, 242
 Καστορίας ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Βουλγαρίας 107
 Καστρίτζης Ι. Χ. 256
 Καστρίτσης Σπανδωνῆ Νικόλας 178
 Κατζούλης Παρθένιος 271
 Κατήφορος· Γραμματικὴ 347, 349, 350
 Καφταντζιόγλου Ἰωάννης Γούτα 172, 174, 185, 212, 213, 215, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 256
 Κέντ 197
 Κέντρο Συναίτικῶν Μελετῶν 66
 Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 119, 143, 273, 281, 288
 Κέρκυρα 64, 65, 68, 189
 Κεφαλληνία 149
 Κίεβο 275, 282
 Κικέρων 68
 Κίνα 261
 Κλεινοβός Θεσσαλίας 277
 Κομνηνός Ὑψηλάντης Ἀθανάσιος· Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν 346
 Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου Χρονικό· βλ. Χρονικό
 Κόνιτσα 128
 κοντόσταβλοι Κρήτης· βλ. ὁμοίως
 Κόρινθος 261
 Κοροβέση Νικόλαος 177

Κορυδαλέας Θεόφιλος 69, 70, 82· Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων 64, 65, 70, 71, 72, 79, 80
 Κοστούρουσης Κων. & Σία 174, 233, 234, 256
 Κούμας Κωνσταντίνος 277, 278
 Κουντούρης Ἀνδρέας 174, 234, 256
 Κουρουτζεσιμὲ 278· βλ. καὶ Ἐηροκρήνη
 Κράγιεβο 206
 Κρήτη 152, 158, 216
 κρητικὴ εὐγένεια, κρητικοὶ εὐγενεῖς 16
 Κρητικὸς Ἀντώνιος 177
 Κριτόπουλος Μητροφάνης· βλ. Μητροφάνης
 Κύπρος 24, 145, 153, 158, 198, 211, 259, 342, 345, 347, 349, 350
 Κυριακοῦ Γιάννος 191, 218
 Κυριακοῦ Ι. & Σία 174, 213, 233, 237, 256
 Κυριακοῦ Ι. & Υἱοὶ 239, 240, 241, 256
 Κυριακοῦ Υἱοὶ & Σία 256
 Κύριλλος Δ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 109, 111
 Κωδινὸς Κουροπαλάτης 113
 Κωνσταντῆς, ὑποδηματοποιὸς ἐκ Σμύρνης 177
 Κωνσταντῖνος Δ' Πωγωνάτος 119-126, 131-137
 Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας 132, 136
 Κωνσταντίνου Γεώργιος 63
 Κωνσταντίνου Ἰωάννης 234, 256
 Κωνσταντινούπολη 14, 19, 102, 121, 132, 143, 144, 151, 152, 156, 158, 162, 165, 166, 168, 169, 170, 173, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 260, 279, 285, 346, 347· Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή (Πατριαρχικὴ Σχολή) 276, 277, 278, 280, 282, 283· βλ. καὶ Βυζάντιο, Πόλις
 Κωνσταντῖος Χαλκηδόνας 109
 Κώνστας Β' 120-121
 Κωστάκης Ἀνδρέας 234, 256
 Κωστόρη Κωνσταντῖνος 177
 Κωττουριανὸν Φροντιστήριον Πάδοβας 68
 Κωττούριος Ἰωάννης 69

Λαζάρου Νικόλαος 177
 Λάκριτος 69
 Λαμπανιτζιώτης Πολυζώης 61, 63, 98, 108, 112
 Λανκασάιρ 174

Λαοδικεῖα 351
 Λάππα Δάφνη 84
 Λάρνακα 143, 153, 218
 Λάσκαρης· Γραμματικὴ 347, 349, 350
 Λατάκεια 153
 λατινικὴ προπαγάνδα 341
 λατινόφωνες 341
 Λαχώρη 261
 Λεξικὸν τῶν φράσεων εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου· βλ. Δούκας Νεόφυτος
 Λιβάνιος σοφιστῆς 68, 69, 79
 Λίβανος 341
 Λιβόρνο 158, 184, 194, 214
 Λιβύη 151
 Λισαβόνα 179
 Λίτινων οἰκογένεια 14, 21, 48, 49
 Λονδίνο 143, 150, 154, 155, 157, 160, 164, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 180, 181, 185, 187, 197, 198, 203, 205, 209, 210, 211, 213, 214, 218, 231, 237
 Λοντίνι (Λονδίνο) 343
 Λούκαρης Κύριλλος 69
 Λούκαρης Μάξιμος 69, 97
 Λουμπίνος (Lubino, Lumbina) Βασίλης (Vassili) 14, 44, 54, 55· Γιάννης (Gianni) 14, 44, 54, 55· Λέος (Leo), 44, 54· Μιχάλης (Michali), 44, 54· Νικολός (Nicolo) 14, 44, 54, 55
 Λουμπίνων οἰκογένεια 14, 15

Μαγνίτζσκη, ἔφορος τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Πανδιδακτηρίου τοῦ Καζάν [285], 286· βλ. καὶ Magnitskij
 Μαζαράκης Δ. 176
 Μακάριος ὁ Πάτριος 342, 343, 344
 Μακρῆς Βησσαρίων 66
 Μάλτα 158, 173, 174, 188, 190, 201, 202, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 231, 237
 Μανδρατζῆ ὀγλοῦ Φορεντῖνο Τζώρτζη 177
 Μάνεσης Παναγῆς 234, 256
 Μανούσακας Μ. Ι. 80, 82, 92, 108, 109
 Μάντσεστερ 204, 211
 Μανωλάκης ἰατρός 177
 Μαρία σύζυγος Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα 109, 111
 Μάρκος Εὐρίπου (·) 109

Μασσαλία 178
 Ματθαίος Ἱεραπόλεως, ἡγούμενος μονῆς Σταυροπόλεως 129
 Ματθαίος ἐκ Πωγωνιανῆς, ἐφημέριος Σιμπίου 130
 Μαύρη Θάλασσα 176, 199
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος (Νικολάη βοεβόδας), ἡγεμόνας Μολδαβίας 107, 109, 111
 Μελέτιος Ἀθηνῶν 282· Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 98
 Μελέτιος Β', Οἰκουμενικὸς πατριάρχης 127
 Μελιόρχος Παναγιωτάκης 177
 Μελισσηνὸς Γρηγόριος 68
 Μελχίτες 341
 Μενεξῆς 217
 Μενεξῆς Χρῆστος Γεώργιος 240, 242, 256
 Μεντζελόπουλος Νικόλαος, καπετάνιος 240, 241, 256
 Μερσιώτης Γ. Κ. 176
 Μερκούριος 177
 Μέση Ἀνατολή 145, 341
 Μεσόγειος 151, 159, 167, 173, 188, 193, 195, 196, 198, 202, 205· Ἀνατολική 143, 145, 151, 157, 161, 165, 166, 167, 171, 214, 219· Δυτικὴ 188· Κεντρικὴ 202
 Μεσσηνία 188
 Μεταξῆς Νικόδημος 69, 70
 Μέτσοβο, Μετσοβίτες 271, 272, 274, 276, 282· σχολεῖο 273, 276
 Μιζῆς (Μιζίσιος, Μεζέσιος) 120
 Μηλιαρέσης Ἀθανάσιος 176, 240, 241, 242, 256
 Μηλιαρέσης Γεράσιμος 176
 Μηλιαρέσης Σπύρος 176
 Μήλιας Σπυρίδων 61, 64, 84· *Διδαχαὶ εἰς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Τεσσαρακοστὴν* 64· Ἐπιστολάριον 61, 62, 63, 64, 72, 73-76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 108, 109, 113, 115, 116
 Μῆλος 152
 Μηνιάτης Ἡλίας 350, 351· *Πέτρα σκανδάλου* 344
 Μητροφάνης Κριτόπουλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας 119, 124, 130-132
 Μικρὰ Ἀσία 145
 Μιχαὴλ βοεβόντα φυλλάδα 347, 349· βλ. καὶ *Ἀνδραγαθείαις... Μιχαὴλ Βοεβόδα*
 Μιχάλης Παῦλος 234, 256
 Μολδαβία 109, 111, 272, 276
 Μολδοβλαχία 113, 190
 Μονὴ Βατοπεδίου Ἁγίου Ὁρους 99
 Μονὴ Βοτσᾶς 137
 Μονὴ Γρηγορίου Ἁγίου Ὁρους 99
 Μονὴ Μεταμορφώσεως Κονίτισης 137
 Μονὴ Μολυβδοσυκεπάστου 119-120, 122-125, 132-133, 135-136
 Μονὴ Προφήτου Ἡλιοῦ Σαντορίνης 110
 Μονὴ Σινᾶ 66
 Μονὴ Σταυροπόλεως 129
 Μονὴ Σωτήρος Λιτοβιάνιστας 122
 Μονὴ Ταξιάρχῶν Γκούρα 128
 Μονὴ Ὑψηλῆς Πέτρας Τσέπου 137
 Μονοφατσίου καστελλανία (Κρήτη) 37, 38
 Μοσούλη 169
 Μουράτ Γ', σουλτάνος 143
 Μουσούτα (Mussuta), χωριὸν περιοχῆς Χάνδακα Κρήτης 20, 48, 49
 Μουστάντζας Θεόδωρος 272
 Μπαγιατίης Ζαφείριος υἱὸς Γεωργίου 177
 Μπαλάνος 217
 Μπαλῆς & Πρασσάκης 213, 233, 237, 256
 Μπάρμπας Ἰωάννης 284
 Μπασματζῆς Ἀργύριος 177
 Μπασματζῆς Νικόλαος 177
 Μπασσαράμπας Κωνσταντῖνος, ἡγεμόνας Βλαχίας 109, 111, 129
 Μπεκλῆς Δημήτριος Μανώλη 177
 Μπέλγκραδ-καπί· βλ. Ρηγίου Πύλη
 Μπέρμιγχαμ 212
 Μπερτόλδος· βλ. Περτόλδος
 Μπορόμα Σαμουήλ 177
 Μπόρτα Ἐβραῖος 177
 Μύκονος 152, 216
 Μυστάκης Θεόδωρος 272
 Μυστάκης Σέργιος, Πίνδιος 269-291· «Ἑλληνικὴ Χρηστομάθεια» (χειρόγραφη) 281, 285, 286-287, 291. Βλ. καὶ Mistaki Sergius
 Μυτιλήνη 152
 Ναπολέων 157, 189
 Ναύπλιο 152· βλ. καὶ Ἀνάπλι

Ναχαμὰ Σαμπετάι 177
 Νέα Διαθήκη 286
 Νεκτάριος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων· *Κατὰ [=Περί] τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα* 343, 344
 Νέλσον, ναύαρχος 188
 Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς 269
 Νέον Ἐπιστολάριον 63, 100, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116
 Νεόφυτος Ἄρτης 109
 Νεόφυτος, ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς 127
 Νεστόρειος βουλή 286
 Νεστοριανοί, Νεστορίτες 345, 346
 Νικόλαος, ἱερέας Νικόπολης 119
 Νικόλαος Α' Παύλοβιτς, τσάρος Ρωσίας 280, 281
 Νικόλαος χρυσοκόος 177
 Νικόλαος ὁ Μάρκου 177
 Ντιγιαρμπακίρ 168
 Ντύσσελτορφ 204
 Ξεφτέρη Σταθερὸς 177
 Ξηροκρήνη 276· βλ. καὶ Κουρουτζεσμέ
 Ὀδησσὸς 279, 280, 282, 291· Ἑλληνικὴ Σχολή 278, 279, 280, 284
 Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, Ὄθωμανοὶ 143, 144, 146, 151, 156, 157, 162, 167, 168, 170, 174, 178, 180, 187, 188, 189, 190, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 204, 205, 217, 219, 348
 Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Οἰκονόμων 270, 271, 274-275, 277, 281, 283, 285, 288, 289, 290· *Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβωνο-Ρωσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν* 281, 285
 Οἰκονόμος Σοφοκλῆς 271, 274, 278, 281· *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα* 275
 Οἰκονόμων Ἀρχεῖο 273, 281, 288
 Ὀλλανδία 260
 ὁμότες Κρήτης 28
 Ὁσάντιτσα 128-129
 Οὐγγροβλαχία 132
 Οὐνιτικὴ Χαλδαϊκὴ Ἐκκλησία 342
 Οὐνιτικὸ Πατριαρχεῖο Ἑλλήνων Μελχιτῶν 342
 Παγούνης (Πογώνης) Εὐστάθιος 128, 129
 Πάδοβα 68, 271
 Παΐκου Μανώλης Ἀνδρονίκου 177
 Παΐκου Τζοβάνη Ἀνδρονίκου 177
 Παΐκου Τζώρτζιο Ἀνδρονίκου 177
 Παΐσιος, πρῶν ἐπίσκοπος Σταγῶν 277
 Παλαιστίνη 151, 341
 Πάλης Ἀλέξιος, πρέσβυς τῆς Ἑλλάδας στὴν Ἀγγλία 281
 Παναγία Παλαιοπόλεως 64, 68
 Παναγιώτης Ἱερόπαις 277, 283
 Πανουργαὶ ὠψιλότατοι τοῦ Μπερτόλδου 347
 Παπαδήμου Λιόλιου Σταῦρος 177
 Παπαδόπουλων οἰκογένεια (Κρήτη) 34
 Παπᾶ Εὐθυμίου Βασιλείου· Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος 275
 Παπαζήσης Δημήτριος Τριανταφύλλου 272
 Παπίγκου Χρονικό· βλ. Χρονικό
 Παπουτσάκη Νεφέλη 344
 Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες 111, 112, 279· σχολές 271
 Παρανίκας Ματθαῖος 271, 272
 Παρθένιος Β', ἀρχιεπίσκοπος Πωγωνιανῆς 119, 123, 125-130, 132-133, 137
 Παρθένιος, ἡγούμενος μονῆς Σταυροπόλεως 129
 Παρθένιος Νικομηδείας 109
 πάροικοι Κρήτης· βλ. βιλλάνοι Κρήτης
 Πάρος 152
 Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 286
 Πατούσας Ἰωάννης· *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικὴ* 69
 Πάτρα 151, 152
 Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων· ἀρχεῖο 345
 Πατριαρχικὴ Σχολή· βλ. Κωνσταντινούπολη
 Πεδιάδα καστελλανία (Κρήτη) 38
 Πελοπόννησος 145, 149, 151, 152, 165, 167, 190, 212, 216, 348
 Πέραν 183
 Περιγραφή τῆς Κρήτης· βλ. Barozzi Φραγκίσκος
 Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων· βλ. Κορυδαλέας Θεόφιλος
 Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος· βλ. Πρόκλος
 «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος»· βλ. Βλάχος Γεράσιμος

- «Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως»· βλ. Βλάχος Γερ.
Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν 70
 Περραιβὸς Χριστόφορος 270
 Περσία 182, 192
 Περσιάνης Ἐμμανουὴλ 279, 284
 Πετρόλδος 347, 349, 351· βλ. καὶ *Πανουργί-
 αι... Μπερτόλδου*
 Πετρούπολη 281, 285
 Πίνδαρος 286
 Πίνδιος· βλ. Μυστάκης Σέργιος
 Πλάτων 68, 70, 72, 78, 79, 95
 Πογώνης· βλ. Παγούνης
 Πόλις (Κωνσταντινούπολη) 344
 πολιτοφυλακὴ Κρήτης· βλ. *cernide*
 Πρασακάκης· βλ. Μπαλῆς & Πρασακάκης
 Πρόκλος (ψευδο-)· *Περὶ ἐπιστολιμαίου χα-
 ρακτῆρος* 72
 Προκόπιος σοφιστὴς 68, 69, 95
 Προτεσταντικὴ Ἐκκλησία 342
 Προύσα 205, 259
 Πρώιος Δωρόθεος 277
 Πτολεμαῖος, βασιλεὺς 68, 78
 Πυθαγόρας 68
 Πυργιώτισσας καστελλανία (Κρήτη) 37, 38
 Πωγωνάτος· βλ. Κωνσταντίνος Δ΄
 Πωγωνιανή (Πωγώνι) 119-122, 125-126,
 129-130, 132-133, 136-137
 Πωγωνιανῆς ἀρχιεπισκοπὴ 126, 129-131
 Ραβέννας Ἐξαρχάτο 121
 Ράδος Λεωνίδα 100
 Ρέθυμνο (Rettimo) 14, 16, 19, 30, 31, 34, 38,
 40, 44, 50, 54, 55
 Ρηγίου Πύλη (Μπέλγχαρδ-καπί) στὴν Κων-
 σταντινούπολη 346
 Ρίζος Ἐμμανουὴλ 240, 256
 Ροβίθη Χαρά 84
 Ρόδιοι 69
 Ροδοκανάκης Δημήτριος 213
 Ροδοκανάκης & Σία 213
 Ρουμανία 275
 Ρούμελη 259
 Ρύσιος Διαμαντῆς 343, 344
 Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία 341, 342
 Ρωμαῖος 351
 Ρωσία, Ρῶσοι 182, 275, 281, 282, 285, 286,
 287, 291
 ρωσοτουρκικὸς πόλεμος (1806-1812) 275
 Σαῖτοῦρες (Saytures) Ρεθύμνου 14, 54
 Σαντορίνη 110
 Σαρδῖλης Σταῦρος 234, 256
 Σάφρα 129
 Σείραμνος Πέρσης 287
 Σεράγεβο 206
 Σεραφείμ Α΄, Οἰκουμενικὸς πατριάρχης
 128
 Σέρρες 190
 Σητεία 19, 33
 Σικελία 120-121, 131-132, 136
 Σίλβεστρος, πατριάρχης Ἀντιοχείας 128,
 341, 342, 343, 347
 Σιμπίου 130
 Σκαμπάλης Κωνσταντίνος Γεώργιος 242, 256
 Σκόπελος 143
 Σκόπια 206
 Σκορδίλη οἰκογένεια 14, 38
 Σκοῦφος Φραγκίσκος 70, 82
 Σκωτία 198
 Σμύρνη 145, 150, 151, 152, 153, 162, 165,
 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174,
 180, 181, 191, 192, 283, 350· Φιλολογικὸ
 Γυμνάσιο 277, 278, 283
 Σουγδουρῆς Γεώργιος· *Γραμματικὴ* 347,
 349, 350
 Σπέλτος Ἀναστάσιος 344, 345, 347, 350, 351
 Σταγειρίτης Ἀθανάσιος 275
 Σταγῶν ἐπίσκοπος· βλ. Παΐσιος Σταγῶν
 Στάμου Κυριακὸς 284
 Στάνος Τριαντάφυλλος Κύρκου 271
 Σταυροδρόμι Κωνσταντινούπολης 344
 Σταυροπόλεως μητροπολίτης 126-129
 στράτευμα ἐπικουρικὸ Κρήτης· βλ. *cernide*
 στράτευμα ἰταλικὸ Κρήτης· βλ. *milizia*
italiana
 Στρογγανῶφ, πρέσβυς τῆς Ρωσίας στὴν
 Κωνσταντινούπολη 279-280
 Συνέσιος 68
 Συρία 151, 153, 156, 165, 216, 341, 343, 344,
 346
 Συριακὴ οὐνιτικὴ Ἐκκλησία 342
 Συρο-Καθολικὴ Ἐκκλησία 342
 Συρόπουλος Βαρθολομαῖος 68
 Σύρος 152

- Σωκράτης 68, 70, 78, 286
 Τατάκης Β. 65, 72
 Τένεδος 143, 158
 Τεργέστη 214, 260
 Τζαρτζέλης/Τζερτζούλης Νικόλαος 271, 282
 Τζάτας Ἀντώνιος (τυπογρ.) 61
 «τζερμονιόζαι ἐπιστολαί» 99
 Τζίμας-Πλατάρης Γιώργος 271
 Τζοβανδρέας ἐκ Χίου 177
 Τῆνος 143, 152
 Τοκάτ 168
 Τοσιτζα ἀδελφοὶ 246, 256
 Τούνεζι 151
 Τουρκία, Τοῦρκοι 197, 199, 200, 203, 348
 Τρίπολη Λιβύης 151, 153, 343, 344
 Τσιούσης 127, 129
 Τύποι ἐπιστολικοί· βλ. Δημήτριος
 Τυρηνικὸ πέλαγος 202
 Ὑψηλάντης Ἀλέξανδρος 275, 279
 Ὑψηλάντης Γεώργιος 275, [279]
 Ὑψηλάντης Δημήτριος 275, [279]
 Ὑψηλάντης Κωνσταντίνος, ἡγεμόνας Βλα-
 χίας 273, 275
 Ὑψηλάντης Νικόλαος 275, [279]
 Ὑψηλὴ Πόλη 275
 Φάλαρις 68, 69
 Φανάρι Κωνσταντινούπολης 278
 Φάχρη (Φάχηρ) Ἠλίας 344, 345, 346, 347,
 348, 349, 350, 351, 352, 353
 Φάχρη (Φάχηρ) Νικόλαος 345, 346
 Φάχρη οἰκογένεια 346
 Φάχρη Χατζὴ Χάννα 346
 Φιλαδελφείας μητροπολίτης (Γεράσιμος
 Βλάχος) 65
 Φιλήμων, πατριάρχης Ἀντιοχείας 343
 Φίλιππος Μακεδῶν 68, 78
 Φιλολογικὸ Γυμνάσιο· βλ. Σμύρνη
 Φοῖνιξ ἦτο *Διάλογοι καὶ Ἐπιστολαί*· βλ.
 Δούκας Νεόφυτος
 Φοῦλε Ντούτλει 344
 Φραγκοφούρη 204
 Φωτιάδης Δημήτριος 347
 Φωτιάδης Λάμπρος 273, 274
 Χαϊμ Σαντόλο 177
 Χαλέπι 145, 151, 152, 153, 157, 168, 173,
 198, 219· σχολεῖο 341, 342, 343, 344,
 345, 346, 347
 Χάνδακας (Candia) 16, 19, 20, 21, 34, 36, 38,
 39, 40, 51, 56, 65
 Χανιά (Canea, Cania) 14, 16, 21, 40, 48, 49,
 54
 Κατζγγιώργος Δημήτριος 175, 234, 237, 239,
 242, 256
 Κατζῆ Διονύσιος 177
 Κατζῆ Μικλῆς Δημήτριος Νικολάου 177
 Κέλμης Σπυρίδων, καπετάνιος 239
 Χίος 152, 156
 Χοιδὰς Θεόδωρος 215, 241, 243, 256
 Χορτάτση (Cortacci) οἰκογένεια 36, 39, 41,
 57
 Χορτάτσης (Cortacci) Γεώργιος 36· Κων-
 σταντίνος 39, 57
 Χριστόδουλος Δημήτριος 234, 256
 Χριστόδουλος Δομένικος 237, 256
 Χρονικὰ τοπικὰ 120, 123
 Χρονικὸ Ἀργυροκάστρου 125
 Χρονικὸ Δρουσιδίου 125
 Χρονικὸ ἐπίτομο τῆς Πωγωνιανῆς 123
 Χρονικὸ Ἰωαννίνων 123
 Χρονικὸ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου 123
 Χρονικὸ Κουβαρᾶ 123
 Χρονικὸ Παπίγκου 123
 Χρονικὸ Πωγωνιανῆς 119-141
 Χρῦσανθος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων 343
 Ψαλίδας Ἀθανάσιος 282
 Ψαρά 192
 Ὠνύσιος (;) 69, 70

- Abbott Bartholomew Edward 171, 172, 173, 184, 185, 207, 257
 Abbott & Chasseaud 174, 233, 236, 237, 255
 Abbott George Frederic 173, 176, 185, 215
 Abbott George Frederic & C. 174, 185, 241, 255
 Abbott οικογένεια 217
 Abul Lebut 192, 218
 Acre 153
 Ahmed Vasif Reis Effendi 199
 Alamandas J. L. & Fazz M. J. 235, 255
 Alliotti· βλ. Vernazza & Alliotti
 Amudara Marco 49
 André Philip Frederic 174, 211, 231, 233, 237, 255
 angarici Κρήτης· βλ. άγγαρείες-άγγαρικοί
 Arbuthnot Charles 162, 199
 arcondropuli· βλ. άρχοντόπουλοι
 arcondoromei· βλ. άρχοντορωμαίοι
 Arnaud A. 193
 Arsh Gregory 102
 Aubin Christophe 204, 205, 206
 avogaria di Comun Κρήτης 39
 Ayntab 344
- Bacchi Giovanni 233, 255
 Bachaloni Giuseppe 233, 255
 Bachatori Stefano 233
 Bachatori Stefano & C. 212, 233, 255
 Ball Gyles 167
 Ballano & C. 245, 255
 Barbarigo Geronimo, σύνδικος και έξετα-
 στής τής Ανατολής 20
 Baring & C. 201
 Barker Edward & C. 211, 233, 237, 238, 255
 Barozzi Φραγκίσκος· Περιγραφή τής Κρήτης
 14
 Barxell & Faadt 174, 205, 231, 235, 255
 Bassiano Andrea, καπετάνιος 241
 Beaujour Felix 194, 215, 221
 Becher Adalbert & C. 211
 Belvedere καστελλανία (Κρήτη) 37, 38
 Bendysh Thomas 162
 Bensusan Joseph 240, 241, 255
 Bensusan Joseph & Sons 242, 255
 Benvenisti Vidal 242, 255
 Berard J. F. 231, 255
 Berg Salvador, καπετάνιος 244
- Berger Albrecht 90
 Bianco Claudio 174, 233, 255
 Bon Ottaviano, σύνδικος και έξεταστής τής
 Ανατολής 39
 Borg Salvatore, καπετάνιος 230, 232
 Bottaro Giovanni Battista, καπετάνιος 241
 Bragadin Alvise 55
 Brine William 175, 236, 255
 Brine William & Grabau & C. 236, 255
 Brown Thomas, καπετάνιος 230, 231, 237
 Buglia, χωριό Κρήτης 49
- Cancilieri P. P., καπετάνιος 241
 Cancilieri S. P., καπετάνιος 240
 Cancilieri Silvestro, καπετάνιος 244, 246
 Candia· βλ. Χάνδακας
 Canea (Cania)· βλ. Χανιά
 Capaccio Giulio Cesare· *Il Segretario* 83
 Capello Giovanni, σύνδικος και έξεταστής
 τής Ανατολής 19, 25, 40, 56
 Carasso Isaac Levi 242, 255
 Carman Lorenzo, καπετάνιος 230, 233
 Cartwright John 183
 Casteliano Giorgi· βλ. Naftopullo Giorgi
 Castelli Domenico 234, 255
 Castlereagh R. S., Viscount 175
 Castrizzi J. H. 174, 231
 Cavalli Marino, γενικός προνοητής Κρήτης
 22, 27
 cernide Κρήτης 18, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
 33, 34, 38, 41, 43, 45
 Chabot Routh & C. 211, 212, 232, 233, 236,
 255
 Chapman & Holwhede 211
 Charmont John 212
 Charnaud Francis 155, 168, 169, 170, 171,
 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181,
 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
 190, 191, 192, 193, 195, 196, 198, 200,
 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 210,
 215, 216, 217, 218, 244, 255, 257, 258
 Charnaud James 179, 182
 Charnaud John 176
 Chasseaud G. 176
 Chasseaud H. 176
 Chasseaud Peter 172, 173, 176, 246, 255
 Chasseaud· βλ. Abbott & Chasseaud

- Cicogna Pasqual 52
 cittadini Κρήτης 16, 24, 27
 Clarke Daniel Edward 172
 Consiglio Francesco, καπετάνιος 242
 Constable William, καπετάνιος 240, 242
 Contarini Lorenzo, γενικός προνοητής Κρή-
 τής 38
 Contarini Marco, σύνδικος και έξεταστής
 τής Ανατολής 19, 25, 40, 56
 Contarini Paolo, σύνδικος και έξεταστής τής
 Ανατολής 20, 48
 Contarini Paulo, γενικός καπιτάνος Κρήτης
 17, 27, 28, 29, 45
 Cooper James 211
 Cooper Samuel & C. 174, 255
 Corner Andrea, γενικός προνοητής Κρήτης 38
 Corraro Pietro· βλ. Correr
 Correr Pietro, σύνδικος και έξεταστής τής
 Ανατολής 19, 40, 56
 Cortacci· βλ. Χορτάσης
 Cousinery E. M. 215
- Dalgas A. 211
 Dalgas & Ott 231, 235, 255
 Dalla Cozi 213, 237, 238, 255
 Da Mulla Lorenzo, γενικός προνοητής Κρή-
 τής 22
 Dandolo Geronimo 55
 Dandolo Vitalis 14
 Dardaghani Demetrio 233· βλ. και Δαρδα-
 γάνης Δ.
 Dardaghani J. D. 174, 233, 234· βλ. και
 Δαρδαγάνης Ι. Δ.
 Dardaghani U. D. 234
 D'Arvieux Laurent 151
 De Boismond, πρόξενος 193
 Decarghiotes, χωριό Κρήτης 49
Del buon Segretario· βλ. Ingegneri Angelo
Del Segretario· βλ. Persico Panfilo, Sansovino
 Francesco
 De Marchi· βλ. Dracopuli & De Marchi
 deputato ai rolli Κρήτης 40
 Di Salles Francesco 97
 Donado Nadal(e), γενικός καπιτάνος Κρή-
 τής 13, 30, 49
 Donado Nicolò, γενικός προνοητής Κρήτης
 18, 33, 34
- Dracopuli & De Marchi 239, 255
 Drysdale James, καπετάνιος 230, 232
- Elgin Thomas 197
 Elhadj Salib Pasha 190
 Ellis William, καπετάνιος 216
- Faadt· βλ. Barxell & Faadt
 Fazz John 174, 231, 233, 235, 236, 237, 238,
 255
 Fazz· βλ. Alamandas J. L. & Fazz M. J.
 Fedai· βλ. *Kitab-I Fedai*
 Fenech Giuseppe, καπετάνιος 245, 255
 Fernandez Diaz J. D. & C. 255
 Fernandez Elia & Misrachi 175, 234, 237,
 240, 241, 242, 255
 Ferrer Francisco, καπετάνιος 242
 Fieri 121
 Finlay J. & C. 204, 205, 206
 Finlay Kirman 204, 205
 Fletcher & C. 211, 236, 255
 Fletcher Mathew 211, 212
 Flitoker M. 233, 255
 Fornastieri Moise, καπετάνιος 241
 Foscarini Giacomo, γενικός προνοητής Κρή-
 τής 22, 50, 53, 54, 57, 58
 Foscarini Renier, avogadore 39
 Foster Richard 151
 Fouquier & Wailhem 212, 234, 255
 Fourcade Aine 209
 Fowler W. B., καπετάνιος 230, 235
 Francis, Duke of Leeds 161
- Garofallo Domenico 237, 255
 Garzoni Giulio, σύνδικος και έξεταστής τής
 Ανατολής 17, 19, 31
 Gategno M. J. 244, 255
 Gategno Menahem & Isaac 242, 255
 Gategno Moise & Isaac 239, 240, 255
 Gerd Lora 102
 Gerland Ernst 16
 Giacomo Saverio, καπετάνιος 246
 Girardo Giulio 55
 Giustignan Alvise, γενικός προνοητής Κρή-
 τής 28, 32, 45
 Giustiniani Andrea 178, 179
 Goffiero Carlo 246, 255

- Gout James L. 211, 213, 235, 237, 255
 Grabau Charles & C. 174, 211, 232, 233, 235, 236, 237, 255
 Grabau & Stresow 211, 231, 233, 236, 237, 255
 Grabau· βλ. Brine William & Grabau & C. Gradenigo Zorzi 55
 Grant Alexander 211
 Grant John, *καπετάνιος* 242
 graziati Κρήτης 10, 17, 18, 19, 20, 22, 26, 30, 42, 44
 Gritti Zuanne, *σύνδικος και έξεταστής τῆς Ἀνατολῆς* 31
 Guarini Giovanni Battista 89· *Il Segretario* 83
- Hamilton, *καπετάνιος* 191
 Harborne William 144, 151
 Hausner & C. 232, 233, 237, 238, 255
 Hay, *καπετάνιος* 192
 Hayes Anthony & Son 173
 Hayes Anthony 168
 Hayes Edward & C. 211, 212, 231, 232, 233, 235, 237, 255
 Heimpel Cristiano 233, 255
 Heywood 216
 Hg. Grisso H. J. Panajioti & C. 239
 Higgens William 212
 Higgens· βλ. Ross, Higgens & C.
 Hobson Lancelot 152, 166
 Holland & C. 212, 231, 255
 Holland Henry 172
 Holland Swinton C. 212
 Holwhede· βλ. Chapman & Holwhede
 Hunter & C. 212, 213, 237, 255
 Hunter Jameson 212
 Huskisson William 145, 163
 Hussey William 166
 Hyde Henry 167
- Ignazio John & C. 240· βλ. και Ἰγνατίου Ἰωάννης & Σία
Il Segretario· βλ. Capaccio Giulio Cesare, Guarini Giovanni Battista
Il Segretario de'Galant-Uomini (1755) 65, 90, 91
Il Segretario principiante ed istrutto τοῦ Isidoro Nardi 65, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99
 Ingegneri Angelo· *Del buon Segretario* 83
- Jackson Thomas 232, 255
 Jaffa 153, 189
 Jalm J. & C. 244, 255
 Jannits George 246, 255· βλ. και Yanits, Γιαννίτσης
 John 239
 Jones Benjamin 152
- Kazan· βλ. Καζάν
 Kemble Richard 165, 168
Kitab-I Fedai 344
- Lachliy J. 174, 255
 Laferla Guglielmo, *καπετάνιος* 239
 Lawrence Richard 167
Le Secrétaire de la Cour· βλ. Puget de la Serre Jean
 «lettere cerimoniose» 99
 Levant Company 143-267
L'idea del Segretario· βλ. Zucchi Bartolomeo
L'idea di lettere usate nella Segretaria de' Principi· βλ. Pucci Benedetto
 Lisag Elia Vita 242, 255
 Liston Robert 176, 178, 179, 196
 Liston W., *καπετάνιος* 230
 Lit(è)ino· βλ. Λίτινων οικογένεια
 Loredan Costanzo 55
 Lübeck 211
 Lubino, Lumbina· βλ. Λουμπίνος
 Luteroth Ascan 175, 237, 255
- Mac Gill Thomas 200
 Maduffo Marco (Marculi) 49
 Maduffo Paraschi, σὺζ. Marco 49
 Magnitskij M. L. 291· βλ. και Μαγνίτζσκη
 Mallia Francesco, *καπετάνιος* 242
 Manetti Ger. 213, 236, 255
 Marshall John 232, 255
 Marshall Joseph 212
 Martin Th., *καπετάνιος* 230, 238
 Masse J. & C. 174, 212, 233, 255
 Mayers· βλ. Reimann & Mayers
 Mecimet Bey 190
 Mellish J. & C. 211

- Mercado Jenni 234, 255
 Mericca Giuseppe, *καπετάνιος* 246
 Mezzrini Fratelli 239, 255
 milizia italiana (Κρήτη) 25
 Millers Harvey 151
 Misrachi· βλ. Fernandez Elia & Misrachi
 Mistaki Sergius Andrejevits 291· βλ. και Μυστάκης Σέργιος
 Mocenigo Zuanne, *γενικός καπιτάνος Κρήτης* 30· *γενικός προνοητής Κρήτης* 13, 17, 18, 19, 31, 45
 Molin Francesco, *γενικός προνοητής Κρήτης* 37
 Monti Spiridione 176
 Moore George 171
 Morier Isaac 185, 207, 208
 Moro Benetto, *γενικός προνοητής Κρήτης* 13, 18, 35
 Morpurgo G. D. 175, 236, 255
 mostre στρατιωτικές (Κρήτη) 25
 Muscovy Company 148
 Mussuta· βλ. Μουσουτά
 Mutti G. 237, 255
- Naftopullo Giorgi, *ὁ λεγόμενος Casteliano* 49
 Namias Abraam 175, 237, 255
 Nardi Isidoro· *Il Segretario principiante ed istrutto* 65, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99
 nobili veneti, nobiltà veneta· βλ. βενετοὶ εὐγενεῖς
- Odds· βλ. Reboul & Odds
 Olifer 171, 180, 257
Opus de conscribendis epistolis· βλ. Ἔρασμος
 ordnanze· βλ. cernide
 Orio Domenico, *ρέκτορας Χανίων* 19
 Osborne Edward 143
 Ott· βλ. Dalgas & Ott
 Overbeck & C. 205
- Pacidero, *χωριδὸς Κρήτης* 49
 Partido Antonio 176
 Partido Manuel 176
 Partido Marco 176
 Pasquali Vassili 49
- Pasqualigo Domenego 20, 48
 Pasqualigo Filippo, *γενικός καπιτάνος Κρήτης* 14, 18, 29, 33, 34, 38
 Pasqualigo Giovanni, *σύνδικος και έξεταστής τῆς Ἀνατολῆς* 39
 Pasqualigo Marco 20, 21, 48
 Pellerano Gaetano, *καπετάνιος* 239, 241, 242, 255
 Pennington Isaac 161
 Persico Panfilo 89· *Del Segretario* 83
 Pollani Bernardo, *ρέκτορας Ρεθύμνου* 31
 Portsmouth 201
 Premuda N. 237, 255
 Priuli Alvise, *γενικός προνοητής Κρήτης* 30, 36, 58
 Priuli Michiel, *γενικός προνοητής Κρήτης* 39, 57, 58
 Priuli Nicolò, *ρέκτορας Ρεθύμνου* 34
 privilegiati Κρήτης 10, 17, 18, 19, 20, 30, 31, 33, 45, 50, 51, 53, 57
 Pucci Benedetto· *L'idea di lettere usate nella Segretaria de' Principi* 83
 Puget de la Serre Jean· *Le Secrétaire de la Cour* 83
 Pyburn John 173, 174, 233, 255
- Reade Frances 167
 Reboul & Odds 240, 242, 255
 Reichardt George 212
 Reichardt & Volger 212
 Reimann & Mayers 212, 236, 255
 Renal J. B. 175, 236, 255
 Rettimo· βλ. Ρέθυμνο
 Richards George 232, 255
 Richards R. 212
 Richards Theophilus & C. 212
 Riches Valentin, *καπετάνιος* 230, 237
 Rimondo Alvise, *ρέκτορας Ρεθύμνου* 19
 Rogier G. B., *καπετάνιος* 244
 Rohmer J. C. 211
 Ross, Higgens & C. 211, 212, 236, 255
 Rossi P. 208
 Routh William Eppes 211
 Ruckers Bros 211
 Rycaut Paul, Sir 145
- Saja Moise & Juda Levi 174, 234, 255

- San Marco, ναός στον Χάνδακα 56
 Sansovino Francesco· *Del Segretario* 83
 Sarai Haggi Muhamed 174, 233, 255
 Sartorio G. G. 213, 234, 256
 Schoolbred J. 183
Secrétaires 82, 83
Segretari 82-83
 Sheals Jordan, καπετάνιος 230, 238
 Sherman Rowland (Σερμὲν Ρούλανδ) 343, 344
 Simonov I. M. 291
 Slavonski-Brod 206
 Smith Adam 158, 205
 Smith Sydney 189
 Smith Thomas, καπετάνιος 240, 241
 Spittal Robert, καπετάνιος 244, 245
 Stangate Creek 197
 Staper Richard 143
 Strane 188
 Stratton Alexander 199
 Stresow· βλ. Grabau & Stresow
- Tarabocchia G. M. 213, 237, 238
 Tarabocchia Marco Giovanni 231, 236, 256
 Tarabocchia M. G. 213
 Tarabocchia M. M. 212, 234, 256
 Terraferma 24, 25, 27, 28, 42, 43, 45
 Thomas R. M. 212
 Thomas R. M. & C. 212, 231, 232, 256
 Tichy Ant. 238, 256
 Tipton John 151
 Tirgoviste 130
 Toscano Camillo, στρατιωτικός διοικητής Κρήτης
 Triv(is)an· βλ. *Διήγηση* του Triv(is)an
 Trivisan Gerolemo, γενικός προνοητής Κρήτης 35, 37, 44
- Trumbull William 166
- uomini da fatti Κρήτης 25
 Usuff Bey 190
- Vaux Cuthbert, καπετάνιος 241, 243
 Vella Giuseppe, καπετάνιος 240
 Venier Marc'Antonio, γενικός προνοητής Κρήτης 37
 Vernazza & Alliotti 175, 234, 239, 240, 244, 256
 Vianello Ant. J. 256
 Vianello G. 185
 Vianello G. & C. 185
 Vianello G. Sons & C. 174, 205, 231, 233, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 245, 256
 Vicilea, χωριό Κρήτης 49
 Volger Henry J. 212, 231, 235, 236, 256
 Volger· βλ. Reichardt & Volger
 Vondiziano Antonio 153
 Vujstich Michele 233, 234, 256
- Wailhem· βλ. Fouquier & Wailhem
 Wain of Leith Archd., καπετάνιος 244
 Werry Francis 168, 201, 202
 Whitborne J. G., καπετάνιος 230, 236
 William, Lord Grenville 161
- Yanits Giorgio 244· βλ. και Jannits, Γιαννίτσης
- Zarbi Francesco, καπετάνιος 246
 Zargharopulla Cali 49
 Zeithun 216
 Zucchi Bartolomeo· *L'idea del Segretario* 83

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ
 ΤΟΥ ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
 ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Α΄ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Έπετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου

- 1 (1939), σελ. 167
 2 (1940) [1949], σελ. 160
 3 (1950), σελ. 178+1 χάρτ.
 4 (1951-52) [1953], σελ. 218+9 πίν.
 5 (1955), σελ. 155
 6 (1956), σελ. 240+6 πίν.
 7 (1957), σελ. 139+θ'+23+2 πίν.
 8-9 (1958-59) [1961], σελ. 215+2 πίν.
 10 (1960) [1997], σελ. ζ'+257+4 πίν.
 11 (1961) [1997], σελ. 207
 12 (1962) [1965], σελ. 227+4 πίν.
 13 δὲν ἐκδόθηκε
 14 (1964) [1966], σελ. 317+4 πίν.
 15-16 (1965-66) [1997], σελ. 335+6 πίν.
 17-18 (1967-68) [1997], σελ. 119+16 πίν.
 19-20 (1969-70) [1997], σελ. 161

Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά

- 1 (1984), σελ. 461+76 πίν.+1 χάρτ.
 2 (1986), σελ. 361+50 πίν.
 3 (1990), σελ. 453+70 πίν.
 4 (1992), σελ. 403+87 πίν.
 5 (1996), Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, σελ. 454
 6 (2000), σελ. 436
 7 (2004), σελ. 391
 8 (2006), Πρακτικά του Έπιστημονικού Συμποσίου «Νεοελληνική Έπιστολογραφία (16ος-19ος αι.)», Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2003, σελ. 400
 9 (2008), σελ. 381

Β' ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- (1) Νικήτα Νηφάκη (1748-1818 περίπου), *Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα έκδομένα εκ χειρογράφων κωδίκων με προλεγόμενα και σημειώσεις υπό Σωκρ. Β. Κουγέα*, Αθήνα 1964, 8ο, σελ. ιβ'+240+πίν. Α'-Β'.
- (2) Άθανασίου Ξοδύλου, *Ἡ Ἐταιρεία τῶν Φιλικῶν καὶ τὰ πρῶτα συμβάντα τοῦ 1821. Ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα κ.ἄ. κείμενα*. Ἐκδίδουν Λ. Ι. Βρανούσης καὶ Ν. Καμαριανός, Αθήνα 1964, 8ο, σελ. 42*+175+πίν. Α'-Η'+1 χάρτ.
- (3) Εὐάγγ. Α. Σκουβαράς, *Ὀλυμπιάτισσα. Περιγραφή καὶ ἱστορία τῆς Μονῆς. Ἡ Βιβλιοθήκη καὶ τὰ χειρόγραφα. Κατάλογος τῶν χειρογράφων. Ἀναγραφαὶ καὶ χρονικὰ σημειώματα. Ἀκολουθία Παναγίας τῆς Ὀλυμπιωτίσσης. Ἐγγραφα ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Μονῆς, 1336-1900*, Αθήνα 1967, 8ο, σελ. ιζ'+638+πίν. Α'-Π" (ἔγχρωμοι)+πίν. Ι-XV (ἀσπρόμαυροι).
- (4) *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων*
 - τόμος Α': [Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως], ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη. Προλεγόμενα [καὶ συμπληρώσεις] Λ. Βρανούση, Αθήνα 1967, 8ο, σελ. 77*+773+πίν. Ι-LXXII (ἀσπρόμαυροι)+πίν. LXXIII-LXXX (ἔγχρωμοι). - Β' ἔκδοση τοῦ ἔργου, με προσθήκες Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, Αθήνα 1998, 8ο.
 - τόμος Β': *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη. Προλεγόμενα [καὶ συμπληρώσεις] Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, Αθήνα 1984, 8ο, σελ. κγ'+477+πίν. Α'-ΜΗ' (ἔγχρωμοι)+πίν. 1-212 (ἀσπρόμαυροι).
 - τόμος Γ': *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου*, ὑπὸ Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, Αθήνα 1986, 8ο, σελ. λθ'+485+εἰκ. 1-6+πίν. Α'-ΞΔ' (ἔγχρωμοι)+πίν. 1-208 (ἀσπρόμαυροι).
 - τόμος Δ': *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος*, ὑπὸ Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, Μέρος Α'-Β', Αθήνα 1993, 8ο, σελ. λη'+866+εἰκ. Α'-ΙΓ'+πίν. Α'-ΠΑ' (ἀσπρόμαυροι)+πίν. Ι-XIII (ἔγχρωμοι)+πίν. 1-214 (ἀσπρόμαυροι).
- (5) Α. Κ. Ὀρλάνδος, με τὴ συνεργασία τοῦ Λ. Βρανούση, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἧτι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους*, Αθήνα 1973, 8ο, σελ. 46*+199+πίν. Α'-Η'.
- (6) Γεωργίου Χούμνου, *Ἡ Κοσμογέννησις. Ἀνέκδοτον στιχούργημα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἐμμετρος παράφρασις τῆς Γενέσεως καὶ Ἐξόδου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*. Κριτικὴ ἔκδοσις ὑπὸ Γεωργίου Α. Μέγα, Αθήνα 1975, 8ο, σελ. VIII+221+πίν. Α'-ΙΔ'.
- (7) Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία, ἐπιμέλεια Κώστας Λάμπας καὶ Ρόδη Σταμούλη*
 - τόμος Α': 1802-1817, Αθήνα 1989, 8ο, σελ. νβ'+433+πίν. 1-16.
 - τόμος Β': 1818-1822, Αθήνα 2002, 8ο, σελ. κβ'+516+πίν. 1-8.
- (8) *Ἐφημερίς. Ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ Ἐφημερίδα ποὺ ἔχει διασωθῆ, Βιέννη 1791-1797. Ἐκδότες: οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Παύλιου*. Ἀνασυγκρότηση τῆς σειρᾶς σὲ φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοση. Ἐρευνητικὴ, συλλεκτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ φροντίδα, Προλεγόμενα, Σημειώσεις κτλ. Λ. Βρανούσης, Αθήνα 1995
 - τόμος 1: *Ἐφημερίς* τοῦ ἔτους 1791, 8ο, σελ. 150*+587+1 χάρτ.
 - τόμος 2: *Ἐφημερίς* τοῦ ἔτους 1792, 8ο μικρό, σελ. 16*+1193.
 - τόμος 3: *Ἐφημερίς* τοῦ ἔτους 1793, 8ο μικρό, σελ. 16*+1089.

- τόμος 4: *Ἐφημερίς* τοῦ ἔτους 1794, 8ο μικρό, σελ. 15*+1225.
 - τόμος 5: *Προλεγόμενα* τοῦ Λ. Βρανούση στὴν *Ἐφημερίδα* τοῦ ἔτους 1797, 8ο μικρό, σελ. 1069.
 - τόμος 6: *Ἐφημερίς* τοῦ ἔτους 1797, 8ο μικρό, σελ. 1173.
 - τόμος 7: *Εὐρετήρια. Κύρια ὀνόματα καὶ Γλωσσάριο*, Αθήνα 2000, 8ο, σελ. ι'+323.
- (9) Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, *Ποιήματα (1403/1411)*. Ἐκδοση κριτικὴ. Εἰσαγωγή, Σχόλια καὶ Εὐρετήρια Μ. Ι. Μανούσακα, Αθήνα 1995, 8ο, σελ. μ'+516+πίν. Α'-Η'.
- (10) François Scouphos, *Ὁ Γραμματοφόρος (Le Courrier)*. Édition critique du recueil de ses lettres avec Introduction, Commentaire et Répertoires par Manoussos Manous-sacas et avec la collaboration de Michel Lassithiotakis, Αθήνα 1998, 8ο, σελ. 516.
- (11) *Ἐπαναστατικὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ ὁ ὕμνος στὸν Μποναπάρτε τοῦ Περραιβοῦ*. Ἡ ἔκδοση τῆς Κέρκυρας (1798). Φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση. Προλογικὸ σημείωμα Κώστα Λάμπρα, Αθήνα 1998, σελ. 4+4+12+4+2 εἰκ. (σὲ φάκελο).
- (12) Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τὰ ταξίδια τοῦ λόρδου Guilford στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, 8ο, σελ. 373.
- (13) *Ἀνέκδοτα στιχουργήματα τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, ἔργα τῶν Ὀρθόδοξων Χίων κληρικῶν Μιχ. Βεστάρχη, Γρηγ. Κονταράτου, Γαβρ. Προσοφᾶ*. Ἐκδοση κριτικὴ με Εἰσαγωγή, Σχόλια καὶ Εὐρετήρια Μ. Ι. Μανούσακα καὶ Β. Ποῦχγερ, Αθήνα 2000, 8ο, σελ. 414+πίν. Α'-Δ'.
- (14) Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, *Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο*. Εἰσαγωγή καὶ ἔκδοση Χ. Γ. Πατρινέλη καὶ Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Αθήνα 2001, 8ο, σελ. 134+πίν. Α'-Ιζ'.
- (15) Εὐτυχία Δ. Λιάτα, *Τὸ Ναύπλιο καὶ ἡ ἐνδοχώρα του ἀπὸ τὸν 17ο στὸν 18ο αἰῶνα. Οἰκιστικὰ μεγέθη καὶ κατανομὴ τῆς γῆς*, Αθήνα 2002, 8ο, σελ. 168+εἰκ. 1-20.
- (16) Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον ἦτε Ἐπιστολικὸς Χαρακτήρ*, Βενετία 1757 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση), Προλεγόμενα: Κώστας Λάμπρας, Αθήνα 2003, 8ο, σελ. 19*+κδ'+303.
- (17) *Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1930-2003. Ἰδρυση, λειτουργία, ἐρευνητικὲς δραστηριότητες, δημοσιεύματα*, Αθήνα 2003, 8ο, σελ. 46.
- (18) Δημ. Ζ. Σοφιανός καὶ Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου-Ἁγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικὸς*, Αθήνα 2004, 8ο, σελ. ξβ'+486+εἰκ. 1-11.
- (19) Δημήτριος Ζ. Σοφιανός - Γεώργιος Γαλάβαρης, *Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων*
 - τόμος Α': Εἰσαγωγή-περιγραφές, ἀσπρόμαυροι πίνακες Α'-ΠΑ', Αθήνα 2007, 4ο, σελ. 373.
 - τόμος Β': Ἐγχρωμες εἰκόνες, ἀρ. 1-460, Αθήνα 2007, 4ο, σελ. 375.
- (20) *Μνήμη Μανούσου Ι. Μανούσακα*. Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Αθήνα, 15 Ἰανουαρίου 2005, ἐκδ. Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Αθήνα 2007, 8ο, σελ. 97.

Ο ΕΝΑΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2008